

Universitat de Girona

L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA A ESPANYA 1923-1938

Xavier Díez Rodríguez

ISBN: 84-688-4935-4

Dipòsit legal: Gi.1643-2003

<http://hdl.handle.net/10803/7833>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

*Vaig enllestir el vaixell de la il·lusió
La fe de mariner vaig reforçar.
Era lluny el meu somni, i era el mar
Traïdor
(Sols ens és concedida
Aquesta vida
Que hem rebut;
I en ella de precís
Hem de cercar
El vell paradís
Perdut.)*

*Tot a punt, hissava veles
I deia adéu al moll, a la calma ensopida.
Fora mida,
L'encrespada immensitat
Dia a dia el vaixell ha transformat
En una errant i alada sepultura...
Mes sense desmai fendeixo el mar.
Qualsevulla que sigui l'aventura,
El que importa és partir, no és arribar*

Miguel Torga.
Trad. Josep M. Llompart

PARAULES PRELIMINARS

L'origen de l'obra que presentem aquí és llarg i complex. Parteix d'un interès bàsicament personal. Responia a la necessitat de l'autor de conèixer un moviment i un pensament sobre el qual pesava un silenci informatiu i historiogràfic difícilment justificable si considerem la importància que aquest havia tingut en la història recent d'aquest país. L'anarquisme, com a subjecte historiogràfic ha estat maltractat, encara que més per omissió que per acció. Tot i que alguns historiadors li han dedicat els seus esforços investigadors, en canvi, és difícil que la major de persones amb una formació universitària hagi pogut obtenir una informació satisfactòria sobre aquest pensament i moviment que va arribar a tenir tanta presència en la societat dels nostres avis.

Precisament aquest silenci acadèmic resulta molt similar al silenci que sobre una època complicada com les dècades dels vint i dels trenta regnava entre bona part de les famílies del nostre país. Entre els descendents dels perdedors de la guerra civil, el silenci i l'oblit sembla haver estat una penitència que s'obstina a persistir. I el silenci i l'oblit, conjuntament amb la falsedat i la tergiversació són els principals enemics que un historiador ha de combatre.

En el cas de qui subscriu aquesta investigació, la curiositat personal s'ha combinat amb la intel·lectual i, ben guiat pel meu director de tesi doctoral, Àngel Duarte, i per un dels grans coneixedors de l'anarquisme, Pere Gabriel, ara farà cinc anys, l'octubre de 1997, vaig iniciar aquest apassionant trajecte del coneixement, que com en el cas de l'Ulisses que evocava el poeta d'Alexandria Kavafis, ens ha fet a tots, molt més rics que abans.

Els primers anys, per qüestions acadèmiques, vaig centrar el meu interès en el discurs sexual present a l'anarquisme, especialment l'expressat des de dues revistes anarquistes individualistes de Barcelona; *Ética* i *Iniciales*, treball que va servir per assolir la suficiència investigadora del programa de doctorat que venia seguint des de 1996 a la Universitat de Girona. De resultes d'aquesta primera investigació va sortir el meu primer llibre *Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. (Pagès editors, Lleida, 2000). Aquest primer treball va ajudar-me també a centrar el meu objecte d'estudi, l'anarquisme individualista, marc des del qual es podien explicar moltes coses sobre les idees que circulaven en l'univers anarquista, fins i tot sobre moltes de les idees que circulen en la societat actual.

Per poder realitzar aquesta investigació he comptat amb el suport i l'ajut inestimable de moltes persones i institucions. Per tot això és més que una obligació ètica enumerar els noms d'aquells que m'han facilitat les coses, m'han ofert el seu consell o m'han donat alè en els moments difícils. Tinc un deute amb ells.

En primer lloc, des de les institucions acadèmiques, he d'agrair la competent i incondicional ajuda que m'ha ofert el meu director de tesi Àngel Duarte, catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Girona, al meu costat durant tots aquests anys, en tot moment disposat oferir qualsevol mena de suport, tant intel·lectual, bibliogràfic com personal. Des de la Universitat Autònoma de Barcelona, on vaig obtenir la llicenciatura en Filosofia i Lletres durant la primera meitat de la dècada dels noranta, Pere Gabriel m'ha orientat d'una manera eficaç, m'ha facilitat importants contactes i m'ha donat tota la formació acadèmica sobre anarquisme que no vaig tenir la possibilitat d'obtenir al llarg de la meva formació inicial. El mateix puc dir de Susanna Tavera, des de la Universitat de Barcelona. Ella ha estat un contrapunt crític imprescindible. També he d'agrair la col·laboració que he obtingut de Javier Navarro, de la Universitat de València, de Dolors Marín, d'Eduard Masjuan i de Francisco Madrid, tots els quals formen part de la millor historiografia actual sobre l'anarquisme espanyol i els seus treballs estan contribuint a renovar l'actual panorama.

Des d'àmbits acadèmics més llunyans, he d'agrair també la col·laboració amb Richard Mark Cleminson, de la Universitat de Bradford, de Christopher Ealham, de la Universitat de Cardiff, a Claudio Venza i Giovanni Cattini, de la Universitat de Trieste. Tots ells m'han ajudat a aconseguir informació i m'han permès intercanviar impressions sobre el meu objecte d'estudi. En aquest sentit, les noves tecnologies de la informació han estat una eina molt valuosa. Des d'Argentina, he rebut l'ajut i la col·laboració de Christian Ferrer, i l'alè i l'amistat de la historiadora Susana López i de les seves filles Eugenia i Laura Monedero, les quals, en un estat de depressió moral i econòmica del seu país, m'han donat tothora els ànims necessaris en els moments més difícils.

De la mateixa manera, he d'agrair sincerament la col·laboració rebuda des de les institucions arxivístiques. És poc justificable que la major part de la documentació sobre l'anarquisme espanyol es trobi encara a fora del país, especialment avui, quan la tecnologia permet fer còpies digitalitzades fàcilment. Tanmateix, l'IISG, Institut d'Història Social d'Amsterdam continua essent la institució que major patrimoni documental acumula sobre un tema i un període tan significatiu de la nostra història. Des d'allà, i mercè a les facilitats que avui confereixen les noves tecnologies, he pogut

consultar el catàleg, rebre les orientacions necessàries i sol·licitar les còpies de documents requerides per a la meva investigació. En aquest sentit, les bibliotecàries, i en especial, Mieke Ijzemens, han estat d'una gran ajuda. Sense tanta tecnologia, l'IFHS, Institut Francès d'Història Social, de França, i en especial, Dora Strub, m'han enviat còpies de valuosos documents personals d'Émile Armand, que ajuden a explicar les connexions entre França i Espanya. També he d'agrair la col·laboració del personal del CIRA –Centre Internacional de Recerca sobre l'Anarquisme- de Lausana, a Suïssa, de l'Archivo Histórico Nacional, Sección Guerra Civil, de Salamanca o del Centre d'Estudis Històrics Internacionals, de la Biblioteca Arús i de l'Institut Municipal d'Història, de Barcelona. De la mateixa manera, a les biblioteques de la Universitat Autònoma de Barcelona, de la Universitat Central i de la Universitat de Girona he trobat un suport excel·lent.

Tanmateix, la institució arxivística on he passat més temps i on he passat de rebre suport acadèmic a amistat personal, ha estat a l'Ateneu Enciclopèdic Popular – Centre de Documentació Històrico-Social de Barcelona, sens dubte, el millor arxiu existent a l'estat espanyol sobre l'anarquisme del segle XX, i el menys dotat de mitjans materials. En particular, he d'agrair al seu president Manel Aisa les facilitats per obtenir llibres i revistes difícils d'obtenir, al seu germà Ferran la informació obtinguda sobre la història del propi Ateneu, o a Carles Sanz, Assumpta Verdager, Ramon Gabarrós, a Juanjo i Carme, no només per facilitar-me llibres revistes i documents, sinó sobretot per les hores de conversa que m'han ajudat a centrar i enfocar millor la meva investigació.

Fora dels àmbits més formals, també he d'agrair la col·laboració amb investigadors desvinculats del món acadèmic, que realitzen treballs de magnífica qualitat. En especial a José Vicente Martí, i a Josep Maria Rosselló, especialista sobre la història del naturisme espanyol, el qual s'ha prestat a llegir alguns dels capítols d'aquesta tesi i m'ha suggerit algunes idees intel·ligents. També Diego Camacho, escriptor, memorialista professional i historiador llibertari sota el pseudònim d'Abel Paz m'ha donat valuoses informacions i suggerit algunes idees més que interessants.

Malauradament, els imperatius biològics ens priven del contrapunt crític dels vells militants, homes i dones, que van viure amb una certa implicació aquells fets sobre els quals escrivim. Els historiadors som sovint molt injustos amb els protagonistes, actius o passius, de les històries que expliquem. I ells, que no només van viure la història, sinó que a més la van patir, sovint són menystinguts i tractats com a objectes històrics sense el dret a expressar-se. L'autor d'aquesta investigació no ha tingut gaire

oportunitat de poder escoltar cap protagonista directe del que relata. Sí, en canvi, ha comptat amb la col·laboració d'alguns dels vells i velles militants llibertaris actius durant la dècada dels trenta, alguns dels quals van conèixer alguns individualistes destacats, i que et permeten obtenir una visió més ponderada d'aquella època. Particularment, he d'agrair les paraules i comentaris d'Enric Cassanyes, Francisco Piqueras, Antonia Fontanillas i de Federico Arcos, el qual em va explicar l'anècdota que faig servir per iniciar i cloure l'obra que aquí presentem.

En tota aquesta llarga llista de persones, és evident que hauré estat injust amb alguns que hauré omitit per manca de memòria o per desconèixer el seu nom. Voldria excusar-me amb tots i cadascun d'ells. De la mateixa manera vull excusar tothom pels errors que hauré comès en aquesta obra. Assumeixo la meva plena i exclusiva responsabilitat per tot el que és escrit en aquestes planes.

És evident que al llarg de cinc anys es fan moltes altres coses, sobretot quan la història no és representa una dedicació completa i comporta només despeses econòmiques i anímiques sense contrapartides materials. És un període llarg en què els equilibris entre la dedicació investigadora, la professional i la familiar resulten difícils, encara que imprescindibles. La investigació, encara que m'ha donat moltes coses, m'ha robat molt de temps, especialment el que hauria d'haver dedicat a la meva companya Carme i a la meva filla Emma. Aquesta darrera no existia quan vaig començar a interessar-me per la història de l'anarquisme. Tot just ara, comença a llegir. Elles són potser les que més han patit aquesta història de l'anarquisme individualista espanyol que inicio ara. Són elles, doncs, les que mereixen la dedicatòria.

Girona, agost de 2002

1. ANARQUISME I INDIVIDUALISME. ASPECTES PRELIMINARS

1.1. Una maleta perduda...

En els primers dies del gèlid febrer de 1939, en plena retirada de l'exèrcit republicà de Catalunya, entre la interminable columna de centenars de milers de civils que tractaven de travessar la frontera francesa, un home madur i afligit, a qui les forces començaven a abandonar, va decidir desfer-se de la major part d'un voluminós i feixuc equipatge. Miguel Giménez Igualada, que pocs mesos abans havia estat director de la darrera revista anarquista individualista, que havia editat i prologat la darrera edició espanyola de la bíblia de l'individualisme *El Único y su propiedad*, de Max Stirner, va excavar un forat, a sota d'un arbre, i va enterrar una maleta carregada de llibres i escrits inèdits, amb idees, reflexions i pensaments que havia acumulat en uns últims anys prolífics i inspirats. Pocs dies abans, a Barcelona, els va carregar a corre-cuita amb l'esperança de salvar-los d'un foc, més que segur, a què el condemnarien els amics de la mort i enemics de la intel·ligència. Aquell matí d'hivern creia que quan hagués passat la tempesta de la història, quan arribés el bon temps, els podria recuperar. Molts anys després, cap a la dècada dels setanta, en el seu exili francès, va morir sense poder tornar-los a veure. Encara, fins la data d'avui, no ens consta que ningú no hagi trobat a Les Alberes cap maleta vella carregada de llibres i escrits, al nostre entendre, molt valuosos.

L'autor d'aquesta investigació va sentir aquesta anècdota, un vespre també fred, de desembre, pocs dies abans d'una nevada que va emblanquinar per unes hores, les teulades de Barcelona i de mitja Catalunya. Era un dimecres i ens disposàvem a enregistrar un programa radiofònic més de la tertúlia històrica *La Memòria Silenciada*¹ a uns precaris estudis ubicats a la Plaça Reial. El tema sobre el qual havíem de parlar era el paper dels ateneus en la difusió de la cultura a la Catalunya de les dècades dels trenta. Quan tot just s'havia iniciat l'enregistrament, amb les intervencions de l'historiador Francisco Madrid i el crític teatral Francesc Foguet, acompanyat de Manel Aisa, president del *Centre de Documentació Històrico-Social* de Barcelona va aparèixer un tercer convidat de qui havia sentit parlar força. Amb la respiració entretallada pels interminables graons de l'escala que duia a l'emissora i la

---

¹ *La Memòria Silenciada* és un programa radiofònic, produït pel *Centre de Documentació Històrico-Social* de Barcelona i Ràdio Contrabanda FM, coordinat per l'autor d'aquesta investigació. Es tracta d'una tertúlia sobre aspectes relacionats amb la història de l'anarquisme, que, des d'abril de 2001 s'emet quinzenalment, dissabtes de 20 a 21'30 h i es distribueix també, en versió resumida, per internet.

boira produïda pel fum espès a tabac negre, i excusant-se pel retard, es va presentar Federico Arcos.

El programa d'aquell dia, l'únic que fins aquell moment no havíem fet en directe, vam decidir interrompre'l per uns minuts. Federico Arcos, que va ser un militant de les Joventuts Llibertàries, un veterà del moviment que va viure amb intensitat la dècada dels trenta, i que en l'actualitat viu al Canadà, des d'on treballa activament en la preservació del patrimoni documental de l'anarquisme, feia pocs dies que havia aterrat a l'aeroport del Prat per passar unes setmanes a la que molts anys enrere, havia estat la seva ciutat. Fora de micròfon vam parlar una mica de tot. Sentia moltes ganes d'explicar uns records, vivències i sensacions que, a casa seva, en el fred país del nord, havia d'administrar amb gasiveria per manca d'interlocutors interessats en les seves paraules. El programa va continuar sense gaire més problemes que la prohibició tàcita de fumar en deferència als problemes respiratoris del nostre convidat més veterà, i testimoni viu del que devien ser aquelles experiències culturals a les institucions ateneístiques de feia a la vora de setanta anys.

Com sol succeir en aquestes ocasions, el més interessant del programa és tot allò que es parla quan s'ha acabat, quan no hi ha cap micròfon a la vora. Ja a fora, en plena Plaça Reial em va apuntar la història que encapçala aquesta introducció. Alguns dies després, en una conversa telefònica, em va donar alguns detalls més. Ell la va sentir directament en boca del seu protagonista. Giménez Igualada i Arcos es van conèixer al Camp de Concentració d'Argelès, l'hivern de 1939. En les precàries condicions de reclusió involuntària, amb altres militants joves com Raúl Carballeira s'havien creat nuclis informals de discussió i aprenentatge en el qual l'individualista anava adquirint una certa aurèola de mestre savi. Devia ser en un d'aquells vespres, davant del mar, quan Arcos va sentir la confiança que, seixanta-dos anys després, em va traslladar aquella nit de desembre de 2001.

La situació actual de la historiografia sobre anarquisme pot recordar la maleta enterrada a sota un pi de Les Alberes. No sembla existir un gran interès en recuperar el patrimoni documental i històric d'un moviment que al nostre país va resultar fort i potent, carregat potser d'incoherències, complexitats i una gran multiplicitat de tensions, i malgrat tot, avui oblidat. No tractem, aquí, de reivindicar res pertanyent a l'esfera de la política. Per a això, ja existeixen altres instruments. Tanmateix, en el camp estricte de la història sembla inexplicable i il·lògic que un món tan extraordinari -des d'una accepció despullada de valoracions - resti en els llimbs de la memòria col·lectiva, desdibuixada en la projecció del passat construïda expressament per justificar el present. De vegades, quan hom explora les

novetats bibliogràfiques, els textos escolars, les representacions mediàtiques del passat o les commemoracions auspiciades per les institucions oficials sota el patrocini de destacades entitats financeres, fa l'efecte que l'anarquisme resti en el terreny oníric dels somnis d'una nit d'estiu, i que els anarquistes del passat esdevinguin personatges irreals, com els fantasmes indeterminats de *Los Otros*, la pel·lícula escrita i dirigida per Alejandro Amenábar.

Una bona mostra d'aquest menyspreu per un tema que, tàcitament es veu com a menor és la gran indiferència oficial respecte del patrimoni documental i arxivístic de l'anarquisme històric, la major part del qual, especialment el que fa referència al segle XX, resta dispers a l'estranger, majoritàriament a l'IISG d'Amsterdam, o al CIRA de Lausanna, o a arxius particulars com els del mateix Arcos, al Canadà, sense que fins ara hi hagi constància d'un interès per part de les autoritats culturals i acadèmiques del nostre país, a reclamar-lo o almenys, a digitalitzar-lo.

L'anarquisme, encara que sigui des d'un terreny estrictament cultural i historiogràfic, és vist amb prejudicis i suspicàcies. Sembla haver un imaginari invisible que fa d'aquest moviment i conjunt filosòfic una caricatura en què es barreja d'irracionalitat, primitivisme, retard econòmic, subversió i violència, i que converteix en sospitós a tot aquell que s'hi aproxima, encara que sigui motivat per un interès estrictament científic.

Si això passa amb l'anarquisme, en general, què podem dir quan s'investiga un dels seus corrents minoritaris, que d'altra banda aixeca suspicàcies entre bona part de la militància llibertària?. Evidentment implica, en expressió afortunada d'Àngel Duarte, caure en l'heterodòxia dins l'heterodòxia², a la qual cosa, si afegim la condició als anarquistes, de perdedors dels perdedors de la història podria semblar que aquesta investigació vingui motivada per una vocació de recerca sobre experiències marginals.

Res més lluny de les intencions de qui subscriu aquesta investigació. No hi ha cap curiositat morbosa, ni cap interès sospitós pels marginats d'ahir i avui. Hi ha més aviat el sentiment convencional de qualsevol historiador de rescatar una història, d'interès i utilitat per a l'individu i la col·lectivitat, de l'oblit del passat. En aquest sentit, des que, ara farà cinc anys vam iniciar directament aquesta recerca, la nostra intenció ha estat trobar el pi de les Alberes, desenterrar la maleta, obrir-la, i retornar el seu contingut al seu legítim posseïdor, és a dir, a la comunitat cultural -des d'una acepció àmplia de l'expressió- de la qual formem part. La metàfora de la maleta perduda del vell individualista descriu molt bé tot el procés dut a terme en els darrers anys. Hem buscat i aplegat textos disseminats per arxius dispersos, hem tractat

---

² Duarte, Àngel; "Una contribució necessària a l'estudi de les idees llibertàries", a Diez, Xavier; *Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. Pagès Editors, Lleida, p. 6

d'ordenar-los, organitzar-los i donar-los coherència fins poder reconstruir el seu discurs, i finalment ho posem tot a la disposició d'un públic gran part del qual ignora que hi hagués hagut cap maleta, cap individualisme anarquista, cap Giménez Igualada, i que existeixi algú com Federico Arcos, que, des del gèlid Canadà, tracti de preservar els documents d'una història enterrada.

Evidentment dubto si la maleta real s'arribarà a trobar mai, tanmateix, la nostra intenció ha estat recuperar i reconstruir el discurs d'un corrent minoritari i historiogràficament desconegut dins l'anarquisme espanyol que podia estar ben representat pel seu posseïdor, el vell individualista internat al camp d'Argelès.

Hem plantejat aquesta investigació, com a una història de les idees, de recuperació, reconstrucció i anàlisi d'un discurs concret, el de l'individualisme generat en els medis anarquistes, en el context d'una cultura política intensament activa en la cronologia proposada. Tanmateix, què són les idees? Les idees ho són tot, són com l'aigua per als peixos, perquè constantment ens movem entre elles, i elles condicionen les nostres vides i les nostres formes de pensar, d'actuar i de respondre davant els problemes que hem de resoldre quotidianament, malgrat que difícilment som conscients de la seva presència. Si en l'actualitat no resulta difícil adonar-nos com la ideologia dominant condiona, en bona part, la nostra forma de gestionar les nostres reaccions, emocions i actituds des dels més mínims gestos quotidians fins als aspectes més transcendents, com podem obviar que idees i valors condicionaven estretament les vides i els comportaments de la gent en un passat relativament recent? Si avui ens adonem de l'existència de persones que plantegen les seves vides d'una manera molt diferent als convencionalismes comunament acceptats, per la seva creença en idees i valors alternatius, resulta lògic fa setanta anys, que ideologies alternatives i heterodoxes arribessin a influir entre persones properes als ambients en els quals es generaven. O que fins i tot, les idees del passat hagin romàs en el substrat de moltes consciències i influïssin, posteriorment, en la forma de pensar i actuar de moltes persones.

És més, les idees poden transformar la realitat. La publicitat és potser, una de les professions que consisteix a aplicar aquest principi, amb la intenció de condicionar les nostres decisions quotidianes. Tanmateix, i fora de frivolitats, qualsevol persona amb un mínim de perspectiva temporal ha pogut assistir a profundes transformacions en els àmbits més íntims de l'existència. A tall d'exemple, encara que d'alguna manera relacionat amb la investigació que hem desenvolupat, n'hi ha hagut prou amb una generació d'espanyols per assistir a l'evolució en la idea de sexualitat a l'Espanya del darrer quart del segle XX, tot passant d'un cert ascetisme repressiu i a la vegada hipòcrita, a una permissivitat i dessacralització sexual

intensa. Les idees han jugat aquí un paper més important que els avenços tècnics en contracepció. El plantejament de l'existència com a un espai temporal limitat del qual cal gaudir de manera hedonista, acompanyat d'una conjuntura política i social favorable, va desplaçar el plantejament moral més estricte que el nacional-catolicisme franquista havia tractat d'imposar. Un procés invers, en canvi, succeeix en diverses societats com les del nord del Magrib. La influència d'unes escoles religioses rigoristes, provinents del Golf Pèrsic, acompanyat d'una conjuntura de crisi generalitzada del model social i polític, estan permetent una orientació reaccionària segons la qual la sexualitat no pertanyeria als individus, sinó que esdevindria patrimoni exclusiu d'una presumpta divinitat. Els contraceptius, existeixen, tanmateix, són les idees i creences les que guien l'actuació humana.

La història, en sí mateixa, com a coneixement erudit i aïllat de la realitat present, no ens serveix. Només funciona en tant que hi ha connexió amb l'avui, que es relaciona directa o indirectament amb les nostres vides, de la mateixa manera que les nostres decisions actuals condicionen el futur. Una història de les idees resulta útil per comprendre millor la complexitat del passat, i per tant, és una eina útil per al present. El nostre plantejament és aquest; tractar de descriure i analitzar unes idees, sorgides en un context determinat, que viuen en unes condicions difícils, i que realitzen aportacions, com veurem, gens menyspreables per a la comprensió del present.

Una investigació com la realitzada aquí s'esdevé un estrany exercici didàctic. Serveix d'aprenentatge intens per a qui la realitza, no només perquè permet descobrir un univers desconegut, obrir la maleta metafòrica amb la qual encapçalàvem aquest capítol, i extreure ensenyaments oblidats del passat, sinó, i sobretot, perquè, mercè al propi procés d'investigació i reflexió, afavoreix l'adquisició d'una nova perspectiva, amb matisos més contrastats, en la mirada sobre qualsevol fenomen, més enllà de les coordenades temps-espai. De la mateixa manera, qui subscriu aquest treball espera i aspira a què els lectors no únicament obtinguin coneixements sobre una realitat poc coneguda, sinó que adquireixin elements de reflexió que els permeti que la seva mirada sobre el present tingui una major resolució visual i analítica que abans. Una investigació d'aquestes característiques enriqueix personalment qui la realitza. Espero i aspiro compartir aquesta riquesa amb els lectors.

La història ha de vetllar sempre pel rigor, encara que no pot ser mai neutra. Aquesta darrera afirmació no està motivada únicament perquè es tractés d'una de les primeres coses que s'aprenia a les assignatures d'introducció a la historiografia, sinó perquè ni els actors històrics, ni els historiadors, ni els lectors, ho poden ser mai. Tothom té la seva petita o gran història personal, viu situacions transcendentals o intranscendentals que acaben marcant la seva

ubicació social i moral, i per tant, acaba condicionant la lectura dels esdeveniments. I aquesta és una regla a la qual ningú no se'n pot sotstreure. Només mitjançant l'adquisició d'una bona cultura i una actitud oberta davant la complexitat del món que ens envolta, podem arribar a ser més o menys empàtics, o disposar de prou flexibilitat per comprendre punts de vista diferents, o adonar-nos d'una realitat plena de matisos. Una de les utilitats de l'anàlisi de discurs és aquesta. Tanmateix, el fet de tractar de recuperar, i qui diu això, diu també dignificar, una cultura i un món intel·lectual avui tan enterrades com la maleta del pobre Giménez Igualada, suposen un petit gest de participació en la reivindicació intel·lectual d'una temàtica i unes idees oblidades.

L'anarquisme, al nostre país, va ser moltes coses, algunes molt enriquidores, i d'altres no tant. Tots els fenòmens històrics tenen llums i ombres. Allò que no es pot negar en absolut és la importància de la cultura, el pensament i la riquesa del món intel·lectual sorgits en el seu sí. En aquest sentit, aquesta investigació s'emmarca en un conjunt de treballs, aparentment no massa connectats entre sí, encara que parteixen de principis similars; la recuperació i relectura, sense prejudicis, dels múltiples aspectes d'un anarquisme que va qüestionar seriosament l'ordre sobre el qual es fonamentava la societat, obres i llibres que comentarem en un altre apartat d'aquest mateix capítol, i que de la mateixa manera que les nostres intencions, han desenterrat unes quantes maletes carregades de llibres, idees i valors.

1.2. L'individualisme com a problema

Delimitar l'anarquisme individualista en el conjunt de les tendències presents en el sí d'un moviment llibertari complex i plural no resulta precisament una tasca fàcil. Ja Gaetano Manfredonia, a la seva tesi doctoral sobre l'individualisme francès³ introduïa la seva investigació amb l'expressió que encapçala aquest subapartat. Realment, l'individualisme, com a subjecte historiogràfic, representa més d'un problema. De la mateixa manera que considera l'investigador de l'*Institut d'Études Politiques* de Paris, aquests són difícils i

---

³ Manfredonia, Gaetano; *L'individualiste anarchiste en France (1880-1914)*. Tesi doctoral inèdita. Institut d'Études Politiques de Paris. Paris 1990

diversos; d'interpretació de les seves idees, d'ambigüitat dels propis conceptes o de la pluralitat de tendències. En els propers capítols haurem de conviure amb aquestes dificultats d'interpretació. Quins serien els trets que singularitzen la tendència individualista respecte de la globalitat del conjunt llibertari? Fins a quin punt podem identificar un text o un autor com a individualista? On són les fronteres, si és que existeixen?

A aquestes qüestions, que ja ens vam plantejar a l'inici de la investigació, tractarem de respondre, d'una manera matisada, al llarg dels diferents capítols d'aquesta obra. Tanmateix, per tractar de facilitar les coses al lector, considerem el principal factor d'identificació quan l'autor d'un text, o una revista s'autodefineix així. Aquesta identificació pot ser explícita o implícita; en el primer cas perquè així es manifesta de manera oberta, en el segon cas pel tipus d'expressions que s'empraran; així "Revista de educació individual" com a subtítol d'*Ética*, no deixa gaire lloc per als equívocs. Qui signa amb pseudònims com A. Libertad -que farà referència a Albert Libertad, un dels individualistes francesos més importants de principis del segle XX-, ens està indicant, de manera indirecta, les seves preferències ideològiques. Més problemàtics poden ser els textos que, si bé són presents en revistes explícitament individualistes, no s'acaben d'ubicar a les coordenades teòriques del que seria l'individualisme anarquista. Similar cas és el d'aquelles col·laboracions properes a aquest pensament, fetes des de revistes allunyades d'aquesta tendència. L'individualisme és ample i permet diverses incursions per espais externs als seus principis estrictes.

De la mateixa manera, els individualistes no els podem considerar únicament com a tals. Existirà una doble i triple militància, o cap participació estricta en grups concrets, encara que hi haurà força intercanvi amb la resta de tendències, de la mateixa manera que hi haurà contacte i relació amb altres ambients extralibertaris; naturisme, antimilitarisme, esperantisme,.... Sovint, ens trobarem amb persones que al llarg d'un període de la seva vida s'identificaran amb els principis individualistes i posteriorment els abandonaran, i a l'inrevés. El món teòric de l'anarquisme, de la mateixa manera que l'intel·lectual, resulta, ideològicament parlant, extraordinàriament promiscu.

Tot plegat vol dir que en l'anàlisi ideològica ens mourem en un terreny ambigu i canviant, caracteritzat per una gran diversitat teòrica. Que potser mantindrà un mínim imprescindible de coherència en el respecte amb uns valors concrets; sobirania individual, escepticisme davant la idea de revolució o l'acció de masses, amor lliure, aversió contra els convencionalismes, encara que aquests seran també sovint compartits per altres llibertaris que mai s'identificaran com a individualistes. És més, les seves idees, expressades o bé als medis propagandístics propis, o bé als aliens, exerciran una influència, difícil de valorar, encara que

evident, entre la resta de persones vinculades d'una manera o una altra, a la cultura anarquista. El que sí resulta un fet innegable és la clara consciència, al llarg de les dècades dels vint i dels trenta, tant per part d'afectes com de crítics, de la presència activa d'un corrent clarament diferenciat de la resta de famílies llibertàries.

Un dels problemes a què es veu sotmès l'anarquisme individualista, que ja Manfredonia recull a la seva tesi és el de la crítica i negació de la condició d'anarquistes als individualistes. Ja coetàniament els individualistes, especialment els francesos van ser titllats de burgesos, insolidaris i esnobs, desvinculats de la lluita per l'emancipació obrera⁴, una mena d'heretgia, un cos estrany al cos teòric anarquista⁵. De fet, tot esmentant Bonano, considera l'individualisme com a víctima d'una conjura d'equívocs⁶ que portarien a diluir aquest corrent fins negar la seva especificitat. Convencionalment es considera l'individualisme com a un component més de l'anarquisme, i res més. Si bé és cert que les idees de Stirner, o fins i tot les de Nietzsche, Thoreau o Tucker conformen el substrat teòric anarquista, de la mateixa manera que Kropotkin, Bakunin o Proudhon, considerar l'individualisme exclusivament com a una actitud representa una forma de negació, i a la vegada, de desactivació del seu missatge. Com veurem al llarg d'aquesta obra, l'individualisme és un corrent específic amb un pensament diferenciat i altament elaborat. I, en el cas espanyol, que es desenvolupa en un context especial, uns anys d'intensa activitat cultural - al llarg de la dictadura primoriverisa - i d'una gran tensió revolucionària - la segona república.

Si bé resulta evident que la força numèrica d'aquesta tendència sembla mínima, com veurem, - en general, escassos grups al voltant d'alguns òrgans de premsa -, no és difícil demostrar, com farem aquí, l'existència d'aquest corrent específic a Espanya, encara que molt lligat al seu referent francès. De la mateixa manera que a França, aquí, les obres generals sobre l'anarquisme no han tractat obertament aquesta qüestió, només es poden trobar algunes referències tangencials. Tanmateix, i a diferència de la historiografia del país veí, fins avui no tenim constància que cap investigació acadèmica s'hagi centrat de manera directa en l'individualisme anarquista. La dificultat per delimitar fronteres, a la qual aludíem alguns paràgrafs abans, ha estat, sens dubte un condicionant que expliqui aquesta absència, de la mateixa manera que el desinterès historiogràfic sobre el propi anarquisme manifestat en els darrers anys, del qual parlarem en el proper subapartat. Tanmateix, la prioritat atorgada a

---

⁴ Fabbri, Luigi; *Influencias burguesas sobre el anarquismo*. Fichas de formación libertaria. Foil, Barcelona 1977; *El individualismo stirneano en el movimiento anarco*. Antorcha. Col. El Roedor (edició artesanal mecanografiada i cicloscilada. s/l, s/d

⁵ Manfredonai, 1990, p. 7

⁶ Íbid, p.1

altres aspectes; els més institucionals, els més vinculats a l'acció social o sindicalista, els més associatius, ha eclipsat el que hauria d'haver estat una anàlisi més ideològica d'un anarquisme que, a banda d'acció, també és pensament. El fet és que l'anarquisme individualista ha estat un buit historiogràfic que pretenem omplir amb aquesta investigació.

Tanmateix, si formuléssim de manera clara i directa; què és l'anarquisme individualista? És evident que la resposta hauria de ser especialment matisada i contrastada. De tota manera, per ajudar al lector a comprendre la dimensió ideològica d'aquest corrent, si haguéssim de donar algunes definicions concises, podríem proposar algunes d'aquestes, extretes de reflexions realitzades per Manfredonia⁷.

És una modalitat diferent d'encarar l'emancipació individual i col·lectiva del proletariat des d'un espai al marge de partits i ideologies.

És la manifestació d'una veritable tradició política autònoma i liberal amb el seu vocabulari específic. Un corrent anarquista alternatiu que interpreta particularment els clàssics (Proudhon, Bakunin,...) d'una riquesa i vitalitat sorprenent

És una constant dins l'anarquisme i un dels components del seu substrat teòric que el singularitzen respecte de bona part d'ideologies emancipadores

És una ideologia que col·loca l'individu en el punt de partença de tota emancipació col·lectiva, alternativa al mateix concepte de classe social, a partit, a grup, a nació o a ètnia.

1.3. Aspectes historiogràfics

Molt recentment s'ha iniciat un valuós intent de publicar una recopilació dels textos més significatius de l'anarquisme espanyol, bona part dels quals oblidats o introbables, des dels seus orígens fins a la guerra civil. Aquesta obra, que preveu treure a la llum sis diferents volums, a un ritme d'un anual, fins l'any 2007, és encapçalat per un pròleg del catedràtic de la

---

⁷ Íbid, pp. 6-8

Universitat Autònoma de Barcelona i màxim coneixedor de la història de l'anarquisme espanyol, Pere Gabriel⁸.

Gabriel, qui de manera recent va dirigir una interessant *Història de la Cultura Catalana*⁹, caracteritzada per ser de les poques que inclouen l'obra cultural anarquista en el patrimoni cultural comú, en la seva introducció repassa l'evolució historiogràfica sobre aquest tema. Assenyala les dècades dels seixanta i dels setanta com a moment de màxima atenció dels historiadors sobre la història de les idees i el moviment llibertari. Tanmateix, l'anarquisme, com a objecte d'estudi, resulta sempre controvertit per la dificultat de fixar una frontera que delimiti la ciència dels usos polítics, en positiu o en negatiu, que habitualment se'n fan. I aquest període de major esplendor de la historiografia anarquista no pot separar-se del context en què això es va produir. Fou un moment caracteritzat per la intensa activitat opositora al franquisme, especialment entre medis obrers i sindicals. Així s'entén que en aquell moment i aquell context especial els historiadors, més o menys acadèmics, que centren les seves investigacions en l'univers àcrata posen el seu accent en el component anarcosindicalista, i obvien en canvi, altres aspectes com el component liberal de la seva ideologia, la seva estètica, o els seus discursos ideològics. A tot aquest debat, cal afegir, que l'impacte de la Guerra Civil, i el paper jugat pels anarquistes en aquest conflicte, van propiciar tot un conjunt d'anàlisis *a posteriori*, apologètiques o denigratòries segons l'adscripció ideològica, que potser van afegir passió, encara que van restar rigor, al debat historiogràfic d'aquell moment.

La conseqüència de tot plegat va ser una historiografia, de vegades excessivament polititzada, i amb importants mancances. I la seva principal absència, tret d'alguns treballs aïllats i sense gaire continuïtat, va ser, com explica el mateix Gabriel, la d'una història que analitzés l'anarquisme *per se*, en sí mateix, des del seu poliedrisme i complexitat, més enllà de l'estudi de les organitzacions obreres.

Al llarg de les dècades dels vuitanta i dels noranta, aquells competents investigadors que van dignificar, malgrat tot, l'anarquisme com a objecte d'estudi, van poder incloure bona part dels continguts d'aquests treballs a les assignatures d'història social que es van popularitzar a bona part de les facultats d'aquest país en aquest període. Tanmateix, aquesta possibilitat de transmetre a les noves generacions una memòria històrica incòmoda per al poder polític i econòmic no es va propiciar allò que hauria d'haver estat la seva traducció

---

⁸ Madrid, Francisco.; Venza, Claudio (Comp.) Antología documental del anarquismo español (Vol. I) Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 2001. El pròleg de Pere Gabriel és Gabriel, Pere; "Vigencias y marginaciones de los estudios de historia del anarquismo en España", pp. 11-14.

⁹ Gabriel, Pere. (Dir.) *Història de la Cultura Catalana*. Edicions 62, Barcelona 1997

lògica i desitjable; una continuïtat i aprofundiment de la tasca iniciada pels primers historiadors professionals. El context social i ideològic del moment no deixa d'inspirar la idea que, malgrat haver crescut el nombre de publicacions dedicades a la història social, l'anarquisme, com a subjecte historiogràfic, ha passat per un procés de decadència i atomització, paral·lel a l'experimentat per les organitzacions polítiques que el reivindiquen com a patrimoni ideològic.

Poden elaborar-se moltes hipòtesis, endògenes i exògenes, sobre aquest darrer fenomen. Tanmateix la mateixa conjuntura històrica viscuda a les societats occidentals en aquestes dues darreres dècades, caracteritzades per un neoliberalisme triomfant, en què els propagandistes del pensament únic han tractat de certificar la defunció de la utopia, tenen molt a veure amb aquest bandejament de l'anarquisme de l'epicentre intel·lectual. A més, en la situació específica de la política espanyola, dominada fa alguns anys pels hereus ideològics i familiars del franquisme, que han fet de l'amnèsia històrica un exercici de necessitat, no corren precisament uns aires favorables a la investigació sobre un moviment basat en la subversió dels valors dominants, dels convencionalismes establerts.

Malgrat aquest panorama advers, en els darrers anys es pot constatar una emergència d'una nova historiografia sobre anarquisme. I l'adjectiu *nou*, aquí permet dues accepcions complementàries; nou en tant que nova generació d'historiadors, i en tant que novetat de plantejaments i condicions historiogràfiques. La primera novetat podria semblar purament biològica. És normal, lògic i desitjable que es produeixin relleus generacionals. Tanmateix les condicions en què es produeix aquesta emergència són diferents de les dels seus predecessors. Com hem explicat, el context intel·lectual dominant no resulta especialment propici per a una recuperació de la memòria històrica d'una ideologia polèmica i controvertida, i darrerament de nou demonitzada per la seva presumpta vinculació a col·lectius políticament marginals que usen la violència com a fórmula d'autoafirmació. D'altra banda, la universalització de l'educació superior ha permès, per primera vegada a la història d'aquest país, incorporar milions de persones a una universitat, encara que massificada i devaluada, d'una procedència social heterogènia. Així, trobem un nombre creixent d'historiadors amb una formació acadèmica considerable, en alguns casos excel·lent, i d'un origen sociològic sovint diferent a la dels historiadors professionals de la generació anterior, que centren les seves investigacions en un objecte d'estudi no massa apreciat pels nous aires que es respiren a una comunitat acadèmica, més pendent, potser, de temes políticament més correctes. A aquesta dificultat s'afegeix el canvi respecte de les condicions historiogràfiques. Donades les dificultats de professionalització acadèmica de la major part d'historiadors sorgits de les facultats i dels

cursos de doctorat, de l'absència de recursos i finançament per investigadors, especialment per als de temes incòmodes, la historiografia sobre anarquisme tendeix a viure en unes condicions difícils i precàries, sostinguda a partir de l'esforç i el voluntarisme d'uns historiadors no professionals, o semi-professionals, més o menys joves, i centrats en un tema considerat *outside*. No és d'estranyar, doncs, el sentiment de molts d'aquests investigadors a temps parcial, de pertinença a una comunitat d'*outsiders*.

Amb una vinculació no sempre estable o efectiva amb la universitat, la qual malgrat totes les crítiques que se'n puguin fer continua essent l'única institució que garanteix la qualitat científica, es troba a faltar un nexa d'unió que articuli o coordini d'alguna manera el nombre d'investigacions existents i en curs sobre diversos aspectes, des de punts de vista diferents, sobre la història de l'anarquisme. Això dona una certa idea de fragmentació entre els diversos treballs que es vénen realitzant o publicant amb grans dificultats. Sense una universitat que assumeixi la seva responsabilitat en aquest aspecte -limitada de forma gairebé exclusiva a la formació inicial-, són associacions, centres de documentació o entitats més o menys vinculades amb el món llibertari les que assumeixen funció d'orientadores, estimuladores, difusores i editores d'aquesta nova generació d'historiadors. Aquests poden ser, sense ànim d'exhaustivitat, el *Centre de Documentació Històrico-Social* de Barcelona, la *Fundació Anselmo Lorenzo*, de Madrid, la *Fundació Salvador Seguí*, de València, el *Centre de Recherche International sur l'Anarchisme*, el *IISG* d'Amsterdam o d'altres entitats menors com *Centre Cultural L'Alzina*, d'Alacant, o el *Grup d'Història José Berrueto*, editor de la revista *Ágora*, de Santa Coloma de Gramanet.

Es tracta doncs, d'una investigació bona part de la qual es realitza des d'un àmbit extrauniversitari, encara que sovint manté vinculació directa o indirecta amb la universitat per tractar-se sovint d'estudis avaluats per aquesta institució, en el marc de programes de doctorat, o presentats en activitats i congressos organitzats per aquestes, a banda de l'estreta col·laboració personal entre professors universitaris i aquests centres d'estudis, que a la vegada fan d'arxius i hemeroteques. Tanmateix, aquesta vinculació tan feble té la contrapartida que molt historiadors no estiguin sotmesos a servituds acadèmiques i expressin més lliurement el seu punt de vista, en el bon i en el mal sentit de la paraula

Els nous historiadors, tanmateix, no reneguen dels seus mestres, encara que, a partir d'aquesta doble vinculació; universitat - associacions (no sempre) militants, comparteixen sovint aquesta doble herència; d'una banda amb la valoració d'una història elaborada des de la universitat, imprescindible, i amb algunes obres de referència que podríem considerar d'autèntics clàssics de la historiografia -Pere Gabriel, Josep Termes, Antonio Elorza, José

Álvarez Junco, Javier Paniagua, Eulàlia Vega, Teresa Abelló, Susanna Tavera o d'altres, sense renunciar a uns referents d'historiadors aliens a l'academicisme historiogràfic, - Francisco Madrid, Miguel Íñiguez,... - i fins i tot de formació autodidacta -, Josep Peirats, Abad de Santillán, Pons Prades, Abel Paz,...- autors sense els quals seria impossible conèixer la complexitat de l'univers llibertari¹⁰.

En aquesta nova generació d'historiadors, tot i compartir uns referents comuns i unes condicions més o menys similars, no existeixen nexes estables d'unió, ni una orientació unitària, sinó més aviat una gran diversitat en els objectes estudiats i en l'orientació. Amb els problemes que ocasiona elaborar llistes que mai poden ser exhaustives, i encara menys entre investigadors heterogenis sense punts de trobada comuns és malauradament lògic caure en omissions involuntàries o en valoracions massa simplistes. Tanmateix, de vegades cal assumir riscos i enumerar els historiadors que recentment, o en l'actualitat, realitzen significatives aportacions en el terreny de la nova historiografia sobre anarquisme.

A banda de Julián Casanovas, professor de la Universitat de Saragossa, potser el més ortodox dels investigadors, dedicat especialment a l'anàlisi i la revisió de l'actuació política de l'anarco-sindicalisme de la CNT¹¹, l'antropòloga Dolors Marín va sorprendre, a la segona meitat de la dècada dels noranta amb la presentació d'una tesi doctoral, malauradament inèdita, amb el suggerent títol *De la llibertat per conèixer, al coneixement de la llibertat*, sobre l'adquisició de consciència i cultura en un univers anarquista forjat a les dècades dels vint i els trenta del segle XX a l'àrea urbana de Barcelona¹². Posteriorment, Marín, que va utilitzar la història oral com a una de les principals fonts del seu treball s'ha vingut dedicant al documentalisme, tot col·laborant en pel·lícules com *Vivir la Utopía* o sèries documentals com *Maquis a Catalunya*.

En una línia similar, encara que des d'una orientació pròpia i un àmbit geogràfic diferent, Javier Navarro, des de València, s'ha dedicat a investigar sobre el món cultural anarquista, tant des del punt de vista intel·lectual -el seu excel·lent treball, publicat el 1997 sobre la millor revista de contingut general, *Estudios (1927-1937)* ho certifica- com global,

---

¹⁰ Esmentar l'abundosa i rica literatura historiogràfica generada per aquests investigadors desbordaria l'espai, necessàriament breu d'una nota a peu de plana. Al llarg de la investigació farem continuades referències als seus treballs, i, per tant, recollirem els seus materials utilitzats a la bibliografia general.

¹¹ Casanova, Julián; *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)* Crítica. Barcelona 1997

¹² Marín, Dolors; *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat. L'adquisició de cultura en la tradició llibertària catalana durant la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República Espanyola*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona, Barcelona 1995; -"La llarga tradició de la revolta. Records i testimonis del procés de construcció de la cultura llibertària a la Catalunya dels anys vint" *Revista d'etnografia de Catalunya*, núm. 11, 1997

amb totes les manifestacions que comporta, analitzat de manera profunda i rigorosa a la seva tesi doctoral, presentada molt recentment¹³.

També des de Barcelona, l'historiador Eduard Masjuan, des d'inicis de la dècada dels noranta venia investigant sobre els projectes alternatius a l'urbanisme burgès generats des d'una intel·lectualitat anarquista redescoberta i reivindicada en el sentit que, segons l'autor, es tractaria d'un protoecologisme amb capacitat de crear un model social i ecològicament més sostenible. Posteriorment Masjuan va aprofundir aquests aspectes i va incorporar d'altres nous a un dels llibres que darrerament més han impactat en un panorama historiogràfic en què les novetats veuen la llum amb comptagotes; *La ecología humana en el anarquismo ibérico* (2000). L'obra, adaptació de la seva tesi doctoral dóna a conèixer la incidència del neomalthusianisme, l'eugenèsia o el naturisme en l'anarquisme ibèric, amb una interessant perspectiva comparada que ressegueix els estrets lligams anarquistes entre Espanya i Llatinoamèrica.

Altres historiadors han desenvolupat altres aspectes, allunyats potser de l'objecte d'aquesta investigació, encara que mai podem concebre l'anarquisme com a una estructura compartimentada, així que sempre existeixen nexes de connexió entre diverses qüestions. Marciano Cárdbaba, adscrit al Seminari d'Història Rural de la Universitat de Girona ha desenvolupat les seves investigacions sobre les col·lectivitzacions agràries a la comarca de l'Empordà, tot tractant d'aprofundir en el camí iniciat per Antoni Castells sobre les col·lectivitzacions amb Catalunya, des d'una perspectiva en què la història política es conjuga amb la història rural¹⁴. Per la seva banda, José M. Márquez i Juan J. Gallardo, animadors del *Grup d'Història José Berrueto*, un petit i voluntarista nucli dedicat a la història local de Santa Coloma de Gramenet i editor de la revista *Àgora* també han fet aportacions al coneixement d'una història més factual i militant en treballs biogràfics i d'història social i alguns estudis locals¹⁵.

De la mateixa manera, l'autor d'aquesta investigació, anteriorment també havia tractat de contribuir al coneixement dels aspectes menys estudiats de l'anarquisme a partir de l'anàlisi ideològica del discurs sexual present en els medis llibertaris al llarg de la dictadura de Primo

---

¹³ Navarro, Javier; *El paraíso de la razón. La revista Estudios (1928-1937) y el mundo cultural anarquista*. Ed. Alfons el Magnànim. València 1997; -"Vida asociativa y cultura anarquista durante la Segunda República. El Ateneo Racionalista de Castellón (1931-1937) a *Sociabilitat i Àmbit Local. VI è Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*. L'Avenç. Barcelona, desembre de 2001

¹⁴ Cárdbaba, Marciano; *Colectividades agrarias en el Alt Empordà*. Treball de recerca de doctorat inèdit. Universitat de Girona. Girona 1998; Castells, Antoni; *El proceso estatizador en la experiencia colectivista catalana (1936-1939)*. Nossa y Jara Eds. Madrid 1996

de Rivera i la Segunda República, centrades, sobretot, en l'estudi de les revistes *Ética i Iniciales*.¹⁶ Aquest interès sobre el discurs generat sobre l'amor lliure va ser, en certa mesura, responsable d'aquesta investigació, atès que és l'individualisme el principal marc generador de continguts concrets a les vaguetats que sobre aquesta controvertida qüestió dominava anteriorment l'anarquisme. L'obra que avui presentem s'emmarca en aquest nou context historiogràfic.

Paral·lelament a aquesta activitat investigadora, centrada especialment a València i Catalunya, l'hispanisme d'origen britànic encara representa una de les principals fonts d'edició i elaboració de treballs, no sempre ben coneguts. Des de la Universitat de Cardiff, Christopher Ealham, deixeble de Paul Preston, s'ha anat especialitzant en la dinàmica insurreccionalista i violenta, la seva connexió amb el món de la delinqüència o les respostes populars davant la pressió dels aparells repressors de l'estat a la Barcelona dels anys trenta. Una bona mostra de la situació de bandejament que pateix la història de l'anarquisme és que l'obra d'Ealham, considerada com a polèmica per a molts dels seus escadussers lectors espanyols, ha estat pràcticament ignorada. Fora d'uns breus articles publicats en una compilació editada per Paul Preston, a la revista *Historiar* o a no existeixen ni edicions ni traduccions dels seus treballs, entre ells una interessant i documentadíssima tesi doctoral sobre les complicades relacions entre poder econòmic, Generalitat i grups d'afinitat anarquistes a la Barcelona republicana, en el marc de la dinàmica acció-repressió que les caracteritzen¹⁷. Ealham, que també ha iniciat el projecte d'editar i traduir a l'anglès alguns clàssics de la historiografia anarquista espanyola¹⁸ no es desanima per la indiferència amb què és tractada la seva obra i envia alguns dels seus estudiants a la capital catalana per aprofundir alguns aspectes desconeguts, per al públic britànic, del món llibertari hispànic.

Per la seva banda, Richard Mark Cleminson, professor de la Universitat de Bradford, ha orientat les seves investigacions en una línia similar a Masjuan i a qui subscriu aquest

---

¹⁵ Márquez, J. M.; Gallardo, J.J., *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs*, Hacer. Barcelona, 1997; Ortiz. *General sin dios ni amo*. Hacer, Barcelona, 1999

¹⁶ Diez, Xavier; *Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. Pagès editors. Lleida 2001, "Amaos y no os multipliquéis. El discurso sexual del anarquismo individualista en España" -inèdit, i a punt de ser publicat a *Spagna Contemporanea*, 2002

¹⁷ Ealham, Christopher; *Policing the Recession: Law and Order in Republican Barcelona 1930-1936*. Tesi doctoral inèdita. University of Wales. Cardiff 1995; -"De la cima al abismo: Las contradicciones entre el individualismo y el colectivismo en el anarquismo español" a Preston, Paul. (Ed.); *La República asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la guerra civil*. Península. Barcelona 1999, pp. 147-173.; -- *La gimnasia revolucionaria y el paro. Limitaciones de la utopía anarquista en España, 1931-1937*", a *Historiar*, 5, 2000, pp. 134-156.; -"Class and the city. Spatial memories of pleasure and danger in Barcelona 1914-1923" *Oral History*, V.29, N. 1, 2001, pp. 32-47

¹⁸ Es tracta de *The CNT in the Spanish Revolution*. Vol I, de Josep Peirats. The Meltzer Press. Hastings (UK) 2001 Traduït por Paul Sharkey. Editat i comentat por Chris Ealham..

article, és a dir, la qüestió de la sexualitat anarquista, el coneixement, la pràctica i la influència de neomalthusianisme i eugenisme entre l'anarquisme espanyol dels vint i dels trenta. Tot i que el 1994 una petita i fantàstica editorial, *Huerga y Fierro* va publicar un llibre sobre el tractament donat per l'anarquisme espanyol a l'homosexualitat, la seva principal obra, publicada el 2000 a Anglaterra sobre l'eugenisme anarquista ha estat injustament ignorada, i per suposat, no sembla que hi hagi cap perspectiva de traduir-la¹⁹.

Tot plegat, en el moment en què redactem aquestes paraules, i després de repassar les aportacions dels darrers anys fetes per una colla de nous historiadors que comparteixen l'herència acadèmica anterior sense renunciar a aplicar nous punts de vista i a desestimar servituds professionals o polítiques, podem afirmar que disposem d'una nova historiografia sobre anarquisme. Una historiografia, com hem vist, renovada, més alliberada del context polític, més lliure, encara que, a la vegada, més fràgil.

L'absència de punts de trobada d'historiadors, d'instruments de coordinació, com poden ser departaments universitaris o revistes com les que coordina Cleminson a la Universitat de Bradford *Anarchist Studies*, o Claudio VENZA, a la Universitat de Trieste, *Rivista Storica dell'Anarchismo*, genera atomització, irregularitat i fragilitat. No pot ser d'una altra manera. Basada sovint en el voluntarisme, davant la manca de recursos materials, instrumentals i institucionals, la investigació actual sobre aquesta qüestió es caracteritza per una mínima articulació i l'absència total de debat intel·lectual. Perquè, malgrat que l'anarquisme, com a subjecte històric, no resulta en absolut un tema petit, ni fàcil ni còmode, la desqualificació política, o el que és encara pitjor, el silenci públic, són les respostes més habituals en el panorama actual de la cultura historiogràfica catalana i espanyola.

Aquesta circumstància evidencia, doncs, les carències institucionals i intel·lectuals d'ambdues historiografies, incapaces d'articular un debat seriós i rigorós, allunyat de l'àmbit polític, sobre un capítol tan essencial de la nostra història contemporània. Cal reivindicar, per tant, un diàleg del qual restin absents tant les apologies ingènues com les dequalificacions menyspreadores. Un diàleg, al cap i a la fi, que permeti reprendre consciència de l'extraordinària dimensió històrica d'un moviment i d'un heterogeni conjunt d'idees que van aportar un important seguit de valors crítics i liberals que formen part del nostre patrimoni col·lectiu, i als quals resultaria una greu irresponsabilitat renunciar.

---

¹⁹ Cleminson, Richard; *Anarquismo y homosexualidad*. Huerga i Fierro, Madrid. 1995; *Spanish Eugenics in Eastern Spain*. The White Horse Press, Bradford, 2000. Recentment, l'autor, al qual vull reiterar aquí el meu agraïment, m'ha passat un interessant article sobre l'activitat de la secció espanyola de la Lliga Mundial per a la Reforma Sexual, que de manera imminent ha de publicar-se a *Anarchist Studies*. Es tracta de "Science and Sympathy or Sexual Subversion on a Human Basis? Anarchists in Spain and the WLSR".

1.4. Aspectes metodològics.

Des del moment que vam decidir investigar un dels aspectes més desconeguts de l'anarquisme; el corrent individualista, vam plantejar uns objectius de manera clara. Al llarg dels anys en els quals hem centrat la nostra investigació, hem tractat d'anar-los assolint. Buscàvem identificar, descriure i analitzar els principals eixos sobre els quals gira la ideologia dels diversos nuclis dispersos d'individualistes. *Identificar* els grups en el sí dels moviments anarquistes, conèixer les seves formes d'associació i participació entorn de grups d'afinitat, l'accés a l'educació i cultura, els canals de comunicació i debat ideològic i les fonts d'inspiració filosòfiques que marquen el conjunt de les seves idees. *Descriure* les seves constants ideològiques; sobirania individual, idea de revolució, associació, naturisme, internacionalisme, antimilitarisme o el debat sexual i familiar, o les pròpies conviccions sobre el significat del concepte individualisme. *Analitzar* el conjunt de les idees escrites, des de la seva lògica interna, a partir de documents amb la voluntat conscient de publicació, tot considerant el context històric, i tractant de situar la seva ideologia des de la perspectiva general de l'anarquisme.

Vam decidir utilitzar el marc cronològic 1923 - 1938 per diversos motius. A nivell general es tracta de quinze anys d'una intensitat cultural molt important. Coincideix amb la dictadura de Primo de Rivera (1923 - 1930) i la Segona República (1931 - 1936), uns anys d'efervescència social i cultural a Espanya, en la qual els anarquistes mantenen un important protagonisme. A nivell particular, hem triat aquestes dates perquè l'estiu de 1923 reapareix *La Revista Blanca*, editada en un principi des de Cerdanyola del Vallès per la família Montseny, la qual intentarà ser una revista oberta a les diverses tendències i que acollirà, encara que sigui perifèricament, una concepció de l'individualisme peculiar. El 1938, en canvi, any en què la desfeta de la república, i dels anhels anarquistes és més que evident, deixen de publicar-se les darreres revistes explícitament individualistes, *Nosotros* i *Al Margen*. En aquest lapse de quinze anys apareixen un seguit de revistes explícitament individualistes, o que seguiran, en ocasions, una orientació implícita, amb l'adopció d'elements ideològics o estètics que podríem qualificar així. Anteriorment, a finals del segle XIX i principis del XX, quan es redescobreix el filòsof alemany Max Stirner, es popularitza el teatre d'Ibsen o es donen a conèixer les obres de Nietzsche, es produeix una confluència entre el moviment anarquista i grups d'artistes i escriptors afins al modernisme que propicien un acostament intel·lectual a l'individualisme anarquista. Tanmateix, aquest és un període per al moviment, que malgrat el seu interès

historiogràfic, si bé farem algunes referències al llarg d'aquesta obra, encara falta investigar d'una manera sistemàtica.

Arran de la influència de l'individualisme francès, i quan ja aquest sembla perdre bona part de l'embranzida anterior, a partir del moment en què esclata la gran guerra, s'intensificaran els contactes entre anarquistes espanyols i individualistes francesos com E. Armand o Han Ryner. Així, personatges com José Elizalde o Costa Iscar començaran a traduir les seves obres. Tanmateix, no serà fins 1923, i especialment fins 1927, quan apareixerà la primera revista estrictament individualista, *Ética*, que podrem parlar d'anarquisme individualista d'una manera clara. Evidentment, la dictadura, la república i la guerra influiran poderosament sobre els individualistes i la seva premsa, que reflectirà inequívocament aquesta evolució. 1939 esdevé un tall profund que arrenca, com tantes altres coses, l'individualisme anarquista del seu panorama cultural. Alguns intel·lectuals desapareixen del mapa. D'altres seguiran, des de l'exili una evolució poc o gens estudiada, i en tot cas, aïllada de la realitat del seu país.

Tractar d'ordenar les investigacions historiogràfiques en un àmbit geogràfic determinat resulta sempre complicat. Centrar-se en una construcció política artificial com és un estat pot resultar còmode per als investigadors, encara que cal tenir en compte que la realitat és massa polièdrica i difícilment resulta compatible amb una única dimensió espacial. Si això no resulta fàcil amb qualsevol recerca històrica, la cosa encara es complexifica encara més quan parlem d'un moviment i una ideologia tan interconnectada i internacionalitzada com és l'anarquisme.

L'anarquisme individualista utilitza els mateixos canals de comunicació i fluxos de relació internacional que la resta del moviment anarquista. És a dir, tot plegat, parlem d'un moviment que pot tenir lloc en un espai determinat, encara que resulta difícil sempre delimitar-lo geogràficament per la seva estreta interconnexió amb persones i grups que van més enllà de les seves fronteres.

Vam decidir, no obstant això, centrar les nostres investigacions en el marc concret de l'estat espanyol. Tanmateix, resulta obvi que si bé disposar d'un àmbit geogràfic determinat pot resultar còmode per al lector i per a l'investigador, la realitat és més complexa. A nivell purament interior, encara que parlem d'Espanya, haurem de tenir en consideració que la geografia de l'individualisme anarquista espanyol és gairebé el mateix que el de l'anarquisme, en general. És a dir, quan parlem d'Espanya, haurem de parlar bàsicament de Catalunya - especialment Barcelona-, la València costanera, l'Andalusia Oriental, i amb menor intensitat

nuclis dispersos a l'Aragó, Madrid, Galícia, la cornisa cantàbrica, les Canàries o alguns enclavaments de La Manxa o d'altres regions amb encara menor presència. Tot plegat, un desequilibri geogràfic que fa de Barcelona i la ciutat de València, els centres editorials i intel·lectuals de l'individualisme.

En segon lloc, treballem amb un moviment extraordinàriament internacionalista, en què les fronteres representen una arbitrarietat administrativa que cal destruir. Per tant, ens trobarem amb nivells de relació i fluxos de relacions personals molt intenses, especialment amb França, d'una banda, i Llatinoamèrica, en especial l'Argentina, l'Uruguai i Cuba. D'una banda, hi haurà relacions directes entre grups i persones, de l'altra, un important intercanvi de material escrit; llibres, revistes i correspondència.

Per tant, quan parlem de l'individualisme espanyol, en realitat ens estem referint a l'individualisme publicat a llibres i revistes publicades i per persones residents a Espanya, encara que de vegades, per la important presència de col·laboradors estrangers, resulti difícil de delimitar un aspecte com aquest.

Aquesta és una investigació que es planteja com a història de les idees polítiques. Tracta d'extreure i analitzar la ideologia d'un grup polític no constituït formalment o aplegat per una institució concreta i potent, sinó més aviat per relacions informals basades en afinitats polítiques i personals, al voltant d'òrgans de propaganda. Per tant, les fonts principals sobre les quals fonamentem el nostre estudi ha estat el material escrit, publicat conscientment, amb la intencionalitat de fomentar el debat, de deixar constància de les idees compartides, i de construir el discurs individualista anarquista; premsa -bàsicament revistes- i indústria editorial associada; llibres, traduccions, opuscles,... i en ocasions correspondència particular o alguns documents gràfics. Ja hem denunciat anteriorment la dispersió del patrimoni documental de l'anarquisme espanyol. L'autor d'aquesta tesi, ha hagut de patir-la -especialment la seva butxaca- i ha hagut de buscar documentació a la Biblioteca Arús, l'IMHB, el CEHI, o el CDHS-AEP, de Barcelona, l'AHN, de Salamanca, l'IFHS, de París, el CIRA de Lausana i l'IISG, d'Amsterdam, problema que només la professionalitat dels responsables de les institucions esmentades ha pogut alleujar.

Des d'aquest capítol hem vingut utilitzant indistintament anarquisme individualista i individualisme anarquista. No plantejem cap diferència de significat. Vindria a assenyalar al corrent específic de l'anarquisme sobre el qual centrem aquesta investigació. De la mateixa

manera, individualisme, com a substantiu, o individualista, com a adjectiu, normalment fan referència a aquesta tendència específica assenyalada.

Després d'aquest capítol introductori, hem dividit aquesta obra en dues parts diferenciades i un capítol final de conclusions. En aquest primer hem tractat d'introduir el lector a l'objecte d'estudi, explicitar l'orientació epistemològica de l'obra i introduir al context historiogràfic en el qual s'emmarca i comentar els seus aspectes metodològics. La primera part, *L' anarquisme individualista*, formada per tres diferents capítols, intenta situar el lector en el corrent ideològic en el qual ens centrem. El capítol segon tracta de descriure els fonaments teòrics generals d'aquesta tendència, tot descrivint i analitzant les idees dels principals filòsofs i els fluxos de les influències en el pensament anarquista posterior. Al tercer ens centrem específicament en el cas espanyol, amb la voluntat de resseguir els seus orígens, les seves influències i la seva evolució històrica i conceptual. El quart capítol el dediquem a descriure i analitzar les fonts utilitzades, és a dir, els òrgans de premsa individualista, a partir dels quals es difonen les idees i es genera un debat teòric. La segona part, *El discurs de l'anarquisme individualista*, tracta de descriure i analitzar el conjunt d'ideologia d'aquesta tendència, en tota la seva pluralitat i heterogeneïtat. Aquest és, al nostre entendre, el punt més essencial de la investigació perquè és el que permet reconstruir un discurs potent i vigorós. Hem dividit aquesta part en quatre diferents capítols. Al número cinc, tractem els problemes al voltant dels problemes clàssics de l'individualisme; sobirania individual, moral, el conflicte individu-societat, les controvèrsies sobre la propietat, l'associacionisme i sociabilitat dels individualistes o la idea particular sobre la revolució. Hem afegit, pel seu interès, l'impacte que produeix la guerra civil entre un grup escèptic davant la idea de revolució i refractari davant la guerra. Els tres capítols següents aborden qüestions més específiques; la idea al voltant de l'educació -capítol 6- , l'intens debat sobre la sexualitat, de fet, un dels més apassionants i apassionats, i probablement el que ocupa major extensió a la seva pròpia premsa -capítol 7- i un seguit de qüestions que, si bé considerem perifèriques, per a alguns individualistes resulten fonamentals; antimilitarisme, naturisme o internacionalisme - capítol 8- Les reflexions finals de l'autor resten recollides a un novè i darrer capítol de conclusions.

PRIMERA PART; L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA

En el seu clàssic *Anarchism. A History of Libertarian Ideas and Movements*, George Woodcock adverteix contra la simplicitat en la definició d'anarquisme¹. De fet, la confusió i la superficialitat resulten massa freqüents en la imatge projectada per tot el conjunt d'idees i moviments aplegades al voltant d'aquest substantiu, especialment, en una societat en què l'ombra de la Guerra Civil ens impedeix analitzar, sense interferències extraacadèmiques, el passat recent, sobretot si en el present, pocs gosen reclamar, públicament, la seva herència.

Tanmateix, l'anarquisme és un conjunt heterogeni d'idees i moviments, que, com totes les idees i moviments, es van formar sobre bases preexistents i esdevenien el fruit de les circumstàncies històriques en què va néixer i desenvolupar-se. I és precisament en el segle XIX, caracteritzat pel trànsit envers la societat de classes, el capitalisme, l'estat modern i la secularització, quan sorgirà formulat com a tal. Aquests trànsits propicien, al seu torn, crisis que generen reaccions de rebel·lia; contra la desigualtat social, contra l'explotació econòmica, contra l'estat, i contra la pròpia idea de divinitat. En aquest context, l'individualisme podria explicar-se com a l'expressió d'un d'aquests conflictes derivats d'aquestes profundes transformacions; el conflicte entre societat i individu. Tanmateix, i si fem cas a Woodcock, farem bé de no caure en la simplicitat de la definició.

Perquè, de la mateixa manera que no hi ha anarquisme, sinó molts i variats anarquismes, tractar de cercar una formulació fàcil d'individualisme comporta el risc de superficialitat i confusió. Tractar, d'altra banda, de reduir l'individualisme als petits nuclis d'anarquistes individualistes que es reparteixen per la geografia europea i nord-americana, comporta menystenir i negar la seva transcendència històrica, a dins i a fora de l'àmbit polític i ideològic de l'anarquisme. Entre les diverses autodefinicions d'anarquistes, trobem mutualistes, col·lectivistes, comunistes, anarco-sindicalistes, tolstoïans, i per suposat, individualistes. Tanmateix, l'individualisme anàrquic ultrapassa l'àmbit de les desenes o centenars de persones d'una determinada àrea geogràfica a qui així agrada qualificar-se. Les idees de l'individualisme anarquista seran molt presents a la premsa, la literatura, les discussions, i finalment, a les maneres de

---

¹ Aquí utilitzaré la traducció espanyola; George Woodcock; *El anarquismo. Historia de las ideas y movimientos libertarios*. Ariel, Barcelona 1979, p. 11. Edició original de Penguin Books, Harmondsworth, 1962

pensar i actuar de nombrosos homes i dones afins al moviment llibertari, i el seu influx anirà encara més enllà del propi àmbit estrictament polític per arribar a influenciar en el pensament col·lectiu de les societats occidentals.

Aquesta part respon a quatre objectius principals. El primer, consisteix en buscar diverses definicions a l'individualisme anarquista, a partir de la descripció teòrica dels seus principals formuladors; el clàssic Max Stirner, els nord-americans Benjamin Tucker i Josiah Warren i els francesos Émile Armand i Han Ryner. El segon, tracta d'explorar l'individualisme hispànic, a partir de l'estreta relació amb els teòrics francesos i la literatura política d'influència individualista a la premsa llibertària. El tercer, tracta de bastir un esquema interpretatiu segons el qual aquestes idees influeixen de manera directa i indirecta en el món llibertari de la Dictadura i la República. Finalment, i de manera definitiva centrats en l'àmbit espanyol, descriurem i analitzarem els principals instruments de debat i difusió d'aquest corrent; la seva literatura i els seus òrgans de premsa.

2. ELS FONAMENTS TEÒRICS

Tal com comentàvem a la introducció d'aquesta primera part, les diverses transformacions que experimentaven les societats occidentals de resultes de la Revolució Francesa i la Revolució Industrial, van comportar unes transformacions socials, que al seu torn, generaven contradiccions i un important corrent de crítica. El món filosòfic i del pensament polític no resultava aliè a aquest procés, i a partir de la dècada de 1840, a banda i banda de l'Atlàntic, des d'Alemanya i els Estats Units, van començar a formular-se idees en què es reivindicava la llibertat de l'individu enfront l'arbitrarietat del poder, ja fos polític, econòmic o espiritual. En el primer escenari, Johann Kaspar Schmidt, un deixeble de Hegel, que adopta el nom de Max Stirner, escriu la seva obra més important, *L'únic i la seva propietat*¹. En el segon cas, comencen a exposar-se les idees d'un radical antiestatisme de Henry David Thoreau i els experiments comunals de Josiah Warren. A partir d'aquestes bases, altres teòrics, escriptors o militants revisaran, reformularan o posaran en pràctica moltes de les idees sorgides en aquest moment.

2.1. Max Stirner; l'individualista egocèntric, destructor de l'absolut.

L'alemany Johann Kaspar Schmidt (Bayreuth, Baviera 1806 – Berlín 1856), conegut pel seu pseudònim Max Stirner² és considerat, cronològicament, com a un dels primers teòrics anarquistes i el pare de l'individualisme filosòfic. La seva obra més important; *Der Einzige und sein Eigentum* ('L'Únic i la seva Propietat'), publicada el 1844, esdevé un exercici d'heterodòxia iconoclasta a partir del qual es destrueix tot allò absolut, des de les institucions fins la divinitat, passant pel propi concepte d'ètica, i feia una lectura de la humanitat a partir de la propietat –i l'egoisme- dels seus individus. Max Stirner trenca amb tota la filosofia anterior i nega l'existència de cap llei natural, ni

---

¹ La primera edició de *Der Einzige und sein Eigentum* apareixerà a Berlín el 1844

² Stirner, en alemany significa "el de la front ampla" o "el frontut", la qual cosa, i afegit a Max, dóna idea de les característiques facials del filòsof bavarès. De tota manera, l'ús del pseudònim ve motivada per ocultar la seva identitat davant d'un previsible escàndol entre la societat prussiana de l'època.

de cap principi superior al de l'individu. Veu la societat com a un permanent conflicte entre l'interès egocèntric de cada persona i una societat que, indefectiblement, tracta de limitar els seus espais de llibertat, una "lluita permanent de cadascú contra tots". Considera l'existència com a la recerca permanent del benefici propi i només admet les relacions entre individus a partir del concepte de la "unió d'egoistes", una precària associació entre persones que té com a objectiu multiplicar el benestar propi.

Tanmateix, tret d'un escàndol tan immediat com efímer, tant el llibre com el seu autor van arrossegar una existència grisa, sense cap mena de reconeixement, fins que mig segle després, i mercè a l'èxit que assoliren les obres de Nietzsche, deutores, en certa mesura de *Der Einzige...*, va iniciar-se un procés de revalorització de la seva filosofia individualista. De fet, el propi Nietzsche considerava Stirner com a un dels filòsofs més transcendents i injustament oblidats del segle XIX³, i com veurem més endavant, trobarem nombrosos paral·lelismes entre alguns dels conceptes formulats pel filòsof vitalista i el tímid professor de Bayreuth. Fins i tot, les seves respectives filosofies ens porten vers l'existencialisme, i sovint, vers el nihilisme.

Precisament, la pròpia existència del filòsof bavarès va arribar a tenir molt de nihilista, en el sentit que pocs rastres en queden, i potser menys quedaria si no fos perquè el poeta individualista escocès John Henry Mackay va elaborar, a partir d'algunes entrevistes amb persones que l'havien tractat, la seva biografia, el 1898⁴. La seva única imatge conservada, en canvi, la devem a Engels. Es tracta d'una caricatura que el socialista alemany va fer d'Stirner, el novembre de 1842, entremig de les dels joves filòsofs hegelians aplegats en el grup de *Die Freien*, grup al qual pertanyia Stirner, al costat dels germans Bauer, Köppen, Ruge i d'altres⁵.

La reivindicació i reedició de l'obra d'Stirner, per tant, s'inicia a partir de la dècada dels noranta del segle XIX. Les idees formulades en aquest atípic tractat filosòfic, en aquest moment, tindran un gran impacte i seran incorporades al patrimoni teòric anarquista com a corrent específic, sota la formulació d'un individualisme radical. L'historiador de l'anarquisme George Woodcock ens presenta l'anècdota del coneixement directe, durant la dècada dels quaranta, d'un grup d'obrers anarquistes

---

³ Woodcock, (1979), p. 91

⁴ Explicat al pròleg d'Eduardo Subirats, "El único y su libro" a l'edició de Max Stirner; *El Único y su propiedad*. Labor, Barcelona 1970, traduït pel mateix Eduardo Subirats, que serà la que, a partir d'aquest moment utilitzarem per fer la seva anàlisi

⁵ Subirats, (1970), p. 12 i Woodcock, (1979), p. 93

escocesos, que mantenien “L'únic i la seva propietat” com a una mena d'evangeli⁶. El cert és que diversos nuclis d'anarquistes individualistes s'estendran per Europa i Amèrica, especialment durant la darrera dècada del segle XIX i el primer terç del segle XX. Més enllà d'aquestes desenes o centenars de persones que tractaven de viure en precàries unions d'egoistes, la influència de les idees stirneanes influiran en el cos teòric anarquista, i en el terreny de l'art i la literatura, com ara, en les obres teatrals d'Ibsen o les d'Oscar Wilde.

Si bé l'obra més emblemàtica d'Stirner ens presenta un individu fort, orgullós, exigent i egocèntric, un superhome en la terminologia nietzscheniana, i un egoista, segons la seva pròpia definició, la seva vida personal contrasta de manera esperpèntica amb aquesta imatge. Aspiració i realitat esdevenen una antítesi, en termes hegelians. Max Stirner i Johann Kaspar Schmidt no tenen més en comú, més que la seva doble personalitat, fins i tot podríem pensar que l'egoista poderós de Max és una sublimació de l'home gris i impotent de Schmidt. Nascut a Baviera d'una família amb pocs recursos, i orfe de pare, ell i la seva família van canviar sovint de residència, especialment pel nord d'Alemanya. Va iniciar els seus estudis de filosofia a la Universitat de Berlín el 1826, on va tenir com a professor Hegel. El 1828 va interrompre la seva carrera per fer-se càrrec de la seva mare, que patia demència, fins que, a partir de 1832 va poder reincorporar-se i finalitzar-la. Posteriorment, la seva vida va consistir en un sumari de fracassos. No va poder ingressar en el cos de professor d'institut de l'estat prussià, va enviudar als poc temps del seu primer matrimoni, quan la seva dona va morir en el part, i no va aconseguir una feina estable fins que va començar a exercir de professor a l'escola de senyoretes de Madame Gropius, a Berlín.

El període de redacció de *Die Einzige...* pot considerar-se com el menys desafortunat de la seva vida. Freqüentava les tertúlies filosòfiques del grup de l'esquerra hegeliana *Die Freien* ('Els Lliures), a Berlín, on coincidia amb els germans Edgar i Bruno Bauer, Arnold Ruge, Karl Marx i Friedrich Engels, entre d'altres. Dins del grup, Stirner sempre tenia un paper secundari, més aviat amb tendència a la introversió. En aquesta dècada publica alguns assajos filosòfics sobre educació. El 1843, es casarà amb Marie Dahnhart, una dona brillant, culta i de vida més o menys bohèmia que va ésser acceptada per la tertúlia que es reunia periòdicament a la taverna de Hippel. Un any més tard sortiria a la llum la seva obra fonamental. El contingut radical i heterodox, en què

---

⁶ Woodcock, (1979), p. 94.

nega la validesa de tot el pensament contemporani, ataca totes les institucions humanes i llença una crítica demoledora contra tota la filosofia anterior, i per extensió, a la dels seus contertulians de la taverna de *Friedrichstrasse* li atorga una fama breu i escandalosa, i el condemna a l'ostracisme civil a perpetuïtat. Poc després, una vegada que l'institut de Madame Gropius prescindeix dels seus serveis, probablement pel coneixement que Stirner i Schmidt són la mateixa persona, el tímid professor entrarà en una dinàmica vital caracteritzada pels seus irresolubles problemes econòmics. La seva esposa l'abandonarà i Johann Kaspar Schmidt tractarà de sobreviure a base de petites traduccions o encàrrecs editorials de qualitat escassa i remuneracions modestes, o perdrà el poc que aconseguia demanar als seus amics en negocis desafortunats. Segons explica Woodcock, els darrers anys de la seva vida els va passar tractant de fugir dels creditors⁷

Abans d'entrar a descriure i analitzar les idees de *l'Únic i la seva propietat*, caldria advertir que es tracta d'un text filosòfic, i escrit per un filòsof. En cap cas, es podria considerar Stirner com a un anarquista. La inclusió de les seves idees en el patrimoni teòric llibertari haurà d'esperar mig segle d'ençà de la seva redacció. Caldrà que l'anarquisme existeixi com a moviment i alternativa política i social a un món capitalista ja madur. L'individualisme anarquista és un fet derivat del seu redescobriment, només possible quan es realitza una nova relectura del text. *L'Únic* no és cap manifest com el de Marx i Engels, Bakunin, o més coetàniament Bellegarrigue, ni tampoc cap obra amb intenció pedagògica com les de Proudhon o Kropotkin. Es tracta d'un text filosòfic, potser iconoclasta, heterodox i provocador, en el qual hi ha més aforismes que respostes, més afirmacions absolutes que solucions concretes, i és, d'altra banda, un text espès, de difícil lectura, l'aproximació al qual requereix disposar d'un bagatge cultural i intel·lectual considerable. És per això que, malgrat que hi hagués grups com els obrers de Glasgow, esmentat per Woodcock, que consideraven *l'Únic* com a el seu evangeli, el més freqüent és trobar intermediaris que interpretessin i divulgessin les seves idees, de manera més didàctica i menys retòrica.

Com a bon deixeble de Hegel, Stirner basa el seu pensament en dos eixos antagònics que convergeixen en un de sintètic. Bé, de fet, es tractaria d'una dialèctica imperfecta, o més aviat una dialèctica ahegeliana. El filòsof bavarès ens exposa tres idees principals; la primera es tractaria de negar (o matar) l'absolut, és a dir, eliminar tota transcendència a l'existència; la segona, es tractaria d'afirmar (o fer néixer) *l'Únic* o

---

⁷*Ibid*, p. 95

l'individu egoista; finalment, la tercera tractaria sobre la relació entre l'individu i el seu entorn, o, explicat d'una altra manera, com l'Únic conquereix la seva llibertat.

2.1.1. La mort de l'absolut

Un dels principals motius que escandalitzaren la societat prussiana de 1843, en publicar-se *Der Einzige* va ser la mort de tot principi transcendent superior. És a dir, es tracta d'expressar, de manera inequívoca, la negació de Déu. Tanmateix, el filòsof no nega la seva existència en sí mateixa, sinó que denuncia la seva arbitriietat, perquè segons ell, l'existència d'un ésser superior resta fonamentada en el no-res, atès que per a Stirner, no hi ha res per sobre de la realitat existencial de cada individu.

Per a Stirner, l'evolució del món de les idees, en el plànol filosòfic, presidida per la racionalitat, resulta una simple reformulació religiosa en què tota aquella idea sacralitzada –com ara pàtria o estat, o fins i tot cultura- passen a substituir el sistema de dominació de l'antic règim. Si, per posar un exemple, en el món anterior a la Revolució Francesa, l'absolutisme, com a sistema polític, era la representació simbòlica d'una idea de jerarquia religiosa, una conseqüència natural del domini de l'absolut per damunt els individus, les noves institucions sorgides durant el segle XIX, com el propi concepte d'estat, o el sentiment nacional, representen l'evolució, o millor dir, l'adaptació natural d'aquest principi de dominació permanent, a les noves circumstàncies.

Per a l'historiador de l'anarquisme Gianfranco Berti, aquesta heterodoxa afirmació representa la culminació del procés de secularització europea que succeeix durant el segle XIX, portada fins a les darreres conseqüències⁸. I aquestes conseqüències, considerades en el context en què es produeixen, no resulten insignificants.

La primera d'elles implica que no hi ha res per sobre de l'individu. Stirner nega tota transcendència, cap principi superior al de la voluntat de l'Únic. De fet, el filòsof bavarès no pretèn substituir la fe religiosa en la fe en la humanitat o en una idea determinada (com ara l'estat, la igualtat, la llibertat, l'educació o la justícia) com

---

⁸ Gianfranco Berti; *Il pensiero anarchico dal Settecento al Novecento*. Pietro Lacaita Editore. Manduria-Bari-Roma 1998; pp. 93-98, esp. 96.

proposaven, entre d'altres, Kant, Rousseau, o dins del patrimoni teòric anarquista, Godwin. Pura i simplement, pretèn la destrucció de l'absolut. Podríem considerar, doncs, que aquesta destrucció representa, de facto, la mort –també en podríem dir, l'execució- de Déu. I no la mort de Déu en tant que ateisme, antiteisme, o aversió antireligiosa. Símplement, per a Stirner, la mort de Déu pot servir, en tant que representació simbòlica de l'absolut, per fer viure l'individu, sense límits de cap mena⁹.

Aquesta mort de Déu, segona conseqüència de la negació de la transcendència, esdevindrà una idea recuperada per Nietzsche, i a la vegada acollida amb entusiasme pels anarquistes que la incorporaran al seu cos doctrinari, mig segle després. Aquesta idea provocadora representa una de les claus de volta del pensament individualista. Si Déu no hi és, això implica la dissolució teòrica de tota jerarquia natural –donada l'absència de res superior-. Si Déu no hi és, res, i en contraposició a les concepcions proudhonianes o godwinianes, cap idea, ni norma, ni llei moral, es troba per sobre l'individu¹⁰. Tota veritat suprema, ideal sacralitzat o dogma serà, doncs, concebut com a una alienació, perquè els ideals polítics, humanitaris, o socials, de la mateixa manera que la religió, acaben dominant la voluntat i condicionant el comportament dels individus. Els individualistes han de destruir-los perquè s'oposen a la seva llibertat. En aquest sentit, la derivació d'aquesta idea, explicarà l'actitud eclèctica, el relativisme ètic i l'aversió dels anarquistes individualistes per tot dogma, prejudici o veritat fonamental preestablerta.

2.1.2. *El naixement de l'Únic*

La negació de tota idea, de tot concepte abstracte com el d'estat, societat, o fins i tot home o humanitat, conceptes, en certa mesura fruits de la raó i de la mentalitat il·lustrada, serveix per fer lloc a la voluntat i l'instint. Només existeixen individus, cadascun d'ells diferents, i amb els seus desigs i anhels egocèntrics. Stirner, des d'una actitud antiintel·lectual mata Déu (o l'absolut) per fer néixer l'individu, l'*Únic*. Elimina tota transcendència per fer lloc a la voluntat egoista de cada persona.

---

⁹ Berti, (1998), p. 99; Stirner (1970), pp. 136-137

¹⁰ Berti, (1998), pp. 100-101

En aquesta relació, gairebé dialèctica entre individu i absolut, apareix una nova associació; el poder i la propietat. De fet, el propi títol de l'obra *L'Únic i la seva propietat*, ja ho anuncia. A diferència de les connotacions negatives que Proudhon atorga a la propietat, la qual qualifica com a robatori, Stirner la veu com a positiva, la reivindica, i la vincula a la pròpia existència. En certa mesura, la propietat, com a fet material o immaterial, representa per al filòsof, una afirmació de l'existència i una afirmació de l'individu. A la vegada, el poder atorga el bé fonamental per existir com a individu; la llibertat. *El meu poder és la meva propietat. El meu poder em dóna la meva llibertat*¹¹.

La propietat és tot allò que pot posseir un individu a partir de la seva voluntat, tot el que pot posseir incondicionalment, és a dir, en la seva totalitat, sense límits, obstruccions, intervencions, interferències o controls de cap mena. Un bé material o immaterial, doncs, pertany a un individu que no admetrà cap discussió sobre la seva pertinença. El conflicte amb institucions limitadores de la propietat, com ara l'estat, el poder polític, legislatiu o judicial, resulta, doncs, inevitable. *L'il·legalisme*, o l'actitud de viure al marge de la llei, ja sigui política o espiritual, sembla una conseqüència natural.

Si bé el sentit de propietat stirnerià fa de mal encaixar en el cos teòric anarquista, la seva idea sobre la impossibilitat de conjugar llibertat amb igualtat permet endevinar els conflictes ideològics entre els individualistes i la resta de famílies àcrates. Per a Stirner, tots els individus són diferents, són *únics*, i el principi il·lustrat de la igualtat entre els homes es percep com a una idea pertanyent a l'esfera de l'absolut, i per tant, una idea a combatre. No existeix la igualtat, perquè existeixen individus lliures. Només poden existir individus lliures, si admetem la inexistència de la seva igualtat.

Perquè, també a diferència del pensament il·lustrat, que conforma els principis polítics del món contemporani, la llibertat és rebutjada com principi superior, com a eix vertebrador d'una determinada comunitat política. El filòsof bavarès tracta de basar aquesta negació a partir de la diferenciació entre dues tipologies antitètiques de llibertat; la *llibertat com a ser* i la *llibertat com a posseir*. La primera d'elles es tractaria del concepte abstracte de llibertat, la mateixa idea que inspira les revolucions polítiques del segle XVIII i XIX, la de la Revolució Francesa i la Revolució emancipadora nordamericana. En aquest cas, es tracta d'una llibertat falsa, en el sentit que només

---

¹¹ Stirner, (1970), p. 144

esdevé una pura aspiració filosòfica, és a dir, forma part de l'absolut, el mateix absolut que s'oposa a la llibertat de l'individu. En canvi, la segona resulta l'autèntica llibertat. *L'individu propietari, s'apropia de la seva llibertat*, no ha d'esperar que algú, des del poder polític, li atorgui o li deixi, de la mateixa manera que els senyors feudals concedien favors o privilegis, o dels esclaus manumitits pels seus amos. Perquè la llibertat, per poder gaudir-la incondicionalment, s'ha de prendre, s'ha de conquerir, cal apropiari-se-la. Per tant, la *llibertat com a propietat*, es tracta, per a Stirner, de la llibertat real i efectiva que depèn de la capacitat del propi individu, la llibertat, esdevé una manifestació de la voluntat individual¹². La llibertat ha d'ésser conquerida a partir del propi esforç. Tota llibertat concedida no deixa de representar una manumissió parcial, incompleta, *com el gos a qui el seu amo allarga la cadena* ¹³

2.1.3. *L'Únic i la conquesta de la llibertat*

Les especulacions filosòfiques de l'home tímid i discret de les reunions de *Die Freien* dediquen una gran extensió del seu espès tractat a deconstruir el concepte il·lustrat de llibertat i a tractar de bastir-ne un altre, de més ambigu, precari i relatiu. De fet, la mateixa llibertat, com el mateix individu únic i irrepetible, es caracteritzen per la seva precarietat. Apareixen i desapareixen amb l'existència i finalització de la vida de l'individu (i de la seva voluntat). En aquest sentit, la llibertat té una naturalesa anàrquica, sense normes ni patrons fixos, i té un caràcter totalment existencial (vinculada a l'existència de l'individu propietari). En la vida de tot *únic*, tot vincle, sigui de la mena que sigui, representa una cadena que condiciona, i per tant elimina, la condició de persona lliure.

Dues conseqüències principals poden extreure's d'aquest disseny conceptual tan heterodox com antiintel·lectual. La primera serà que aquesta mateixa idea de llibertat, restarà al marge de tota condició ètica. De fet, el mateix concepte d'ètica resta a fora del vocabulari stirnerià. L'ètica, la moral, no deixen de ser idees absolutes que cal destruir o ignorar en el món dels individus únics. La llibertat es viu sempre al marge de qualsevol condicionament material o espiritual, *més enllà del bé i del mal*, tal com afirmarà

---

¹² *Íbid*, pp.123-128

¹³ *Íbid*, p.; 132

Nietzsche algunes dècades després. Les creences col·lectives, els prejudicis compartits seran objectiu de destrucció, i la preocupació per eliminar-los serà una constant en el pensament individualista posterior. La segona conseqüència, estretament associada a la primera, implicarà acostar-se filosòficament al nihilisme. Si no hi ha cap principi superior, cap norma ni llei natural que pugui posar límits a la voluntat egocèntrica, no s'està gaire lluny de caure en una actitud de destrucció i autodestrucció. De fet, tot i que Stirner no sembla tenir influència directa sobre la violència destructiva de les dècades de 1880 i 1890, alguns d'aquests actes terroristes semblen comesos per individus que podrien definir, des d'un vocabulari stirnerià, *únics* ¹⁴.

Evidentment, per al filòsof individualista, hi ha tot un entrellat institucional, cultural i polític que suposa un fre per a la llibertat de cadascú. En aquest sentit, el dret, la llei, i l'estat representen l'encarnació concreta de la legitimació del domini dels individus per part de la societat. De fet, Stirner veu en el dret i la llei, la conseqüència natural de l'ordre de dominació que sorgeix per perpetuar aquesta estructura de poder i alienació, que pot canviar i modificar-se en funció de la circumstància històrica, que pot adaptar-se a multiplicitat de contextos, que pot adoptar mil formes per oferir la il·lusió de llibertat. Tanmateix, continua essent un recurs del poder per exercir el seu control individual des de múltiples perspectives; dominació política, econòmica, cultural, religiosa, filosòfica, moral,...

I la llei, la norma, el dret són intrínsecament perversos per la seva qualitat de concessió. Una llei que pugui semblar més justa o més democràtica, no deixa de ser un dret concedit des del poder, des del domini. I això resulta incompatible amb la idea de llibertat stirneriana, una llibertat que cal conquerir, que cal prendre. Una cadena que cal que cada individu talli, no pas agrair que l'amo l'afluixi.

Berti analitza aquesta aversió individualista al dret i la llei a partir de la lectura historicista que Stirner en fa. La fórmula legislativa, en un període de formació de l'estat modern i de democràcia liberal representativa, tot dret representa una concessió. I aquest gest de la concessió es fonamenta en l'herència d'una mentalitat feudal mal superada. Primer, el dret es feia en nom de Déu. Les reformes van portar que es passés a concedir en nom de l'Emperador. En aquest moment es fa en nom del poble. Les formes canvien. Tanmateix, el contingut es manté ¹⁵. Per tant, tota llei, tota norma, que vingui del sistema de dominació, és d'una naturalesa alienant per a l'individu, perquè aquesta

---

¹⁴ Woodcock, (1979), p. 99

¹⁵ Berti, (1998), p. 123

tractarà sempre de limitar-lo, per tal de controlar-lo, i perpetuar el seu domini. Llei i individu únic, per tant, viuran en contínua oposició. En termes hegelians, de forma dialèctica.

Resulta lògic, doncs, la negació de qualsevol dret o llei natural, (de cap principi superior) que pugui regular l'existència dels individus. En això, l'oposició al pensament de Godwin, amb les seves idees sobre la superioritat d'una justícia universal, resulta evident. I per reforçar aquesta negació, Stirner farà servir arguments de relativisme cultural, en el sentit que, en diferents contexts, des dels estats liberals democràtics, fins a les teocràcies de l'Imperi Otomà, els drets i les lleis són divergents. Això, en realitat ve a reafirmar la idea stirneriana que cada poder fabrica el seu dret, les seves lleis, que poden ser canviant, encara que mai justes o injustes, sinó adaptades a la necessitat del domini, perquè només qui té el poder, tindrà la capacitat de generar el seu propi dret, un dret inspirat exclusivament en el profit de qui detenta el grau més elevat de la jerarquia. Aquest rebuig total a qualsevol norma universal, a qualsevol llei, genera un problema per al pensament individualista. Amb aquesta concepció podem dir que es tallen els ponts a tota acció o intervenció política, en el sentit que l'individualista no té el dret a reclamar un nou ordre. De fet, individualisme i poder, dret o ordre són conceptes incompatibles. I això implica una automarginalització de la vida pública, en el sentit que els individualistes es veuen al marge de les lluites polítiques, adopten un apoliticisme antipolític.

Tornant a una de les constants del pensament stirnerià, precisament el dret i la llei, i per tant, la política, esdevenen la darrera forma de secularització religiosa. Si abans la religió esdevenia la pedagogia de la fe en el sotmetiment dels creients, la política és l'instrument pel qual es tracta d'educar el ciutadà en el sotmetiment dels ciutadans. La política és el perllongament secularitzat de la religió. Com l'església és la forma institucional de la religió, l'estat és la forma institucional de la política¹⁶.

L'antiestatisme del pensament anarquista és la conseqüència natural d'aquest camí. Per a Stirner, si el dret procedeix del poder, l'estat és l'encarnació contemporània d'aquest poder, d'aquesta estructura de domini, la forma suprema de l'autoritat secular. Com a tota institució que encarna el domini dels individus, i que reposa damunt l'abstracció dels ideals humans transcendents; moralitat, justícia, pàtria, resulta, intrínsecament alienadora. I aliena perquè, d'una banda, l'existència d'aquest estat implica la negació de l'individu, el qual no necessàriament comparteix els valors

col·lectius abstractes sobre els quals es fonamenta –o que simplement no en té cap, més enllà de la voluntat egoista-, i de l'altra perquè obliga a combregar els seus ciutadans (mitjançant la imposició de lleis o normes). Per posar un exemple, gran part dels estats europeus coetanis a la publicació de *Der Einzige* imposen la conscripció obligatòria perquè es presuposa l'obligatorietat de tot ciutadà a servir a la pàtria, és a dir, obliguen a creure i a participar del concepte absolut pàtria, i el normativitzen de manera que l'estat crea els seus propis instruments per reprimir la dissidència respecte d'aquesta creença. El mateix Stiner veu en l'existència de les normes, la pròpia incitació a la seva transgressió. De nou ens trobem davant d'un element que servirà de base per desenvolupar ulteriorment l'il·legalisme anarquista.

Aquesta contradicció entre l'aspiració a la llibertat individual i obligatorietat col·lectiva en la creença de determinats valors i principis suposa que, per a Stirner, tota transgressió contra una norma, no pot ésser jutjable des d'un dret i una llei generats pel mateix estat, perquè es parteix de la falsa base de la moral pretesament universal, fet, com hem vist rebutjat totalment des del pensament individualista. Per a Stirner, només cada individu, a partir del seu propi criteri, pot jutjar el que ell creu que és just o no. És a dir, això comporta que cada individu pot crear-se, de manera autònoma, els seus propis valors.

Com podem veure, els anarquistes deuen a Stirner gran part del seu antiestatisme. Si bé, en el pensament socialista decimonònic, l'estat és rebutjat en tant que institució que representa els interessos de la classe dominant, per als individualistes, esdevindrà l'expressió manifesta del jou, en abstracte, dels límits de cada individu, de l'esclavatge de la voluntat de cadascú, de la negació de la llibertat (en el sentit de llibertat com a poder). Per tant, de la mateixa manera que els anarquistes no pretenen reformar l'església o la religió, sinó abolir-la, l'estat no ha d'ésser transformat, sinó eliminat. I aquesta doble eliminació (església-religió / estat-política) només pot succeir quan els individus decideixin alliberar-s'hi en un acte de voluntat¹⁷.

Com es concreta aquest acte de voluntat? Aquesta ànsia destructora, iconoclasta contra tota dominació, ens porta a una altra idea amb una àmplia influència en el pensament anarquista posterior, i pot ser una de les generadores de més debat i polèmica entre l'heterogeneïtat del moviment llibertari; es tracta de la relació i diferent consideració entre el concepte de rebel·lió i de revolució.

---

¹⁶ *Íbid*, p. 126

¹⁷ *Íbid*, p. 133

Per a Stirner, l'estat és l'expressió secularitzada i moderna del domini, del límit a la voluntat individual. Això s'exemplifica fàcilment a partir de l'obsessió estatal per intervenir, interposar-se o mediar en les relacions entre individus. L'estat necessita normativitzar tota relació humana, des de la família, fins als tractes econòmics. I això, en certa mesura, és font de conflictes perquè, si acceptem que l'estat és sempre al servei dels dominadors, és lògic que tractin d'aprofitar-se'n de la regulació de les relacions entre individus. Per al pensador individualista, resulta lícit, i és més, imprescindible, rebel·lar-s'hi. Tanmateix, les seves idees entorn a la rebel·lió i la revolució seran tan heterodoxes com la resta de la seva teoria.

Stirner analitza tots dos conceptes i, influït sens dubte, pel context històric de l'Europa de les revolucions liberals arriba a la conclusió que la revolució representa la negació d'un domini determinat, en canvi, la rebel·lió representa l'abolició del domini en sí mateix. En altres paraules. L'experiència de la Revolució Francesa de 1789, o les revolucions burgeses de 1830 demostra que es pot acabar amb el domini d'un grup detentador del poder, d'una classe social, o podríem afegir, d'un grup religiós o ètnic. Tanmateix, la revolució el que fa és substituir un domini per un altre. Stirner no entraria a discutir sobre la justícia o no d'un nou ordre. Com hem vist, aquestes són categories que el filòsof bavarès nega. Simplement ens fa veure la inutilitat del canvi, perquè la mateixa fórmula de domini-sotmetiment, roman inalterable. En canvi, la rebel·lió, posem per cas els motins de subsistències, les revoltes populars, els aixecaments o insurreccions descontrolades, com ara l'aixecament dels esclaus a Haití de finals del segle XVIII, o la rebel·lió dels esclaus d'Espàrtac a l'antiguitat no busquen substituir l'estructura de poder, sinó abolir-lo. No es busca subvertir l'ordre, sinó eliminar-lo.

Aquesta idea, que funciona en el camp filosòfic, i que esdevé una excel·lent premissa per analitzar les revolucions burgeses del segle XIX, àdhuc que servirà de crítica a la revolució bolxevic, comporta importants problemes pràctics en el moment de baixar al camp de la realitat. En primer lloc crea una paradoxa, entre ideologia i praxi política, en el sentit que l'anarquia, en el sentit etimològic, l'absència de poder, esdevindrà un concepte transcendent, impossible d'aplicar en qualsevol societat humana, perquè així ho nega l'experiència i l'antropologia. En segon lloc, si es pren aquest antiestatisme de manera fonamental, farà impossible una mínima mediació entre l'aspiració anarquista i la realitat social, basada històricament en institucions formals o informals d'organització política, i per tant, de dominació. Això abocarà els individualistes envers un aïllament polític i social, a un restar al marge del joc polític

formal, a l'abstenció en l'intervenció dels afers públics, és a dir, una de les principals limitacions que arrossegà el moviment anarquista posteriorment¹⁸

La revolució crea o substitueix noves institucions, i per tant nous dominis. La rebel·lió, en canvi, busca no ésser governats ni per institucions, ni per persones. Per a Stirner, per tant, la rebel·lió, té una autèntica naturalesa anàrquica.

Tenint en compte la dificultat d'assolir l'anarquia en estat pur, és a dir, a partir de la rebel·lió global sense permetre que degeneri en revolució, Stirner considera que aquesta només pot ésser individual, egoista. Aquest concepte d'autoalliberament serà un dels que més influència tindrà entre l'individualisme anarquista posterior. Tot reprenent amb l'anterior idea formulada sobre l'individu propietari que prenia per sí mateix la llibertat, no pot existir un autèntic alliberament si no és l'individu el protagonista d'aquesta acció. Per expressar-ho axiomàticament; no hi ha alliberament si no és autoalliberament. I això només pot succeir a partir de la rebel·lió individual. Una de les idees que més repetiran els individualistes posteriors, una de les idees més constants en les publicacions individualistes és que només deixaran d'haver amos, quan deixin d'existir els esclaus.

Tanmateix, el caràcter de la pròpia obra d'Stirner, més filosòfica que política, basada més en aforismes que en receptes pràctiques, ens deixa al descobert la insistència d'una teoria de la rebel·lió com a estratègia social de l'emancipació. Aquest buit aboca les idees d'Stirner a servir per crear un anarquisme filosòfic, a un revolucionarisme sense revolució¹⁹ que pot abocar els individualistes a l'abstenció a intervenir en moviments de canvi, envers l'autocomplaença personal, i la indiferència respecte de l'explotació, o de les condicions de vida de la resta d'individus, tal com criticarà posteriorment Luigi Fabbri en un assaig que analitzava l'individualisme stirnerià²⁰.

Aquesta situació de bloqueig, d'anòmia social a què porta la filosofia individualista, només obté lleument un contrapunt a partir de la proposta d'associació que elabora, no sense deixar la seva abstracta retòrica, Stirner. Resulta evident que les persones necessiten relacionar-se, i per això, el filòsof individualista tracta de cercar un model comunitari en el qual es respecti la sobirania individual –el poder de l'individu propietari– sense caure en l'autoritat –el domini–. El mateix Stirner reconeix que

---

¹⁸ *Íbid*, pp. 141-144

¹⁹ *Íbid*, p. 144

²⁰ Luigi Fabbri; *El individualismo stirneano en el movimiento anarco*. Antorcha. Col. El Roedor (edició artesanal mecanografiada i cicloscilada. s/l, s/d, especialment pp. 5-6; *Influencias burguesas sobre el anarquismo*. Fichas de formación libertaria. Barcelona 1977.

qualsevol model que sorgeixi d'aquesta necessitat, ha de limitar, per força, la llibertat individual. En tot cas, considera que cal reduir al mínim aquestes limitacions.

Atesa la intrínseca contraposició entre individu i societat, no hi ha més remei que renunciar a una part de la sobirania individual per poder muntar una pacte entre iguals, entre egoistes, un vincle circumstancial, és a dir, precari i limitat per les necessitats del moment, per poder establir relacions de reciprocitat. Per dir-ho segons la terminologia stirneriana; una *unió d'egoistes*²¹.

No podem negar que la nomenclatura atorgada al concepte està ben trobada. La unió ens parla d'una associació entre iguals, i els egoistes esdevenen els ideals vitals del desafortunat professor de Berlín. Per a Stirner, aquesta unió d'egoistes no representa cap lligam natural (com presumptament podrien ser les categories família o ètnia) ni espiritual (com podria ser la religió, la política, la nació o la classe social), sinó que el seu únic lligam seria personal, basat en la voluntat individual, des que i fins que la voluntat de cada individu així ho determini. El filòsof bavarès contraposa aquesta precària associació amb la resta de categories associatives, especialment, la societat en abstracte. Considera que la societat utilitza els individus, els manipula a favor de les seves pròpies necessitats, per aprofitar-se'n. Per posar un exemple, l'estat pot aprofitar-se dels impostos dels ciutadans per afavorir els interessos de la classe dominant, la nació pot utilitzar la conscripció obligatòria per defensar els interessos colonials d'unes companyies comercials poderoses, o una empresa pot aprofitar-se'n del treball dels seus empleats per enriquir els seus accionistes. En canvi, en la unió d'egoistes és l'individu qui utilitza l'associació. És a dir, a partir d'una cooperació recíproca, dos o més individus poden beneficiar-se mútuament d'una col·laboració. Els individus egoistes poden unir-se circumstancialment per compartir coneixements, per intercanviar productes, per muntar una festa o per gaudir del sexe, sempre, des d'un plànol d'igualtat i reciprocitat.

Podem considerar, doncs, la *unió d'egoistes* com a una forma social neutra, una realitat laica i dessacralitzada, un perllongament instrumental de l'individu únic²². Serveix, en teoria, per multiplicar la potència i la força de l'individu. Tanmateix és fàcil concloure que, per molt que Stirner fos d'un antiintel·lectualisme visceral i que tractés de destruir tota categoria absoluta, tot concepte transcendent, tota abstracció, aquest concepte, en té molt d'abstracte. I això és sobretot perquè resulta molt difícil la

---

²¹ Stirner, (1970), pp. 177 i 209-216

²² Berti, (1998), p. 150

realització pràctica, en el món real d'una associació d'aquesta mena, d'una filosofia vital com la proposada en *Der Einzige*. Amb aquest tractat filosòfic, Berti afirma que ens trobem davant l'anarquisme en estat pur, ideal, amb una impossible traducció històrica i política ²³ i probablement, en part responsable de les contradiccions de l'anarquisme individualista posterior.

2.2. Thoreau, Warren i Tucker. L'individualisme americà o l'aversion per l'estat

Un dels aspectes dels discursos polítics nord-americans que més sorprenen als europeus és l'elevat culte a la llibertat individual i a la tendència a considerar tot organisme dependent de l'estat com a intrínsecament pervers i atemptatori contra l'espai vital de cada individu. Aquesta crítica procedeix de tot el ventall d'orientacions polítiques, dins aquesta complexa societat. Podríem dir que es tracta d'un pensament essencial dins del que ells mateixos consideren el seu *way of life* ²⁴. I això, probablement ens sobta perquè aquesta sembla una tendència aliena a tradició del nostre pensament polític. Si bé els analistes socials o polítics solen interpretar aquest fet com a el fruit de l'esperit de frontera inherent a una societat en formació durant el segle XIX, de fet, aquesta és una idea que els propis ciutadans dels Estats Units han reiterat com a mite fundacional²⁵. Paral·lelament a aquest substrat de l'ètica pionera, el pensament polític nord-americà, al llarg d'aquest període estava influenciat per les idees de Tocqueville, Thomas Paine i de la *Justícia Política* de William Godwin, adobat per una nova tradició literària d'assaigistes-filòsofs com Ralph Waldo Emerson ²⁶

---

²³ *Íbid*, p. 151

²⁴ Existeix una extensa literatura sobre aquesta qüestió. A un nivell més divulgatiu i actualitzat, Vicente Verdú va publicar un assaig en què es comenta la influència de tot aquest patrimoni ideològic en la vida, les creences i les accions quotidianes dels americans; Vicente Verdú,; *El planeta americano*. Anagrama. Barcelona 1996, esp. pp. 15-28 i 104-116

²⁵ Paul Johnson; *Estados Unidos. La historia*. Javier Vergara Editor, Ediciones B. Buenos Aires, 2001 [Ed original anglesa Harper Collins Publishers, 1997], esp. pp. 389-390

2.2.1. Thoreau; el rebel ermità

Coherent amb aquest substrat individualista, el que el mateix historiador de l'anarquisme Max Nettlau considera *espiritualisme llibertari americà*²⁷, sorgeix Henry David Thoreau (1817-1862). De la mateixa manera que Max Stirner, -i amb gairebé tota probabilitat, amb la mútua desconeixença de les seves respectives obres- Thoreau s'hauria sentit incòmode si el definíem com a individualista, o simplement, com a anarquista. En tot cas, de la mateixa manera que el filòsof bavarès, algunes de les seves idees, de manera involuntària, seran incorporades al patrimoni ideològic del moviment anarquista, i posteriorment i fins i tot, al moviment descolonitzador de l'Índia, comandat per Gandhi, o a la lluita pels drets civils, a partir dels anys seixanta d'aquest segle.

Tanmateix, i a diferència de l'autor de *Der Einzige*, la difusió i influència de la seva obra no hagué d'esperar mig segle per ésser recuperada, i el més important, la relació entre la seva vida personal i els principis expressats en els seus llibres resulta més estreta que l'abisme que separava l'egoista Stirner de l'existència gris de Johann Kaspar Schmidtt. De fet, en el cas de l'escriptor de Nova Anglaterra, veurem que els seus escrits són, bàsicament, autobiogràfics.

Thoreau va néixer a Concord, una petita ciutat de l'estat de Massachusetts, i va estudiar a la Universitat de Harvard. Després de fer de professor al seu estat i a Nova York, va conviure, entre 1841 i 1843, i posteriorment, entre 1847 a 1848, amb el filòsof i poeta Ralph Waldo Emerson, el qual va ésser l'animador del moviment trascendentalista²⁸, una expressió més de les tendències regeneracionistes en el sí d'una societat nordamericana en expansió. El 1845, un any després de la publicació de l'obra d'Stirner, Thoreau s'instal·la a Walden Pond, un indret isolat als afores de Concord. Hi residirà al llarg de dos anys en una cabana, en unes condicions naturals dures i precàries, lluny de les comoditats de la ciutat, i havent de dependre del treball exclusiu de les seves mans. Al llarg de la seva estança, a banda de tractar d'ésser autosuficient, es dedica a l'estudi de la natura, de les llengües clàssiques i la literatura

---

²⁶ Woodcock, (1979), p. 440

²⁷ Max Nettlau; *La anarquía a través de los tiempos*, Biblioteca Júcar, Madrid 1978, p. 43. Aquest es tracta de la compilació de diversos assaigs de l'historiador austríac de l'anarquisme, molts d'ells inèdits, que en gran part pertanyents a una monumental *Histoire de l'Anarchie*, de més de 3000 pàgines que mai no es va arribar a publicar. Així doncs, es tracta d'una publicació de contingut heterogeni i en ocasions excessivament extractada, tal com explica Carlos Díaz al pròleg del mateix llibre (p. 11)

²⁸ El *trascendentalisme* fou un moviment nordamericà representat pel *Trascendent Club of Boston*, fundat el 1836, i caracteritzat per un espiritualisme intens i intuïtiu, proper al misticisme religiós, i per resultar

anglesa, o a l'especulació filosòfica i la conversa amb els seus veïns. De resultes d'aquesta experiència de solitud i aïllament apareixerà el 1854 el seu llibre *Walden, or life in the woods*,²⁹ en el qual reivindicarà, des d'un punt de vista primitivista, una vida de solitud i sobrietat, un retorn respectuós a la naturalesa. George Woodcock³⁰ analitzarà aquesta actitud, aquesta recerca de l'autenticitat de l'existència, com a expressió d'una resistència al progrés, o als canvis, un rebuig al creixent materialisme d'una societat capitalista en expansió. És en aquest context que hauríem d'interpretar la filosofia de l'escriptor nordamericà, el qual veurà la felicitat com al fruit de la riquesa interior, i de l'harmonia amb l'entorn natural. Resulta fàcil de preveure, doncs, la influència posterior que exercirà el pensament polític de Thoreau entre el moviment anarquista en les seves tendències més naturistes o ecologistes, fins i tot en l'actualitat³¹.

El 1846 Thoreau s'oposa al pagament de l'impost obligatori causat per la guerra contra Mèxic (1846-1848) i per aquest motiu serà empresonat. De resultes d'aquesta experiència neixerà el seu assaig *Civil Disobedience* (1849), en el qual explica les seves raons per oposar-se a les exigències de l'estat. En ell, l'escriptor trascendentalista ens expressa la seva idea de l'oposició, per principi, a tota autoritat que tracti d'interferir en les relacions harmonioses entre individus. L'estat, com a institució i instrument de la vida pública, per tant, resulta un obstacle i un perill per a la condició privada de l'home. Per tant, l'oposició i la resistència no resulten únicament lícites, sinó que són justes i necessàries per preservar la llibertat humana.

La novetat, i de fet, el factor que permetrà la persistència ulterior del seu pensament, raurà en l'estratègia proposada. Thoreau serà partidari de combatre l'arbitrarietat de l'autoritat, mitjançant la desobediència civil i la resistència passiva.

Tanmateix, per a Thoreau, tota protesta, tota desobediència o resistència haurà d'ésser individual, tal com la seva pròpia biografia ens mostrarà. Això ens revela la seva dimensió individualista, la seva malfiança respecte de l'esperit de la massa, de la

---

molt antimaterialista. *Nature* (1836) obra publicada per Ralph Waldo Emerson (1803-1882) pot considerar-se com a el seu manifest ideològic.

²⁹ En l'actualitat, la major part de textos de Thoreau (*Civil disobedience, Walden or life in the woods, o Slavery in Massachussets*), són disponibles en versió electrònica a internet, a partir de diversos links. Un d'ells, per exemple, pot ser el de ALEX (Gopher), un directori que es troba a un altre important directori ATHENA a <http://un2sg4.unige.ch/athena/html/booksite.html>. En espanyol hi ha diverses edicions. La que hem utilitzat és; H.D. Thoreau; *Walden. La desobediència civil*. Ediciones del Cotal. Barcelona 1976

³⁰ Woodcock, (1979), p. 440

³¹ Quan es van produir les protestes anti-globalització a la ciutat de Seattle, el desembre de 1999, alguns dels protagonistes s'autoproclamaven com a anarquistes primitius, en tant que seguidors del teòric John Zerzan, el qual, tant pel seu pensament com per les seves accions podria considerar-se com a hereu dels primers pensadors individualistes com el mateix Thoreau.

violència o de l'acció col·lectiva. Evidentment, aquest esdevindrà un element omnipresent en la formulació posterior de l'individualisme que reforçarà la idea que tot canvi col·lectiu, si pretén esdevenir viable i significatiu, ha d'ésser prèviament individual.

2.2.2. Warren; el desencís col·lectiu i l'afirmació individual.

Entre la tradició de l'individualisme autòcton nord-americà, trobem l'escriptor, inventor i músic Josiah Warren (Boston 1798 – 1874). Warren, de jove, va traslladar-se a Cincinnati, i allà, després d'exercir com a músic professional, va inventar i patentar un model de llàntia que rendibilitzava al màxim el combustible. Això el va permetre adquirir fama i una petita fortuna que li permetia una certa independència econòmica. Admirador dels projectes utopistes d'Owen i Cabet, que en aquells moments tracten de posar en marxa pobles-model, a les terres verges del *Mid-West*, va decidir d'instal·lar-se, el 1827, a la colònia owetiana *New Harmony*. Un cop allà va adonar-se dels problemes de plantejament de l'experiència. Tant Owen com Cabet havien tractat de regular fins al detall tots els aspectes relatius a la comunitat, i això, inexorablement, portava a una situació en què els organitzadors acabaven reproduint els models autoritaris que ells mateixos havien tractat de combatre³².

El fracàs de l'experiència de *New Harmony* va fer reflexionar Warren sobre el conflicte entre els interessos col·lectius i la necessària independència individual, i sobre la necessitat de conjugar dos àmbits tan antagònics. Davant d'aquest repte intel·lectual, i sense renunciar a la idea de necessària cooperació entre individus, el músic i escriptor va elaborar la teoria de la sobirania irrenunciable de l'individu davant la societat, i que en aquesta dialèctica, i a diferència del que passava a *New Harmony*, era la societat qui s'havia d'amoïllar a les necessitats individuals, i no a l'inrevés³³.

Un dels principals problemes irresolts en la comunitat owenista era la qüestió de la propietat. Les reflexions de Warren el van portar a considerar que cada individu tenia

---

³² Apunts biogràfics de J. Warren extrets de William Bailie,; *Josiah Warren; The First American Anarchist*, Small, Maynard & Co. Boston 1906 a Frederick D Buchstein,. "Josiah Warren: The Peaceful Revolutionist" *Cincinnati Historical Society*. Bulletin 32 (1974), 61-71. Disponible a Clark Kimberling Home Page. Link from Labadie Collection, University of Michigan

³³ Woodcock, (1979), p. 442

dret a posseir tot allò fet i elaborat per ell mateix, com a resultat del seu propi esforç. Tanmateix, resulta evident que en una societat complexa de manera creixent, resulta necessari l'intercanvi. L'individualista americà, doncs, crea el concepte *del labor for labor*, treball per treball, una proposta d'intercanvi de béns i serveis a partir del càlcul de temps de treball –ponderat pel grau de duresa- en base a l'hora de feina. En aquest principi arribarà a conclusions similars a les del Proudhon, tot i que per vies totalment independents i des de la desconeixença mútua.

Després d'inventar una rotativa que abaratia de forma espectacular el procés d'impressió, amb els beneficis que li va comportar la patent, va iniciar la publicació, el 1833, el seu diari *The Peaceful Revolutionist*, des del qual tracta d'organitzar un moviment a l'entorn de les seves idees i a buscar partidaris per posar en pràctica els seus principis. Paral·lelament, i com a experiment coherent amb el seu pensament, va fundar el *Time Store*, (magatzem de temps), un espai en què es materialitzava l'intercanvi del temps de treball. Les seves idees sobre aquesta qüestió les recolliria per escrit en el seu llibre *Equitable Commerce* (New Harmony, 1846)³⁴.

Després de funcionar aquesta experiència, de forma més o menys positiva, Warren tractarà de crear una comunitat model en terres comprades a l'estat d'Ohio. Allà fundarà, amb mitja dotzena de famílies més el *Poble de l'Equitat*, comunitat regida pels principis cooperatius, basada en els acords mutus, en l'intercanvi de temps i de respecte a la individualitat i rebuig a la jerarquia que el pensador americà proposava³⁵. Tanmateix, la comunitat, que funcionarà entre 1834 i 1837 va fracassar, no pas pel seu funcionament, sinó per la tria inadequada de l'emplaçament. Una epidèmia de malària, endèmica a la zona de l'assentament, va posar fi a l'experiència sense poder avaluar els seus resultats.

Malgrat aquestes contrarietats, l'esperit obstinat de Warren el féu perseverar i assajà noves experiències més afortunades. El 1846 va fundar una nova colònia, anomenada *Utopia*, amb alguns fourieristes desil·lusionats, regida per uns principis que cada vegada més l'apropiaven vers el que seria l'anarquisme individualista. Fins i tot, els propis textos que Warren va deixar, ens fan pensar en la *Unió d'Egoistes* formulada pel propi Stirner, i en el seu antiintel·lectualisme. A la seva comunitat, no existien normes ni reglamentacions. Tot funcionava de mutu acord, i no hi havia cap persona que exercís específicament la funció de mestre, de sacerdot o de funcionari. Tampoc

---

³⁴ *Ibid* p. 486

³⁵ Nettlau, (1978), p. 37

no se celebraven reunions, més enllà de les trobades que feien per compartir temps i espais d'oci. Com afirmaria el mateix Warren, “un cop formulada i compresa la qüestió, no hi ha res a dir, només falta actuar”³⁶.

Posteriorment, el 1850 fundaria encara una altra colònia, *Modern Times* a Long Island, aprop de Nova York, en què diversos intel·lectuals i seguidors d'alguns moviments radicals, partidaris del comerç just, de l'impost just, o l'amor lliure, s'hi van instal·lar. *Modern Times*, també coneguda com a *Trialville* –la ciutat assaig-, es mantingué en bon funcionament fins a la dècada dels setanta del mateix segle, una dècada després de l'extinció d'*Utopia*. Els principis, tanmateix, restaven, essencialment els mateixos; respecte absolut a la sobirania individual, intercanvi en base al valor del treball i cooperació mútua a partir d'acords tàcits en què s'ignora l'assembleisme i qualsevol mecanisme amb vocació institucional

Josiah Warren, a diferència, doncs, d'Stirner, i en certa mesura de Thoreau i Tucker, és un individualista més interessat en la pràctica quotidiana de les seves idees que en ser un teòric, un home a qui interessa més l'experiència personal, que l'especulació filosòfica. És per això que els individualistes posteriors, especialment els francesos, estiguin més interessants a descriure la materialització de les seves idees en les seves experiències col·lectivistes individualistes, que a llegir i esmentar els seus textos.

2.2.3. Benjamin R. Tucker; el teòric individualista nordamericà. *L'individualisme liberal*

Benjamin Tucker (South Darmouth, Massachussets 1854 – Mònaco 1939), com la major part d'anarquistes individualistes de l'altra banda de l'Atlàntic, tendeix a passar inadvertit en les històries sobre les idees i els moviments socials contemporanis. El mateix Woodcock, a la seva esmentada *A History of Libertarian Ideas and Movements*, amb prou feines hi dedica un paràgraf i l'acusa de resultar un pensador escassament original, que només tracta de sintetitzar les idees de Warren i Proudhon³⁷. Tanmateix, la manca d'originalitat, acompanyada de la capacitat de síntesi, de la possibilitat de donar

---

³⁶ Warren; *The Civilitation*, Boston, 1863, esmentat a Woodcock, (1979), p. 444 i 486

³⁷ *Ibid*, p. 445

forma i coherència a idees disperses, i sobretot, a generar un organ d'expressió, debat i discussió, resulten, més que un defecte, una important virtut digna d'un reconeixement obtingut per prestigiosos coetanis seus, i indigna de l'oblit actual de la seva figura històrica.

Hi ha quatre característiques que contribuirien a comprendre la importància de l'anarquista científic –tal com li agradava autoqualificar-se- Benjamin Ricketson Tucker. Les hem deixat anunciades al paràgraf anterior.

La primera consisteix en la seva capacitat per crear una teoria coherent a partir de diferents substrats; el rerafons (*background*) del radicalisme liberal americà nadiu, exemple dels quals podrien ser el mateix Thoreau, Warren, Spooner, Spencer, de moviments com el de l'impost únic (*Progress Poverty*) de H. George, partidaris de l'amor lliure (*Free Love League*) com l'escriptor Henry James, combinat amb la tradició puritana i liberal, amb la importació d'elements ideològics anarquistes que a finals del segle XIX comencen a consolidar-se com a cos conceptual; Proudhon, Bakunin, o la mateixa filosofia individualista d'un Stirner recuperat per John Henry Mackay o Nietzsche.

La segona característica té un nom propi; *Liberty* (1881-1907), una publicació periòdica que servirà de vehicle d'expressió, difusió, debat, i sobretot de taller en què els elements anarquistes i individualistes dispersos prenen una forma concreta, fins dotar l'individualisme tuckerià d'un discurs coherent.

La tercera característica estarà molt lligada a les dues anteriors. Tant Tucker com *Liberty*, -en alguna ocasió és fàcil confondre'ls³⁸ - esdevenen un pont. Un pont intel·lectual, en què conflueix la tradició del radicalisme liberal i individualista nordamericà i el revolucionarisme anarquista europeu. El mateix Tucker esdevindrà directament el primer traductor o editor de textos traduïts dels clàssics que conformaran el pensament anarquista. Ell mateix traduirà algunes obres de Proudhon o encarregarà les primeres traduccions a l'anglès d'alguns textos de Bakunin, i el que és més important, la primera traducció de *Der Einzige*, de Stirner, *The Ego and his own*³⁹. Evidentment, l'individualisme anarquista americà només podrà ésser entès a partir de la combinació de les dues tradicions, la nadiua americana i la revolucionària europea. A més, Tucker també serà un pont personal entre Europa i Amèrica. Viatja i manté

---

³⁸ Wendy McElroy; "Benjamin Tucker, Liberty, and individualist anarchism"; *The Independent Review*, winter 1998; extret de www.britannica.com homepage

³⁹ Existeix una reproducció electrònica facsímil, de lliure disposició (aprox. 1'09 MB) d'aquesta traducció (1907) a *Labadie Collection homepage*, de la Universitat de Michigan.

relacions fluïdes a ambdues bandes de l'Atlàntic, especialment amb Alemanya, on intenta crear un moviment internacional individualista, i a França, on es quedarà a viure fins la seva mort a Mònaco, a poques setmanes de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, i on mantindrà una relació molt directa amb els individualistes francesos; especialment Émile Armand i Han Ryner, a partir dels quals, especialment del primer, serà conegut indirectament al sud dels Pirineus⁴⁰.

La quarta i darrera característica és el prestigi que assoleixen les seves idees i la seva publicació entre el món intel·lectual. *Liberty* és una revista sobre temes socials filosòfics i culturals que comptarà amb col·laboracions d'escriptors com Georges Bernard Shaw, Oscar Wilde o Walt Withman, qui mantindrà una estreta relació d'amistat amb Tucker. Aquest model de revista política d'afinitats llibertàries que tracta de tendir ponts amb el món intel·lectual serà imitat a França per *La Revue Blanche*, i també a Espanya, per Joan Montseny a la primera època de *La Revista Blanca* (1898 - 1905)⁴¹, és a dir, la recerca d'una respectabilitat intel·lectual i cultural de les idees individualistes.

Tot plegat, a més, la maduresa de Tucker-*Liberty* coincideix amb un període d'extraordinària efervescència dels diversos moviments radicals i pensament crític als Estats Units, un moment, amb més de cinc-centes publicacions periòdiques de diversos grups contestataris, anarquistes, sufragistes, lliurepensadors, reformistes del treball, de la terra o del sistema tributari, defensors de l'amor lliure i de l'ús de contraceptius,...conseqüència d'una època en què, passada la Guerra Civil Nordamericana (1861-1865), amb creixement econòmic irregular i arribada massiva d'immigrants europeus, es reforçarà el poder de l'estat i la intervenció del govern en favor de grups de pressió organitzats i influents, a la manera d'una democràcia plutocràtica⁴².

Tucker neixerà precisament nou anys abans del més greu conflicte que dividirà el seu país entre federals i confederals, en una petita comunitat de l'est propera a la ciutat de Boston, en el sí d'una família de procedència *Quaquer* i Unitarista, en un

---

⁴⁰ Fruit d'això, serà, per exemple, la publicació de *¿Qué es el anarquismo?*, a la dècada dels trenta, per part de l'editorial de la revista individualista *Iniciales*, a Barcelona, probablement l'única a Espanya abans de la guerra civil.

⁴¹ Montseny, després del seu empresonament a Montjuïc passa un breu període d'exili a Londres i París. Tot i que tradicionalment es considera que l'experiència francesa el va servir d'inspiració per crear la revista madrilenya, no hem de desestimar el contacte i coneixement que pogué tenir a Anglaterra amb la coetània *Liberty*, sobretot tenint en compte l'estret contacte cultural entre la Gran Bretanya i els Estats Units; Marie Laffranque; "Juan Montseny y los intelectuales 1898-1905" *Anthropos*, 78; 1987, pp. 42-47

⁴² McElroy, (1998)

ambient lliurepensador. Rebrà una educació oberta i cosmopolita i assistirà al llarg de tres anys al *Massachussets Institute of Technology*, a Cambridge, Massachussets. A la ciutat de Boston contactarà amb el vell individualista Josiah Warren i amb els individualistes aplegats al voltant de la *New England Labor Reform League*. A partir d'aquests contactes, a principis de la dècada del setanta, comença a col·laborar amb *The Word*, una publicació d'aquest grup radical, en què, a més d'esdevenir un portaveu en favor de la *Labor Reform*, i de manera paral·lela als georgistes britànics, també defensen l'ús de mitjans anticonceptius o de la pràctica eugenèsica. De resultes d'aquesta primera experiència periodística Tucker començarà a distanciar-se del moviment, a adquirir una posició més antipolítica, en què els canvis individuals resultaran imprescindibles abans d'arribar a transformacions radicals en l'economia i la societat.

Cap a 1876, Heywood, l'editor de *The Word* publicarà la traducció anglesa del clàssic proudhonià *Qu'est-ce que c'est, la propriété?, What Is Propriety?*, realitzada pel mateix Tucker. És, com dèiem, quan comença a exercir el seu paper de pont entre el radicalisme americà i el revolucionarisme europeu, cosa que formalitzarà en el moment en què el mateix individualista inicia la publicació de la revista lliurepensadora *The Radical Review* (New Bedford, Massachussets 1877-1878), des de la qual, reprèn la traducció, a l'anglès, d'articles i fragments de l'anarquista francès.

Com a periodista professional, col·laborador de la premsa informativa a *The Boston Globe*, Tucker, després de l'experiència de *The Radical Review* decideix fundar una nova revista de caràcter individualista; *Liberty*. Apareixerà per primera vegada el 1881 i la seva història es perllongarà al llarg de gairebé vint-i-set anys. Durant aquest període, el periòdic esdevindrà centre, tribuna i font del pensament i del moviment individualista a l'Amèrica anglo-saxona, i nexa d'unió amb les idees provinents de l'altra banda de l'Atlàntic. A la vegada, Tucker exercirà el paper d'editor de traduccions d'obres importants de filosofia anarquista com les de Proudhon, o la de *Der Einzige*, de Stirner, el 1907, obra que precisament provocarà un intens debat al diari i que servirà precisament per clarificar l'especificitat de l'individualisme nord-americà. Precisament, el pensament polític i filosòfic de Benjamin Tucker restarà recollit en un llibre; *Instead a Book*, (1893) amb el significatiu subtítol *by a Man Too Busy to Write One*, en què es recullen un seguit d'articles que l'individualista americà publicà a *Liberty*.

L'interès i el sentit internacionalista de Tucker el portarà a engegar un suplement literari a *Liberty –The Transatlantic-* (1889-1890). Fruit d'aquest interès cultural, es

traduirà i publicarà obres de Claude Tillier, Emile Zola o Octave Mirabeau, de manera paral·lela a llibres de contingut més polític i filosòfic. Aquesta òptica cosmopolita serà precisament una de les claus del prestigi del món editorial creat per Tucker entre part del món intel·lectual nord-americà. Aquest sentit internacionalista no es limita únicament a la importació de cultura forània. L'individualista de Massachussets es dedicarà a establir relacions recíproques amb Europa i a intercanviar idees i materials. *Liberty* es distribuirà per tota Europa, especialment, per qüestions d'afinitat lingüística, a l'Imperi Britànic. Aquest interès per establir connexions en xarxa el portarà a establir internos lligams amb el moviment llibertari, especialment a Alemanya i França, on hi passarà temporades i s'instal·larà definitivament, els darrers anys de la seva vida.

La fi de *Liberty* –i de la influència del mateix Tucker al seu propi país– va ser sobtada i inesperada. Un incendi va destruir la rotativa, l'arxiu i la redacció del seu diari, pel gener de 1908. De forma coherent amb les seves idees contra els beneficis aliens al fruit del treball, no tenia contractada cap assegurança i el seu imperi editorial va fer fallida. Abans assenyalàvem la freqüent confusió-identificació entre Tucker i el seu diari. Sembla ser que ideològicament, de les idees de l'individualista nord-americà només restaren les cendres. El mateix any abandona els Estats Units i s'instal·la a França fins a la Primera Guerra Mundial. Posteriorment, i fins la seva mort, a vuitanta-cinc anys, s'establirà al Principat de Mònaco. Els seus darrers anys seran d'un gran pessimisme vital i s'allunyarà de la vida pública i de l'interès pel seu país, tret de moments concrets com el seu suport pels aliats a la gran guerra, o pel *cas Sacco i Vanzetti*⁴³.

Per a Gianfranco Berti, Benjamin Tucker representa la confluència entre el pensament liberal –en el sentit del radicalisme liberal present a la tradició política fundacional dels Estats Units– amb les idees anarquistes. Això, bàsicament, vindria a explicar que l'individualista americà esdevindria, a la vegada, un liberal, fins les darreres conseqüències, i un anarquista, fins les primeres arrels; és a dir, un liberal pel que fa a la reivindicació de la llibertat suprema de l'individu, i un anarquista pel que fa a la presència d'una capacitat autorreguladora de cada persona, sense necessitat de ningú que vetlli, pensi o actuï pels altres⁴⁴. Com hem vist, a més, la virtut del pensament tuckerià consisteix precisament en aplegar dues influències diverses, la del radicalisme nord-americà, amb la del moviment anarquista europeu.

---

⁴³ *Íbid*

⁴⁴ Berti, (1998), p. 731

Per al pensador de Massachussets, la conflictiva relació entre individu i societat ha de regir-se a partir del respecte a l'inalienable principi de sobirania individual, que ja trobàvem en l'individualisme d'arrel nord-americana nadiua. En tota societat, tot individu ha de poder gaudir del màxim grau de llibertat personal. Aquesta llibertat, una llibertat que hauríem d'entendre des d'una lectura no restringida de l'obra d'Adam Smith, només pot ser limitada per la frontera que separa a cada individu de l'esfera dels drets dels altres. No es tracta de la llibertat de l'egoista stirnerià, sinó més aviat d'una llibertat liberal, en què es garanteix la llibertat incondicional de posseir, d'expressar-se o de creure.

També, a diferència de l'egoisme preconitzat per Stirner, l'exercici de la llibertat comporta una ètica social que neix a partir del disseny dels drets i deures de cada individu. La moral individualista, doncs, per a Tucker consistiria en la defensa d'un conjunt de valors que representarien els límits socials de l'administració de la pròpia llibertat. Qui ultrapassa les fronteres de la llibertat dels altres, es converteix en un transgressor de l'ètica social, un individu immoral, del qual la societat, els altres, tenen legítim dret a defensar-se.

En aquesta dinàmica entre individu i societat, s'estableix una relació contractual, un contracte liberal, en el sentit que resta basat sobre la filosofia del *live and let live*, en què els individus es relacionen a partir de drets i deures comuns i compartits. En aquest món de llibertats, molt coherent amb la idiosincràcia dels colons independents de l'Amèrica que s'expandeix cap a l'oest, existeix el dret a la defensa contra tota intervenció de qualsevol individu o institució que suposi una invasió de l'esfera personal i la sobirania individual. En aquest sentit, Tucker creu en el dret a la resistència àdhuc violenta, contra tot aquell que suposi una amenaça, des d'un delinqüent comú fins a l'opressió i tirania d'una institució, per a aquesta sobirania individual. Aquest contractualisme simple, aquesta filosofia de vida, aquesta llibertat, necessita unes normes simples i clares on es contempli l'empar de les llibertats personals, on es protegeix la propietat basada en el treball individual. Tucker, per defensar aquest contracte social, legitima, fins i tot la pena de mort, fet que com podem observar, encara avui, forma part d'una cultura política fortament arrelada als Estats Units.

El contracte social tuckerià, a més, té dues característiques fonamentals. La primera és que cada individu és lliure i voluntari d'associar-s'hi. La segona és que una vegada s'ha signat, tot individu assumeix responsabilitats i obligacions; respecte a les normes, defensa dels principis pactats, vetlla pel compliment del pacte,... De fet,

l'associació lliure entre individus respon a uns objectius de realització personal, tot prescindint de tota coerció externa.

Si per a Tucker, era possible, i fins i tot desitjable, una relació harmònica entre individus i societat, no passarà el mateix en la conflictiva dinàmica generada entre individus i l'estat. En aquest aspecte trobarem una de les confluències entre el pensament individualista d'Stirner i la tradició antiestatalista del radicalisme tradicional nord-americà.

El creador de *Liberty* percep l'estat com a una entitat que no emana, ni dels individus, ni de la societat, sinó que esdevé artificiosa i regida per la seva pròpia lògica interna. Una lògica que no coincideix necessàriament amb les persones a qui afirma representar. Al contrari, la institució de l'estat es tractaria de l'expressió política d'un grup de persones davant de les altres. Així, uns, poden influir, amb les seves lleis, els seus decrets i els seus instruments burocràtics, a la vida privada dels altres. I això, sens dubte, suposa una agressió molt directa contra la sobirania individual. En aquest sentit, es podria afirmar, doncs, que aquesta capacitat de control i govern representaria una usurpació d'aquesta sobirania, d'aquesta autonomia de cada individu.

En confluència amb les idees stirneanes, doncs, l'existència de l'estat suposa una imposició obligatòria i arbitrària que condiciona la voluntat pròpia i la propietat de cada persona. Per exemple, l'estat aspira a regular tota relació entre individus, com ara les relacions comercials i d'intercanvi. Això implica que tota propietat, tot bé posseït ho és només amb el permís de l'estat, és a dir, tota propietat és condicional, està condicionada a la voluntat d'altres individus que utilitzen el poder de l'instrument estatal per dominar.

D'altra banda, l'estat, autoerigit en àrbitre i jutge, s'apropia del monopoli de la violència i la repressió, de dipositari de la moral oficial, que premia el que considera positiu i castiga el que considera negatiu, i no dubta a utilitzar els seus recursos coercitius per imposar la seva voluntat. En síntesi, l'estat resulta també generador de delinqüència per la capacitat que té de posar fora de la llei, i per tant, convertir en delinqüent, a tot aquell qui gosi desafiar-lo o no se sotmeti al seu domini.

L'aversió antiestatal s'ha de complementar amb l'aversió individualista pel sistema democràtic. Si acceptem que des de l'anarquisme individualista es tracta de negar apriorísticament l'estat com a forma de domini, i llegir l'estat en tant que instrument de coerció utilitzat per grups de persones per imposar la seva pròpia voluntat contra els altres, la democràcia no suprimeix ni qüestiona en absolut aquest domini, ans al contrari, el consolida i el legitima. Si bé en un sistema despòtic en què la majoria

resta sotmesa a la voluntat d'un sol individu, en un sistema democràtic, ja sigui representatiu o directe, la majoria, tingui raó o no, tracta d'imposar la seva voluntat a la resta. Des del punt de vista del pensament tuckerià, el que s'ha de tractar és que no s'ha de lesionar, en cap cas la sobirania individual de la majoria, que la voluntat individual, com comentàvem abans, només tingui el límit del respecte a l'esfera personal dels altres. Tot govern sempre resultarà un mal, tot i que estigui constituït pel domini d'una majoria, perquè, en síntesi, tot domini sempre és un mal⁴⁵.

De la mateixa manera que la filosofia d'Stirner i els precursors nord-americans de l'individualisme, per a Benjamin Tucker, tot individu té dret a la propietat. En aquest sentit, la seva idea de propietat tindria molt en comú a la de Proudhon o la de Josiah Warren, és a dir, tothom té el dret legítim a posseir el fruit del seu treball, i a intercanviar-lo lliurement. És a dir, aspira a tenir una relació entre individu, propietat i mercat, caracteritzades per la llibertat i l'harmonia. En aquest legítim desig s'interposa la dura realitat de la interferència estatal, que tracta sempre de destorbar en una relació que hauria de ser lliure, oberta i natural.

En l'imaginari del pensador individualista hi ha un model de relacions econòmiques basades en un mercat lliure autoregulat, a partir del principi del *live, and let live*. No es tractaria de la caricatura de liberalisme que els neoliberals de l'escola de Chicago intenten fer passar com a pensament únic, sinó de la necessitat d'assegurar el valor autèntic del treball, presidit per un marc de llibertat individual, en què aquest valor estigui garantit en funció de l'esforç personal de cada persona, i en què tota plusvàlua, tota especulació artificial, tot benefici no basat en l'esforç directe, restin apartats del marc de relacions econòmiques.

Oposat a aquest model, en certa mesura coherent amb els principis liberals fundacionals de la societat nord-americana, trobem un estat, que, en el període més àlgid de *Liberty*, creix i multiplica les seves distorsions en les relacions entre individus, genera i afavoreix monopolis, bàsicament instruments de poder i fonts de beneficis per a selectes grups de persones, i obté rendes, interesos i profits de les propietats individuals i del seu intercanvi. A més, un sistema intervingut per la voluntat del selecte grup de beneficiaris de l'estat esdevé un sistema que protegeix aquells que s'aprofiten de les plusvàlues promogudes des de l'estat, per exemple, especuladors, banquers o corredors d'assegurances. Malauradament la coherència amb els seus principis va portar, en

---

⁴⁵ *Ibid*, pp. 743-745

negar-se a signar una pòllissa contra incendis, a la fallida de *Liberty*. En contraposició, i seguint la influència del francès Pierre-Joseph Proudhon, creu en la necessitat de poder disposar d'instruments de crèdit sense interès. D'altra banda, en el cas de béns, que per les seves característiques, poden resultar difícilment atribuïbles al fruit de l'esforç directe, com a la terra, Tucker, de forma coherent amb el substrat dels *farmers* grangers independents, petits propietaris de les primeres colònies del nord-est americà, creu que tothom té dret a la possessió de l'extensió de terra que pugui treballar directament. Resulta evident que, en el pensament individualista del periodista de Massachussets, tot tribut, resulta improcedent, i que el dret a la propietat no pot aplicar-se a objectes immaterials, com el dret de patents o la propietat intel·lectual, patrimoni, en tot cas, que cal ser compartit per la col·lectivitat.

Pel que fa a la idea de la dinàmica entre individu i transformació social, Tucker, molt en la línia dels seus predecessors directes del radicalisme nord-americà, àdhuc diríem que de la tradició intel·lectual anglo-saxona, sent una profunda aversió per la idea de la revolució i per tot allò que subverteixi l'ordre establert a partir d'accions violentes. En un període, com podia ésser la dècada dels noranta del segle XIX, caracteritzada per alguns espectaculars episodis de terrorisme d'inspiració nihilista, l'individualista nord-americà mostra el seu rebuig per tot acte violent, tant sigui individual o col·lectiu. Només ho justifica en determinats casos, com a fórmula de resistència a la tirania i l'opressió. Per exemple, pot resultar just aixecar-se en armes contra un sistema despòtic i omnímode com ara Imperi Tzarista, o, com hem dit abans, ajusticiar un delinqüent que amenaça la llibertat i la seguretat d'una comunitat. En altres casos, en circumstàncies on estiguin garantits els mínims drets civils, d'expressió i de defensa, com pot ser el cas dels règims democràtics anglo-saxons, amb l'existència d'un mínim de drets formals, el terrorisme no té cap justificació.

En canvi, sí que existeix el dret a defensar-se i resistir contra el govern i l'estat, que interfereixen la sobirania individual. En aquest casos, Tucker considera legítim utilitzar els recursos formulats per Thoreau; la desobediència civil i la resistència passiva; la resistència a pagar impostos, la negativa a la conscripció, o l'abstenció electoral, per posar tres exemples. L'anarquisme individualista de Tucker, doncs, no resulta revolucionari, sinó crític, i essencialment antiautoritari, la qual cosa el fa ser fidel a la tradició liberal nord-americana.

Es tracta, a diferència del tarannà conspiratiu de l'anarquisme més bakunià, o de la tendència nihilista que adopten alguns extremistes en el mateix període cronològic de

Liberty, d'un anarquisme individualista essencialment no-violent. Per al teòric nord-americà, l'anarquisme no pot realitzar-se amb violència. Allà on existeixen canals de protesta, llibertats formals, drets ciutadans, com poden ser els mateixos Estats Units, o la mateixa Gran Bretanya que serveix de refugi als diversos anarquistes exiliats, no hi ha lloc per a l'expressió violenta. I tot això, la violència, que pot resultar legítima en alguns casos, per posar un exemple, per assassinar l'omnímode i dèspota Tsar de les Rússies, no resulta mai un element de progrés o que aportï res de positiu.

En el seu individualisme no-violent, hi és arrelada una concepció no-violenta de les transformacions socials. Com tot anarquista, Benjamin R. Tucker considera que la societat ha de canviar envers models millors, més justos, lliures i equitatius. Tanmateix, i de manera coherent amb la tracció del *Native American Anarchism*, creu que tot això ha d'arribar, no mitjançant la revolució, sinó per via de canvis graduals en el sí de la societat. I això no serà possible si abans no canvia la manera de pensar i actuar de cada individu i s'estén, entre la massa, el desig compartit de bastir una societat millor. En aquest sentit, l'anarquista nord-americà coincideix amb la desconfiança d'Stirner respecte de la revolució, per al qual, recordem, tota revolució esdevenia la millor manera de no canviar res, o en tot cas, tan sols servia per perfeccionar el sistema de domini. Tucker, a partir del coneixement històric és conscient que les revolucions poden servir per subvertir l'ordre i provocar un buit de govern. Tanmateix, considera que en situacions com aquestes, en què el govern deixa d'existir durant un temps i es crea un buit de poder es podrien ocasionar conflictes greus per la propietat i no resultaria gaire difícil tornar a caure en la tirania⁴⁶.

---

⁴⁶*Ibid*, p. 759

2.3. L'individualisme francès. Émile Armand i Han Ryner, l'alliberament existencial

Jean Maitron, a la seva monumental obra sobre la història de l'anarquisme francès admet que provar de definir l'anarquisme individualista resulta una missió gairebé impossible, perquè, tot esmentant C. Cornelissen, no hi ha manera de trobar dos individualistes que defensin les mateixes teories, ni els mateixos principis filosòfics, polítics o econòmics⁴⁷. En tota la narració anterior, i en una lectura dels principals teòrics, ho hem pogut constatar totalment. Veurem, doncs, que el cas francès no resulta una excepció a aquesta regla.

L'individualisme a França, també restarà influït, com en el cas dels exemples precedents, per la trajectòria històrica del país, des de la fracassada experiència de la Comuna, fins el trauma de la Gran Guerra, passant per la ferida oberta en el sí de la societat francesa per l'*Affaire Dreyffus*. Tanmateix, cal considerar que França, especialment al llarg del segle XIX compta amb una de les tradicions anarquistes més arrelades de tot el continent, i ja des del propi corrent mutualista impulsat per un dels pares de la teoria llibertària, Pierre-Joseph Proudhon, o des l'activisme revolucionari de 1848 i de 1871, l'anarquisme, com a conjunt d'idees o moviments restarà omnipresent dins del món obrer i del món intel·lectual més procliu al revolucionarisme.

Tanmateix, el que podem considerar com a conjunt ideològic més proper a l'individualisme, no arribarà a prendre força i desenvolupar-se, almenys fins el període que Jean Maitron anomena de "dispersió de tendències"⁴⁸, en què, després d'un període precedent de gran efervescència del moviment anarquista, s'obre pas, pels volts de 1890, a determinades especialitzacions en àmbits ideològics vinculades a la teoria anarquista⁴⁹.

Tot i que les idees stirnerianes, com hem vingut afirmant des de paràgrafs anteriors, no arriben a popularitzar-se fins a la dècada dels noranta i principis del segle XX, ja en plena època d'elaboració del discurs mutualista proudhonià apareixerà, tan misteriosament com desapareixerà, Anselme Bellegarrigue. L'individualista francès, del qual s'han trobat tan poques dades biogràfiques que, ara per ara, només és documentat el mínim, alhora que intens espai temporal en què participa del procés revolucionari

---

⁴⁷ Jean Maitron,; *Le mouvement anarchiste en France* (2 vols.) François Maspero. París, 1975. Vol. 2; p. 174

⁴⁸ *Ibid*, Vol 1, p. 343

⁴⁹ Nettlau, (1978), pp. 224-225

entre 1848 i 1850, era un escriptor i publicista que amb anterioritat a la seva entrada en l'esfera pública, havia viatjat pels Estats Units, on va contactar, almenys amb Thoreau i probablement, amb Warren⁵⁰. En ple procés revolucionari, des de Tolosa de Llenguadoc, va publicar un dels seus i més importants pamflets; *Au fait! Au fait! Intérpretation de l'idée démocratique*(1848)⁵¹, en què es pot percebre la seva influència individualista nord-americana. El 1849 va escriure diversos articles contra la Segona República al diari de Tolosa; *La Civilitation*, fins que, l'abril de 1850, a París, dirigirà, editarà, i esdevindrà redactor únic dels dos números de *L'Anarchie; Journal d'Ordre*, primera publicació periòdica apareguda amb aquesta denominació. Posteriorment, el primer individualista francès deixarà França i el seu rastre es perdrà a centreamèrica⁵².

Per a Bellegarrigue, que tractarà en aquest període d'efervescència revolucionària de crear una associació de lliurepensadors llibertaris i naturistes, qualsevol govern, qualsevol control polític que tracti d'interferir en la vida de cada persona, o en les relacions entre individus, resulta intrínsecament pervers.

Els debats i discussions amb Proudhon el portaran a un enfrontament amb els partidaris del mutualisme, i a un refús recíproc, tot i que les seves concepcions respectives no estaven massa allunyades l'una de l'altra. Bellegarrigue, tot i acceptar la societat com a necessària i natural, a més de desitjable, s'acostava als postulats d'Stirner en el sentit que arriba a una negació de tot principi superior que ultrapassi la pròpia existència individual. Tanmateix, aquesta individualitat havia de conviure en una societat que seria lliure, harmònica i fonamental, sempre i quan cap govern no interferís en la conciliació dels interessos individuals.

En aquesta oposició entre comunitat i govern, entre individus lliures i institucions limitadores de la llibertat, Bellegarrigue importa les idees individualistes de Thoreau sobre la desobediència civil i resistència pacífica, com a estratègies no violentes contra les imposicions governamentals; el dret a no cooperar amb el govern, la resistència a servir en l'exèrcit o a tolerar limitacions a la propietat. En aquest sentit, les idees de Bellegarrigue mantenen unes estretes concordances amb l'individualisme americà, sobretot pel que fa a l'escepticisme respecte de la democràcia com a sistema

---

⁵⁰ Woodcock, (1979), pp. 255-257; Nettleau, (1978), p. 63

⁵¹ Existeix una traducció a l'espanyol; Anselme Bellegarrigue: *Manifiesto. El primer manifiesto del anarquismo: Una condena inexorable y definitiva del poder y de la política*. Ed. Síntesis, Barcelona, 1977. No hem pogut localitzar una traducció anterior d'aquest llibre, tot i que sí del *L'anarchie, Journal d'ordre*, feta per Josep Prat a la Imp. El Progreso. La Corunya, 1896

⁵² Probablement va ser mestre a Hondures o funcionari governamental a El Salvador (Woodcock, 1979, 256)

polític. Per a aquest teòric, la gestió política de la comunitat no pot deixar-se en mans d'uns partits que reproduïxen en la seva pròpia estructura els mecanismes de la dominació, és a dir, que són jeràrquics, que responen a una lògica caciquil i que esdevenen més un instrument de poder o oficina de col·locació que una plataforma de defensa d'una determinada ideologia. I el canvi pot ser mai fruit de la revolució violenta, que comporta intrínsecament domini dels uns respecte dels altres. Només la comunitat lliure, en un futur en què hi hagués una societat equilibrada i culturalment i moral formada, es podria regir de manera autogestionada⁵³.

Tanmateix, no serà fins quaranta anys després, en plena efervescència literària i cultural modernista, quan la influència filosòfica de Nietzsche, i de manera indirecta, un Stirner recuperat pel poeta escocès John Henry Mackay preparin una confluència entre un món intel·lectual renovador i crític i el món anarquista. Les idees revolucionàries, l'esperit rebel anarquista, van generar una gran fascinació entre el món artístic francès, de la mateixa manera que passava, com hem assenyalat abans, entre escriptors d'expressió anglesa i els individualistes al voltant de Benjamin R. Tucker i *Liberty*. Fruit d'això, serà la col·laboració, a la premsa llibertària, de figures com ara Oscar Wilde o Octave Mirbeau, o, a nivell gràfic de Camille i Lucien Pissarro, a *Les Temps Nouveaux*, revista anarquista dirigida per Jean Grave, o l'atracció dels poetes simbolistes pel periòdic individualista *L'Endehors*, de Zo d'Axa, els quals apreciaven el radicalisme de l'afirmació individualista, la independència d'esperit, l'actitud iconoclasta o la llibertat d'experimentació.

En aquest contacte es produí un enriquitment mutu, una dialèctica entre el món de l'art i el món de la ideologia política que propicià la construcció d'un discurs individualista, basat especialment en el nou coneixement i la popularització de les idees radicals i iconoclastes del filòsof de Beyruth. Tanmateix, aquesta dècada és a la vegada, la de l'aparició de l'il·legalisme i del terrorisme nihilista, fenòmens, d'altra banda, que no es poden destriar de la recuperada filosofia stirneriana. De fet, si la dècada dels noranta, al món llibertari francès, és la de la col·laboració amb els intel·lectuals, també serà la de la violència. El cas Ravachol (1891-1894)⁵⁴, i les seves seqüeles posteriors, en

---

⁵³ Woodcock, (1979), pp. 256-257

⁵⁴ Ravachol era un tintorer parisenc, anomenat Koenigstein, pertanyent al món marginal i proper al món de la delinqüència que havia contactat a la seva joventut amb el moviment anarquista. Arran d'uns incidents entre la policia i uns manifestants al suburbi de Levallois, i la detenció i condemna a penes desproporcionades de presó, Ravachol iniciarà un llarg seguit d'accions de protesta, entre les quals, diversos robatoris, atemptats amb bomba contra el fiscal i el jutge del procés de Levallois, o l'assassinat.

què diversos individus aïllats utilitzaran la violència per expressar la seva oposició a l'ordre burgès, iniciarà una dinàmica que connectarà el discurs revolucionarista llibertari amb el món marginal, suburbial, en què resultarà difícil destriar el significat social o polític de cada atemptat o robatori.

Amb anterioritat havíem comentat les conseqüències que podrien derivar-se de les idees recollides a *Der Einzige*. Els il·legalistes es considerarien a sí mateixos com a persones disposades a viure, en termes Nietzscheans, “més enllà del bé i del mal”. El propi il·legalisme, és a dir, l'opció que portaria a alguns individus a viure al marge de la llei, sense cap respecte per cap principi superior al de la seva pròpia voluntat, portava, doncs, al més absolut rebuig per qualsevol d'aquests instruments de domini enumerats per Max Stirner; les normes, l'estat, el govern, la pàtria, déu, o l'ètica i la moral. En resum, els il·legalistes, es pot dir que es col·locaran al marge de la llei, i en certa mesura, al marge de la societat, i alguns pensadors anarquistes de vida exemplar, com ara Elisée Réclus o Sébastien Fauré no semblaven molt disposats a condemnar-los. Resulta emblemàtic, doncs, les capçaleres de dues revistes individualistes; *L'Endehors* i *L'Unique*, (“El que hi és a fora” i l'“Únic”, en referència a l'“Únic i la seva propietat, de Max Stirner) ambdues defensores, de vegades amb matisos, d'aquestes pràctiques.

De tota manera, cal tenir present, a l'hora de parlar d'individualisme anarquista, el context de la dispersió de les tendències que en aquest moment es produeix en el sí del mosaic del moviment revolucionari francès. De manera paral·lela, i massa sovint interconnectat en una estructura horitzontal i en xarxa, l'individualisme comparteix espai i discurs amb altres grups, naturistes, antimilitaristes⁵⁵, neomalthusians⁵⁶ anarquistes primitius⁵⁷ o partidaris dels *milieux libres*, és a dir, colònies anarquistes aïllades on posar en pràctica els seus principis filosòfico-polítics. No serà fàcil, doncs, destriar l'individualisme estricte de tot aquest conjunt d'idees i pràctiques. O explicat de manera diferent; l'individualisme, a partir de les seves bases filosòfiques, s'anirà enriquint amb l'adopció i adaptació d'alguns elements ideològics d'aquests corrents per crear el seu propi discurs. És per això que a l'individualisme francès, i per extensió, l'ibèric, hi seran presents les preocupacions per les temàtiques sexuals, per l'antimilitarisme, o per

---

Un cop detingut, poc abans de ser condemnat a mort en un procés judicial molt mediàtic, va declarar que seria venjat, cosa que així va passar (Maitron, 1975, Vol 1; 206-249).

⁵⁵ Maitron, (1975), Vol 1, pp. 368-379

⁵⁶ Maitron, (1975), Vol 1, p. 344; Eduard Masjuan; *La ecología humana en el anarquismo ibérico*. Icaria Antrazyt. Barcelona 2000, pp. 205-227

⁵⁷ Maitron, (1975), pp. 379-381

la creació d'espais aïllats (colònies) en els quals poder posar en pràctica la seva ideologia, o l'opció clara en favor del naturisme.

Les prioritats del moviment anarcosindicalista, de la mateixa manera que la pròpia cultura política, no sempre coincidia a la dels dispersos i conscientment desorganitzats grups individualistes. Així, no resulta difícil imaginar-se les difícils i tenses relacions entre sindicalistes i individualistes, fet que veurem reproduït també, al sud dels Pirineus. De tota manera, les relacions hi són, i tot i la dificultat de demostrar-ho, la relació i la mútua influència resultaven innegables. De tota manera, l'impacte de la Guerra Mundial, en què part del moviment anarquista i sindicalista es va declarar aliadòfil, i pocs van ser conseqüents amb la proposta de la Internacional d'aprofitar el moment per declarar la vaga general revolucionària, va ser prou per afeblir i dispersar un moviment que, des d'aquest moment deixarà de tenir pes social i polític. En aquesta situació, i de manera conseqüent amb les seves idees, individualistes com Sébastien Fauré, Emile Armand o Eugène Humbert van desertar o es van pronunciar contra la guerra, i per això van ser empresonats o van prendre el camí de l'exili.

2.3.1. *Émile Armand; Individualisme, existencialisme i nihilisme sexual*

Un dels teòrics que van marcar l'individualisme francès, i, sens dubtes, un dels més influents, per la seva àmplia xarxa de contactes, amb l'espanyol va ser Émile Armand⁵⁸. Tot i ser l'individualista francès amb obra més extensa i perllongada en el temps, i a la vegada, per controlar un dels òrgans de difusió més influents en el sí de l'individualisme del segle XX, *L'en dehors*, ara per ara, avui resta oblidat i marginat pel cànon històric i filosòfic de l'anarquisme i resulta poc esmentat, i poc analitzada la seva obra teòrica, tot i ser, probablement, l'individualista que desplega amb major detall les

---

⁵⁸ E. Armand, era la fórmula segons la qual, l'anarquista Émile Armand signava sovint. El fet que només ho fes mitjançant la inicial resultava una pràctica habitual entre el moviment sennacista. El sennacisme, al seu torn, esdevenia un corrent present entre anarquistes, i molt especialment entre individualistes i pretenia assolir una fraternitat universal a partir d'obviar al màxim les diferències entre els pobles. L'ús

idees stirnerianes⁵⁹ i qui té capacitat d'exercir un determinat domini, especialment entre les dues guerres mundials, dins el panorama del discurs individualista.⁶⁰

D'altra banda, Armand és sobretot conegut, dins del moviment anarquista per ser el primer teòric, la ideologia del qual manté un estret lligam entre discurs individualista i qüestió sexual, de manera que l'alliberament sexual, des del seu punt de vista, resulta la representació simbòlica de l'alliberament individual, i un dels seus principis que associaran aquest aspecte de la vida íntima i personal a la seva ètica individual i social. Aquest fet, evidentment, en una societat on la sexualitat apareix mediatitzada pel costum i la cultura repressiva, esdevindrà un dels factors que faran del pensador francès, una figura polèmica en el sí del moviment anarquista. Armand conjuguarà el pensament neo-malthusià de Paul Robin, el moviment eugenèsic de finals del segle XIX i la pràctica d'un emergent naturisme nudista, amb la filosofia d'Stirner. I tot això, des d'una òptica filosòfica que anirà adobant el terreny envers l'existencialisme de postguerra⁶¹.

Nascut el 26 de març de 1872, E. Armand, pseudònim d'Ernest Lucien Juin, va néixer en el sí d'una família burgesa i progressista. El seu pare va participar a *La Commune*, i aquest fet va propiciar un breu exili a Londres. En aquestes circumstàncies, Ernest va rebre una formació lliure-pensadora, a casa, en decidir no escolaritzar-lo al sistema educatiu de la III República. Aquesta formació individualitzada li va permetre adquirir una sòlida cultura cosmopolita i autodidacta, amb un bon domini de llengües estrangeres. Malgrat aquest context laic i racionalista, i el sentiment anticlerical del seu pare, la lectura del Nou Testament, a l'edat de setze anys el captivà i, dominat per un impuls religiós, va encetar un període de fervor cristià. Va ser en aquest moment quan va decidir consagrar la major part dels seus esforços a col·laborar amb el moviment de l'Excèrcit de Salvació, entre 1889 i 1897.

Tanmateix, a mitjans de la dècada dels noranta, va començar a contactar amb les idees anarquistes, especialment a partir del periòdic *Les Temps Nouveaux*, de Jean Grave i aquest contacte el va portar a persistir amb el seu esperit rebel. Si bé abans ja s'havia rebelat contra les idees del seu pare, serà en aquest període, els darrers anys del

---

de la inicial en substitució del nom, doncs, servia a aquest fi, per remarcar menys la procedència geogràfica o cultural de cada individu; Dolors Marín, (1995), pp. 311-350.

⁵⁹ Una de les seves contribucions més remarcables a l'individualisme va consistir en fer de divulgador de la filosofia stirneriana; E. Armand. *Le Stirnerisme*. Sup. *L'en dehors*. Orléans 1934

⁶⁰ Woodcock, Nettleau, i altres historiadors de l'anarquisme només l'esmenten de passada. Probablement per l'accent que van posar en les seves obres en els àmbits més associatius, especialment pel que fa a l'anarcosindicalisme

segle XIX, quan començarà a rebel·lar-se contra la seva identitat –adoptarà llavors la d'Armand-, contra el seu propi sentiment religiós, i contra les convencions socials, en abandonar la seva esposa i iniciar una dinàmica de promiscuïtat sexual en cercles anarquistes reduïts, situació que més endavant definirà com a *camaraderia amorosa*.

Si bé, en un principi, la seva orientació resulta pròxima a la de l'anarquisme cristià tolstoïà⁶², el contacte amb Albert Libertad permet un nou canvi d'orientació, i participarà en algunes experiències de colònies anarquistes "*milieux libres*", en les quals tractarà de posar en pràctica el seu concepte de *camaraderia amorosa*. La major part d'aquestes experiències comunals van acabar senes gaire èxit. Serà a partir d'aquesta època quan, i de manera definitiva adopti les idees individualistes i iniciarà la seva activitat com a editor de premsa anarquista. "*L'Ére Nouvelle*" (1901-1911), "*Hors du troupeau*" (1911), "*Par delà la mêlée*" (1916), "*L'Unique*" (1945-1956) i sobretot "*L'Endehors*" (1922-1939), publicació que esdevindrà un referent per a tot l'individualisme anarquista a l'Europa d'entreguerres. Paral·lelament exercirà d'assaigista, de poeta i traductor. El coneixement profund de l'obra d'Stirner, o els contactes personals, amb influències mútues, amb altres individualistes, com ara l'escriptor i filòsof Han Ryner, o el teòric i editor Benjamin R. Tucker, a més d'una personalitat extrovertida, el permetran gaudir d'influència entre els moviments individualistes d'altres països, com serà el cas ibèric, com veurem més endavant.

La seva postura iconoclasta i radical, especialment per l'accent posat en la qüestió sexual el portarà a no ser gaire apreciat entre el moviment anarquista francès, encara que el permetrà ser una figura coneguda. La seva coherència antimilitarista, d'altra banda, el portarà a ser partidari de la deserció i la insubmissió quan esclati la Primera Guerra Mundial, i posteriorment, durant la Segona, entre 1940 i 1941 serà internat a diversos camps pel mateix motiu. Aquesta actitud li suposarà el silenciament públic i el seu empresonament perllongat, a la vegada que el portarà a guanyar-se el prestigi entre el moviment obrer i la resta d'individualistes. Fruit d'això serà la seva

---

⁶¹Berti, (1998), p. 763

⁶² L'anarquisme cristià o tolstoïà és una tendència més dins l'anarquisme, basat especialment en les idees filosòfiques, properes al cristianisme, de Lev Tolstoi. Aquest corrent va tenir un pes relativament important a Rússia, a partir del cercle proper a l'escriptor de *Guerra i Pau* o *Anna Karerina*. Tanmateix, no sembla que tingués un seguiment considerable més enllà de les fronteres de l'imperi tzarista. En el cas francès, Jean Maitron tan sols identifica dos nuclis reduïts; el primer a Toló, al voltant de la revista *Le Christ Anarchiste* (1895-1897), que deriva aviat envers l'ocultisme i el d'Armand, a partir de l'efmèra experiència de *L'Ére nouvelle* (1901-1902). No sembla que posteriorment el moviment tingués continuïtat (Maitron, 1975, vol. 2, 183-184) De tota manera, com succeeix entre la major part dels individualistes francesos, existeix una certa fascinació per la figura de Jesucrist; (Armand; *Tesis y opiniones*, p. 73) (Ryner, *El quinto evangelio, Historicidad de Jesús*)

participació en alguns articles de l'*Encyclopédie Anarchiste* i la gran influència i la important xarxa de contactes que mantindrà més enllà de les fronteres del seu país, especialment amb els anarquistes ibèrics. Tot i la incalculable quantitat d'articles publicats a les seves revistes, les seves obres més importants, en què es podia recollir l'essència d'un pensament centrat en la defensa de l'amor lliure, del naturisme, o del moviment a favor de les colònies anarquistes són *L'anarchisme individualiste* (1916) *Initiation individualiste anarchiste* (1923) i *La Révolution sexuelle et la camaraderie amoureuse* (1934).⁶³

Després de la Segona Guerra Mundial, va continuar la seva activitat fins a la seva mort, a l'edat de noranta anys, a Rouen, el 19 de febrer de 1963.⁶⁴

Un dels problemes principals a l'hora de llegir Armand consisteix en la gran extensió de la seva obra⁶⁵. Com sol passar en aquests casos, la quantitat es fonamenta, de vegades, en la reiteració de les idees i en la repetició dels mateixos conceptes. Aquest és un fet habitual en els directors i editors de revistes, que apleguen articles en llibres, i els mateixos llibres són publicats en forma de capítols reformats en pamflets o petits quaderns.

Tanmateix, les idees d'Armand giren a l'entorn de quatre eixos principals. Es tractaria de la pròpia definició armandiana d'individualisme, la dinàmica entre individu i societat, l'ètica individualista i l'eterna qüestió de l'associació entre individualistes.

Pel que fa al primer punt, Armand, pensador que coneix en profunditat l'obra i la terminologia d'Stirner, que manté contacte regular amb Benjamin R. Tucker i els individualistes nord-americans, veu l'individualisme com a la superació de la dimensió social, a partir de la voluntat individual, de la dimensió vital de cada individu que s'autoafirma. En aquest aspecte, el "jo" apareixerà com a un punt de partida que permetrà crear qualsevol cosa. De fet, el "jo" sempre esdevindrà punt de partida de qualsevol creació. Com resulta lògic, premisses com aquestes seran les més atractives per què els artistes modernistes s'hi acostin. Armand considera que cada individu pot sobreviure sense la societat, pot viure aïllat. En canvi, la societat no pot viure sense els

---

⁶³ Darrerament s'ha elaborat una publicació-recull de textos armandians, on es tracta de sintetitzar el pensament de l'individualista francès. La major part són extractats de l'*initiation...* obra que, fins el moment, encara no s'havia fet una traducció. Es tracta de DDAA; *Émile Armand; individualismo anarquista y camaradería amorosa*. Etcétera, Barcelona 2000

⁶⁴ Maitron, (1975), Vol. 2, pp. 422- 423; Diez 1999, 49 i <http://perso.club-internet.fr/ytak/> i DDAA;2000, 3-4)

⁶⁵ Dolores Marín (1995) a la seva tesi doctoral, reproduïx un inventari força exhaustiu de les publicacions d'Armand (Annex J.) fins el 1931, amb més de cinquanta diferents títols.

individus, sense l'espurna creadora de cadascú. És en aquest sentit que sempre, la societat s'aprofita de la capacitat creadora de cada persona⁶⁶

De la mateixa manera que Stirner, l'individualisme armandià refusa i se sent indiferent davant de qualsevol fet, idea o concepte presentat o consensuat com a transcendent, o com a principi superior. En aquest cas, pot ser Déu, la llei, i molt especialment, per al discurs del pensador francès, la moral i el prejudici. És així com ens trobem davant d'una filosofia subjectivista, en què les pròpies idees, la pròpia experiència vital permetin un cert relativisme en el pensament. Si no hi ha cap principi rígid que es trobi al damunt de tot, això significa que tot principi, tota norma, tot concepte pugui ser relatiu, i pugui ser assumit o no, a partir del subjectivisme de tota persona.

Aquest relativisme a l'hora de pensar i actuar per part de cada individu es presenta com a una reacció de la substància (relativa) de cada individu (principi vital) contra la forma (principi absolut) i la convenció (doctrina). Aquesta relació reactiva, es tradueix doncs, en una lluita contra la convencionalitat, contra allò comunament acceptat, contra tota doctrina –en sí mateixa rígida–, que en el fons no deixa de ser una convenció, -associada sempre a l'absolut. Aquesta lluita entre subjectiu-objectiu; relatiu-absolut; vida-doctrina; es tracta, en el fons, d'una guerra contra l'alienació que representen les convencions que tracten de limitar l'individu⁶⁷.

En aquest situació en què l'individu i el seu entorn social mantenen característiques antagòniques; subjecte-objecte; relativitat-rigidesa; voluntat-convencions, la funció de l'individu no ha de consistir en renunciar a la societat, ni tractar de destruir-la, sinó més aviat usufructar-la, utilitzar-la en benefici propi. I això només és possible a partir de dues premisses; d'una banda, entenent que la vida, representada per l'individu, esdevé prioritària respecte un artefacte inanimat com és la societat. De l'altra, els individus han de lliurar, dia a dia, una batalla contra l'alienació que representen les doctrines o tot allò que es presenta com a principi superior i transcendent.

El segon eix a l'entorn del qual gira la teoria de l'individualista francès, resulta un tema inherent a la totalitat del discurs individualista; es tracta de la difícil relació dialèctica entre individu i societat. Ja a l'anterior paràgraf anunciaven una constant en la ideologia armandiana. És l'individu qui s'ha d'aprofitar de la societat, i no a l'inrevès.

---

⁶⁶Berti, (1998), p. 763

⁶⁷*Ibid*, pp. 764-766

En la societat europea de principis de segle, especialment després de la dramàtica experiència de la Gran Guerra, existeix una percepció generalitzada que tothom és utilitzat per l'estat, per la religió, pel patriotisme, o per les idees polítiques. I que en nom d'aquests principis, s'acaba vessant molta sang, sense que ningú pugui tenir la impressió que tot allò hagi servit per alguna cosa. L'experiència del terrible conflicte bèl·lic, i de la societat anterior, que la va preparar, esdevenia un exemple magnífic per il·lustrar la idea armandiana de creure que l'autoritat, tota autoritat, representa, en sí mateixa, l'opressió contra un individu o una col·lectivitat, mitjançant l'alienació psicològica o cultural, per forçar-lo o induir-lo a adquirir determinats hàbits mentals, maneres de pensar o d'actuar⁶⁸

Els resultats d'aquesta alienació psicològica i cultural poden ser diversos i complexos; l'adquisició de prejudicis, l'acceptació acrítica de la convenció social, el deixar-se guiar pel costum,... És així com explica Armand, per exemple, el fenomen de la repressió sexual, la por al propi cos, la intolerància, o el desastrós patriotisme que va abocar els europeus a una guerra irracional.

El pensament individualista, en canvi, ha d'anar en la direcció contrària. Ha de donar la batalla contra aquesta alienació; ha de deconstruir les doctrines, desmuntar els prejudicis, desballestar les idees que han entrat de manera inconscient en les mentalitats, a partir de l'acatament d'idees absolutes; Déu, l'estat, la moral, la religió,... L'individualista ha d'odiar la convenció, la doctrina, tota idea acabada, rígida i sense discussió, ha d'elaborar i formular la crítica permanent contra tota veritat acceptada, ha de posar en qüestió tota creença, i contra tot allò que representi l'opressió col·lectiva contra l'individu, contra tota institució, i contra tota persona que la representi. És en aquest sentit que hem de llegir la seva obsessió contra la moral, contra la política, i contra la religió i els seus ministres. L'individualista, doncs, ha d'experimentar una sensació obsessiva de rebuig intel·lectual i personal, una incompatibilitat existencial contra tota forma d'autoritat, ja sigui material o immaterial.

Tanmateix, l'individualista, no pot arribar a ser crític amb la doctrina, després de ser adoctrinat per unes presumptes idees individualistes. De la mateixa manera que succeïa amb Stirner, ningú no ha d'ésser manumitit des de dalt. El procés d'alliberament, aquí, també és personal; es tracta de l'autoalliberament. L'individu és protagonista i timoner de la seva pròpia llibertat⁶⁹. I aquest autoalliberament implica tres

---

⁶⁸ E. Armand, *Tesis y opiniones*. Imp. Germinal, Barcelona 1916, pp. 39-40 i 42-43

⁶⁹ Maitron, (1975), p. 183

diferents aspectes. El primer és que implica una concepció de la vida personal peculiar. Cap individu no ha d'estar lligat a res; ni material, ni immaterial, ni ideologies, ni vincles personals, ni afectes. El segon és que el resultat final és el d'un individu lliure que viu la seva pròpia existència sense haver de donar comptes a ningú. En tercer lloc, l'autoalliberament es tracta d'una revolta stirneriana, en el sentit que l'individualista no substitueix uns principis o un sistema conceptual per uns altres (la revolució, per a Stirner esdevenia la substitució d'un ordre per un altre de diferent), sinó que destrueix totes les idees, tots els prejudicis, tots els costums, tot el pensament anterior, i l'individualista armandià, doncs, viu la seva llibertat com a una revolta provocadora contra les convencions.

Per a Armand, els individualistes, en la seva lluita contra una societat opressiva, no han de combatre globalment, no han de tractar de destruir les seves estructures objectives de manera frontal, com tracten de fer la resta de moviments revolucionaris. Han de seguir una estratègia alternativa, consistent en minar els fonaments ètico-culturals que esdevenen la font de la legitimació del domini psicològic i de l'alienació de cada persona. És a dir, no cal fer una revolució clàssica, l'experiència de les quals resulta prou alligadora, sinó posar-hi tot l'èmfasi en la transformació de les mentalitats.

Evidentment, ens trobem davant d'una revolta no-violenta, que no es preocupa de fer política en l'accepció més disminuïda de la paraula, sinó d'una lluita bàsicament educativa (en certa mesura, autoeducativa, en el sentit que és responsabilitat del propi individu propiciar el seu propi procés d'autoformació), i sobretot, basada en el valor de l'exemple. Una vida personal equilibrada, el conreu de l'art, la saviesa, o els petits plaers individuals suposen la millor carta de presentació de l'individualisme. El prestigi de figures anarquistes com Elisée Réclus o Han Ryner, no es pot deslligar de la seva personalitat i el valor de la seva vida quotidiana.

En aquest sentit, i a partir de l'interés individualista per esborrar qualsevol rastre de dominació o d'autoritat, no es parlarà d'educació, paraula que comporta algunes connotacions de desigualtat i jerarquia entre mestre i alumne, sinó d'iniciació. Els individualistes no han de ser educats, és a dir, no han de ser mai adoctrinats, sinó iniciats (anàrquicament) a partir d'anar tastant la revolució, de mica en mica, a partir de l'experimentació personal, a partir de l'exemple vital d'altres individus lliures, a partir de la interrelació amb els cercles afins.

Aquesta estratègia ens permet, doncs, copsar, el grau d'escepticisme i desconfiança de l'individualisme armadià respecte de les més que dubtoses perspectives revolucionàries. En aquest aspecte, l'experiència de la Revolució Russa, que únicament comporta un canvi de fórmula opressiva, entre un estat tzarista i un altre soviètic, resulta prou aclaridora. Per a Armand, el prejudici, la convenció social, l'alienació psicològica que marca la dialèctica entre opressor i oprimat, resulten massa profundes perquè s'estingeixin espontàniament entre individus. Mentre no canviïn les mentalitats, la llibertat, la societat lliure, resultarà una quimera. La transformació de les consciències requereix un llarg termini. Resulta inútil qualsevol acció de força que pretengui transformar l'acció col·lectiva o individual. Només pot aspirar-se a il·luminar una massa que no pot concebre la vida sense autoritat.

L'ètica individualista pot resumir-se en una fórmula que parafrasejaria Oscar Wilde; "Viure per viure"⁷⁰. Si el principi bàsic de l'home és la recerca de la seva satisfacció, com coincideixen, amb mig segle de diferència Max Stirner i Sigmund Freud, l'individu queda legitimat per trobar-la. La vida, sense déus, sense principis superiors i transcendents, és curta i cal gaudir-ne. La visió hedonista de l'existència s'imposa entre els individualistes. De fet, la major part de les dades biogràfiques que es poden extreure del mateix Armand, confirmarien una certa coherència entre idees i acció.

Aquesta idea del "viure per viure" contrastaria de manera flagrant amb la visió vital de l'anomenat "socialisme científic". Per a Armand, el comunisme, tal com molt bé mostren les notícies que arriben de la Unió Soviètica, representen una encarnació laica del catolicisme. La doctrina política substitueix la religió; *El capital*, substitueix la *Bíblia*, l'estajanovisme, substitueix la moral del sacrifici, i finalment, Lenin o Stalin, substitueixen Déu. És més, aquesta visió, tant del socialisme científic, com del capitalisme, són percebuts des de l'òptica nietzscheana de la moral dels esclaus. La massa, la societat que necessita el domini són els esclaus. Els individus lliures, que no han de rendir comptes a ningú, que no creuen en res, que la seva única responsabilitat és la recerca del plaer, representa la moral dels senyors.

També, de la mateixa manera que Stirner, Armand no cau en el debat teològic sobre l'existència o no de Déu. Hi resta indiferent. Simplement el nega. Considera que resulta un destorb, un referent inútil, i que cal viure al marge d'aquesta qüestió. L'individu és el centre de l'univers, i ha de procurar de lluitar o ignorar tot allò que

pretèn interferir en la seva llibertat i en la recerca del seu plaer. L'ètica armandiana, doncs, viu al marge de tots els déus, de tots els símbols de representació de poder, siguin sagrats o laics. L'agnosticisme armandià, resulta doncs, més existencial que teòric o filosòfic. No té cap preocupació teològica o antiteològica. Només existeix l'individu, i l'individu està sol en l'univers, almenys en el seu univers propi⁷¹.

Coherentment amb aquest darrer punt, i amb el to escèptic i pessimista que domina la idea d'individualista, Emile Armand, nega, a diferència de gran part del moviment anarquista, l'existència de cap finalisme històric. També nega la creença en el progrés humà. Ho veu molt negre, perquè considera que, mentre hi hagi persones amb intenció de ser dominades, tot progrés restarà una pura il·lusió, la il·lusió de la llibertat. La tècnica podrà progressar, la societat, com a estructura intrínsecament dominadora, no podrà mai progressar a no ser que desaparegui com a tal, i passi a ser substituïda per individus lliures.

Evidentment, aquesta serà una ètica nietzscheniana en el sentit que vol una vida *més enllà del bé i del mal*, una ètica que, per tant, contribuirà a la sensació de marginació i aïllament dels individus que pretenguin assumir-la. De fet, les pròpies capçaleres de les revistes publicades per l'individualista francès expressaran de manera nítida aquest sentiment de restar fora de joc; *L'En Dehors* podria traduir-se com a qui resta al marge, *Le Réfractaire*, (El Refractari),... *Par delà la mêlée*, (més enllà del ramat). Una ètica que, a més, requereix un exercici de subversió permanent; contra tot l'establert, contra l'existent, contra les convencions que encadenen, i molt especialment, contra una ètica cristiana fonamentada en el sacrifici i la renúncia. És per això, que, des d'un punt de vista estètic, tant les narracions, com els escrits, com a la part gràfica, existeix una certa tendència a recrear un món pagà, més hedonista, més vitalista.

És precisament vitalista, l'adjectiu que haurà d'acompanyar l'ètica proposada per Armand. Es tractaria d'una ètica vitalista, en el sentit que, com hem vingut apuntant, tot sabent que disposem d'una vida curta, d'una existència passatgera, cal viure bé, molt bé, en la definició àmplia del terme, viure intensament, gaudir de l'existència, en resum. La vida, doncs, ha de constituir una recerca permanent de la joia de viure, de la felicitat, del plaer. Mai, com en el cas de l'ètica cristiana, ha de basar-se en la idea de la virtut del sacrifici, del valor de la resignació o dels mèrits del patiment per obtenir una més que dubtosa recompensa posterior.

---

⁷⁰ Armand, (1916) p. 101

⁷¹ *Ibid*, pp. 63-66

A partir d'aquesta visió del plaer, d'aquesta negació del dolor, hem d'entendre el seu concepte de l'amor lliure. L'amor lliure no resulta, en Armand, una especulació filosòfica com havia estat per Fourier, i deixa de ser un matrimoni *de facto* que no s'ha formalitzat a l'església o als jutjats. L'amor lliure és la conseqüència lògica de les premisses anteriors. És un dels mitjans per obtenir plaer intens, per gaudir de l'existència. I l'amor lliure és una relació que funciona a partir de l'ètica individualista; és a dir, més enllà de tota norma, tot convencionalisme, tot prejudici. Tot s'hi val per obtenir plaer.

La vida sexual, doncs, no ha d'estar mai regulada a partir de qualsevol element exterior, ni de cap artefacte cultural aliè a la mesura individual. La conseqüència d'aquesta desregulació, o de regulació a mida, és l'acceptació de relacions heterogènies, amb una àmplia gamma de modalitats en relacions amoroses, algunes d'elles descrites amb detall; l'*amor plural*, la *comunitat amorosa*, la poligàmia, a poliàndria, la monogàmia,... La condició única, és la satisfacció individual. Una satisfacció que té molt d'egoista en el sentit positivament hedonista de la paraula.

Tot plegat, es tracta d'un individualisme portat a l'extrem, a la vida quotidiana de cada individu, i una situació que, de la mateixa manera que l'individualisme pot esdevenir il·legalisme, aquí, l'amor plural, desregulat, pot portar, com a conseqüència lògica de les premisses ideològiques portades a l'extrem, vers el nihilisme sexual⁷²

El quart eix de la ideologia armandiana té a veure amb l'omnipresent i controvertida qüestió de l'associació entre individualistes. En aquest aspecte, com succeirà entre la major part d'individualistes, la qüestió rau en la manera de configurar l'associació d'egoistes stirneriana. En aquest aspecte, Armand pren com a inspiració el contractualisme dels individualistes nord-americans. Per al filòsof francès, la societat és el producte de l'adició d'individus, i la millor manera d'administrar els esforços comuns és mitjançant contractes circumstancials, efímers i flexibles, que es poden fer i desfer unilateralment quan la voluntat de l'individu així ho determini. És a dir, un grup de persones poden unir-se per fer una revista, per crear una comuna individualista, per aprendre esperanto, o per atracar un banc. Aquesta associació no té perquè suposar un compromís ferm que hagi d'anar més enllà de la circumstància que ha propiciat la unió, encara que, d'altra banda, no existeixen els límits temporals o els personals. Aquest

---

⁷² Casos com els de Sakuntala, pseudònim de Manuel Gimeno Portolés (Marín, 1995, 265), a qui el seu nihilisme sexual el porta al suïcidi, de l'escriptor colombià Vargas Vila, que genera una àmplia literatura sexual en què la sexualitat acaba esclavitzant els seus personatges o el de l'escriptor Mariano Gallardo (Diez, 1999, cap. 3) en què sosté opinions extremes sobre sexualitat, ens poden servir com a exemples.

contractualisme armandià, entre individualistes, doncs, molt bé podria resumir els principis que regeixen els grups d'afinitat entre anarquistes que funcionaran per exercir multiplicitat de funcions i determinaran bona part de l'estructura organitzativa de l'anarquisme, especialment aquell que viu al marge de l'anarco-sindicalisme⁷³.

El punt de partida, el principi bàsic des del qual funciona qualsevol contracte d'associació és el de la reciprocitat⁷⁴. Es pot dir que representa la condició, el lligam bàsic, la matèria a partir de la qual resulta necessària tota relació entre individus lliures. Una reciprocitat d'accions i favors mútua. Una reciprocitat, tanmateix, que a diferència de l'ajut mutu de Kropotkin, necessita una situació d'igualtat, d'equitat entre els esforços, i que no va destinada envers la creació d'una societat més justa, sinó a satisfer les necessitats egoistes dels individus. Els individus sempre es veuen obligats a cooperar perquè no sempre són autosuficients. És a dir, la reciprocitat armandiana esdevé la conseqüència de l'egoisme.

Un dels trets distintius de tot l'individualisme, que a més el diferencia d'altres branques de l'anarquisme, és la qüestió de la propietat. En aquest aspecte, el pensament d'Armand no s'allunya significativament del de Stirner. Així, en la dialèctica entre propietat i individu, l'individu no distingeix en la propietat entre l'ésser i el tenir. Ser propietari i esdevenir propietari de sí mateix, i la propietat de fets materials i immaterials esdevé la garantia de llibertat. En aquest aspecte, com tot el moviment individualista, Armand reconeix el dret a la propietat, el dret a posseir, sempre i quan aquesta propietat no propiciï una situació de preeminència o de monopoli respecte de la resta d'individus, és a dir, que no suposi una situació de domini respecte dels altres, i els limiti els drets aliens. Aquesta idea sobre la propietat, doncs, crearà un conflicte amb les idees que sobre la propietat defensaran els comunistes llibertaris, i serà motiu d'alguns conflictes, desqualificacions i enfrontaments entre kropotkians i individualistes, i més quan Armand accepta que a esforços diversos i de diversa magnitud, correspongui un valor i un reconeixement diferenciat. O el que és el mateix, sí a la llibertat, encara que admentent la desigualtat⁷⁵.

D'altra banda, es refusa també qualsevol apriorisme associatiu, és a dir, qualsevol associació en sí mateixa que no tingui les finalitats immediates de satisfer les

---

⁷³ Susanna Tavera.; Enric Ucelay-da-Cal; "Grupos de afinidad, disciplina bélica y periodismo libertario 1936-1938" *Historia Contemporánea*, 9, 1994, des d'una visió més antropològica Dolors Marín; "La llarga tradició de la revolta; records i testimonis del procés de construcció a la cultura llibertària de Catalunya dels anys vint" *Revista d'etnografia de Catalunya*, 10, 1996. Resumit a Diez, 1999; 73-74

⁷⁴E. Armand, E. *La reciprocité*; Sup. A l'Endehors. Orléans 1933

necessitats egoistes de cada persona; les associacions polítiques com ara els partits, culturals, religioses o sindicals⁷⁶. Aquesta aversió per les organitzacions establertes comportaran, doncs, un refús per als canals reivindicatius dels òrgans anarquistes i una certa automarginació, un voluntari “viure al marge” dels individualistes. Fet que es correspondrà, doncs, amb una certa fòbia antiindividualista per part del moviment organitzat, com pot ser l'anarcosindicalisme, sense que aquest teòric rebugnifiqui que existeixin vies de comunicació, d'influència i de doble militància entre una banda i una altra. Dins la premsa anarco-sindicalista, serà perceptible la presència d'idees i debats individualistes, i entre els autodefinits com a individualistes, trobarem militants anarco-sindicalistes. Al cap i a la fi, l'individualisme armandià no mostra cap pretensió d'esdevenir una doctrina inalterable que s'hagi de seguir com a dogma de fe. Això resultaria incompatible amb la seva filosofia. El mateix Armand ho acceptaria, encara que críticament, car per a ell, vol *exposar i proposar, mes no imposar*⁷⁷.

Aquest associacionisme flexible i relatiu no suposa en absolut una aversió intrínseca a la relació ente persones, al contrari. El filòsof francès consideraria la idea d'una federació d'individualistes com a un associacionisme ampli, en el sentit que ultrapassaria el concepte tradicional d'associació. No es tractaria, com en els diversos intents de la internacional, o l'estratègia anarcosindicalista de crear federacions o confederacions, sinó de crear una xarxa horitzontal d'associacions en el sí d'un univers social, cultural, econòmic, intel·lectual o recreatiu, de caire espontani, lliurement rescindible i totalment autoregulat. És a dir, sense intervenció estatal, sense l'estructura clàssica que tracta de reproduir l'estat en qualsevol associació, i totalment anacional, sense tenir present cap idea referent a les fronteres polítiques socials o culturals de cada individu. Es tracta, doncs, d'un associacionisme ampli, circumstancial, relatiu, en el qual se segueix el principi stirnerià; l'individu, en darrera instància és qui s'aprofita de l'associació, no l'associació qui s'aprofita de l'individu.

Gianfranco Berti considera doncs, que en realitat Armand, no proposa, globalment, idees noves. Únicament es dedica a llegir, revisar, corregir, ampliar, difondre i dotar de continguts més tangibles a les teories d'Stirner, i a anunciar, en el

---

⁷⁵ Armand, (1916), pp. 46-51

⁷⁶ *Ibid*, pp. 36-37

⁷⁷ Frase que apareix com a subtítol a E. Armand; *Tesis y opiniones. El anarquismo individualista. Lo que es, puede y vale. Exponer y proponer, mas nunca imponer.* (Trad. M.Costa Iscar) Imp. Germinal. Barcelona 1916

context de la societat de masses d'entreguerres, que, *fora de l'individu, no hi ha salvació*⁷⁸.

2.3.2. Han Ryner; l'individualisme subjectivista

Si abans ja hem fet esment a l'oblit i la marginació dels teòrics individualistes respecte del desconeixement generalitzat de l'anarquisme, el cas d'un personatge com el de Han Ryner, una de les figures més destacades i reconegudes en el panorama de la cultura i filosofia anarquista durant el primer terç de segle, ignorat avui, resulta paradigmàtic. Han Ryner, filòsof i escriptor que gaudirà d'un gran prestigi entre els medis anarquistes, i que els arribarà a ultrapassar per la seva obra literària, que serà traduït continuadament, que serà mereixedor de reconeixement públic, avui no resulta conegut, ni reeditat.

De tota manera, si bé existirà un gran interès entre els medis anarquistes, especialment entre individualistes, per les seves narracions, novel·les o obres filosòfiques, el seu reconeixement vindrà també associat a una certa àureola de figura respectada per la seva solidesa ètica, la seva modèstia i austeritat en la seva vida personal, i per la seva independència intel·lectual, així com unes concepcions filosòfiques més intimistes, amb una major capacitat de connexió amb la sensibilitat de molts llibertaris.

Han Ryner, pseudònim de Henri Ner, va néixer el 7 de desembre de 1861 a Nemours, a Algèria, fill d'una família més o menys modesta –el seu pare farà d'empleat de correus–, després de llicenciar-se en filosofia, exercirà professionalment com a professor d'ensenyament secundari a diversos *Lycées* de l'estat francès fins a l'edat reglamentària de jubilació. La seva vida pública començarà durant la dècada dels noranta del segle XIX, quan, a partir de 1896 funda el sindicat de professors ajudants. Al llarg del procés judicial de l'affaire Dreyffuss iniciarà un seguit de contactes amb part del món intel·lectual del moment, amb la maçoneria i amb alguns llibertaris. Paral·lelament a la seva extraordinària capacitat oratòria, comença a ser conegut per la seva obra literària en què els seus personatges serveixen l'autor per expressar les seves idees. *Le crime d'obéir* (1900), una obra antimilitarista que defensa la deserció comença

---

⁷⁸Berti, (1998), p. 785

a atreure els medis llibertaris, entre ells el mateix Émile Armand, amb qui hi manté una relació personal perllongada, amb els quals hi establirà un contacte assidu. Així, entre 1903 i 1907 realitzarà cursos sobre l'individuisme i la seva història a les *Universités Populaires*. Posteriorment publicarà molts altres llibres com ara *L'homme fourni* (1901) *Les voyages de Psycodore* (1903) *Petit Manuel Individualiste* (1903), *Le subjectivisme* (1909) *Le sphinx rouge* (1920) *Le père Diogène* (1920) *Bouche d'or, patron des pacifistes* (1934), en les quals deixa entreveure, de manera indirecta, la seva filosofia vital, formulant un individuisme subjectiu, personal, de vegades difícil d'identificar, i que el mateix autor no acaba de reconèixer com a propi, o un antimilitarisme en què ret una certa admiració a les idees de la resistència pacífica i de la no-cooperació que en aquell moment va desenvolupant Gandhi.

Paral·lelament, i amb un cert reconeixement entre el món intel·lectual professional de la República porta una vida austera en un petit apartament dels afores de París, on morirà, el 6 de febrer de 1938.

Un dels problemes a l'hora d'aproximar-nos a una figura tan complexa com la de Ryner és el de tractar de buscar definicions. Es pot dir que el mateix escriptor es va preocupar al llarg de tota la seva obra d'impedir qualsevol mena de classificació o denominació. A més, la seva filosofia no deixa de ser d'un gran eclecticisme, en el sentit en què ell mateix extreu diversos elements de cada escola filosòfica per tractar d'oferir el rostre més amable de la seva filosofia. Precisament, aquest adjectiu, eclèctic, en aquest sentit d'extreure de cada idea elements que ajudin a construir una visió existencial més positiva, serà el que el seu introductor al món ibèric, José Elizalde, usarà abundantment en la definició de la filosofia que inspirarà la primera capçalera de la revista *Ética* (1927-1929) i que a la vegada li servirà com a subtítol d'aquesta primera revista expressament individualista que es publicarà a l'estat espanyol.

Tanmateix, si hem de buscar més precisió lèxica en el concepte proposat per a l'individuisme proposat per Ryner seria el de *subjectivisme*. Si bé, a efectes pràctics, la seva filosofia política és individualista, la seva forma és subjectivista, en el sentit que defuig de l'individuisme clàssic stirnerià de l'individu propietari, que necessita constantment reafirmar-se a partir del conflicte perpetu amb el seu entorn. El seu principi és l'individu que representa la mesura de totes les coses i que ha de buscar en ell mateix la veritat, en comptes d'acceptar-la d'autoritats alienes⁷⁹. És a dir, que proposa un camí interior com a via per alliberar-se dels condicionaments externs, que

hom pot crear un univers subjectiu en el qual és possible viure d'acord amb les pròpies idees i creences, al marge de les imposicions del món extern. Ryner, i vet aquí un dels seus atractius es deslliga dels utopistes clàssics que tracten de crear un món ideal en un entorn artificial creat expressament i considera que el canvi personal és el que ha de portar cap a una vida més harmoniosa i equilibrada. Des d'aquestes condicions, a partir d'aquesta opció vital pròpia, és possible viure una existència plena a dins la societat establerta. De fet, els protagonistes de les seves novel·les tracten de demostrar que evolucions individuals en aquesta direcció poden portar-se a la pràctica sense deixar enrera la “vella societat”⁸⁰. Per resumir-ho en una expressió afortunada, Ryner tracta de demostrar que, malgrat tot, en un món hostil, es pot *viure la utopia*⁸¹. El prototipus de l'anarquista rynerdià, doncs, assumeix una doble funció; d'una banda ha d'esdevenir un crític constant dels vicis de la societat, i de l'altra, a la manera de la *iniciació* armandiana, ell mateix ha d'esdevenir la demostració pràctica i el paradigma que viure la utopia, a nivell personal, és possible. De fet, alguns elements com ara el sennacisme, esmentat abans, l'ús de les llengües internacionals com ara l'esperanto o la seva versió ido,⁸² la pràctica del naturisme o de la promiscüitat sexual poden esdevenir representacions simbòliques de l'exercici quotidià de la llibertat subjectivista⁸³.

En aquest aspecte, la idea de llibertat restarà associada a una vida senzilla i natural, amb el mínim de lligams possible, a l'estil del seu admirat Diògenes, tot vivint al marge d'unes lleis relatives, canviants i humanes, i amb un menyspreu de tota idea de possessió⁸⁴, fins i tot, i en aquest aspecte, coincidint amb Armand, amb la idea d'exclusivitat amorosa. Així, els personatges positius de les seves narracions presentaran un comportament similar al descrit, fins i tot com a amants complets que tindran nombroses aventures amoroses.

Tot plegat, el conjunt del seu pensament és presentat amb unes formes especials. Si bé a Ryner no agrada en absolut que el defineixin com a res, tampoc es presenta com a filòsof. Tanmateix, dues de les seves característiques distintives l'acosten precisament

---

⁷⁹ Han Ryner; *La Grecia Libertaria*. Cénit, Toulouse 1956; Pàgs. 10-11

⁸⁰ Marín, (1995), p. 271

⁸¹ Títol d'un film documentat, produït per la Segona de TVE i el canal franco-alemany ARTE en què part del guió corresponia a l'antropòloga Dolors Marín, en què, a partir del testimoni oral de diversos militants anarquistes, es parlava del moviment llibertari a Espanya al llarg del primer terç de segle. Una de les idees més reiterades, i que donen títol al documental, és precisament aquest; la sensació, per a molts vells anarquistes, que durant un temps, el de la seva joventut, havien “viscut la utopia”, mercè a la naturalesa alliberadora de les seves creences.

⁸² Marín, (1995), pp. 311-336

⁸³ Diez, (1999), pp. 266-270

⁸⁴ Ryner, (1956), p. 27

a un model que ell mateix refusa. Tota la seva obra, la major part de la qual és escrita en forma narrativa, resulta d'una erudició extraordinària. Ryner és un gran coneixedor de la filosofia i la cultura clàssica. Coneix amb detall, i de primera mà, el pensament dels filòsofs de l'antiguitat, amb una predilecció especial pels estoics i epicureistes, els quals utilitza per demostrar l'existència d'un individualisme anterior a Stirner. A la vegada, sempre realitza una anàlisi molt crítica i heterodoxa de la filosofia que ens permet presentar, per exemple, a Sòcrates com a el primer gran individualista de la història, i als sofistes com a esperits rebels que seran titllats de demagogs pel canon arbitrari de la filosofia autoritària, quan en realitat es tractava d'individus insubmissos precisament a qualsevol autoritat. La segona característica, la seva gran capacitat i riquesa retòrica afegeix una dificultat a la per sí difícil lectura dels textos rynerians. Ryner no escriu tractats filosòfics convencionals. En canvi, se serveix de mecanismes literaris per expressar les seves idees. D'aquesta manera, les seves idees, els seus conceptes filosòfics, mitjançant artificis poètics o narratius penetren amb més facilitat entre els lectors de les seves novel·les, fet que permetria explicar la seva popularitat. No en va arriba a ésser qualificat com a "el príncep dels narradors". I així, a la vegada, aquesta forma afilosòfica de presentar la seva filosofia el fa més invulnerable a la crítica. Això, d'altra banda propicia que resti sotmès a l'anàlisi i la interpretació continuada del seu pensament. Així, per exemple, José Elizalde, el seu traductor i introductor més habitual a l'espanyol, i els Montseny, es dedicaran a comentar-lo i divulgar-lo en el món històric, mentre que Maria Lacerda de Moura, farà aquesta tasca de difusió i interpretació en el món de parla portuguesa⁸⁵.

Un altre dels atractius del pensament de Ryner, consisteix en la constant apologia per la tolerància i el respecte personal i ideològic. En aquest aspecte, la pròpia figura del filòsof-narrador, resulta paradigmàtica i contribuïa a crear la seva llegenda d'home bo i savi. Ryner discutirà i debatrà intensament amb persones que puguin trobar-se a les seves antípodes ideològiques. Tanmateix mai es mostrarà intolerant o irrespectuós. I, mercè a les seves grans habilitats oratòries, a la seva capacitat de defugir debats estèrils, aconseguirà aquesta respectabilitat d'home savi que l'acompanyarà especialment en els seus darrers vint anys de vida.

---

⁸⁵ Maria Lacerda de Moura farà aquesta tasca de divulgació i vulgarització –feina potser necessària davant la complexitat dels textos del subjectivista francès– les principals idees de Ryner als països llatins, a partir de la dècada dels trenta, després que Elizalde ho fes pocs anys abans. En aquest aspecte, la periodista brasilera, prioritzarà els temes referents a la visió particular de l'amor i de les relacions sexuals. A

Malgrat això, Ryner es presenta sempre, de la mateixa manera que analitza alguns dels seus filòsofs predilectes com Sòcrates o Epicet, com a un heterodox i herètic. De fet, aquesta actitud d'heterodòxia sense ostentació resulta coherent amb el seu pensament. Per ser individualista subjectivista, cal marcar distàncies amb unes creences que, per molt generalitzades que resultin, no tenen per què representar la veritat, atès que aquesta, ha d'ésser cercada a partir del camí interior de cada individu. I això, sempre l'acostava cap a la idea de la "divinitat interior" que el pot permetre pensar i actuar al marge de les concepcions assumides majoritàriament per la societat, a "fugir del ramat". I tot i que això no resulti una idea del tot aliena al pensament individualista, sí que podem considerar que Ryner ho expressa amb una major naturalitat, com una conseqüència lògica del propi subjectivisme, d'aquesta capacitat d'actuar al marge de tot, sense deixar influenciar-se per una vida artificial i artificiosa.⁸⁶

Així, i a diferència de l'individualisme d'Stirner, o d'Armand, defuig tot camí que pugui portar al nihilisme ètic, i sí que reivindica expressament una moral que pugui guiar les accions i el pensament de cada persona. De fet, rebutja l'amoralitat de molts individualistes en el sentit que, en realitat, molts individualistes com el mateix Stirner, i inspirats per l'obra filosòfica de Nietzsche assumeixen una moral dominista, com a reacció contrària a la moral servilista assumida per la cultura judeo-cristiana. Si bé la moral d'inspiració cristiana, tal com assenyala el filòsof nihilista, està basada en uns valors com ara l'obediència, la resignació o la renúncia –moral d'esclaus segons la terminologia nietzscheana-, alguns individualistes van proposar uns valors de fortalesa, de dominació, de propietat i d'afirmació agressiva, àdhuc violenta. Ryner, en canvi, proposa quelcom molt diferent, proposa una moral basada en el fraternisme, és a dir en un principi segons el qual la fraternitat sigui la base de relació, tot i que, des d'un subjectivisme de tot aquell individu que no pensi en conquestes exteriors, sinó en la recerca permanent de la seva harmonia, i del seu equilibri, des del seu propi camí interior⁸⁷. A diferència dels individualistes stirnerians, o armandians, el filòsof francès no menysprearà els qui són feliços a dins del ramat. L'individu ha de pensar en els altres, i no ha d'admetre que les desigualtats naturals esdevinguin justificacions per a les desigualtats socials⁸⁸, refusa sempre tota separació imposada, ja sigui de nacions o de

---

Vladimir Muñoz,; "Maria Lacerda de Moura" *Cénit*, 49. Toulouse, gener 1955. Extret de Marín, (1995), p. 278

⁸⁶ Han Ryner,; *La sabiduría riante*. Ed. Tierra y Libertad. Barcelona 1935, pp. 85-88

⁸⁷ *Ibid*, pp. 81-83/89-91)

⁸⁸ *Ibid*, p. 85

classe. I l'individualista no pot restar indiferent a la injustícia. L'ètica, la seva ètica, a més, ha de defugir la teoria i ha d'aplicar-se a la pràctica, perquè, a la manera de la iniciació armandiana, l'ètica només pot ensenyar-se des d'una vida profundament ètica⁸⁹. És a partir d'aquestes premisses que els seguidors de Han Ryner s'han mostrat, segons Dolors Marín demostra a partir de testimonis orals, com a prototipus dels anarquistes més purs, en el sentit de la seva fidelitat a l'alimentació natural, el seu pacifisme que els porta fins i tot a no lluitar durant la Guerra Civil, a la seva permanència en associacions annacionalistes,...⁹⁰

Com hem pogut comprovar al llarg d'aquestes línies, els fonaments teòrics de l'individualisme anarquista resulten heterogenis i complexos, responen a una gran diversitat de subjectes filosòfics i necessitats pràctiques, resten molt condicionats per les circumstàncies històriques i les tradicions polítiques dels indrets on sorgeixen, i sobretot, tracten de buscar respostes alternatives a les qüestions generades a partir d'una societat en canvi constant. D'altra banda, a partir d'una base filosòfica i abstracta, com la proposada pel filòsof Stirner, i des de la resposta individual a una societat en què el pes de noves institucions com l'estat vol imposar-se per damunt de la tradició d'independència dels primers pobladors americans, com pot ser el cas de Thoreau, al llarg del segle XIX, en confluència amb el moviment obrer d'inspiració anarquista, l'individualisme, com a opció política, i sobretot, com a resposta quotidiana, va prenent formes més concretes, tot i que no sota l'aspecte d'un moviment determinat, sinó més aviat com a un conjunt de creences en què la flexibilitat i l'adaptació del pensament a la necessitat dels individus esdevé l'única orientació.

---

⁸⁹ *Íbid* pp. 26-27

⁹⁰ Marín, (1995), p. 279

3. L'INDIVIDUALISME A ESPANYA

Ja comentàvem, en iniciar el capítol anterior, la dificultat de buscar accepcions concretes per a un terme tan complex com resulta el de l'individualisme. Com hem vist, davant del mateix mot poden existir una multiplicitat de significats així com constatar-se l'existència de diverses tendències individualistes; la més purament stirneriana, la liberal d'arrel nord-americana o la francesa.

A l'hora d'enfrontar-nos a la presència individualista a Espanya, la formulació d'una pregunta es fa imprescindible; existeix un individualisme autòcton?, a la qual podríem afegir; hi ha una tendència individualista espanyola original i pròpia?, existeixen pensadors i teòrics significatius d'aquesta tendència, precisament en un país en què el pes de l'anarquisme serà determinant entre els moviments socials? Tractar de respondre a aquestes qüestions és el primer dels objectius del capítol que encetem.

No suposarà cap revolució historiogràfica avançar un no respecte d'aquestes preguntes. Tanmateix, es tracta d'un no amb molts matisos. Ara per ara, en tota la literatura anarquista que es pot trobar als principals arxius i hemeroteques no s'ha trobat cap obra equiparable, en importància, a *Der Einzige*, ni cap personatge mític com Thoreau, ni cap teòric amb una obra que es pugui comparar a la d'Armand. Tanmateix, i com veurem, sí és possible resseguir la penetració del pensament individualista dins i fora de l'anarquisme, i com el contacte amb les idees de Stirner, mitjançant la influència del filòsof alemany Nietzsche, o de les obres teatrals del dramaturg Ibsen, generen tot un substrat individualista dins l'anarquisme difícil de destriar en les manifestacions de les diferents tendències llibertàries. D'aquesta manera, amb més o menys intensitat, hi trobarem una presència individualista implícita en opinions, actituds, fets o valors, al costat de grups o persones que explícitament s'identificaran com a individualistes. Explicar les claus per determinar els elements individualistes implícits, i descriure la trajectòria dels diferents grups individualistes i esmentar els seus principals òrgans d'expressió esdevé el segon objectiu d'aquest capítol.

Evidentment, la penetració de l'individualisme en el sí de l'anarquisme és un procés llarg i complex, en què les circumstàncies i el context històric marquen l'evolució. Explicar

aquesta evolució, tractant d'identificar i analitzar les circumstàncies i el context que ho permeten, constitueix el tercer objectiu d'aquesta part.

La nostra recerca pretén basar-se en els testimonis escrits que, conscientment, militants, simpatitzants o intel·lectuals anarquistes van deixar-nos amb la intenció que aquests fossin difosos i coneguts. L'anarquisme, tradicionalment, ha estat un moviment en què la literatura escrita ha tingut una importància extraordinària. No és per casualitat, que en l'imaginari col·lectiu persisteixi la imatge del militant que quan no llegeix, escriu, o el grup d'afinitat que munta, amb recursos i col·laboradors mínims, una revista i una editorial a la vegada que conspira contra el poder establert. L'anàlisi d'aquesta premsa i tota aquesta literatura publicada, constitueix la millor via de debat, de difusió i de construcció del pensament individualista. L'aproximació a les principals publicacions en què l'individualisme manté una presència important ultrapassa el contingut d'aquest capítol encara que resta estretament lligat a aquest perquè permetrà veure la convivència entre un individualisme implícit i un altre de ben explícit. De la primera mena, a partir de la presència d'elements fàcilment identificables en el seu discurs, trobarem els casos de la revista *Estudios* (València 1928-1938), o *La Revista Blanca* (2ª època, Barcelona 1923-1937) al costat d'altres, més minoritàries i menys influents, explícitament individualistes, com ara *Ética* (Barcelona 1927-1929) *Iniciales* (Barcelona 1929-1937), *Nosotros* (València 1937-1938) o *Al Margen* (Barcelona - Elda 1937-1938)

3.1. Existeix un individualisme ibèric?

3.1.1. La manca d'una tradició filosòfica individualista

Com ja hem avançat en la introducció d'aquest capítol, a aquesta qüestió hauríem de respondre amb una negativa amb matisos. Ja Paco Madrid, en la seva exhaustiva tesi

doctoral¹ ens comenta el poc pes de l'individualisme en el procés de formació de l'anarquisme hispànic, a la qual cosa hauríem d'afegir l'absència de cap gran teòric autòcton, al llarg de tot el segle XIX que pugui equiparar-se a Stirner, Tucker o Thoreau. El mateix Álvarez Junco en la seva *ideología política del anarquismo español* ens parla de la dependència ideològica de l'anarquisme ibèric respecte de teòrics de procedència forània, com ara Proudhon, Bakunin o Kropotkin².

Tanmateix, això no implica en absolut que la península resti al marge, ideològicament, d'altres centres com ara Londres o París, en què el debat teòric i la presència de destacats activistes i intel·lectuals anarquistes resultava més evident. A partir de contactes internacionals³, d'intercanvi de correspondència, de relacions personals i de traduccions es mantenia un intercanvi permanent que contribuïa a la coneixença i la penetració de les principals obres i idees que formen l'individualisme com a corrent propi de l'individualisme i com a element teòric que influïa en la resta de corrents anarquistes.

En aquest context, la dècada dels noranta del segle XIX representarà un moment essencial que, com ja hem assenyalat al capítol anterior, es preocuparà per recuperar el discurs individualista stirnerià. Tanmateix, aquesta iniciativa no sorgirà del món polític anarquista, sinó més aviat de l'artístico-literari. Resulta ben coneguda l'atracció que el món intel·lectual va experimentar per la ideologia anarquista a finals del XIX.⁴ Com hem pogut veure al capítol anterior, especialment a la França de finals de segle, una jove intel·lectualitat propiciarà una confluència d'idees respecte de l'anarquisme. L'esperit de rebel·lia i de transgressió contra la societat burgesa, l'inconformisme, la llibertat creativa, la independència individual esdevindran aspectes comuns entre artistes i escriptors com ara Pissarro, Mckay, Wilde, Anatole France, Daudet o Mirbeau, respecte de les idees expressades per Fauré, Zo d'Axa o Benjamin Tucker. Precisament aquesta inquietud intel·lectual, de manera paral·lela a la irrupció de determinades figures en el camp de les

---

¹ Francisco Madrid; *La prensa anarquista y anarcosindicalista desde la I Internacional hasta el final de la guerra civil*. Universitat de Barcelona, 1989. Cap. 1 (En format electrònic word)

² José Álvarez Junco; *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Siglo XXI, Madrid 1976 [l'edició consultada és de 1991], pp. 9 i ss

³ Per a analitzar la xarxa de contactes internacionals del moviment llibertari espanyol, especialment el català, la tesi doctoral de Teresa Abelló; *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)* Edicions 62, Llibres a l'Abast. Barcelona 1987

⁴ Tema tractat per Rafael Pérez de la Dehesa; *El Grupo "Germinal": una clave del 98*. Cuadernos Taurus, Madrid 1970 i l'estudi preliminar a Federico Urales; *La evolución de la filosofía en España*. Vol. 2. Laia, Barcelona 1977, esp. pp. 34 a 63

lletres i la filosofia, com poden ser els casos de Tolstoi, Ibsen o Nietzsche, especialment aquests dos darrers, propiciaran la recuperació i relectura de l'individualisme de Stirner.

Es podrien fer paral·lelismes a l'hora de valorar el cas espanyol. A més de la influència que exercirà la cultura francesa de finals de segle, els mateixos llibres i autors, a partir de les pròpies traduccions, penetraran també entre la intel·lectualitat hispana, i se seguirà un patró de confluència entre el món intel·lectual modernista-regeneracionista, amb el món polític anarquista⁵. D'una banda, tot seguint el model francès, la intel·lectualitat tractarà de redefinir el seu paper a la societat tot tractant de reivindicar una esfera d'influència pública en la gestió política de l'estat, o com a contrapunt crític de l'evolució social⁶. A la vegada, l'aparició de l'il·legalisme i del terrorisme com a pràctica política entre alguns grups anarquistes, generarà el mateix posicionament ambigu entre el conjunt dels activistes anarquistes i la seva intel·lectualitat afí. Finalment, les respectives sotragades que suposen, a la societat francesa l'affaire Dreyffuss (1893), i a la catalana, els processos de Montjuïc (1897-1898), amb les importants repercussions que comporten per a les societats respectives, poden arribar a reforçar la idea del paral·lelisme entre els esdeveniments a banda i banda dels Pirineus⁷.

En el cas estrictament català, aquesta confluència anarquisme - intel·lectualitat crítica ve representada per les afinitats de gran part del moviment modernista. Per al món cultural anarquista, tot corrent de pensament social que defugís el clericalisme i el reaccionarisme era una elaboració humana i progressista i podia ser assumit⁸. En aquest sentit, per a l'ideari modernista, també. I això permet, per exemple, una col·laboració editorial que permet projectes conjunts, com l'edició d'obres de Proudhon, Bakunin, Shopenhauer o Nietzsche, o l'edició d'autors com Ibsen, Maeterlink, Mirbeau o Tolstoi⁹. Dins del corrent més actiu

---

⁵ *Íbid*, pp. 34-35

⁶ José-Carlos Mainer; "La cultura europea" a DDAA; *Siglo XX Historia Universal Vol. 2 La Europa de la Paz Armada; Luchas sociales, religión y cultura (1905-1914)*. Historia 16. Madrid 1997 pp. 113 a 132, esp. 121-122

⁷ Sobre la qüestió de l'individualisme francès, especialment en aquest període *fin-du-siècle* cal destacar la tesi doctoral de Gaetano Manfrédonia, amb una interpretació sovint molt diferent a Maitron, en què descriu precisament aquest procés de joventut literària rebel que s'alia amb l'individualisme proper al terrorisme durant l'època dels atemptats de Ravachol. Gaetano Manfrédonia; *L'individualisme anarchiste en france (1880-1914)* Tesi doctoral inèdita. Institut d'Études Politiques de Paris. Paris 1990. Vull agrair sincerament a Dominique Pétit el seu gest per informar-me de l'existència d'aquesta investigació i que em suministrés desinteressadament una còpia.

⁸ Gabriel (1995) esmentat a Jordi Cassassas; *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)* Pòrtic, Barcelona 1999, p. 175

⁹ *Íbid*, p. 162

políticament del moviment modernista, trobarem especialment la *Colla del Foc Nou*, els quals es reunien en un banc de la Gran Via barcelonina i esdevenien un grup anarquista que funcionava a la vegada com a tertúlia literària. Entre altres activitats organitzaven representacions teatrals, en les quals es van destacar per ser els introductors d'Ibsen. Aquest grup estava constituït per Jaume Brossa (1869-1919), Celestí Galceran (1864-1936), Josep Roca (1869-1909), Bernat Rodríguez Serra, Ramon Sempau (1871– 1909), Ignasi Iglésias (1871-1928) i Pere Coromines (1870-1939). Es tractava, d'altra banda de persones d'una extracció social diferent a la de les principals figures del moviment. Eren de procedència obrera –part d'ells treballaven a la impremta de *L'Avenç*, revista emblemàtica del moviment- i constituïen una mena d'intel·lectualitat no professional, dedicada intensament a l'activisme cultural, sense abandonar del tot la seva classe social per les insalvables dificultats que els impedièren accedir a un reconeixement públic o a una professionalització com a artistes i escriptors. El seu moment àlgid es troba quan van ocupar la redacció de *L'Avenç*, entre 1891 i 1893¹⁰

3.1.2. *La generació d'un substrat individualista (1890-1914)*

La darrera dècada del segle XIX, amb aquest conjunt de confluències entre un món intel·lectual desitjós d'obtenir una major influència en el conjunt de la societat, una relectura dels textos de Stirner, una nova estètica literària en què s'apliquen algunes idees d'arrel individualista, i una relació estreta amb un moviment anarquista que passa per un moment de debat intens entre col·lectivistes i anarcocomunistes, propicien una circulació de noves idees que impregnaran, mútuament, uns i altres.

Resultarà especialment important a difusió de la filosofia de Nietzsche, el qual, propiciarà, com hem dit, la recuperació de les idees de Max Stirner, de l'obra dramàtica d'Ibsen, i de l'obra literària de Tolstoi. Tots quatre autors inicien el seu influx en el conjunt de les idees anarquistes i aniran dotant d'un substrat filosòfic al món llibertari.

---

¹⁰ *Íbid*, p. 175

3. L'individualisme a Espanya

Segons Pérez de la Dehesa, per aquesta dècada comencen a aparèixer alguns esments als llibres de Nietzsche. Tanmateix els comentaris sobre la seva obra, a la premsa anarquista, a més de no gaudir d'un gran pes quantitatiu, mantenen un to constant de crítica i rebuig. Molts militants o col·laboradors de les publicacions àcrates, titllen, indignats, d'amoral la seva filosofia, i de perverses, algunes de les seves idees. Només, a partir de la desfeta de la guerra de Cuba i Filipines contra els Estats Units (1898) alguns intel·lectuals professionals com Azorín, just quan aquest havia abandonat les afinitats anarquistes, comencen a assumir algunes idees nietzschianes. El trauma col·lectiu de la pèrdua de les colònies, i en certa mesura, de la dignitat nacional, va portar Azorín a arrecerar-se en un individualisme vitalista. Sembla que precisament l'important efecte de l'humiliant paper jugat per Espanya al conflicte a les Antilles va accelerar el coneixement i èxit del filòsof alemany, especialment, des de 1900. A partir d'aquesta data, el nombre de traduccions i de comentaris crítics millorarà sensiblement pel que fa a quantitat i valoració¹¹.

Precisament aquest èxit permetrà indirectament, i com ja hem comentat al capítol anterior, la revisió de *L'Únic i la seva propietat*, de Max Stirner. A França es va publicar-ne, el 1900¹², dues traduccions, una d'elles des de l'anarquista *La Revue Blanche*. Un any després, el 1901, Dorado Montero va fer, des de la revista *La España Moderna*, la primera traducció a l'espanyol. Posteriorment, el 1904, l'editor Sempere va fer dues noves edicions. La primera, amb una tirada de 6.000 exemplars, la segona, de 4.000¹³. Segons una carta del mateix editor, a tot Espanya es van vendre un total de 3.500 exemplars, mentre que a Amèrica, en van ser uns 4.800¹⁴. Com veurem, doncs, les traduccions espanyoles d'aquest llibre van produir-se molt poc després de fer-se les franceses, i van avançar-se sis anys a les produïdes per Benjamin R. Tucker, mitjançant *Liberty*, als Estats Units. Si analitzem el nombre d'exemplars venuts podrem comprovar que, tenint en compte les xifres de venda coetànies, la considerable extensió i dificultat de lectura del llibre, podríem deduir que

---

¹¹ Pérez de la Dehesa, (1977), pp. 38-40

¹² Manfrédonia, (1990), p.189

¹³ En l'actualitat, l'editorial Etcétera, de Barcelona, té en projecte reeditar pròximament el llibre de Max Stirner *El Único y su propiedad*. Amb aquest motiu, l'editor va mirar-se les dues traduccions, la de 1901 de Dorado Montero i l'encarregada per Sempere, de 1904, i va arribar a la conclusió que la segona era un plagiat de la primera. Probablement a finals de 2002 o principis de 2003 publicaran, doncs, la primera versió, recollida ara fa més de cent anys a *La España Moderna*, més de trenta anys després a la darrera edició (fragmentada) del llibre.

l'obra d'Stirner, sis dècades després d'haver-se escrit, constituí tot un èxit editorial. Tanmateix, segons el mateix Pérez de la Dehesa, les influències de l'individualista alemany van restar més entre el món intel·lectual que entre el moviment obrer. Potser l'excepció la podem trobar en Ricardo Mella, el qual, mitjançant l'influx del propi Tucker, genera un pensament afí a les idees stirnerianes al llarg de les dues primeres dècades del segle¹⁵.

L'obra dramàtica del noruec Heinrich Johan Ibsen (1828-1906) tingué un gran ressò i transcendència en el món intel·lectual afí a l'anarquisme, especialment pel seu contingut individualista. Gran part de les seves obres, gaudiren, a més d'una gran popularitat. Tanmateix, l'èxit, especialment a la ciutat de Barcelona, de peces com *Espectres*, o *Un Enemic del Poble*, pot tenir molt a veure amb una predisposició especial d'un públic predominantment de procedència obrera i influenciat per l'anarquisme. La visió de les obres representades tenia connotacions molt diferents a la que podia donar-se, per exemple, als països nòrdics. La clau de la popularitat a Catalunya es deu, sobretot, a la bona receptivitat d'aquest públic proletari respecte d'alguns problemes exposats, com pot ser la identificació que hom fa amb la lluita dels protagonistes ibsenians contra tots els convencionalismes, l'exaltació dels instints, o a la idea de l'oposició de l'individu contra la massa. En canvi, la lectura que feien crítics noruecs o alemanys de l'obra d'Ibsen resultava ben diferent, i se sorprenien de la bona acollida de l'autor per part de les classes populars italianes o espanyoles, atès que, per a ells, les peces teatrals del dramaturg escandinau reflectien una ideologia profundament conservadora i uns valors antidemocràtics.

La primera referència a Espanya del teatre ibsenià serà de Leopoldo Alas Clarín (1889) a una revista literària. El 1892 *La España Moderna* farà les primeres traduccions espanyoles de *Casa de Muñecas*, *Los Aparecidos* o *Hedda Gabler*. Just als primers anys de la dècada dels noranta comença a ésser conegut i representat. Joan Maragall serà un dels seus introductors, i el 1893 es realitzarà, al Teatre Novedades de Barcelona, la primera representació d' *Un enemic del poble*, abans fins i tot de l'estrena francesa de l'obra. A partir d'aquest moment, el moviment de joves modernistes *La Colla del Foc Nou*, i d'altres intel·lectuals que marcaran l'afinitat entre modernisme literari i anarquisme, s'aniran interessant en l'obra dramàtica de l'autor noruec i la representaran assíduament en teatres

---

¹⁴ Pérez de la Dehesa, (1977), p. 40

3. L'individualisme a Espanya

populars, molt sovint, a partir d'iniciatives d'alguns ateneus o associacions culturals, per companyies sovint no professionals. Destaquen, per exemple, les representacions d'*Un enemic del poble* realitzada pels tipògrafs Felip Cortiella o Ignasi Iglésies, els quals mostraran la gran influència ibseniana a les seves pòpies obres teatrals¹⁶. En aquest sentit, es pot parlar de l'intent de creació de tot un univers cultural alternatiu a la cultura oficial, associat a la sociabilitat proletària de centres i ateneus obrers, que mantindran uns gustos estètics molt influïts per l'obra del dramaturg, i posteriorment, per un teatre social, crític amb la societat burgesa i el seu ordre, en el qual s'aniran incorporant altres autors més clarament afins als postulats revolucionaris com Octave Mirbeau o Björnson.

La influència d'Ibsen ultrapassarà el camp estricte de la literatura per esdevenir, en certa mesura, un fenomen d'influència filosòfica, amb més ressò que els influxos paral·lels de Stirner i Nietzsche. Publicacions anarquistes amb preocupacions culturals com *La Revista Blanca* (Primera època) de Federico Urales, o *La Idea Libre* se n'ocuparan abastament de comentar l'obra del dramaturg i de publicar crítiques elogioses de les seves estrenes. Amb motiu de la seva mort, el 1906 se li retrà un homenatge en forma de publicació en què hi participaran 45 destacats escriptors catalans.

L'empremta d'Ibsen, que presenta problemes ètics i filosòfics importants com ara la reivindicació de l'instint natural enfront l'opressió social, la lluita de l'individu per conquerir la seva independència respecte d'una massa violenta i insensible, o la crítica de tot convencionalisme, va ser molt més profunda que la deixada pels filòsofs individualistes com Stirner o Nietzsche. Sens dubte, el vehicle per transmetre la seva ideologia; el teatre, resultà molt més poderós que el d'un tractat filosòfic extens i feixuc com la traducció, el 1901, del *Der Einzige*. La seva ideologia no està formulada d'una manera clara i estructurada com en un assaig, sinó que impregna implícitament els seus principis individualistes a la seva obra literària, i això contribuirà a alimentar poderosament l'imaginari estètic del públic, i indirectament, a influir en la seva visió de les coses. Aquest canal peculiar, el de l'art literari, no obstant això, no impedeix, que algunes de les idees que es poden extreure de les peces teatrals del dramaturg noruec no tinguin nombroses confluències amb les del filòsof bavarès. En tot cas, podríem dir que Ibsen es dedica a

---

¹⁵ *Íbid.*

¹⁶ *Íbid.*, pp. 40-43

estendre o popularitzar una ideologia que fins aquell moment restava circumscrita a una reduïda minoria intel·lectual.

Liev Nikoláievich Tolstoi(1828-1910) representa un altre exemple de com estendre una filosofia a partir d'una obra literària de gran qualitat i ressò popular. Una de les grans polèmiques de l'anarquisme és la que faria referència a la pressumpta qualitat d'anarquista del novel·lista rus, o que fins i tot pogués representar un corrent que permetés la confluència entre anarquisme i cristianisme. El fet és que, de tots els autors exposats en aquest capítol, Tolstoi serà qui mantindrà una major presència entre els medis culturals anarquistes i sobre el qual es polemitzarà més.

Tolstoi representa una visió ètica de la vida que permetrà exercir una gran influència entre el conjunt de l'anarquisme, en concret, entre el corrent més individualista. Més enllà de la seva gran qualitat com a autor i el seu prestigi literari, les seves obres expressen indiferència per l'autoritat, desconfiança respecte de qualsevol dogma, hostilitat contra tot convencionalisme, atacs contra la hipocresia, especialment la religiosa, i rebuig contra la guerra o la pena de mort. El seu ideal positiu es troba en la reivindicació de la vida comunitària senzilla i sòbria, basada en el respecte a la individualitat i amb l'amor i la fraternitat com a llei universal. Rebutja de ple la violència com a mètode de lluita revolucionària, i, tot coincidint amb Thoreau, del qual coneixia profundament el seu pensament, fins i tot va mantenir la seva *Civil Disobedience* com a llibre de capçalera fins els seus darrers dies, propugnava la resistència passiva com a mètode de lluita política. En certa mesura, aquests ideals eren comparats amb una religió ètica, una reformulació teològica respecte d'un cristianisme més pur. És per això que sovint se l'anomenés el cinquè evangelista¹⁷ i que un dels corrents anarquistes basats en el conjunt de les seves idees fos definit com a anarquisme cristià¹⁸.

Com podem veure, doncs, Tolstoi expressa a la seva obra tot un conjunt de valors que l'aproximaran als pressupostos clàssics de l'anarquisme, a la vegada que contribuiran a dibuixar l'ètica i estètica de l'anarquisme coetani i posterior. I això farà que,

---

¹⁷ Pérez de la Dehesa, (1977), p. 47

¹⁸ Així ho considera Maitron (Maitron, 1975, vol. 2, pp. 183-184), tot afegint el seu nucli més poderós a Rússia, i destacant, en canvi, la poca força del moviment a França. Pérez de la Dehesa, (1977), p. 48, per la seva banda esmenta una influència considerable a Holanda i Anglaterra, estats en els quals s'organitzen algunes colònies agrícoles en la línia del pensament social del novel·lista rus.

independentment dels corrents, el novel·lista rus sigui un dels més traduïts i llegits per militants i simpatitzants anarquistes.

Tanmateix el seu pensament social, per a molts atractiu, no restarà exempt de polèmica. Si bé a França, i com hem comentat anteriorment, Armand va ser, en les seves primeres èpoques, un seguidor de les idees tolstoïanes, i que fins i tot va dirigir, entre 1901 i 1902 *L'Ère Nouvelle*, un òrgan de filosofia anarco-cristiana, aviat va encetar una llarga i dura polèmica amb Malato precisament sobre la qüestió de la resistència passiva com a estratègia. En el context de la violència terrorista de la recent dècada dels noranta, resultava evident que el pensament del novel·lista no deixava indiferent ningú i generava un seguit de debats entre els militants anarquistes, que va perdurar més enllà del context històric en què es va produir¹⁹.

La primera obra traduïda a l'espanyol de l'escriptor rus va ser *Anna Karenina*, editada a Barcelona el 1888. De la mateixa manera que Ibsen o Nietzsche, l'autor va començar a ésser difòs abastament al llarg de la darrera dècada del segle XIX, amb un màxim de popularitat entre 1895 i 1903, moment en què, a més d'editar-se nombroses traduccions, es va parlar molt sobre la seva obra i discutir molt sobre les seves idees, en què la seva concepció sobre l'emancipació de la dona, la seva crítica sobre la societat burgesa o les seves doctrines estètiques van tenir una gran influència.

Tanmateix, el primer mitjà explícitament anarquista que es va interessar per Tolstoi va ser, a partir de 1894, *La Idea Libre*, que va engegar, des del mes de juny, un seguit de traduccions, especialment de textos curts assatgístics i relats breus. Amb posterioritat, el 1898, *La Revista Blanca* de Federico Urales, amb qui va mantenir correspondència, va incloure una biografia de l'escriptor i, tot fent-se ressò de les incipients polèmiques sobre el seu pensament, a la vegada que lloava la seva qualitat literària, va criticar el seu misticisme. A partir d'aquest moment, malgrat la unanimitat sobre la qualitat del Tolstoi escriptor, s'engega una polèmica permanent sobre el Tolstoi pensador i teòric social, en què van intervenir, des del mateix Anselmo Lorenzo fins a Leopoldo Alas Clarín. De la mateixa manera que la crítica de Malato a Armand, es qüestionava la validesa de l'estratègia de la resistència passiva o l'espiritualisme místic i el moralisme que es desprenia de la seva obra.

---

¹⁹ Maitron, (1975), Vol. 2, p. 184.

Tot i això, alguns dels seus detractors consideraven la ideologia tolstoiana com a un contrapunt positiu, de rostre més amable, a l'individualisme radical de Stirner²⁰.

3.2. Individualisme implícit i individualisme explícit.

A partir de tot aquest conjunt de bases filosòfiques i referents literaris, es va generant una particular evolució en el món ideològic anarquista, que porta a incorporar elements de diverses procedències al conjunt de les teories llibertàries. D'aquesta manera, món intel·lectual artístic i literari d'una banda i anarquisme de l'altra, viuran l'individualisme com a element compartit que facilitarà una simbiosi, i que acabarà penetrant, de vegades de manera subtil i silenciosa, de vegades de manera directa i estrident, en el món cultural afí a l'anarquisme, i indirectament, en la conformació ètica de molts anarquistes. Evidentment, aquest resulta un fenomen complex i extremadament difícil d'avaluar, especialment quan penetra amb diferents intensitats i en contextos canviants. Tanmateix, no resulta complicat trobar indicis que ens revelen la creixent importància d'idees com la llibertat individual enfront la l'hostilitat de la massa, d'exaltació de l'instint enfront a la cultura repressiva, de vitalisme sincer contra la hipocresia social o de rebel·lió personal contra tot convencionalisme.

Un d'aquests indicis de l'adopció progressiva d'aquestes noves formulacions socials les podem trobar en les lectures de persones autodefinides com a anarquistes. Dolors Marín, a la seva tesi doctoral sobre la construcció cultural dels militants llibertaris recull diversos testimonis personals de vells anarquistes que, en la seva autodefinició, atribueixen a les lectures un gran protagonisme en la seva formació com a persones. En certa mesura, els anarquistes són el que llegeixen, i en el seu univers cultural, en el seu imaginari subjectiu, les idees expressades als llibres alimenten la saba vital que els permet mantenir-se vives espiritualment. Les biblioteques de cada militant, venerades com a temples, permeten

---

²⁰ Pérez de la Dehesa, (1977), pp. 52-54

3. L'individualisme a Espanya

reconstuir la seva trajectòria personal i intel·lectual, i sobretot, reconèixer les influències que han marcat les maneres de pensar de cada individu²¹. Tot i que malauradament no tenim constància de cap estudi sistemàtic sobre les biblioteques obreres, Dolors Marín ens ofereix, als annexos de la seva tesi, la mostra d'algunes poques biblioteques personals d'antics militants. A les prestatgeries carregades de llibres d'aquests homes i dones idealistes, tot i que normalment existeix un gran eclecticisme, no resulta difícil trobar una important presència de referents ideològics i estètics afins amb la filosofia individualista al costat d'altres de diferent naturalesa. En la seva mostra resulta difícil no trobar llibres d'Armand, Ibsen, Hem Day, Gaston Leval, Nietzsche, Stirner, Han Ryner o Tolstol²²

Trobem els mateixos autors i les mateixes referències bibliogràfiques en els respectius serveis de llibreria de moltes revistes anarquistes. Ja sigui com a editors, ja sigui com a simples distribuïdors, publicacions com *La Revista Blanca*, *Estudios*, *Ética*, *Iniciales* o *Nosotros* publiquen o distribueixen els llibres que abastiran d'elements individualistes les biblioteques dels militants llibertaris²³. Aquests catàlegs de llibres resulten molt interessants perquè reflecteixen l'evolució i la pluralitat d'influències del món llibertari, i com es van escolant, entre totes les línies del seu pensament, elements ideològics afins a les idees de Stirner, Tucker, Ryner o Armand, entre altres llibres de divulgació científica, d'anàlisi d'actualitat política, de teoria sindical o de narrativa de temàtica social.

En aquest sentit, en l'intent per generar una estètica literària anarquista pròpia, *La Novela ideal*, publicació vinculada a *La Revista Blanca* de la família Urales, recull en part molts d'aquest elements confluents amb idees filosòfiques pròpies de l'individualisme. En aquest producte de consum, caracteritzat pel seu gran èxit editorial i de públic -s'arribaven a vendre més de 50.000 exemplars per títol-, en què la família Montseny edita quinzenalment

---

²¹ Dolors Marín; *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat. L'adquisició de cultura en la tradició llibertària catalana durant la dictadura de Primo de Ribera i la Segona República Espanyola*. Tesi doctoral inèdita. Univeritat de Barcelona. Barcelona 1995. La seva autora dedica un capítol a analitzar les biblioteques personals de diversos llibertaris com a element definitori de la cultura en el món anarquista (pp. 133-158)

²² Concretament, Dolors Marín recull, als annexos de la seva tesi, l'inventari de les biblioteques particulars de Juan Manuel Molina, Lola Iturbe i José Fontanillas a Marín (1995) Annexos E. 1 i F.1

²³ Pel que fa al fons bibliogràfic d'*Estudios*, Javier Navarro; *El paraíso de la razón. La revista Estudios (1928-1937) y el mundo cultural anarquista*. Ed. Alfons el Magnànim. València 1997. El catàleg de publicacions és complet pàgs. 241-254 i el servei de llibreria més les obres publicades directament de les revistes *Ética* i *Iniciales* l'ha reproduït l'autor d'aquesta investigació a Xavier Diez; *Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. Pagès editors. Lleida 2001, pp. 177-182 Del de *Nosotros*, en parlarem al següent capítol

novel·les de caire social, històries simples a cavall entre l'estètica social i els recursos literaris de les novel·les roses, recull situacions, línies argumentals i personatges que ens fan pensar immediatament en aquesta filosofia. Així no serà estrany trobar personatges prototípics, similars als protagonistes de les obres teatrals d'Ibsen, que han de lluitar contra la incomprensió o la indiferència de la massa, o de superar els convencionalismes i limitacions socials per tal de poder conquerir la llibertat i la felicitat. Marisa Siguán Boehmer, en el seu estudi sobre *La Novela ideal* ens estableix set diferents esquemes i catorze subesquemes argumentals en què es podrien dividir els prop de sis-cents títols de la col·lecció. Entre aquestes estructuracions proposades per Siguán trobem que, almenys cinc formulacions argumentals i un subargument compten amb la presència d'aquests elements ideològics.

L'A, mostra l'acció corruptora de la societat respecte del primitivisme cultural. El B posa de relleu la hipocresia de la classe dominant. En el D1, es produeix la regeneració del protagonista per l'assumpció de l'anarquisme, especialment mitjançant l'amor lliure. L'E ens mostra la superioritat moral de l'anarquisme enfront a les forces tradicionals i els prejudicis. L'F, destaca la superioritat de l'amor lliure enfront a la hipocresia social inspirada per la religió. Finalment el G protesta per la manipulació de les classes oprimides en les guerres²⁴ No resulta complicat comprovar, doncs, com idees com la llibertat individual, enfront a idees absolutes com Déu, pàtria o religió, la lluita dels protagonistes per conquerir la seva pròpia llibertat, l'aversion als convencionalismes, concepcions formulades per Max Stirner, o la idea d'amor lliure –tot i que amb una estètica certament edulcorada– eix central de la ideologia d'Armand, constitueixen elements que conformaran, de manera implícita la base ètica de milers de llibertaris, i el pensament col·lectiu anarquista.

Més enllà de la possessió individual de llibres, que potser no resulta tan complicat de comptabilitzar és necessari considerar la seva centralitat com a objecte de culte en la cultura anarquista. Molts anarquistes o persones afins a la ideologia amb pocs recursos econòmics no solen tenir problemes per contactar amb la cultura lletrada. En els seus espais de sociabilitat, la biblioteca popular ocupa un lloc preferent, tant pel que fa a la ubicació

3. L'individualisme a Espanya

física com la ideològica. L'Ateneu obrer, l'etimologia de la pròpia paraula ja serveix per autodefinir-se, és considerat com a un temple del coneixement. I el coneixement és, al seu torn, una condició imprescindible per a l'alliberament integral de cada persona²⁵. En Els Ateneus, resulta habitual que la millor sala estigui destinada a la biblioteca i a la lectura, i que importants partides del pressupost restin assignades a l'ampliació bibliogràfica. I en aquests ateneus, biblioteques populars trobem les mateixes lectures els mateixos llibres que descrivia Dolors Marín que existien a les prestatgeries dels antics militants i que distribuïen les diferents revistes de l'univers editorial llibertari.

Com a exemple paradigmàtic trobem la biblioteca de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, descrita extensament en la monumental obra de Ferran Aisa²⁶. A més d'acumular un extens fons bibliogràfic, la biblioteca rebia desenes de diaris i revistes, procedents especialment d'Espanya tot i que també moltes procedents de França, Anglaterra o Llatinoamèrica. Entre totes elles hi destaca premsa de filiació anarquista o de grups relacionats, com ara publicacions internacionals antimilitaristes, naturistes, esperantistes o d'educació racionalista. L'adquisició del fons bibliogràfic esdevenia una de les prioritats de les activitats i, entre altres aspectes, sol·licitaven a reconegudes figures de prestigi (J. Pin i Soler, Josep Maria de Sucre o H. Giner de los Ríos) quins eren els llibres que consideraven eren imprescindibles per a una biblioteca. No era gens difícil trobar-se, entre clàssics de la literatura i el pensament, obres de Tolstoi, Vargas Vila, Ibsen al costat d'altres obres sobre vegetarianisme, esperantisme o pacifisme. A la fi de la guerra, poc abans que la major part de volums fossin cremats enmig del carrer pel feixisme, s'hi acumulaven més de sis mil exemplars.²⁷

---

²⁴ Marisa Siguán Boehmer; *Literatura popular libertaria. Trece años de "La Novela Ideal"(1925-1938)* Barcelona 1981 pp. 54-55

²⁵ Lloc habitual de socialització obrera, especialment entre el món llibertari, tal com podem comprovar a Dolors Marín; "La llarga tradició de la revolta. Records i testimonis del procés de construcció de la cultura llibertària a la Catalunya dels anys vint" *Revista d'etnografia de Catalunya*, núm. 11, 1997. Sobre aquesta qüestió és necessari tenir presents les nombroses investigacions de Pere Solà; *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939). L'Ateneu Enciclopèdic cultural*. La Magrana. Barcelona 1978; "Els ateneus populars" *L'Avenç*, núm. 9, 1978 -. Darrerament, i pel cas particular de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, espai de socialització interclassista, Ferran Aisa acaba de publicar la seva exhaustiva obra; Ferran Aisa; *Una història de Barcelona. L'Ateneu Enciclopèdic Popular 1902-1999*. Virus. Barcelona 2000. Per a altres casos concrets, com el de la sociabilitat existent en un ateneu amb presència important d'elements individualiste trobem el treball de Manel Aisa; "Faros. Pinceladas para un ateneo libertario" *Orto*, núm. 119, 2001.

²⁶ Aisa, (2000), esp. pp. 263-275

²⁷ *Ibid*, p. 275

En l'imaginari col·lectiu la imatge del militant anarquista apareix lligada al llibre, i el llibre, apareix molt lligat al temps d'oci de l'anarquista. De la mateixa manera que les obres teatrals d'Ibsen van tenir un gran èxit entre un públic molt receptiu a les idees exposades a les obres, els llibres presents a les biblioteques d'ateneus, centres obrers, o distribuïts per revistes anarquistes poden exercir de baròmetre respecte a la penetració de noves idees o corrents de pensament. A tall anecdòtic, l'autor d'aquesta investigació porta alguns anys de recopilació de llibres antics, primeres edicions de llibres del dramaturg noruec, petits quaderns d'Armand o Ryner, i moltes d'elles porten encara el segell de l'Ateneu Obrer de Palafrugell, l'Ateneu Andreuenc o de l'antic Ateneu Enciclopèdic Popular, evidència, d'altra banda, del saqueig bibliofòbic del franquisme a Espanya.

La confluència de totes aquestes circumstàncies i influències ens porten a la conclusió que les idees formulades pels teòrics individualistes, contribuiran a l'assumpció, per part de milers de persones afins a la ideologia anarquista, d'alguns dels seus principis i influiran, de manera subtil, en la manera de pensar i d'actuar, de veure i de viure en molts que s'autodefiniran com a anarquistes i que ignoraran o rebutjaran el mateix qualificatiu d'individualistes. És a dir, que les idees, les lectures, l'estètica acabaran per conformar un individualisme implícit en l'univers llibertari, que en ocasions s'enfrontarà a l'individualisme explícit que una petita minoria ostentarà.

Serà a partir de la dècada dels vint quan apareixeran de forma pública i oberta els primers grups que es reconeixeran a sí mateixos com a explícitament individualistes. A diferència del gruix de la militància, que en aquests moments es troben més en la línia de l'anarco-sindicalisme, no deixaran de representar una minoria activa que actuarà en grups reduïts, encara que amb contactes en xarxa, al voltant de petites publicacions o grups d'afinitat. Serà, com veurem, els grups al voltant de les revistes *Ética*, *Iniciales*, *Nosotros*, o *Al Margen*, localitzades principalment a Barcelona, València i Elda, o grups com *Amics del Sol* i l'*Ateneu Naturista Eclèctic* o iniciatives no reeixides com la *Federació d'Individualistes*. Tot plegat agrupacions polièdriques, sovint molt vinculades a diferents moviments com ara el naturisme, l'esperantisme, el moviment per a la reforma sexual, el

pacifisme o fins i tot l'esperitisme i la maçoneria²⁸ i, evidentment, amb la diversitat organitzativa del moviment anarquista.

Una de les característiques comunes a aquests grups tan diversos és, a més de les seves extraordinàries preocupacions culturals i per tot allò que seria la diversificació de causes com les que acabem d'apuntar, és la seva estreta vinculació amb França i el seu moviment individualista. Ja hem comentat a l'anterior capítol que l'individualisme francès, especialment a partir de principis del segle XX experimenta allò ja anomenàvem “dispersió de tendències” que porta a la confluència entre anarquisme individualista amb els grups antimilitaristes, neomalthusians, partidaris dels *milieux libres* o naturistes²⁹. Aquest fenomen, en el context de l'assumpció de l'anarco-sindicalisme com a tendència hegemònica a partir del congrés d'Amsterdam, va ésser durament criticat per, diguem-ne, una certa ortodòxia anarquista, o per historiadors coetanis com Max Nettlau, el qual considerava aquest fenomen com a una absorció inútil d'energies³⁰.

En alguns casos, com a Itàlia, la participació d'individualistes stirnerians i nietzsheans per part de persones que amb posterioritat derivarien vers el nacionalisme militarista favorable a la intervenció italiana a la Gran Guerra, i fins i tot, el feixisme -com el cas de Libero Tancredi- va permetre aprofundir el rebuig i la susceptibilitat dels anarquistes italians com el ja esmentat, Luigi Fabbri, i per extensió d'altres nacionalistats respecte de l'individualisme³¹.

Tanmateix serà l'individualisme francès el que més influirà a l'espanyol. De fet aquest model resulta gairebé calcat en la seva translació al cas espanyol. Grups d'afinitat interrelacionats en la distància amb d'altres de similars. Creences i pràctiques similars com ara el naturisme, el vegetarianisme o el neomalthusianisme. Individus aïllats lectors i corresponsals de les publicacions periòdiques. Nuclis al voltant d'una revista o editorial a

---

²⁸ José Antonio Ferrer Benimelli; Manuel de Paz Sánchez; *Masonería y pacifismo en la España Contemporánea*. Universidad de Zaragoza. Zaragoza 1992

²⁹ Maitron, (1975), Vol. 1, pp. 368-381

³⁰ Max Nettlau; *La anarquía a través de los tiempos*. Júcar. Madrid 1978, pàgs. 224-226. Afegeix, a més crítiques contra el neomalthusianisme introduït per Paul Robin i considera aquesta obsessió per l'esperanto i el neomalthusianisme com a “desviacions” p. 225. Específicament sobre l'individualisme, Nettlau escriu a *La Revista Blanca* reiterant les seves objeccions; Max Nettlau; “La anarquía y el individualismo”; *La Revista Blanca*, 160, gener 1930 pp. 369-374

³¹ Maurizio Antonioli; Pier Carlo Masini; *Il sol dell'avvenire. L'anarchismo in Italia dalle origini alla Prima Guerra Mondiale*. BFS Edicione. Pisa 1999, pp. 55-84 i Gino Cerrito; *Dall'insurrezionalismo alla settimana rossa. Per una storia dell'anarchismo in Italia (1881/1914)*. Crescita politica editrice. Firenze 1977 esp. pp. 97-116

partir de la qual dedicar-se a difondre les seves idees, i relacions amb la resta del moviment anarquista presidides per una certa ambigüitat.

França, per proximitat geogràfica és l'espai natural de comunicació amb l'anarquisme internacional. Com a tradicional país de refugi, és l'espai de trobada de gran part dels perseguits polítics i exiliats. Per afinitat lingüística i el prestigi del francès com a llengua internacional és un espai natural de comunicació, i per la tendència a considerar París com a meca de les arts, les idees, o la conspiració política ésdevé un lloc del qual la major part d'artistes, intel·lectuals o anarquistes resten pendents de manera continuada.

Els contactes personals representen un bon baròmetre de la intensitat de la relació entre individualistes espanyols i francesos. Hi ha relacions personals estables i fluïdes, per exemple entre E. Armand i Costa Iscar. A més que el segon esdevé el traductor a l'espanyol de bona part de les seves obres, a partir de la correspondència dipositada a l'Arxiu Armand, a l'IFHS, es pot resseguir els contactes en xarxa de l'individualista francès. A més de la freqüent correspondència amb l'individualista espanyol -la majoria de les cartes- existeix contacte epistolar amb persones particulars, revistes i institucions com ateneus o instituts universitaris, especialment al llarg de la dècada dels vint i dels trenta³². José Elizalde, a més de traductor d'Armand, ho és de Han Ryner, i hi manté una relació molt estreta, tant és així que en el moment en que Elizalde és rebutjat pel moviment llibertari, a partir de 1930, per les acusacions que recauen sobre ell per una pressumpta col·laboració amb la policia, al filòsof subjectivista li costa acceptar un altre traductor a l'espanyol³³.

Un altre exemple típic és el del militant llibertari, fins i tot anarcosindicalista que ha d'exiliar-se durant un període limitat de temps. La xarxa de contactes, en un moviment

---

³² L'inventari de l'arxiu Armand contempla 6 cartes de Costa Iscar enviades des de Barcelona i Buenos Aires, entre 1915 i 1937 (14 AS 211 (3)), i altres signades per Paulette Josset (Sabadell), Werner Stern (*Cosmos-Academia de Idiomas*, Màlaga), Paul Dhermy (Barcelona 16 abril i 18 agost 1938), *Ediciones de Iniciales* (Barcelona, 11 octubre – 25 novembre 1935 i 16 juliol de 1937), *Libre Studio* (Revista de València, 12 juliol de 1937), Manuel Rodríguez (Mestre de l'Ateneu Racionalista de Mislata, València, 8 novembre 1936), Sebastián Sánchez (Lloc indeterminat, 16 novembre 1935), Pedro Gutiérrez (Gevista *Gimnos*, València 7 de maig de 1935), Eloy Muñiz (Cangas de Onís, Astúries, 2 gener 1934), Elías García (Sevilla, desembre 1931) Pedro García (*Ateneo Libertario de Divulgación Social*, Grao, València, 14 juliol 1931), Manuel Medina González (Elda –Alacant, 15 setembre 1930) Fontaura (*Al Margen*, Barcelona, 9 setembre i 12 de novembre de 1937), Augusto Nouvellon (Alacant) 29 desembre 1937 i 30 de maig de 1938 i Daniel Seijas Moure (Pradeira, Lugo, 15 maig, 15 de juny de 1951 i una altra en data indeterminada. Aquesta informació ha estat facilitada generosament per Hélène Strub, de l'IFHS, la qual cosa li vull agrair de manera sincera.

³³ Informació facilitada per Josep Maria Rosselló. De tota manera, l'autor d'aquesta investigació ha comprovat l'existència d'alguns articles que durant la guerra civil, l'individualista francès va enviar a *Al Margen* i *Nosotros*, fins a la seva mort a principis de 1938.

3. L'individualisme a Espanya

caracteritzat precisament per la fluïdesa de les seves xarxes, permeten coneixences mútues i relacions personals que posteriorment es mantindran a partir d'amistats comunes i de correspondència. Així, l'anarcosindicalista Manuel Buenacasa, en el seu autobiogràfic *El movimiento obrero español. Historia y crítica (1886-1926). Figuras ejemplares que conocí*, explica, a l'hora de parlar dels seus exilis, la seva sociabilitat entre el món revolucionari afí a l'anarquisme

“De regreso a Francia realicé un viaje a París por el único placer de establecer relación con militantes conocidos en el campo revolucionario. Estuve con Bled, secretario de la Unión de Sindicatos del Sena, el cual me relacionó con Sebastián Fauré, Humbert, Grifuhelles, Ivetot, Broteauz, “Mauricius”, Colomer, León Johaux, etc

(...) en 1915, de nuevo huído a la patria de Víctor Hugo, trabajé en Lyon, donde conocí a Lorulot, y después establecí domicilio en París, ya en plena guerra de 1914-1918. En la capital francesa volví a hallar a los amigos antes citados. Formé parte del comité de Relaciones Internacionales, a través del cual logré intimar con otras personas, entre ellas Le Petit, Vergeat, Panait Istrati, Armand y Han Ryner. Istrati me condujo al grupo “Clarté” frecuentado por Henry Barbusse y Anatole France.

También concurría a las reuniones del Club de Fabourg donde hablaban y controvertían Sebastián Fauré y el abate Violet. Asistían asimismo Mahatma Gandhi y otros.”³⁴

Experiències com la descrita pel militant anarcosindicalista, o les explicades a la tesi doctoral de Dolores Marín, en què es recullen diversos testimonis personals que reforcen aquesta idea de la permeabilitat en les fronteres i la profunda admiració dels àcrates ibèrics pels seus companys francesos³⁵, o altres casos més coneguts com les trajectòries franceses dels diversos grups a l'entorn de Durruti i altres personatges ibèrics que viuen un cert

---

³⁴ Manuel Buenacasa; *El movimiento obrero español 1886-1926. Historia y crítica. Figuras ejemplares que conocí*. Ed. Per la família i amics de l'autor, París 1966. Pàg. 242

³⁵ Marín, 1995 pàgs. 254-274. Marín destaca en aquestes planes precisament aquesta admiració que desperta entre els anarquistes espanyols destacats pels individualistes francesos, uns individualistes que viuen en conflicte amb el sindicalisme revolucionari, tot i que amb més comprensió per part de la societat republicana francesa, respecte de les seves pràctiques naturistes o a les seves reivindicacions pel que fa a la llibertat sexual. Assenyala, així mateix, la Librería Internacional, de París, fundada per Sébastien Fauré i finançada en part per diners procedents de les pràctiques il·legalistes de Durruti, com a un dels centres de trobada dels diversos grups d'anarquistes espanyols.

nomadisme revolucionari³⁶ permeten percebre la connexió entre grups d'afinitat geogràficament allunyats, a la vegada que propers, i intuir la comunicació fluïda entre les dues bandes dels pirineus, especialment quan trobarem circumstàncies històriques, com pot ser la Primera Guerra Mundial o la dictadura de Primo de Rivera que, com veurem, acceleraran els contactes.

A banda de l'aspecte purament factual, de contactes directes i de xarxes d'ajut i intercanvi personal, el que resultarà més significatiu seran les qüestions més purament qualitatives. Ja apuntàvem anteriorment la influència del moviment individualista francès sobre l'ibèric. Els llibres, les revistes, i les idees seran majoritàriament francesos. Pel que fa a les dècades dels vint i dels trenta, la major part de traduccions de llibres editats o distribuïts per les principals revistes anarquistes (sobretot les que més afinitat mostren amb l'individualisme), la major part són de llibres escrits originalment en francès. Per concretar més aquesta afirmació, en el catàleg de llibres i folletons editats per la revista *Ética-Iniciales* trobem set obres d'E. Armand, sis de Ryner (dues en col·laboració), cinc d'André Lorulot, quatre de Sébastien Fauré i altres obres de Lacaze Duthiers, Paul Robin, Manuel Devaldès, Maria Huot o el Dr. P. Vachet. En canvi, només trobem, pel que fa a obres americanes, una sola traducció de Benjamin R. Tucker, i una de Barnard³⁷. Haurem d'esperar a 1937 perquè es torni a reeditar, mercè a l'esforç editorial de la revista *Nosotros*, l'obra de Max Stirner *El Único y su propiedad*. Només Mariano Gallardo, o en menor mesura, els doctors Isaac Puente, Fèlix Martí Ibáñez o el novel·lista colombià Vargas Vila tindran un cert pes com a autors que escriuen en espanyol. Similars conclusions podem extreure del catàleg *de Generación Consciente - Estudios*³⁸, on la desproporció a favor d'autors francesos es repeteix. Això implica, doncs, que l'individualisme, especialment a les dècades dels vint i dels trenta, arribarà principalment des de França, i que les idees de Stirner o Tucker (qui per cert, per aquesta època, recordem es mou entre França i el Principat de Mònaco) arribaran filtrades pels teòrics francesos (especialment Armand i Ryner). Per aquest motiu el corrent naturista, el moviment a favor de l'alliberament sexual, o l'aspiració de crear comunes lliures, aspectes típics amb què es presenta l'individualisme

---

³⁶ Abel Paz; *Durruti en la Revolución española*. Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid 1996 (1ª ed. Espanyola 1978, abans en francès *Durruti le peule en armes* (1972) esp. pp. 156 a 214, també Rai Ferrer *Durruti (1896-1936)* Ediciones Libertarias Prodhufi, Madrid 1985

³⁷ Diez, (2001), pp.177-182

³⁸ Navarro, (1997), pp. 241-254

francès, gaudiran de tanta força entre els grups individualistes ibèrics, especialment entre els del grup al voltant de la revista *Iniciales*.

3.3. Evolució de l'individualisme ibèric 1898-1939

Ja hem comentat anteriorment que el 98, i tota la seva generació va representar un punt en què semblava que podia confluïr el món intel·lectual més destacat amb la força de l'anarquisme, amb el qual compartien préstecs ideològics. Tanmateix, a la fi, aquest procés va canviar d'orientació i va divergir. Personatges com Azorín, Unamuno, Dicenta, Zozaya o Pío Baroja, que havien coincidit amb l'anarquisme més teòric i cultural, especialment amb el fracassat intent de creació d'una intel·lectualitat anarquista a partir de *La Revista Blanca* de Federico Urales, es van acabar allunyant del món de la reivindicació social en la mateixa manera que el moviment obrer esdevenia cada vegada més obrer i menys intel·lectual.

Probablement, per al grup més procliu a la qüestió social de la generació del 98, l'anarquisme, o la reivindicació d'una societat més solidària i més justa, o la idea de l'existència marcada per l'instint de rebel·lió individual, havia estat un aspecte més estètic que una creença sincera. D'altra banda, la procedència social de la major part d'intel·lectuals del 98 els col·locava, una vegada passada la seva joventut rebel, en un espai més d'acord a la seva classe, és a dir, lluny dels àmbits reivindicatius i revolucionaris.

Per a la seva banda, el món anarquista, especialment el més intel·lectualitzat, que havia cregut en la possibilitat d'una intel·lectualitat obrera, com podia ser el cas d'Urales o el grup a l'entorn de *l'Avenç*, els modernistes de la bohèmia negra, o les diverses revistes sociològiques que proliferen a la darrera dècada del XIX no va trigar a desenganyar-se, al llarg de la primera dècada del segle XX. Aquest fracàs, consistent en la seva exclusió per part de la intel·lectualitat oficial, la impossibilitat de professionalitzar-se com a artistes, escriptors o periodistes, i el rebuig d'un moviment obrer que cada vegada fa una aposta més decidida per l'anarcosindicalisme (especialment a partir del Congrés d'Amsterdam el

1906 en el qual s'assumeix la idea de la vaga general³⁹) els aboca a l'aïllament i a la marginació. El cas de Federico Urales i la seva *Revista Blanca* pot resultar paradigmàtic. El 1898 la revista madrilenya tracta d'esdevenir la plataforma en què poguessin convergir obrers i intel·lectuals. El 1905, quan Joan Montseny es veu abandonat pels mateixos intel·lectuals que el van ajudar durant la revisió del Procés de Montjuïc i aïllat pel creixent rebuig entre grups obrers, decideix deixar de publicar-la i es reclou a la seva privacitat al llarg de gairebé dues dècades⁴⁰

Malgrat tota aquesta evolució divergent, més en un període caracteritzat per la polèmica entre col·lectivistes i comunistes llibertaris, i finalment per l'adopció majoritària de l'anarcosindicalisme, no pot negar-se que roman el pòsit individualista del que ja hem parlat. I roman tant en el món artístic i literari, com entre el moviment obrer. Una certa sensibilitat social, acompanyat de la persistència d'idees de rebel·lió individual contra els convencionalismes hi roman en les escenes teatrals com a algunes de les obres d'Àngel Guimerà (*La festa del blat, Maria Rosa, La Filla del Mar o Terra Baixa*), d'Ignasi Iglésies (*Els conscients, Fructidor*) o de Pío Baroja (*Aurora Roja*), per posar exemples coneguts.

D'altra banda, en el món estrictament anarquista trobem alguns teòrics com Ricardo Mella, el qual, a partir del seu domini de l'anglès, coneix profundament l'obra de Tucker i dels individualistes americans, especialment a partir de la lectura regular de la revista britànica *Freedom* i de les nord-americanes *The Alarm* (Chicago) i la tuckeriana *Liberty* (Boston)⁴¹. En aquest aspecte el pensament polític de Ricardo Mella (La Gamboa 1861-Vigo 1925) pot considerar-se com a un anarquisme liberal, molt similar al defensat des de l'altra banda de l'Atlàntic. Incòmode davant les polèmiques entre col·lectivistes i comunistes llibertaris l'anarquista gallec tracta d'integrar els diferents corrents ideològics en el que seria la proposta de Tarrida del Màrmol *d'un anarquismo sin adjetivos*. Des d'una posició intel·lectual oberta i eclèctica, i a partir de la influència positivista, concep la societat com a una agregació d'individus d'interesos sovint divergents en què resulta necessària la interacció a partir de pactes de reciprocitat entre iguals, en cooperació i

---

³⁹ Francesc Bonamusa (Ed.) *La huelga general. Ayer*, 1. Marcial Pons. Madrid 1991

⁴⁰ Carmen Senabre LLavata; "La estética anarquista a través de "La Revista Blanca"" *Anthropos* Suplemento 5, pp. 32-33. També, la seva filla fa un relat d'aquests anys a la seva autobiografia a Federica Montseny. *Mis primeros cuarenta años*. Plaza y Janés. Barcelona 1987, esp. pp 11-37

⁴¹ George Richard Esewein; *Anarchist Ideology and the Working-Class Movement in Spain 1868-1898*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles 1989, p. 140

3. L'individualisme a Espanya

comunitat voluntària. En aquest aspecte, Mella criticava qualsevol veleitat de comunisme, ja sigui d'inspiració socialista o anarquista, perquè existeix el risc d'evolució envers formes d'autoritarisme⁴²

De tota manera, Mella, que segons Gerald Brenan va ser l'únic espanyol que va fer, amb la seva obra, una contribució a la teoria anarquista, i el teòric ibèric més dotat, segons els historiadors llibertaris Díaz del Moral, Diego Abad de Santillán o Max Nettlau, va abandonar el moviment decebut per la crisi sorgida entre el món llibertari arran de l'esclat de la Primera Guerra Mundial⁴³.

La Gran Guerra 1914-1918 propicia un punt d'inflexió del que fins aquell moment havia estat l'evolució de l'individualisme. L'esclat del conflicte va aconseguir dividir el moviment obrer entre aquells qui s'aliniaven amb un dels bàndols (normalment l'aliat) i aquells qui es declaraven refractaris al conflicte. Figures com Kropotkin van situar-se dins del primer grup. Pesava la por a un estat fortament autoritari com l'alemany i la preferència, al seu torn, pels estats liberals respecte de l'imperialisme conservador germànic. Entre una eufòria patriòtica i l'unanimitat de la societat francesa poca, dins del moviment obrer van ser, en canvi, els qui es van mostrar obertament la seva disconformitat, i menys, encara els qui van declarar-se insubmisos o desertar. Aquesta darrera opció va propiciar una circulació transfronterera en un sentit invers a l'habitual. Si bé Armand va ser dels qui van declarar-se públicament refractaris i per aquest motiu fou empresonat, aviat van arribar a Barcelona, fugint de la conscripció individualistes com ara Eugèn Humbert o Gaston Leval.

Amb anterioritat a la Primera Guerra Mundial, Paul Robin, responsable, com veurem, de la introducció del neomalthusianisme en l'anarquisme s'havia refugiat un temps a Barcelona, des d'on havia difòs, a principis de segle, les seves idees neomalthusianes. Acol·lit per Luis Bulffi⁴⁴ al seu torn president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, part del moviment anarquista va assumir el discurs a favor de l'ús de la sexualitat com a arma revolucionària, en les campanyes per l'ús de contraceptius. De resultes d'aquesta relació,

---

⁴² Esewein, (1989), pp. 140-154 i Álvarez Junco, (1976), pp. 16-36

⁴³ Esewein, (1989), p. 141

⁴⁴ Eduard Masjuan; *La ecología humana en el anarquismo ibérico*. Icaria. Barcelona 2000, pp 214-220. Així mateix, Masjuan explica que va ser Ferrer i Guàrdia qui introduí Robin als cercles catalans (pp. 212-214)

Bulffi publica el pamflet *Huelga de Vientres*, que reivindica la no- reproducció proletària per obligar a les classes dominants a millorar les condicions de vida i treball dels obrers i a construir una vida més equitativa. Aquesta ideologia de reivindicació de l'alliberament sexual com a eina revolucionària havia estat molt associada als grups individualistes francesos i molt vinculada també als individualistes anglo-saxons, tal com comentàvem al capítol anterior. El cert és que aquesta relació entre França i Barcelona, Bulffi i anarquistes francesos està ja totalment articulada quan esclata el conflicte.

També Luis Bulffi acollirà a casa seva Eugène Humbert (Metz 1870 – Amiens 1944), anarquista neomalthusià francès caracteritzat pel seu antimilitarisme, que fugirà de França quan opta per la deserció. En aquell moment era redactor i gerent de *Génération Consciente*. La vinculació personal amb Paul Robin, de qui era deixeble, li devia facilitar el contacte amb el president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular i, en col·laboració amb els anarquistes ibèrics tracta d'organitzar, sense èxit donada la prohibició governamental, del *Congrès International contre la Guerre*, al Ferrol, previst de celebrar-lo entre el 30 d'abril i el 2 de maig de 1915. La seva dona i biògrafa, Jeanne Humbert serà col·laboradora de la revista individualista *Iniciales*⁴⁵.

Una trajectòria insubmissa similar tindrà Gaston Leval (pseudònim de Pierre Pillier (París 1895-1978) A mitjans de 1915, amb dinou anys, arriba a Barcelona, guiat pels contactes d'un grup de refugiats francesos pròfugs de la guerra. Segons explica Florentino Iglesias, en la notícia biogràfica que introdueix l'assaig de Leval *El Estado en la historia*, el grup de desertors francesos amb qui contacta es dediquen al tràfic de materials de guerra, la qual cosa el portarà a separar-se d'aquesta colònia i, en canvi, s'acostarà a Jean Galy, un altre expatriat, professor de filosofia. En contacte amb els anarquistes espanyols, i amb la CNT serà un dels components de la delegació que, amb Ángel Pestaña envia el sindicat al Congrès de la Tercera Internacional a Moscou. Posteriorment passaria alguns anys a l'Argentina on, tot mantenint contacte amb revistes com *Estudios* o *Iniciales*, va desenvolupar unes idees socials i econòmiques pròpies i allunyades tant del col·lectivisme com de l'anarco-sindicalisme.

---

⁴⁵ Navarro, (1997), p. 91 i Marín, (1995) p. 215. Notícia biogràfica a <http://perso.club-internet.fr/ytak>

3. L'individualisme a Espanya

Paral·lelament, l'anarquisme més proper al sindicalisme va intensificar la seva relació, especialment entre 1907 i 1909, amb el sindicalisme revolucionari francès, a partir del que seria l'organització obrera més important de Catalunya *Solidaritat Obrera*. Això va traduir-se en un procés de creixement de la tendència anarco-sindicalista en el sí del moviment anarquista, i, com a conseqüència lògica, un progressiu afebliment de la resta de tendències –comunistes llibertaris, col·lectivistes, i per suposat, els més individualistes. Aquesta situació a la península ibèrica pot considerar-se un reflex del que en aquells moments succeïa a França quan al Congrés Internacional d'Amsterdam (1906) en què els anarquistes individualistes – E. Armand- i els comunistes purs –Malatesta- van rebutjar el sindicalisme. L'acció econòmica del proletariat, a partir de les organitzacions obreres prendrà un important protagonisme a la segona dècada del segle, i uns efímers èxits a la fi de la Primera Guerra Mundial, amb la vaga de la Canadenc. La consolidació de la Confederació General del Treball –constituïda sobre la base de *Solidaritat Obrera* a partir de 1910, quan els socialistes abandonen la unitat sindical- accentuarà aquest progressiu aïllament i marginació política de l'anarquisme no sindicalista⁴⁶. En aquest sentit, Pere Gabriel assenyala la desaparició de l'escena pública de tota una generació de destacats militants anarquistes com Anselmo Lorenzo (mort el 1914), Federico Urales, (moderadament inactiu entre 1905 i 1923), Tarrida del Màrmol (retirat a Londres on morirà el 1915), Fermín Salvochea (mort el 1907), Sebastià Suñé (que deixa de publicar llibres a partir de 1908), Josep Llunas (mort el 1905) o Pere Esteve que marxa a Nova York i Pellicer Paraire que ho farà a Buenos Aires⁴⁷.

Al seu torn, la CNT es fornirà d'una nova generació de dirigents (Salvador Seguí, Joan Peiró, Ángel Pestaña,...) relativament deslligats de la tradició anarquista anterior, a més de comptar amb una militància políticament heterogènia, de manera que la principal organització obrera, nominalment anarquista, era acusada pels sectors més puristes de manca d'un discurs autènticament revolucionari, en la línia de la tradició llibertària. Tot plegat, implica un cert allunyament entre les bases teòriques anarquistes i la pràctica quotidiana de les organitzacions obreres que propiciarà una creixent divergència entre uns i altres.

---

⁴⁶ Pere Gabriel; "El Anarquismo en España" a Woodcock, (1979) pp. 355-375

⁴⁷ *Ibid*, pp. 365-366

Un procés similar va succeir a França. Les divergències continuades, els enfrontaments entre individualistes, comunistes llibertaris i sindicalistes, malgrat els intents per aplegar-los en plataformes, va oferir, a l'anarquisme internacional, la impressió generalitzada d'un afebliment, i finalment, d'una marginació en el sí de la societat francesa, precisament allà on l'anarquisme havia gaudit d'un pes extraordinari. Això generava, per tant, unes certes dosis de prudència entre els medis llibertaris ibèrics encara que, tot i les mútues suspicàcies, no es van acabar mai de tallar els ponts de comunicació entre tendències i altres⁴⁸.

Aquesta extraordinària embranzida anarco-sindicalista es va veure frenada a partir de 1919, per una ofensiva patronal sota la fórmula repressió governamental, de guerra bruta i enfrontaments armats al carrer mitjançant l'ús de pistolerers a sou, la creació i potenciació de sindicats lliures i un lock-out de negatives conseqüències per al conjunt dels assalariats que féu, a poc a poc minar la força confederal⁴⁹. A la vegada, l'impacte de la Revolució Russa de 1917 i la consolidació del comunisme arran de la victòria de l'exèrcit roig a la guerra civil de 1918-1920 va propiciar l'aparició de posicions més pro-bolxevics, i per tant, menys anarquistes entre els militants d'una CNT que es va arribar a adherir provisionalment a la III Internacional. Tot plegat, aquest procés d'erosió anarco-sindicalista va culminar amb el cop d'estat del general Primo de Rivera (1923) i la instauració de la seva dictadura (1923-1930), període en què, a partir d'una pressió legal i policial implacable, es va forçar la CNT a passar a la clandestinitat. La major part de la premsa anarco-sindicalista, com ara el diari *Solidaridad Obrera* de Barcelona, van ser clausurats i gran part de la seva militància va marxar a l'estranger, especialment França i Argentina⁵⁰.

En aquest context de repressió generalitzada contra el moviment obrer, en canvi, el poder polític es va mostrar més tolerant amb l'anarquisme més filosòfic i l'activisme més cultural. Per exemple, es va permetre la publicació de *La Revista Blanca*, represa per la família Montseny el juliol del 1923, o la publicació de *Generación Consciente*, d'Alcoi, que posteriorment, per pressió dels sectors més catòlics del règim, es va passar a dir-se

---

⁴⁸ Corti, (1987); pp. 129 i ss; Maitron, (1975) pp. 80 i ss. També ho comenta Antonio Elorza; "La CNT bajo la dictadura 1923-1930" *Revista del Trabajo*; 44-45. 1973-1974 esp. pp. 448-449

⁴⁹ Gabriel, (1979), pp. 371-372. Un altre estudi recent, des d'una perspectiva més periodística a Miguel Ángel Serrano; *La ciudad de las bombas. Barcelona y los años trágicos del movimiento obrero*. Temas de hoy. Madrid 1997. Des d'una òptica més política; Manel Aisa; *L'efervescència social dels anys 20. Barcelona 1917-1923*. Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1999

⁵⁰ Gabriel, (1979), pp. 376

*Estudios*⁵¹, i a publicar-se a València, o, el 1927 de la revista *Ética*, posteriorment (1929) *Iniciales*⁵².

Precisament en aquesta dècada, amb la CNT i l'anarco-sindicalisme a l'ombra, l'anarquisme més filosòfic, més ideològic, i el corrent més individualista, torna a ser visible. L'activisme cultural, l'associacionisme anarquista no sindicalista, i una nova generació que per aquesta època és majoritàriament jove torna a ocupar un espai dins del complex món anarquista, i en certa mesura, en altres àmbits de la societat. En aquesta dècada es perfilarà un corrent associatiu amb característiques específiques i diferents de les que havien estat tradicionals entre el moviment, noves preocupacions i gustos literaris i artístics diferents als de la dècada anterior.

Proliferaran diversos grups que practicaran l'excursionisme, el naturisme, el nudisme o l'esperantisme a l'entorn d'associacions informals vinculades d'una manera o una altra, a l'anarquisme. Precisament les limitacions a les associacions obreres imposades des de la legislació especial de la dictadura -en què es pretén controlar, entre altres coses, les dades dels associats i el llibre de comptes, a més d'excloure la possibilitat de mantenir reunions de caire polític- potenciaran indirectament aquesta mena d'associacionisme informal en què confluirà el moviment anarquista amb aquesta heterogeneïtat de pràctiques i tendències. Un dels grups més destacats, i que serà l'impulsor de la revista individualista *Ética* serà l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, amb seu a Barcelona, amb les seves diferents seccions la més destacada de les quals serà el grup excursionista *Sol y Vida*. Paral·lelament, els impulsors d'aquest grup, entre ells cal destacar J. Elizalde, participaran, com ell mateix, en la fundació de la Federació Anarquista Ibèrica, a la platja del Saler, de València, el juliol de 1927⁵³.

La pròpia FAI esdevindrà un conjunt heterogeni de grups d'afinitat de diferents sensibilitats que tractaran d'assegurar el control i l'orientació anarquista de la CNT. Entre les diverses tendències anarquistes caldrà destacar la dels individualistes, a partir de la influència de grups, com *Sol y Vida*, representats per J. Elizalde, o d'altres que reivindicaran com a legítima l'estratègia il·legalista, és a dir, la transgressió conscient de les lleis com a fórmula de subversió social -Durruti i García Oliver, amb els seus assalts a bancs per finançar l'activitat revolucionària seria un bon exemple- o l'insurreccionalisme, és a dir,

---

⁵¹ Navarro, (1997), pp. 42-43

⁵² Diez, (2001) i Elorza (1974), esp. pp. 316-317; 394-401

⁵³ Juan Gómez Casas; *Historia de la FAI*. Zero, Madrid 1977

l'ús –i exaltació- de la violència revolucionària com a estratègia política qualificada posteriorment de *gimnàstica revolucionària*. Tot plegat, aquestes fórmules de lluita vindrien a recordar la idea de revolta stirneriana o la violència nihilista de la fi del segle XIX⁵⁴.

Altres iniciatives de *Sol y Vida* serà la creació d'una Federació de naturistes per diferenciar-se clarament dels nombrosos grups que sorgeixen de naturistes no anarquistes com poden ser els que es troben al voltant de revistes com *Regeneració*, *Naturismo* o *Pentalfa*, i que tindrà un gran pes i influència entre el moviment associacionista naturista a l'estat⁵⁵. De la mateixa manera, aquest interès creixent per la pràctica del naturisme, i de manera associada, per una educació sexual oberta i despullada de prejudicis propiciarà l'èxit d'iniciatives editorials com podrà ser la revista *Generación Consciente*, coneguda a partir de 1928 com a *Estudios*, d'Alcoi, i posteriorment, València. També, encara que no reeixit, s'ha d'atribuir al mateix Elizalde, l'intent de creació d'una Federació d'Individualistes que una dècada després, entre altres grups d'individualistes, es tractarà de reemprendre des de les publicacions *Iniciales*, i posteriorment, *Al Margen*.

A la vegada, i arran d'aquesta aparició de revistes més culturals, més ideològiques, el període de la dictadura permetrà la introducció d'un seguit de pensadors o escriptors estrangers que contribuiran a introduir i actualitzar el corrent de l'anarquisme individualista. Aquests seran bàsicament E. Armand o Han Ryner dels quals ja n'hem parlat a l'anterior capítol. És també l'època de l'èxit de novel·listes que, pels seus continguts literaris podríem considerar com a nihilistes sexuals com ara el fenomen de Vargas Vila, un escriptor colombià d'inspiració nietzscheana per al qual, la reivindicació de la promiscuïtat sexual –i en certa mesura, de la superioritat sexual masculina- esdevindrà un símbol d'alliberament de les passions individuals.

---

⁵⁴ A banda del descriptiu, i en certa mesura reivindicatiu llibre esmentat a la nota anterior cf. Gabriel, (1979), pp. 377-388; Joll, (1968) pp. 230-238 i els interessents comentaris al clàssic *The Spanish Labyrinth*; Gerald Brenan; *El laberinto Español*. Éd. Ruedo Ibérico. París 1962 p. 144. Sobre la qüestió de la gimnàstica revolucionària cf. Julián Casanova; *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)*. Crítica. Barcelona 1997, esp. pp. 102-131; Antonio Fontecha Pedraza; “La gimnasia revolucionaria para el pueblo” *Historia Contemporánea*, 11, 1994 o Frank Mintz; “El concepto de revolución en el anarcosindicalismo español de los años 30” *Archipiélago*, 4, 1990

⁵⁵ Josep Maria Rosselló està ultimant l'edició del seu llibre *Cien años de naturismo*. El naturismo libertario, del qual m'ha permès consultar els seus capítols en la seva versió, encara inèdita, la qual cosa vull ressaltar i agrair expressament. Sobre aquest material, relacionat amb el paràgraf trobem correspondència pp. 17-32

3. L'individualisme a Espanya

Fa alguns paràgrafs esmentàvem a J. Elizalde, el qual tindrà un paper destacat i fonamental a la dècada dels anys vint en la introducció i propagació d'un individualisme renovat, d'influència francesa. J. Elizalde, que com E. Armand utilitzarà únicament la inicial del seu nom per signar, com fan els armandians, com a una declaració oberta de sennacisme⁵⁶ resulta un personatge tan important per a l'individualisme espanyol com enigmàtic des d'un punt de vista de la seva identitat personal. Poques dades trascendeixen de la seva vida privada tret del seu origen social benestant, pertanyent a la coneguda família d'industrials d'origen basc del mateix cognom⁵⁷. L'individualista barceloní serà promotor de diverses iniciatives en el camp cultural, com l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, o el director i iniciador de la revista individualista *Ética*, el 1927 o la revista *Floreal*⁵⁸, revista anarquista destinada al públic infantil que es repartirà entre les escoles racionalistes, o la revista idista *Ad-avane*. Havia estat també promotor i impulsor d'un institut filològic des del qual s'impartien idiomes, especialment el francès i la versió ido de l'esperanto⁵⁹, aquest últim per correspondència. L'institut esdevenia una activitat més de l'Ateneu, el qual, a banda de disposar de les activitats típiques de biblioteca i ensenyament, disposava d'una secció de gimnàstica i la seva activa secció excursionista *Sol y Vida*.

---

⁵⁶ El sennacisme és una paraula que prové de l'esperant, la qual podria traduir-se com a anacionalisme, i amb la intenció de contraposar-a a internacionalisme. Segons Dolors Marín (1997), l'anacionalisme proposa la desaparició de totes les nacions com a unitats sobiranes, la utilització racional de primeres matèries i de totes les energies i l'ús de l'esperanto com a única llengua de cultura; Dolors Marín; "La llarga tradició de la revolta; records i testimonis del procés de construcció de la cultura llibertària en el primer terç del segle XX" *Revista d'etnografia de Catalunya*, núm. 10, 1996; pp. 126-127

⁵⁷ Almenys així ho considera Federica Montseny, qui el tractà personalment durant uns anys a Montseny, (1982), p. 56

⁵⁸ *Floreal*; revista anarquista. Publicada des de l'Ateneu del Clot (Sol y Vida), en qualitat de revista educativa portaveu de l'escola racionalista Natura, adreçada a un públic infantil i juvenil. Els seus promotors són els mateixos que els de la revista *Ética*. Tot i aquestes característiques, mai no es definirà com a revista anarquista. Fundada i més o menys inspirada per Puig Elies pot considerar-se com al primer intent dels anarquistes per educar els nens en les seves hores de lleure. Aportacions d'Opisso, Sagristà, Ramón Acín, Antonia Maymón, Ángel Sanblancat, Mateo Santos o Antonio García Birlán (Dyonissios) *Floreal* es presenta com a complement educatiu als discontinus intents per crear un projecte sòlid de formació cultural alternativa, també com a nexa de diferents centres racionalistes llibertaris. Enfront als valors que acompanyen en les revistes catalanes relacionades amb l'ètica religiosa, *Floreal* hi oposarà uns valors morals propers a la solidaritat de classe, l'internacionalisme, i un respecte panteista a la natura, basat en el culte a les ciències, com ara la geografia, l'astronomia, la física. Marín (1995); pp. 303-304

⁵⁹ L'Ido era una versió simplificada de l'Esperanto que un grup d'esperantistes va tractar de difondre. Precisament un dels seus principals difusors serà Elizalde, el qual, des del seu institut filològic adscrit a l'Ateneu Naturista Eclèctic feia classes i organitzava cursos per correspondència. Aquestes activitats van comportar algunes crítiques d'altres esperantistes i aleshores Elizalde respon en un article a *La Revista Blanca* en què ens ofereix una bona explicació de les diferències entre la variant tradicional i la simplificada. J. Elizalde.; "Rivalidades lingüísticas, ¡No!, Progreso y evolución, ¡Eso no!". *La Revista Blanca*, 80, set. 1926, sup. III-VII

Elizalde, conegut entre els medis llibertaris per la seva capacitat intel·lectual i organitzativa no destaca, en canvi, com a teòric. Les seves col·laboracions signades a la revista que dirigia, o d'altres publicacions en què participava –al llarg d'algun temps ho havia fet ocasionalment per a *La Revista Blanca*, en la mateixa mesura que Federica Montseny ho feia també als primers números d'*Ética*–, eren escadusseres i solien tractar-se de comentaris literaris o petits apunts estètics. En canvi, Elizalde, com ja passava amb Costa Iscar destacava com a introductor dels individualistes francesos. Havia traduït a Armand i era el traductor més o menys oficial de Han Ryner, amb qui mantenia una fluïda relació personal. Tant és així que, en el moment en què la família Montseny trenca tota relació personal i editorial amb l'individualista, existeixen dificultats per què Ryner accepti ser traduït a l'espanyol per cap altre que Elizalde.

Si bé en un principi aquesta promesa de l'anarquisme, que com ja hem esmentat anteriorment està entre el grup fundador de la Federació Anarquista Ibèric i arriba a ser, al llarg d'alguns mesos el seu secretari, caurà en desgràcia entre gran part del moviment llibertari. Una vegada és detingut el 1928 per la seva activitat militant, tractant de mantenir al llarg d'alguns mesos el seu contacte amb la premsa anarquista –encara farà alguna col·laboració a la revista *Iniciales*, successora d'*Ética*, fins 1929-1930– serà acusat de col·laborador amb la policia, sembla que injustament⁶⁰ i condemnat a una mena de mort civil. Sembla que les acusacions venien motivades per algunes polèmiques amb alguns sectors del moviment llibertari, tant per la seva postura crítica, alguns enfrontaments amb els Montseny pels diners dels presos i per la seva filiació a la maçoneria⁶¹.

La família Montseny, especialment a partir del seu petit imperi editorial (*La Revista Blanca*, *La Novela Ideal*, *La Novela Libre*, i posteriorment *El Luchador*) tindran un paper d'importància en la fomulació i sobretot difusió del corrent individualista de l'anarquisme. En la mateixa línia que Mella, els Montseny sempre havien tractat de superar les polèmiques i divergències entre les diferents famílies anarquistes, i, de fet, l'eslogan *anarquismo sin adjetivos*, formulat per Tarrida del Màrmol a les darreries del segle XIX, havia estat compartit i reivindicat des de l'època madrilenya de *La Revista Blanca* (1898-1905) Tanmateix, un dels trets sembla que inherents a tots els membres de la família, a més de la seva fòbia a tota associació, és la capacitat de polemitzar, de singularitzar-se i de

---

⁶⁰ Gómez Casas, (1977), p 132, Marín, (1995), pp. 240-241

marcar distàncies respecte de la resta del moviment llibertari. Així, els conflictes amb el sindicalisme, del qual desconfien, combinats amb les crítiques ètiques a l'individualisme stirnerià, el qual consideraran com a excessivament egoista, s'aniran succeint en la mateixa mesura que es reivindicarà la pretesa puresa del seu anarquisme⁶².

De tota manera, l'interès de la família Urales-Montseny radica, com veurem més endavant, a la seva *Revista Blanca*, la qual esdevindrà una plataforma que servirà de debat, discussió i difusió d'un cert individualisme filosòfic. Trobarem la presència d'autors com Han Ryner, del mateix Elizalde, polèmiques sobre individualisme Urales-Grave o sobre l'obra de Vargas Vila. D'altra banda, malgrat el to erràtic del seu discurs, les reflexions personals de filosofia individualista dels mateixos Federico Urales o Federica Montseny no han de ser menystingudes a l'hora d'analitzar la globalitat de l'individualisme ibèric. A més, entre les pròpies crítiques a l'individualisme més proper i visible, com poden ser les referències poc amables de Federica Montseny al naturisme nudista posat en pràctica pels grups al voltant de l'Ateneu Naturista Eclèctic, cal valorar l'existència d'una estètica exaltadora dels valors vitalistes stirnerians i reivindicacions de la llibertat sexual entre bona part de les obres publicades a la col·lecció *La Novela Ideal*, tal com comentàvem paràgrafs abans. Tot plegat, afegit al fet que les aquestes publicacions teòriques anarquistes van gaudir d'una gran influència entre el moviment llibertari i que, fins i tot la col·lecció de *La Novela Ideal* va conèixer un important èxit de públic, fa que esdevingui imprescindible considerar la importància d'aquesta família i d'aquesta obra editorial del carrer Escornalbou⁶³.

El fracàs de la dictadura (1930), i l'inútil intent per restaurar el sistema polític anterior (1930-1931) porten envers la proclamació de la Segona República. Aquest període, fins a l'inici de la Guerra Civil (1931-1936) està marcat per circumstàncies excepcionals en les quals, per al moviment, i també la ideologia llibertària, tot sembla possible. Si bé els anys vint van esdevenir un període en què la clandestinitat de l'anarco-sindicalisme va ser compensada per una intensa obra cultural i noves fórmules d'associacionisme, amb major protagonisme de les tendències anarquistes més extrasindicals, a partir d'aquest moment, la

---

⁶¹ Marín, (1995), pp. 240-241.

⁶² Jorge Rodríguez Burrel; "Federico Urales: filosofía individualista, anarquismo antiasociativo" *Anthropos*, núm. 78; 1987; pp. 47 a50

⁶³ Corti, (1987); pp. 114-129

CNT desapareix de l'ombra i torna a ocupar el carrer. Tanmateix, res ja no serà com abans. D'una banda, l'organització confederal haurà d'enfrontar-se als conflictes interns larvats durant la clandestinitat. De l'altra, haurà de compartir espai amb un anarquisme amb una fesomia més polièdrica. Potser la part més visible és la pròpia existència de la FAI, un conglomerat de grups diversos, d'inspiracions heterogènies, de discursos contradictoris i sovint difícils de precisar, que tractarà de dirigir la força del sindicalisme de masses. Aquests intents, al seu torn propiciaran una lluita pel control en l'orientació ideològica de la central anarco-sindicalista en què, d'una manera formal, s'imposarà la tendència més radical dels revolucionaris professionals, coneguts com a anarco-bolxevics⁶⁴. En aquest context, els diversos grups d'inspiració individualista actuaran a la llum pública, més obertament, sense les limitacions legals de la dictadura, encara que implícitament al marge d'aquestes polèmiques i discussions.

La història de la Segona República ve marcada per un conjunt de tensions i conflictes socials. D'una banda, la classe obrera i camperola, que manté unes condicions laborals i econòmiques més precàries i difícils que en altres països de l'entorn proper, diposita provisionalment les seves expectatives de canvi en el nou règim polític. De l'altra, els sectors socials dominants tracten de boicotejar la incipient democràcia. Finalment, els republicans tenen com a objectiu principal la modernització del país, mai, en cap cas, una revolució. En aquest context, entre bona part de la classe obrera sorgeix un gran desencís per la incapacitat que la República mostra, al seu parer, en satisfer les seves expectatives. Aquesta situació propicia entre alguns sectors del moviment llibertari, l'adopció d'una estratègia insurreccionalista coneguda com a *gimnàstica revolucionària*. Des de finals de 1931 hi haurà constants iniciatives per aixecar-se violentament, posar fi a l'ordre establert i fer proclamacions simbòliques de comunisme llibertari. A Arnedo, a Casas Viejas, a l'Alt Llobregat o a la mateixa ciutat de Barcelona, aquests intents solen acabar violentament pels efectes de la repressió governamental. En certa mesura, podríem afirmar que el pòsit individualista actua subtilment donat que es tracta d'una estratègia de rebel·lió stirneriana, diferent de la idea de revolució clàssica⁶⁵. És més, sovint, al front d'aquests intents

---

⁶⁴ Gabriel, (1979); pàgs 378-385

⁶⁵ Mintz, (1990); Anna Monjo; "Afiliados y militantes; la calle como complemento del sindicato cenetista en Barcelona de 1930 a 1939" a *Historia y Fuente Oral*. Núm. 7, 1992. Aquí també podrien enquadrar-se les investigacions dutes a terme per Christopher Ealham, "De la cima al abismo. Las contradicciones entre el individualismo y el colectivismo en el anarquismo español" a Paul Preston. (Ed.) *La República asediada*.

3. L'individualisme a Espanya

insurreccionals trobem alguns militants formats al llarg de la dècada anterior, en la cultura de la nova sociabilitat, basada en grups d'afinitat entrelligats en xarxes horitzontals, a la qual fèiem referència anteriorment, alguns d'ells molt connectats a França, com ara els diversos grups d'afinitat als quals pertanyen Durruti, els germans Ascaso o García Oliver que sovint havien utilitzat de punt de trobada la Llibreria Internacional, de París, propietat de l'anarquista francès Sébastien Fauré i finançada pels seus atracaments i robatoris.

El fet és que, per al conjunt del moviment anarquista, si bé els anys vint havien estat anys de reflexió i formació, la dècada dels trenta ho serà d'acció. Mai havien sentit la possibilitat de la revolució tan propera, ni tan possible. Si bé la dècada anterior havia suposat una gran efervescència cultural, la república esdevindrà un moment d'una gran intensitat revolucionària. Tanmateix, en el seu enfrontament continuat contra l'estat, els fracassos reiterats -especialment entre 1932-1933- acaben per accentuar les contradiccions internes del sindicat i minar la capacitat de mobilització del sindicalisme. Això, al seu torn anirà alimentant les postures més extremes i radicals, fins que el setge polític i policial, especialment al llarg del bienni negre de 1934-1935, acabi per un apropament entre les diverses famílies al Congrés Confederal de Saragossa, a la primavera de 1936⁶⁶.

Tanmateix, en aquest context d'esperances decebudes, de frustració política, es fa cada vegada més evident l'exclusió social i política d'una classe obrera que s'ha sentit utilitzada per uns republicans als quals s'acusa d'afavorir exclusivament a la petita burgesia i que es mostra incapaç d'acabar amb els privilegis de naixement o de butxaca. La Segona República no triga gaire a evidenciar les seves limitacions. Rep pressions des de dalt, per part de grups poderosos obsessionats a mantenir l'ordre, i per sota, per part d'una classe que reivindica un repartiment més equitatiu de la riquesa i una millora de les seves condicions de vida i de treball. Aquest és un terreny abonat per a l'exercici de la conspiració entre els primers⁶⁷ i l'ús de tots els elements possibles per subvertir un ordre concebut com a injust entre els segons. Precisament la por a ser acusats d'incapaços de mantenir l'ordre porta els republicans, la major part d'ells procedents d'una classe mitjana

---

Hostilidad internacional y conflictos internos durante la Guerra Civil. Península, Barcelona 2000, pp. 147-176

⁶⁶ Julián Casanova (1997)

⁶⁷ César Vidal. *La estragia de la conspiración*. Ediciones B. Barcelona 2000, pp.157-198

molt feble en el context espanyol, a l'ús generalitzat de la repressió com a fórmula principal de contenció dels conflictes socials.

Al seu torn, i en una conjuntura històrica mundial en què les llibertats formals estan en plena recessió, aquesta situació propicia la deslegitimació de les institucions dels estats liberals. La democràcia, que en aquests moments es veu impotent per combatre la crisi econòmica i social, resulta cada vegada menys atractiva i rep atacs des de tots els espectres polítics. Per a molts anarquistes, aquesta situació representa una excel·lent oportunitat per acabar amb un règim considerat com a aliè i així poder instaurar, mitjançant la revolució, el *comunisme llibertari*.

És així com apareix, i en molts casos es generalitza, l'*il·legalisme* com a expressió social i individual de rebel·lia contra aquest ordre. En la seva tesi doctoral, Christopher Ealham ha analitzat l'adopció d'aquesta estratègia entre diversos grups d'obrers d'una filiació més o menys anarquista, extremadament joves, a la Barcelona dels anys trenta⁶⁸; Ealham associa el pòsit individualista de la cultura política generada a la dècada dels vint en aquesta adopció de l'*il·legalisme* per part de nombrosos anarquistes. És més, la mitificació de personatges com Durruti, Ascaso o García Oliver, o d'altres com Ortiz⁶⁹ potencia la idea de la rebel·lió stirneriana, la legitimitat de la violència revolucionària entre grups de joves que són i se senten exclosos i sospitosos, i que són sovint víctima d'una guerra bruta amb les forces de l'ordre. Són els anarquistes expropiadors, que solen cometre delictes contra alguns dels elements simbòlics del sistema; bancs, recaptadors d'impostos, propietaris de finques urbanes o esglésies i que sovint serveixen per finançar la seva obra cultural –ateneus, premsa, grups diversos– o política –la CNT i la FAI–, o bé donen suport econòmic als presos i als desocupats amb el producte del seu robatori. De fet, part d'aquests grups, avesats a les armes, seran qui protagonitzaran les fracassades insurreccions de 1932-1934 i qui posteriorment contribuirà a fer fracassar la insurrecció militar feixista de 1936 i seran els primers a sortir al front amb les columnes o faran la guerra pel seu compte a la reraguarda.

---

⁶⁸ Christopher Ealham; *Policing the Recession: Law and Order in Republican Barcelona 1930-1936*. Tesi doctoral inèdita. University of Wales. Cardiff 1995. Especialment caps. 6 i 7. Aprofito per expressar el meu agraïment al Dr. Ealham per haver-me enviat alguns capítols de la seva tesi.

⁶⁹ José Manuel Márquez Rodríguez; Juan José Gallardo Romero; *Ortiz. General sin dios ni amo*. Hacer. Barcelona 1999

3. L'individualisme a Espanya

Darrere l'il·legalisme, tanmateix, existeix un discurs justificatori que prové de les idees stirnerianes. Ja comentàvem abans les connexions dels anarquistes emigrats als vint, com Durruti, amb La Llibreria Internacional de Sébastien Fauré, un activista anarquista francès, proper a l'individualisme, que molt probablement influí en les concepcions dels diversos grups que aleshores practicaven l'expropiació. Aquesta connexió entre acció i idea es donarà amb una gran intensitat, especialment a Barcelona, al llarg de la dècada dels trenta. Alguns dels membres dels diversos grups que practicaven aquestes estratègies com *Los Solidarios*, *Los Errantes*, *Nosotros* seran Antonio Birlán (*Dyonissios*) o els germans Ballano, els quals seran col·laboradors d'*Ética* i *Iniciales* –de la mateixa manera que contribuiran al seu finançament⁷⁰. D'altres com Felipe Alaiz o Liberto Callejas, que controlaran el gran diari confederal *Solidaridad Obrera* a partir de 1931 per donar-li una orientació més faista, justificaran la violència il·legalista i lloaran els expropiadors. D'altres publicacions com ara *La Revista Blanca* o *Tierra y Libertad* donaran suport a aquesta estratègia social⁷¹.

Aquesta via insurreccional, aquest intent de fer la revolució dia a dia, no es limita exclusivament a l'exercici de la violència. La radicalització i la subversió de l'ordre s'exercirà també a nivell de vida quotidiana. Si bé els enemics de classe semblen ben definits, els enemics morals també. Si es practica i es justifica l'expropiació per assolir un món econòmicament més just, s'utilitzarà la pràctica del nudisme o de l'alliberament sexual per assolir un món moralment més equilibrat i socialment menys hipòcrita. La dècada dels trenta serà també un moment en el qual es defensarà de forma oberta, directa, i diríem que desafiant l'exhibició del nu a espais públics; la platja i el camp, com a expressió individual d'alliberament moral, encara que també com a provocació directa i hostil contra la moral d'inspiració catòlica i els seus defensors.

De la mateixa manera es reivindicarà una moral sexual alternativa a la tradicional. Una nova moral que pretén alliberar la sexualitat del prejudici a la vegada que de la procreació. Els anarquistes individualistes tindran un paper protagonista en la publicitat i distribució

---

⁷⁰ Ealham, (1995); pp. 342-343

⁷¹ Una interessant reflexió coetània ha estat recentment reeditada en els treballs publicats al diari catalanista *La Publicitat* pel periodista d'investigació Josep Maria Planes (1907-1936). Alguns dels seus articles sobre les connexions entre anarquisme i delinqüència comuna han estat recopilats en forma de llibre i permet conèixer una interessant contravisió des d'un espai molt allunyat de l'anarquisme; Josep Maria Planes; *Els gàngsters de Barcelona*. Proa, Barcelona 2002, amb pròleg de Jordi Finestres.

dels mitjans anticonceptius, especialment els vinculats al grup d'*Iniciales*. I en aquest sentit tractaran de representar també un símbol de rebel·lió individual, de revolució quotidiana, d'anar combatent un món hostil, del qual se senten exclosos. L'escriptor Mariano Gallardo serà el més destacat teòric sobre la qüestió de l'intent de creació d'una nova moral sexual, molt inspirat, com veurem, en l'individualisme francès i en les idees d'E. Armand⁷²

En tot aquest conjunt de tendències, altres publicacions, especialment publicades a l'àrea de València hi intervindran activament com la prestigiosa *Estudios*, o des d'una orientació més naturista, *Orto*, les quals viuran, com la major part de la premsa anarquista de caire més cultural, una època daurada. Paral·lelament, *Iniciales*, que es publicarà amb una certa irregularitat fins 1937 esdevindrà la revista expressament individualista que fins i tot tractarà infructuosament de posar en pràctica el principi stirnerià de la *Unió d'Egoistes* a partir d'una Federació d'Individualistes que no reeixirà.

L'esclat de la guerra civil esdevé un moment en què les respectives utopies de cada grup polític semblen més a prop que mai. Especialment Barcelona, on el domini anarquista serà ben palès, almenys fins els esdeveniments de maig de 1937, sembla un viver d'experiències autogestionàries i col·lectivitzadores en què es tracta de posar en pràctica allò que només havia estat dissenyat en la teoria. En aquest context revolucionari alguns grups, com els redactors d'*Iniciales*, deixen d'escriure sobre la revolució i tracten de posar-la en la pràctica, de manera que la revista barcelonina deixa de publicar-se fins que reapareix de manera fugissera, l'abril de 1937. Enmig d'importants dificultats materials, especialment per l'escassetat de paper faran que *La Revista Blanca* desaparegui l'agost del 1936 o d'altres com *Estudios* sobreviuran fins juny de 1937

Aquests obstacles, afegits a la pèrdua creixent de poder polític anarquista en favor dels comunistes, procés especialment evident des de maig de 1937 a Barcelona, generaran un ambient polític i cultural cada vegada més difícil per a la premsa anarquista, i per extensió, la individualista, amb la restauració de la censura, el retorn de la repressió, i el bandejament progressiu del moviment llibertari. En aquest context poc favorable, tanmateix, sorgiran dues noves publicacions explícitament individualistes i de reflexió teòrica. Des de Barcelona i València trobarem *Al Margen* (Barcelona i Elda setembre de 1937 – març 1938) i *Nosotros* (València octubre de 1937 – febrer 1938).

---

⁷² Mariano Gallardo; *El sexo, el amor y la prostitución*. Ed. Universo. Toulouse, s/d.

3. L'individualisme a Espanya

Més enllà de 1939, la derrota republicana i l'extermini físic i moral generada pel règim franquista va eliminar qualsevol indicatiu de pensament crític i d'individualisme anarquista a tot el país.

4. VIES DE DEBAT I DIFUSIÓ; PREMSA I LITERATURA INDIVIDUALISTA

Al llarg del capítol anterior ja vam comentar la gran transcendència de la cultura escrita en el món anarquista¹. Des dels inicis del moviment, les publicacions periòdiques han estat imprescindibles vehicles de difusió d'idees i un instrument que podia servir de base per al debat teòric entre els militants i simpatitzants. En aquest sentit, els diversos grups propers a l'individualisme han fet servir els mateixos instruments i han patit els mateixos obstacles i limitacions. Els òrgans de premsa, les revistes més o menys sociològiques, polítiques i culturals, sorgides des del darrer quart del segle XIX, i fins l'acabament de la guerra civil apleguen característiques similars a les dels diversos grups anarquistes, tot i que probablement les més estudiades han estat les de filiació anarco-sindicalista².

Grups més o menys reduïts, amb més o menys mitjans materials podien unir-se per publicar una revista. Les idees comunes, la militància compartida, il'afinitat personal esdevenien tres elements imprescindibles en el món periodístic llibertari. Des d'una òptica antropològica, i tot destacant-ne l'originalitat, Dolors Marín ha examinat aquests grups d'afinitat com a agrupacions informals de persones, a cavall entre el grup polític, la família nuclear i el grup veïnal, caracteritzats per un nombre de components més aviat reduït i amb una extraordinària solidaritat, sovint tancats en ells mateixos per desenvolupar la seva acció política i sindical, de vegades violenta, i en canvi molt oberts a l'exterior, molt motivats per l'acció propagandística o autoeducadora, i amb nombrosos contactes horitzontals i en xarxa amb altres grups similars, de vegades amb una relació fluïda a llargues distàncies. Aquesta mena d'agrupació, basada molt especialment en l'afinitat política i personal, serviria els seus components com a eina defensiva davant la repressió política i econòmica del sistema capitalista³. Aquesta descripció podria recordar una interpretació solidària de la "Unió d'egoistes" stirneriana.

---

¹ Martin Lyons; "Los nuevos lectores del siglo XIX: Mujeres, niños, obreros" a CAVALLO, Guglielmo; Roger Chartier, (Coords.) *Historia de la lectura en el mundo occidental*. Taurus, Madrid 1998, pp. 500-517

² A més de la ja esmentada tesi de Francisco Madrid, 1989, cal considerar les investigacions de Susanna Tavera; "La premsa anarco-sindicalista (1868-1931) *Recerques*, núm. 8, 1978; pàgs. 85 -102; Susanna Tavera; Enric Ucelay-da-Cal, "Grupos de afinidad, disciplina bélica y peridismo libertario (1936-1938)" *Historia Contemporánea*. Núm. 9, 1994; 167-190 a més de Susanna Tavera,; *Solidaridad Obrera. El fer-se i desfer-se d'un diari*. Col·legi de periodistes. Barcelona 1992

³ Marín, (1997), pp. 126-127

Per la seva banda, Susanna Tavera i Enric Ucelay van definir amb exactitud els grups d'afinitat que particularment compaginaven la seva vida política i personal amb la periodística. Segons aquests historiadors aquests grups d'afinitat, és a dir, un nombre indeterminat de persones que comparteixen determinats llaços, "es podien desdoblar en comitès sindicals o fraccionar-se en subunitats; grups d'acció, nuclis d'oci per practicar el naturisme, sortir al camp o aprendre l'esperanto"⁴ Una de les accions primordials, com hem comentat, era la periodística, que, a més d'informar i divulgar les seves idees servia també per recollir els debats interns del propi grup, d'explicitar les seves idees enfront la societat o singularitzar la seva tendència en el sí del moviment llibertari. Cada diari o revista, doncs, tot i compartir determinades característiques, explicitarà sovint la seva pròpia especificitat i subratllarà un tarannà diferent al de les altres. El cas de les publicacions individualistes no suposarà, doncs, cap excepció.

Tanmateix, les dificultats materials, la pressió judicial i la insuficiència de finançament tindran com a conseqüència un cert amateurisme i una sortida irregular. Donada la condició social de la major part dels impulsors i editors, la pobresa de recursos materials serà una de les lamentacions més reiterades. La necessitat de cobrir les despeses mínimes d'edició, paper i administració serà un obstacle de vegades insalvable. Tanmateix, el fet que en la majoria de casos els editors siguin grups reduïts que treballen desinteressadament fa que, d'altra banda, les despeses siguin mínimes. No obstant això, en el cas de les revistes de major tiratge; *Estudios o La Revista Blanca*, aquests problemes materials caldrà relativitzar-los. El nombre d'exemplars venuts de la primera, i l'èxit de públic de les col·leccions de *La Novela Ideal*, de la segona, permetrà tenir menys problemes de supervivència que no pas *Ética, Iniciales, Nosotros* o *Al Margen*, tot i que les dues últimes, publicades en el context de la guerra, presentin menys problemes financers que dificultats per adquirir paper. Malgrat això els recursos econòmics de les persones a les quals van destinades les publicacions seran força limitats, així com també ho serà, per qüestions de refractarisme al sistema capitalista, la publicitat com a font de finançament. En la major part dels casos, els editors es negaran a inserir anuncis d'empreses amb finalitat de lucre. Les excepcions podrien ser admetre publicitat de productes relacionats amb el naturisme o novetats editorials de llibres i publicacions afins a les seves idees.

---

⁴ Tavera / Ucelay, (1994),p. 167

Precisament, i com acabem d'apuntar, l'edició i distribució de llibres esdevindrà una activitat econòmica paral·lela, a més d'una certa obligació moral, coherent amb la seva militància política i cultural. Hem destacat la molt rendible col·lecció de més de sis-cents títols de *La Novel·la Ideal*, venuda com a literatura de consum amb tiratges de desenes de milers d'exemplars que editarà, al llarg de més d'una dècada (1923-1936) la família Montseny. Tanmateix, el més habitual serà la publicació de llibres de teoria política, de divulgació científica, de naturisme, o de literatura afí a l'anarquisme. La biblioteca *Estudios* amb una col·lecció important de títols⁵ que esdevindrà una referència bibliogràfica generacional així com, a un nivell més modest, la col·lecció d'*Iniciales* o l'activitat de *Nosotros*, que, per exemple, en plena guerra civil engega la reedició de "*El único y su propiedad*" no deixa de resultar admirable. A banda d'aquest finançament regular, les publicacions individualistes o amb presència individualista comptaran amb aportacions voluntàries de simpatitzants o subscripcions, les quals sovint seran reflectides en les planes de les pròpies revistes. Algunes d'aquestes aportacions podien provenir de simpatitzants amb un cert nivell econòmic, i d'altres, més opaques, podien tenir a veure amb el producte d'una activitat il·legalista. Tot i que no sempre resulta fàcil de demostrar, alguns grups d'afinitat que utilitzaven el robatori, la violència i l'extorsió "anarquistes expropiadors" segons la seva definició, finançaven irregularment publicacions anarquistes o llibreries. L'esmentat cas de Durruti i les seves donacions a la Llibreria Internacional de París poden representar un bon exemple.

El sistema de distribució també resultava peculiar i explicaria gran part dels problemes econòmics que arrossegaven crònicament les publicacions anarco-individualistes. A banda dels exemplars que es posaven a la venda als quioscos, mecanisme no gaire normal fora de les grans ciutats, el més habitual era la subscripció i el sistema de corresponsals. Pel que fa al primer es donava més entre institucions (ateneus, biblioteques o escoles racionalistes) que entre particulars. La fragilitat econòmica de la classe obrera espanyola, amb uns salaris extremadament baixos i una precarietat laboral evident, especialment en algunes zones rurals, difícilment resultava compatible amb el compromís econòmic a mig o llarg termini. El més habitual era el sistema de corresponsals. El sistema de corresponsalia esdevenia una estructura de distribució en xarxa. Un lector o simpatitzant amb l'orientació ideològica de cada

---

⁵ Javier Navarro (1997) recull a l'apèndix del seu llibre tota la biblioteca d'*Estudios* i classifica els títols en Anticlericalisme; ideologia anarquista, divulgació científica, cultura general, economia, educació-pedagogia, filologia, geografia – història- art, literatura, medicina i naturisme, dona i feminisme, neomalthusianisme i eugenèsia, política i societat, sexualitat, amor i matrimoni i altres (pp. 241-254)

revista, resident en un determinat punt de la geografia espanyola –o més enllà de les fronteres- es comprometia a vendre pel seu compte un nombre determinat d'exemplars entre els seus coneguts o persones properes a la línia política de la publicació. Aquest sistema, si bé permetia incrementar les vendes sense haver de fer un gran esforç de distribució, i fins i tot estalviava problemes de caire polític o moral –revistes com *Iniciales* o *Estudios* sovint mostraven figures femenines i masculines nues, i l'exhibició en un quiosc podia provocar conflictes⁶- comportava el risc dels impagats. Alguns corresponsals o paqueters, que també feien de mitjancers en la distribució de llibres dels catàlegs editorials de les revistes no liquidaven a temps els seus deutes, o simplement, podien quedar-se amb els diners o les revistes. Els editors, des de les seves planes, es lamentaven sovint dels problemes de liquidesa que suposava aquesta situació i denunciaven amb noms i cognoms, a aquells que els devien diners.

De tota manera, i a diferència del periodisme d'informació general adscrit a ideologies polítiques més pròpies de classes mitges, les despeses ocasionades per la seva activitat editorial no resultava, objectivament un import exagerat. Com hem apuntat abans, la premsa anarquista, i en concret la de to més individualista tenia com a característica essencial l'amateurisme dels seus redactors. Tradicionalment, a la premsa obrera, qui escrivia no ho feia professionalment, o en tot cas, de manera semiprofessional. Molts dels qui signaven articles o maquetaven la revista solien ser obrers manuals que compaginaven el seu ofici amb una activitat intel·lectual econòmicament desinteressada. Com molt bé assenyala l'antropòloga Dolors Marín a la seva tesi amb l'explícit títol "*De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat*", l'aprenentatge, la lectura, l'autodidactisme, l'activitat cultural i intel·lectual esdevenien mitjans per assolir l'objectiu de millorar globalment com a individu, com a persona⁷. Si la lectura, dèiem, esdevenia el vehicle de la cultura, i la cultura al seu torn, esdevenia una eina alliberadora, la creació literària, la reflexió teòrica, l'activitat editora

---

⁶ Abel Paz, a les seves memòries explica la seva breu experiència com a quiosquer al carrer Ausiàs March cantonada Bruc, entre maig i juliol de 1936, i els problemes que la venda d'aquesta mena podia propiciar en un barri com l'Eixample; "Nuestro debut como vendedores de periódicos fue fatal para el negocio. La clientela habitual de aquel quisoco, por el lugar en que estaba, eran pequeñoburgueses catalanistas, católicos, conservadores de sus formas de vida burguesa y de su ética (...) La prensa que más se vendía eran "ABC", "El Debate", "La Vanguardia" y cosas por el estilo. Nosotros cambiamos de mercancía (...) El lugar preferente en las vitrinas del quisoco lo ocupaban las revistas "Estudios", "Tierra y libertad" (...) "La Revista Blanca" (...) Ocupaba también un lugar de exposición preferente la revista naturista "Pentalfa" que llevaba siempre en portada un desnudo artístico que escandalizaba a las beatas y las hacía cambiar de acera para no contaminarse y pecar a la vista de semejantes imágenes" a Abel Paz; *Chumberas y alacranes*. EA. Barcelona 1994, pp 198-199

⁷ Marín, (1995), pp 95-116

esdevenien els maons que permetien edificar la nova societat. Per als militants anarquistes de les dècades dels vint i dels trenta, l'economia, la societat i la cultura està dominada per una determinada classe social. Creix, doncs, la necessitat de crear alternatives. I una de les maneres de rebel·lar-se contra la dominació de classe, és la de crear una cultura alternativa, amb continguts, estètiques, canals específics, i amb la seva pròpia intel·lectualitat.

De tota manera, els col·laboradors de la premsa individualista seran de procedència social heterogènia. Tanmateix constitueixen una intel·lectualitat alternativa a la de la cultura dominant, de la mateixa manera que la seva premsa també serà alternativa, tant en la seva orientació com en els seus continguts. Alguns, certament, procediran de la classe obrera com Higinio Noja o el mateix Federico Urales, tot i que la majoria, quan tenen ocasió tracten de canviar la professió –com en el cas del primer, que es farà mestre racionalista- o anhelaran professionalitzar-se com a intel·lectuals, -com en el cas del segon-. D'altres, com Isaac Puente o Fèlix Martí Ibáñez procediran de les classes mitges i tindran professions liberals –ambdós metges-. En canvi, altres com Felipe Alaiz seran periodistes més o menys professionals que hauran col·laborat en mitjans no estrictament anarquistes. Tanmateix, el fet més habitual, especialment en les publicacions més modestes, serà el model explicitat des d'un principi; persones que paral·lelament treballen, estudien i escriuen.

D'altra banda, hi haurà un seguit de persones que, paral·lelament a l'activitat creadora dels seus companys col·laboraran en la redacció fent tasques administratives o de traducció. Resulta molt habitual publicar col·laboracions d'individualistes estrangers, especialment francesos, com Armand, Ryner, Lorulot o Lacaze-Duthiers, així doncs, l'activitat de traducció resultarà imprescindible. Elizalde, com hem assenyalat, serà traductor habitual dels dos primers al llarg de la dècada dels vint, a més de dedicar-se a ensenyar idiomes –especialment francès i la versió Ido de l'esperanto.

Tot aquest conjunt de condicions, afegit a les vicissituds polítiques ocorregudes al llarg de les dècades dels vint i dels trenta provoca problemes d'irregularitat en la sortida dels diferents números; retards, suspensions, canvis de capçalera, persecució física i judicial, i fins i tot, com en el cas d'*Iniciales*, agressions físiques contra la revista per part de grups dretans⁸, i una difícil supervivència, especialment entre les publicacions més modestes.

---

⁸ Diez, (2001), pp.42-43

De tota manera, cada revista, cada publicació passarà per situacions diverses i mantindrà una línia i personalitat pròpia. És objectiu d'aquesta capítol poder dibuixar les principals singularitats de cadascuna per poder comprendre la dimensió del discurs generat des de cada redacció.

En aquest punt tractarem de resseguir la trajectòria de les principals publicacions que vehiculen el pensament individualista entre 1923 i 1938. Les primeres que examinarem, les més importants si prenem com a criteri la seva extensió i difusió; *La Revista Blanca* i *Generación Consciente - Estudios* no s'autodefiniran de manera explícita com a individualistes, tot i l'evident presència d'elements que ens permeten classificar-les com a tals, almenys de manera parcial. Posteriorment analitzarem les més minoritàries i també les més pures des del punt de vista individualista, i que així s'autodefineixen. Es tracta d'*Ética*, *Iniciales*, *Nosotros* i *Al Margen*.

4.1. La Revista Blanca

Si bé el periodisme llibertari ha estat, generalment, poc investigat i menys analitzat, *La Revista Blanca*, publicada entre 1898 i 1905, i posteriorment, amb una segona època entre 1923 i 1936, n'ha estat l'excepció. A més de la importància de la revista, com a publicació defensora de l'anarquisme més pur -des del punt de vista dels editors-, la transcendència política de la família Montseny⁹ i la fascinació que aquesta ha despertat entre molts investigadors, ha permès que LRB esdevingui, sens dubte, la capçalera més estudiada i coneguda.

A més dels apunts biogràfics i la continuada reivindicació del paper de la revista en el conjunt de les idees anarquistes protagonitzada per la mateixa família editora¹⁰ i les moltes referències elaborades per coetanis, dins o fora de l'univers anarquista, LRB ha estat analitzada des de diferents punts de vista. Des de l'anàlisi dels aspectes més

---

⁹ Joan Montseny, conegut amb el pseudònim Federico Urales, la seva companya Teresa Mañçe, que signava la major part dels seus articles com a Soledad Gustavo, i la seva filla Federica Montseny, que esdevindrà una de les figures més emblemàtiques del moviment anarquista al llarg de les dècades dels vint i dels trenta, i durant l'exili

estètics (Litvak¹¹, Senabre¹²) o literaris (Siguán¹³), fins els més estrictament històrics (Corti¹⁴), passant per les diferents polèmiques respecte dels àmbits més estrictament periodístics (Tavera¹⁵), editorials (Scardovi¹⁶) o els més ideològics.

Si bé la diversa tipologia de les diferents investigacions ens porta a conclusions no sempre coincidents, totes convergeixen en la idea de la dificultat de concretar una ideologia específica i determinada. Si bé per als Montseny la seva revista exposa l'anarquisme pur, i en expressió afortunada de Ricardo Mella i Tarrida del Marmol *sense adjectius*, lliure de la influència *contaminant* del sindicalisme, LRB resulta una publicació difícil d'estudiar en el sentit que existeix molt d'eclecticisme ideològic i unes grans dosis de personalisme per part de la mateixa família editora i principals col·laboradors. La gran quantitat i diversitat d'articles apareguts al llarg de vint anys d'existència (set a la primera època i la resta a la segona) ofereixen una sensació de pensament erràtic, contradictori, amb una aparent manca de coherència en les seves tesis. Tot plegat, sembla conseqüència de les pròpies contradiccions ideològiques o dels sovintejats dogmatismes d'una família editora que, inicialment amb pocs mitjans, i de vegades amb pocs col·laboradors, ha de tirar endavant, amb una admirable regularitat quinzenal o setmanal, una revista amb els seus suplementos i altres productes editorials. Cal destacar també l'estricta i especial personalitat dels Montseny, que generaran una línia ideològica un tant axiomàtica i un tarannà sentencios que esdevindrà, al seu torn, generador d'antipaties amb altres sectors de l'anarquisme o de la intel·lectualitat coetània.

De tota manera sí resulta perceptible en la publicació i els seus impulsors un individualisme, tant implícit com explícit que, com veurem, aspira a esdevenir original i propi, no sense contradiccions, i que criticarà parcial o totalment el pensament individualista clàssic, basat en l'stirnerisme. Joan Montseny, com hem apuntat fa uns paràgrafs aspira a esdevenir ideòleg i intel·lectual anarquista amb un important pòsit

---

¹⁰ Federico Urales; *Mi vida*. Publicaciones de la revista Blaca (3 vols.), Barcelona 1932; Federica Montseny; *Mis primeros cuarenta años*. Plaza y Janés. Barcelona 1987

¹¹ Lily Litvak; *La mirada roja. Estética y arte del anarquismo español (1880-1913)*. Ed. Del Serbal. Barcelona 1988; Musa libertaria. Arte, literatura y vida cultural del anarquismo español (1880-1913) Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid 2001 (Primera ed. 1984)

¹² Carmen Senabre; "La estética anarquista a través de La Revista Blanca". *Anthropos. Suplemento*, 5, pp 16-72

¹³ Siguán; (1981)

¹⁴ Análissa Corti; "La Revista Blanca (1923-1936)" *Estudios de Historia Social* 40-41. Barcelona, 1987, pp. 103-264.

¹⁵ Tavera; (1978; 1992; 1994)

¹⁶ Emmanuela Scardovi. "Editoria militante e cultura libertaria. La Revista Blanca". *Spagna Contemporanea*. A. III, n. 5, 1994, pp. 45-60

individualista a la vegada que pretén ser una figura clau en el pensament llibertari amb una original concepció de l'individualisme àcrata.

Les circumstàncies biogràfiques de Joan Montseny (Reus 1864-Saló 1942)¹⁷, especialment a la dècada dels noranta del segle XIX, mercè al seu empresonament en el procés de Montjuïc i el posterior exili a París i Londres, on contactarà amb figures de l'anarquisme com Tàrrida del Màrmol o Ferrer i Guàrdia, permetran l'anarquista reusenc acumular un capital polític, un prestigi personal i algun ajut financer que el facilitaran, en un primer moment, iniciar la seva activitat com a periodista de la premsa republicana -a *El Progreso*, diari dirigit per Alejandro Lerroux-, i posteriorment, fundar, de manera conjunta amb la seva dona Teresa Mañé, i des de Madrid, *La Revista Blanca*.

Aquesta primera època de *La Revista Blanca* (juliol de 1898 - febrer de 1905), considerada per Woodcock com a la millor revista àcrata del segle XIX¹⁸, es caracteritzarà per la intenció del propi Montseny, el qual tindrà com a sinònim personal Federico Urales¹⁹ de fer de la publicació un nexa d'unió entre la intel·lectualitat professional crítica del 98 amb el món anarquista, de la mateixa manera que en aquells moments tractava de fer Benjamin R. Tucker amb el seu *Liberty*²⁰ o Zo d'Axa amb la seva *Revue Blanche*.²¹ En aquest context d'aproximació, d'atracció mútua entre una intel·lectualitat més o menys conscienciada per la qüestió social i d'un món obrer que veu la necessitat d'aprofundir en un discurs alliberador, Urales i la seva *Revista Blanca* tindrà un paper de nexa d'unió entre aquestes forces centrípetes, de pont entre sectors socials diferents, que, en canvi, mantenen en aquests moments, interessos convergents. Sobre aquest fet, i la seva transcendència, Pere Gabriel interpretarà el seu èxit en la incorporació d'importants intel·lectuals en uns anys que es poden considerar com a d'intel·lectualització de l'anarquisme, fet que coincidia amb el d'una certa anarquització dels intel·lectuals joves hispànics²²

La denominació de la capçalera resulta, en sí mateixa, prou significativa. Com es pot deduir en paràgrafs anteriors, ve inspirat per *La Revue Blanche*, publicada per

---

¹⁷ Una bona síntesi biogràfica a Íñiguez, (2001), pp. 418-419

¹⁸ Senabre, (1988), p. 21

¹⁹ Tot i que utilitzarà d'altres. Especialment a la primera època de LRB, quan tracta de compensar l'escassetat de col·laboradors amb articles seus que aniran signats amb pseudònims com Àngel Cunillera (emprat per fer crítiques literàries o teatrals) un professor de la normal, Un trimadier, Charles Money, Antonio Galcerán, Ricardo Andrés, Mario del Pilar, Siemens, Doctor Boudin, Remigio Olivares. Íñiguez, 2001, p. 418.

²⁰ McElroy, (1998)

²¹ Manfredonia, (1990), pp. 170-175

²² Pere Gabriel; *Escrits polítics de Federica Montseny*. Centre d'Estudis d'Història Contemporània, Barcelona 1979, p. 5. Esmentat a Senabre, (1988), p. 21

l'individualista francès Zo d'Axa²³, la qual, a més d'esdevenir un referent en el pensament anarquista europeu al llarg de la dècada dels noranta del segle XIX, donarà suport a la campanya internacional contra el procés de Montjuïc²⁴ i ajudarà als exiliats espanyols refugiats a París, entre els quals es trobarà el propi Urales. Es pot percebre l'adopció d'aquest nom com a símbol de la intenció de seguir la mateixa línia que l'homònima francesa, i a la vegada, com a reconeixement d'un cert deute moral. D'altra banda, tant per les seves característiques, tendències o col·laboradors com els casos d'Anselmo Lorenzo o Ricardo Mella, es pot considerar l'època inicial de LRB com a continuadora de *Ciencia Social* (1895-1896)²⁵

En aquest aspecte, i com dèiem pel prestigi i els contactes assolits al llarg de la seva estança a la capital espanyola, Joan Montseny aconseguirà la participació de col·laboradors de prestigi com Pedro Dorado Montero, que, com explicàvem al capítol anterior, serà el primer traductor a l'espanyol de l'obra de Max Stirner *Der Einzige...*, o Francisco Giner de los Ríos, fundador i director la *Institución Libre de Enseñanza*, Leopoldo Alas (Clarín), Miguel de Unamuno, o des del camp del pensament llibertari, a Anselmo Lorenzo, Ricardo Mella o Fernando Tàrrida, i com a contactes internacionals, la participació de Kropotkin, Jean Grave, Elisée Réclus, Octave Mirbeau, o el mateix Lev Tolstoi.

El propi subtítol de LRB "*Publicación quincenal; Sociología, Ciencia, Artes*" indica la seva pretensió d'esdevenir una publicació heterogènia pel que fa als continguts, didàctica pel que fa al seu esperit i oberta pel que fa a les tendències. Amb una tirada inicial que es mourà entre els 6.000 i 8.000 exemplars²⁶, es parlarà de qüestions com l'amor lliure, el concepte d'igualtat sexual –no sense una visió de vegades massa paternalista-, de naturisme, vegetarianisme o esperantisme, tots ells fenòmens que per aquesta època s'incorporen al discurs general de l'anarquisme. De tota manera, en la seva estructura de continguts, més o menys rígida, hi predominaran els temes doctrinaris referents a l'anarquisme més filosòfic, vulgaritzacions científiques –amb intencionalitats didàctiques- i una gran munió de comentaris artístic-literaris, amb un pes important pel que fa a l'intent de creació d'un discurs estètic anarquista.

---

²³ Zo d'Axa, pseudònim d'Alphonse Gallaud (París 1864- Marsella 1930) Consulteu apèndix biogràfic. Manfredonia desenvolupa aquesta qüestió, des del punt de vista de l'individualisme francès a Manfredonia, (1990), pp. 164-175

²⁴ Abelló, (1987), pp. 158-182

²⁵ Senabre, (1988), p. 20

²⁶ *Íbid*, p. 19

Precisament els aspectes estètics marcaran aquest intent de fer de LRB un espai de trobada entre la intel·lectualitat crítica, i una filosofia anarquista que en aquest moment, i encara al llarg de la primera dècada del segle XX s'està implantant entre la classe obrera amb una gran rapidesa²⁷. Federico Urales tractarà de generar una estètica pròpia, influenciada per les idees estètiques del teòric francès R. Guyau i basada en categoritzacions subjectives que marcarien la validesa o invalidesa d'una obra artística.

Per a Urales, les arts, de la mateixa manera que els recursos econòmics, resten en mans de la burgesia. Un moviment revolucionari no pot deixar de ser conscient d'aquest fet, i per tant, necessàriament ha d'aspirar, de la mateixa manera que a socialitzar els recursos, socialitzar l'art, o el que és el mateix, acabar amb l'exclusivitat cultural de les classes dominants i elaborar una alternativa d'art social²⁸. Evidentment aquest art alternatiu no pot esdevenir una còpia dels models tradicionals, sinó que ha de respondre a uns valors nous, més adients amb l'esperit de la nova societat que es pretèn implantar. En aquest sentit, Urales i LRB tractaran de categoritzar diverses manifestacions artístiques valorant positiva o negativament segons responguin o no a aquest criteri.

Això porta, per exemple a considerar Zola, i l'escola naturalista- realista com a model positiu per la seva capacitat de combinar una bona qualitat literària amb la sensibilitat i capacitat de denúncia davant la qüestió social. Per a LRB, el tractament de la qüestió social resulta essencial per avaluar satisfactòriament una obra artística, i de fet, l'Urales novel·lista, o dramaturg tracta de respondre en les seves creacions, a aquestes premisses. Com a conseqüència lògica, el moviment modernista, que en aquests moments dominarà el panorama artístic-literari, serà només acceptat parcialment. Urales – LRB acceptarà i admirarà el vitalisme, per exemple, de Maragall, i en canvi rebutjarà el decadentisme inherent al moviment modernista. Considerarà un llast el tarannà pessimista sobre el qual basa gran part de les manifestacions literàries, rebutjarà de ple l'esteticisme "autocomplaent" o "autocompassiu" resumit en la frase de Wilde de *l'art per l'art* i en contraposició, reivindicarà uns continguts socials en tota obra literària i un optimisme vital que faci que els artistes puguin encomanar el gust per un abstracte món millor sorgit de la, també abstracta revolució²⁹

Aquest tarannà sentenciós, aquest maniqueisme en la valoració artística, i la implacabilitat d'algunes de les crítiques contra tota manifestació literària que no

---

²⁷ *Íbid*, p. 24; Litvak, (1988), pp. 11-24

²⁸ Senabre, (1988), p. 28

²⁹ *Íbid*, pp. 25-28

encaixès amb el seu particular gust estètic no contribuí precisament a mantenir el prestigi inicial d'Urales entre el món literari de fi de segle. El fet és que, després d'uns inicis brillants, amb una destacable qualitat de col·laboradors i col·laboracions, LRB sembla entrar en una dinàmica de decadència fins que a principis de 1905, els Montseny deixen de publicar-la. Sobre les causes de la desaparició de la primera *Revista Blanca* existeixen dues hipòtesis principals. La primera, elaborada per Carmen Senabre explicaria que l'evolució pròpia del moviment intel·lectual de principis de segle, majoritàriament vinculat, com hem comentat, al modernisme, acabaria per divergir amb aquests criteris estètics de LRB que acabem d'esmentar. La tendència a assumir la filosofia nietzscheana, per part dels principals intel·lectuals acabava en un conflicte ideològic respecte la línia estètica de la revista, que apostava per un "individualisme solidari", molt crític, com veurem, amb les idees del polèmic filòsof alemany, només parcialment assumides³⁰. Per la seva banda, Pere Gabriel creu que aquest allunyament dels intel·lectuals que precipita la crisi de la publicació madrilenya és sobretot deguda al progressiu deteriorament de la figura pública d'Urales, en el sentit que, d'una banda, els intel·lectuals de la generació del 98 i els modernistes comencen a qüestionar la seva representativitat de l'anarquisme, i de l'altra, perquè gran part del moviment obrer s'allunya d'aquest anarquisme més filosòfic en la mateixa mesura que s'apropa envers les tesis més anarco-sindicalistes. Aquest fet comportaria, per a Urales, una marginació pública de gairebé dues dècades, no recuperada, i només parcialment, fins a la resurrecció de LRB, el juliol de 1923³¹. Els apunts biogràfics que sobre la figura del seu pare va escriure Federica Montseny semblarien confirmar aquesta explicació³²

L'autor d'aquesta investigació afegiria una tercera hipòtesi de caire més sociològica, que no entraria en contradicció amb les anteriors. Els intel·lectuals del 98 i les principals figures modernistes provenen d'uns sectors socials, classes mitges mitges-altes, professionals liberals, i uns cercles socials molt diferents als del món obrer, entre ells el mateix Urales. Si bé els primers, especialment en una etapa creativa inicial, quan encara no han obtingut un reconeixement públic expressen elements de "Juventud rebelde" -inconformisme, crítica social,...³³ en el moment en què comencen a professionalitzar-se, acaben per ocupar els espais naturals que els marca l'estructura de classe, i per tant, a mesura que ocupen càtedres, s'ocupen dels seus negocis o escriuen

---

³⁰ *Ibid*, p. 33

³¹ Gabriel, (1979), *Escrits polítics...* p.7 cit. a Senabre, (1988), p. 33

³² Montseny, (1987), "Apuntes biográficos...", pp. 31-32

³³ Rafael Pérez de la Dehesa; *El grupo "Germinal", una clave del 98*. Cuadernos Taurus. Madrid 1970

per a les classes acomodades, abandonen les veleïtats socials, en certa mesura una moda artístic-literària més que els va caracteritzar en algun moment.

Divuit anys més tard, el juny de 1923, la capçalera, amb el mateix subtítol; *Publicación quincenal; Sociología, Ciencia, Artes*, torna a publicar-se. Amb la família ampliada –Federica Montseny neix el mateix any que desapareix la primera LRB– els Urales, aquesta vegada des de Cerdanyola, posteriorment des del barri del Guinardó, a Barcelona, inicien una segona època de la publicació, amb els mateixos principis i idees que els van inspirar entre 1898 – 1905, tot i que amb una declaració d'intencions en què reconeixen un cert dogmatisme anterior i amb el propòsit de corregir aquest pecat intel·lectual, a més de reiterar explícitament el seu individualisme.³⁴ Tanmateix les intencions no semblen correspondre's amb la realitat i molt aviat es podrà percebre un tarannà tendent a l'autoritarisme ideològic i amb pretensió, tal com havia succeït dues dècades abans, de fer de LRB de guardià de la puresa anarquista³⁵.

De tota manera, si bé Federico Urales havia estat l'ànima de la revista, el protagonisme editorial, passarà, en aquesta època a la seva filla, Federica Montseny. Amb només divuit anys, i una formació heterogènia i autodidacta, a partir de l'ensenyament racionalista de la seva mare, de les nombroses lectures de la biblioteca del seu pare, i de l'assistència, com a oient, als estudis de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, Federica Montseny entrarà en el món del periodisme llibertari molt aviat, a la redacció de *Solidaridad Obrera*, el diari confederal editat a Barcelona. La insistència de Federica animarà el seu pare a reemprendre la publicació interrompuda el 1905, per la necessitat de crear un organ de debat i propaganda purament anarquista, al marge de la tendència majoritària de l'anarco-sindicalisme³⁶.

---

³⁴ *Claro está que las ideas que La Revista Blanca va a defender serán las mismas que defendió en su primera época; pero la igualdad económica en una sociedad sin gobierno, ha sufrido, desde entonces, una evolución y un cambio que es preciso consignar al emprender de nuevo la marcha.*

Cuando La Revista Blanca dejó de publicarse, la concepción que los anarquistas teníamos de la anarquía era un tanto autoritaria y lo eran también nuestros propios actos. Además, entonces había muy pocos individualistas (...) La redacción; "Nuestras ideas y nuestros propósitos". *La Revista Blanca*, 2ª época, núm. 1, juny 1923 pp. 1-2

³⁵ *Repetimos que no nos importa que se echen a la calle más revistas, pero sí diremos que si en España se hubiese publicado una que se llamase neta y francamente anarquista y fuese, además, moral y seriamente libertarista, La Revista Blanca no hubiese tenido segunda época.* Comentarios. "Pluma y tango" *La Revista Blanca*, 52, juliol 1925, p. 3

³⁶ Segons explica la mateixa Federica Montseny, a Agustí Pons; *Converses amb Frederica Montseny..* Laia, Barcelona 1977, p. 86 el seu pare; *...S'hi va decidir, sobretot, per mi. Ell, durant tots aquells anys havia viscut en relació amb els companys, encara que no volia tenir més acutacions dintre del nostre moviment. (...) Si la vam reeditar va ser gràcies a mi, perquè jo tenia inquietuds i ja havia escrit bastant aleshores. Amb un grup de companys vàrem fer una subscripció per fer-la reaparèixer, mentre jo*

Tanmateix, en tots aquests anys de silenci editorial, les circumstàncies havien canviat significativament. El context de 1905 i el de 1923 havien implicat grans transformacions en el plànol polític, social, ideològic i intel·lectual. D'una banda, el sistema de restauració restava, el juny de 1923 en una situació agònica. Si bé a principis de segle tot just Espanya es recuperava de la humiliació de la guerra hispano-nordamericana de 1898, la incompetència i el desastre militar de l'exèrcit colonial al Marroc havien generat una greu crisi de confiança política, especialment agreujada pels casos de corrupció destapats de forma paral·lela. Les conseqüències econòmiques i morals de la Primera Guerra Mundial, i el seu resultat inesperat; la Revolució Russa havien canviat el panorama i les perspectives del moviment obrer organitzat. A nivell europeu, l'impacte de la revolució soviètica comporta un afermament de les posicions sindicals més pro-bolxevics, i una important erosió dels moviments anarco-sindicalistes. Fins i tot, en ple període de confusió, enmig de la guerra civil russa (1918-1920) la pròpia CNT s'adherirà efímerament a la Tercera Internacional, el Komintern³⁷, instrument de control soviètic dels diversos grups polítics i sindicals estrangers afins. Al seu torn, i a diferència del 1898, el distanciament dels intel·lectuals respecte de l'anarquisme serà ja un fet consumat. L'anarquisme, com a ideologia, haurà perdut ascendent tant entre les masses com entre les elits, respecte de dues dècades abans, tot i que mantindrà una important força com a moviment organitzat al voltant del sindicalisme. D'altra banda, en el panorama artístic-literari posterior a la Gran Guerra, joves intel·lectuals s'endinsaran en un període d'experimentació estètica en el que es coneixerà com a avant-guardes. LRB reaccionarà respecte d'aquest procés amb gran hostilitat i no cessarà en la crítica més àcida i destructiva contra aquests moviments artístics. Això impedirà que la revista dels Montseny recuperi el prestigi entre les elits intel·lectuals i forçarà els editors a buscar col·laboradors lluny d'aquests espais estètics, entre una intel·lectualitat semi-professional o no professional més afí a les seves concepcions sobre l'art³⁸. Un exemple d'això el trobem en les grans dificultats per substituir el crític literari Augusto de Montcada a Madrid. No semblen trobar a ningú prou preparat, amb prou presitigi que estigui disposat a enviar regularment col·laboracions. En aquest sentit, els editors, ben conscients d'aquest fet, veuen en part

---

continuava treballant a la redacció de la "Solí". No vaig parar fins que va tornar a sortir; d'alguna manera jo vaig actuar de detonador; recollit a Senabre, (1988), p. 45

³⁷ Sobre la III Internacional, el clàssic de Milos Hajek; *Historia de la Tercera Internacional. Crítica*, Barcelona 1983 (original txec de 1969), sobre l'efímera relació de la CNT amb el Komintern, Gabriel, (1979), *El anarquismo en España*, pp. 373-375

frustrades les il·lusions de restaurar LRB tal com havia estat a finals de segle XIX, amb les seves intencions inicials de crear un espai de trobada, obert, entre classes obreres i la intel·lectualitat tradicional, tot invocant l'esperit i el caràcter no classista de l'anarquisme, i això els portarà sovint a lamentar-se amargament de la incomprensió d'uns i d'altres.

Tanmateix, aquestes noves circumstàncies, més aviat adverses, hauran de comptar amb un nou factor. El cop d'estat del general Primo de Rivera, el setembre de 1923, tres mesos després de la represa, va suposar, com ja hem afirmat anteriorment, la persecució del moviment obrer organitzat, especialment el d'inspiració anarcosindicalista, i va posar impediments o clausurar la major part dels seus òrgans de premsa. En canvi, es va mostrar més tolerant amb la premsa de caire cultural, encara que aquesta mantingués implícitament afinitats àcrates. Aquest va ser el cas de LRB, la qual, segons relata la pròpia Federica Montseny, no va tenir cap problema amb la censura, fins i tot la família va disposar a casa seva del segell del censor per portar directament a la impremta els originals³⁹. Probablement aquest, conjuntament amb el nou context social, caracteritzat per unes noves generacions amb noves preocupacions, com el naturisme, l'educació sexual i l'anhel col·lectiu de viure una nova cultura, van propiciar un cert relançament del discurs més pur de l'anarquisme, fet que s'aprofundirà a mesura que avanci la dictadura, i s'haurà consolidat durant la Segona República.

En aquesta segona etapa, malgrat els problemes als quals acabem de fer referència, LRB incrementa el nombre dels seus lectors, de manera que, segons les dades suministrades per Carmen Senabre, cada número tindrà una tirada de 12.000 exemplars⁴⁰. A més, l'èxit de la publicació i dels seus productes editorials associats portarà a passar d'una periodicitat quinzenal, a una de setmanal, a partir del 15 de novembre de 1933. En total s'arribaran a publicar 388 números.

Els col·laboradors, com hem apuntat, no gaudiran del prestigi ni el reconeixement de la primera etapa. Alguns d'ells procediran del món intel·lectual anarquista, resultaran personatges freqüents en els circuits cultural anarquistes, com pot ser el cas de Orobón Fernández, anarquista castellà, amb un excel·lent nivell cultural, gran coneixedor de l'alemany que freqüentarà per aquest època els cercles anarquistes, Felipe Alaiz

---

³⁸ Senabre, (1988), p. 41

³⁹ Corti, (1987), p. 106, n. 11

⁴⁰ Senabre, (1988), p. 44

periodista habitual en els medis llibertaris o Adrián del Valle -pseudònim de Palmiro de Lidia - naturista destacat, i probablement un dels millors novel·listes àcrates, resident a Cuba. Altres com Sánchez Rosa combinaran la seva tasca professional, en el seu cas com a mestre racionalista, amb la seva activitat intel·lectual, com a divulgador o periodista. També trobarem figures més històriques del món de les idees anarquistas. Hi destacarà l'historiador de l'anarquisme austríac Max Nettlau, el qual mantindrà una estreta relació personal amb la família Montseny, fins al punt que arribarà a passar temporades llargues al domicili particular de la família editora, fet que aprofita per fer recerca històrica en els importants fons arxivístics que en aquell moment poden trobar-se a la ciutat de Barcelona⁴¹ Un altre col·laborador habitual, amb un important component individualista en el seu pensament és el també austríac Rudolf Rocker, el qual envia diversos assaigs de gran extensió, publicats per capítols. D'altres col·laboradors, més històrics, són en part antics coneguts d'Urales, com el francès Jean Grave o Charles Malato, els quals també mantindran una correspondència habitual amb l'anarquista reusenc. El perfil dels col·laboradors, doncs, difereix respecte de la primera època en el sentit que trobarem menys representativitat en el conjunt de la cultura espanyola. A la vegada, en el nivell de col·laboracions escrites es trobarà menys profunditat pel que fa a les incursions artístico-literàries⁴². La frustració davant d'aquesta evident situació podia portar a la família editora a accentuar la seva hostilitat i rebuig contra els intel·lectuals professionals, i a cercar un nou perfil estètic del que hauria de representar una intel·lectualitat alternativa, més compromesa amb les idees àcrates⁴³.

De tota manera, en l'anàlisi del perfil dels col·laboradors, podríem parlar de l'horitzontalitat estructural de la revista. Aquest fenomen, força habitual a la premsa anarquista consistiria en la importància dels contactes internacionals en el sistema de corresponsals estrangers que mantindrà la revista al llarg de la seva època. Persones com Rudolf Rocker, Nettlau, i d'altres, a més d'informar sobre la situació als seus respectius països també exerciran unes funcions d'intermediaris entre diferents grups afins, intercanviaran revistes, comentaran les darreres tendències pel que fa als debats ideològics, faran circular ràpidament les novetats editorials,...

---

⁴¹ Montseny, (1987), *Mis primeros...*pp. 50-51

⁴² Senabre, (1988), p. 45

⁴³ *Ibid*, p. 50

LRB presentarà a la seva segona època algunes diferències gràfiques respecte de la primera. Coherentment amb el món periodístic cohetani, la revista donarà més importància a la qualitat gràfica, i fruit d'això, a més de la inserció generalitzada de gravats i fotografies, es prestarà a la col·laboració de dibuixants com Josep Renau, col·laborador també d'*Estudios* i altres publicacions àcrates, que posteriorment serà sobretot conegut pel cartellisme artístic durant la guerra civil. Probablement, la col·laboració amb aquests artistes esdevindrà la plasmació gràfica del que hauria d'esdevenir una estètica anarquista, al servei de la classe obrera, ben diferent de les propostes avant-guardistes, tot i que sense renunciar a la innovació artística.

A la vegada, i de la mateixa manera que havia passat amb la primera època, LRB publicarà altres productes editorials associats a la revista. Es tractarà del setmanari *El Luchador*, sobre aspectes més d'actualitat, més polítics, *El Mundo al día*, una monografia mensual en la qual s'editen novel·les llargues i llibres fonamentals de l'anarquisme. A la vegada, els Montseny iniciaran un intent frustrat de crear un diari; *Tierra y Libertad*.

A partir de 1925, i amb gran èxit, comencen a publicar *La Novela Ideal*. Sobre aquesta important col·lecció de més de 600 títols publicats a un ritme de vegades superior a dos llibres setmanals, Marisa Siguán va fer una interessant investigació sobre el fenomen⁴⁴. Tal com hem comentat al capítol anterior, les novel·les curtes, editades com a literatura de consum, van tenir desenes de milers de lectors a partir de la senzillesa estructural de fàcil assimilació per a la major part d'un públic lector amb importants mancances formatives, i amb uns importants tocs de sentimentalisme similars als de la literatura rosa. Un important percentatge de les novel·les van ser escrites pels membres de la família Montseny, especialment per Federica. D'altres per persones afins al grup editor. Moltes altres, tanmateix, eren redactades per lectors anònims de la revista que tractaven de publicar les seves històries, en un exercici literari, sovint amb la intencionalitat d'un cert reconeixement personal entre l'univers cultural anarquista⁴⁵. La gran acollida de *La Novela Ideal* porta a crear altres

---

⁴⁴ Siguán, (1981)

⁴⁵ Abel Paz ens exemplifica aquesta situació amb la següent anècdota. En la seva feina com a quiosquer, que compartia amb el seu company Llibert Sarrau, un dia es troba amb la següent sorpresa; *Cuando llegó de la calle Unión, Muy nervioso, me mostró una novela de la colección Ideal. Su título era Juanillo el Abandonado, y su autor, Liberto Sarrau. "La he escrito yo" me dijo con mucho orgullo, y no era para menos, tenía quince años y aquello era una proeza. Desde luego, la novela no era una obra maestra, pero para su edad constituía una gran victoria sobre sí mismo: estilo, imaginación, trama. Pusimos la novela en la vitrina del quisco para que se viera bien. Por la tarde, cuando llegaron los compañeros*

col·leccions similars com *La Novela Libre*, ambdues d'un preu molt assequible i de gran distribució.

Els continguts no variaran especialment respecte de la primera època. Es continuarà amb la prioritització respecte de qüestions històriques i problemes doctrinals o amb altres posicions ideològiques o publicacions rivals. El desig de defugir conflictes amb la censura els porta a obviar els temes d'actualitat o a criticar la dictadura. D'altra banda, i això serà un tret diferencial respecte la revista de dues dècades abans, penetraran en altres temes que en aquest moment adquireixen importància per als lectors llibertaris. Es tractarà de naturisme, feminisme -des d'una orientació peculiar inspirada per Federica Montseny⁴⁶- i individualisme, en el sentit crític respecte de l'individualisme francès que mostra la seva importància en aquest moment, i en el sentit d'apostar per un individualisme propi, més d'acord amb el que seria, des d'un punt de vista subjectiu, l'anarquisme més ortodox. De tota manera, probablement el tema que es destaca per extensió i intensitat serà el de la crítica literàrio-filosòfica i els comentaris artístic-estètics. En aquest sentit, els debats estètics ocuparan una gran extensió i alguns d'ells arribaran a ser interminables. Si bé, en l'anterior etapa, Joan Montseny iniciava grans polèmiques sobre aspectes ideològics, en aquesta segona, la seva filla reprendrà el seu estil tot i que sobre aspectes més artístics i literaris⁴⁷.

A la seva anàlisi sobre estètica anarquista, Carmen Senabre considera LRB com a una plataforma des de la qual es tracta de bastir una estètica anarquista, pròpia i original, diferent a l'art dominant, de les classes dominants. Tanmateix, com es pot endevinar, la personalitat difícil de la família Montseny els portarà a polemitzar continuadament tant amb grups i persones allunyades de les seves idees com amb individus i artistes, en teoria afins a la ideologia anarquista. Al seu torn, aquest caràcter complicat i sentencios els farà caure sovint en importants contradiccions que afectaran la seva credibilitat. Per posar un exemple, mostren de manera reiterada hostilitat contra

---

ferroviarios, como todos los días, me esforcé para que se fijaran en la novela, y todos fueron felicitaciones para Liberto, que se puso como un pavo" Paz, (1994), p. 199

⁴⁶ Senabre, (1988), p. 45-55, encara que també l'hagiografia biogràfica de la periodista i feminista, Carmen Alcalde; *Federica Montseny. Palabra en rojo y negro*. Argos Vergara. Barcelona 1983, el llibre descriptiu i reproductor de textos sobre el tema de la també periodista, Mª Ángeles García Maroto; *La mujer en la prensa anarquista. España 1900-1936* Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996. Cal destacar també els llibres clàssics de la historiadora, Mary Nash; *Mujeres Libres*. Tusquets. Barcelona 1975; *-Dos intelectuales anarquistas frente al problema de la mujer: Federica Montseny y Lucía Sánchez Saornil*. Universitat de Barcelona 1975 i *-Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936*. Anthropos, Barcelona 1983. Recentment s'ha traduït a l'espanyol el llibre de, Martha A Ackelsberg.; *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Virus, Barcelona 1999 (L'original en anglès és de 1991)

⁴⁷ Senabre, (1988), p. 47

els intel·lectuals, contra el seu paper a la societat, i contra el propi concepte d'intel·lectualitat, i, des de la seva consideració de portaveus de la burgesia, arriben a equiparar el seu exercici professional, a la prostitució. A la vegada, ells mateixos, en el seu nivell, poden considerar-se com a intel·lectuals anarquistes, no gaire diferents, a l'hora d'exercir el seu paper, de la resta de professionals de la ploma. De fet, ells mateixos esdevindran un dels pocs casos d'intel·lectuals professionals anarquistes, donat que, al llarg de les dècades dels vint i dels trenta, el seu petit imperi editorial esdevindrà la principal font d'ingressos econòmics.

El seu discurs estètic respondrà a una lògica maniquea. L'allunyament dels intel·lectuals que tant criticaven, des dels representants de la generació del 98 que els van anar abandonant en el transcurs del primer quart de segle fins a les noves elits enquadrades a les avant-guardes artístiques indiferents a la qüestió social podrien fer explicar aquesta animadversió, no exclusivament contra la figura de l'intel·lectual en abstracte, sinó contra noms i cognoms, persones concretes contra les quals s'expressen crítiques despietades. Els autors més llegits com Azorín, Gómez de la Serna, o Maeztu, que inicialment havien mantingut una certa relació personal amb el patriarca dels Montseny esdevenien blanc de censura literària. Pensadors com Eugeni d'Ors o Ortega i Gasset esdevenien objectiu de mordacitat⁴⁸. Tant les avant-guardes com els del 98 són acusats d'insensibilitat davant la qüestió social, de representar una cultura de classe, molt allunyada d'aquell moment en què les elits literàries i el proletariat havien convergit en l'assumpció de les idees anarquistes. En aquest aspecte, LRB renega, més de vint anys després, de les idees de Nietzsche, inspirador indirecte, segons els editors, de l'elitisme creixent de l'art i de l'artista, amb una certa consciència de super-home, que el fa separar de la massa, que contribueix a separar els més ben preparats, del "poble".

Si bé la negativitat estètica resulta molt clara, per a LRB, la positivitat, és a dir, els criteris que hauria de tenir l'art des del seu punt de vista, es pot interpretar com a la reacció davant del que es rebutja. Tot seguint les idees de Plejanov, els Montseny reivindiquen la vella idea d'un art social compromés. Un art en què l'essencial resulta "l'ètica de l'estètica enfront a l'art per l'art"⁴⁹. Què suposa aquest criteri irrenunciable?. Bàsicament una crítica a l'art coetani perquè, per als editors de LRB, ha deixat de ser una força revolucionària, un instrument de transformació social en la mesura en què ho

---

⁴⁸ *Íbid*, p. 44

⁴⁹ *Íbid*, pp. 42-43

és la ideologia anarquista, o com podien resultar les obres realistes i de denúncia social d'escriptors com Émile Zola, encara als altars de l'anarquisme més purista, o d'Octave Mirbeau. L'art, la creació literària calia que tingués una projecció social, un contingut constructiu i emancipador, amb una forma clara i senzilla, tot defugint dels elitismes barroquitzants, -equivalents a aristocracismes- dels creadors per ells menyspreats. De fet aquests criteris; continguts didàctics, en la direcció anarquista, amb formes clares i fàcilment assimilables, seran els seguits per la major part de novel·les publicades a les col·leccions de LRB. Unes obres que no poden contenir elements pessimistes, decadentistes i modernistes –en el sentit de l'”art per l'art” i sí han de promoure elements optimistes, vitalistes i un realisme estètic. És a dir, no fugir d'una realitat desagradable mitjançant l'art, tal com fan els modernistes més esteticistes, sinó plantejar un realisme, més o menys poètic que inciti a la lluita per una societat millor, que reivindiqui la justícia social⁵⁰.

I com ha de ser aquesta societat millor?. Les idees d'Urales sobre la igualtat econòmica, el portaven a malfiar-se de tot aquell element filosòfic sustentat des d'una idea de diferència a què porta l'elitisme artístic. Una diferència, que en realitat implica superioritat d'alguns individus respecte de la massa, idea que, tal com veurem, no és assumida en el seu concepte d'individualisme.

En aquesta confrontació entre valors filosòfics i estètics, els Montseny oposen, en una dialèctica més antitètica que sintètica, el classicisme grecorromà pagà i la llibertat d'esperit, enfront del catolicisme repressor del cos i la ment, el renaixement, amb la seva puresa de línies, llibertat i franquesa enfront a un barroc obscurantista, turmentós i superficialment devot. O, fins i tot una certa concepció d'un art col·lectiu, popular, per a les masses, tal com podien ser les obres literàries distribuïdes a les seves col·leccions de novel·les barates, enfront de l'elitisme, difícil, críptic, de les obres que envaeixen el panorama artístic i literari amb posterioritat a la Gran Guerra. Precisament, i en aquest panorama revolucionari, tan allunyat dels gust i les afinitats dels editors, neix la darrera oposició, potser la més important que separa irreconciliablement una concepció estètica d'una altra. Federica Montseny contraposa avant-guarda artística contra avant-guarda moral. Per a la intel·lectual anarquista, la dimensió ètica i social respecte de l'obra d'art són del tot imprescindibles. Tota creació necessàriament ha d'incorporar crítiques contra l'injust ordre social burgès i ha de cercar un món millor⁵¹.

---

⁵⁰ *Íbid* pp. 51-52 i Siguán, (1981), pp. 27-39

⁵¹ Senabre, (1988), pp. 52-53

Aquest esperit crític i polèmic, aquesta duresa a l'hora de jutjar-ho tot, aquest cert complex de guardians de l'ortodòxia, no van contribuir precisament a recuperar un prestigi periodístic i ideològic a la principal publicació dels Urales. Al llarg de la seva existència van sorgir nombroses polèmiques amb grups i persones afins i alienes a l'univers anarquista. LRB va rebre crítiques pertot arreu. Des de diferents publicacions i institucions se l'atacava, i la mateixa revista esdevenia una plataforma de defensa davant les nombroses acusacions rebudes, ampliada posteriorment als textos autobiogràfics de Federico Urales. Se l'havia acusat de favoritisme respecte de la censura, en plena època de la dictadura de Primo de Rivera –especialment en un context que, com assenyalàvem, s'havien tancat moltes publicacions anarquistes-. Se l'havia acusat de ser un negoci de fàbula, entre la venda de les revistes i els diversos productes editorials, i de poca transparència econòmica. I sobretot es qüestionava la seva representativitat respecte al món de les idees àcrates, en el sentit que no agradava aquesta permanent reivindicació d'esdevenir guardià de l'ortodòxia de 'anarquisme més pur enfront les desviacions sindicalistes⁵². Com pot endevinar-se fàcilment, les relacions amb la CNT no van resultar precisament satisfactòries, tot i que les circumstàncies polítiques marcades per les diferents crisis de la Segona República i la influència i control creixent del sector anarquista més purista de la FAI enfront del moviment anarco-sindicalista van acabar acostant-los fins al punt de la participació i influència de Federica Montseny en esdeveniments tan trascendents com el Congrés Confederal de Saragossa (1936).

---

⁵² Íbid, pp. 49 - 51

4.1.1. *L'individualisme dels Montseny*

Si bé al principi d'aquest capítol ens plantejavem el dubte de l'existència d'un individualisme original en l'anarquisme espanyol, el pensament de la família Montseny, expressat bàsicament des de *La Revista Blanca*, seria el que més s'hi aproximaria. Tot i que formalment, els Montseny parlen del seu individualisme de manera explícita, tant Federico Urales com Federica Montseny preferiran definir-se com a anarquistes purs en una estructura teòrica centrípeta. És a dir, que per a ells, individualisme, naturisme o sindicalisme han d'ésser considerats com a fenòmens parcials o idees subsidiàries que giraran, a la manera de satèl·lits, al voltant de l'eix central de l'anarquisme *sense adjectius*, un ideal global i integrador de justícia humana i divinitzada. El seu component individualista, a més, s'afirmarà a partir de la negació dels altres individualismes, de la seva crítica, més ferotge a mesura que els seus postulats es vagin allunyant del seu subjectiu purisme llibertari.

De la mateixa manera que *La Revista Blanca* i la seva família editora ha estat força investigada i poc analitzada com a generadora d'ideologia política, fet d'altra banda difícil donades les contradiccions discursives, el seu particular individualisme ho ha estat menys, almenys d'una manera directa i explícita. Fora dels estudis esmentats fins ara, l'únic que tracta obertament el tema és el de Jorge Rodríguez Burrel⁵³, en el qual s'intenta reconstruir la lògica d'un individualisme obsessionat per marcar les distàncies amb les formulacions individualistes coetànies, a més de destacar, dins encara de la seva obsessió per la puresa anarquista, per un anarquisme anti-associatiu.

Probablement l'experiència vital de l'anarquista reusenc devia resultar determinant a l'hora d'explicar tant el seu individualisme personal, com la seva hostilitat respecte les organitzacions polítiques. Si bé va entrar en contacte, des de 1885 amb les idees bakuninistes entre els cercles de sociabilitat obrers de la capital del Baix Camp, en una ciutat amb una gran tradició de treball artesanal, petita indústria i un cert sentit cooperatiu, l'experiència personal d'esdevenir secretari general de la federació de boters de la FTRE⁵⁴, el 1888, no li va resultar gaire positiva, amb importants conflictes amb l'aparell burocràtic. Sembla que els prejudicis contra els sindicats sorgeixen en

---

⁵³ Jorge Rodríguez Burrel; "Federico Urales: filosofía individualista, anarquismo antiasociativo" *Anthropos*, núm. 78; 1987; pp. 47 a50

⁵⁴ Federació de Treballadors de la Regió Espanyola

aquest moment. El fet és que, des de 1893 trenca tota relació amb les organitzacions obreres, no reprès fins ben entrat el segon període republicà.

Rodríguez Burrel reconeix els dos pilars bàsics sobre els quals se sustenta la filosofia individualista de Federico Urales. Dos pilars, d'altra banda contradictoris i que, aparentment, l'un suposa la negació de l'altra. D'una banda parteix d'una concepció existencial radicalment idealista i individualista de la llibertat humana. En el sentit clàssic de l'individualisme, caldria bastir un marc social amb el mínim possible de limitacions a les llibertats de cadascú, amb la seva lliure expansió. De l'altra, defensa la igualtat econòmica entre els homes. Aquest conflicte entre llibertat i igualtat sembla evident, i només superable, segons el seu punt de vista, mercè al seu extrem idealisme.

Precisament l'idealisme constitueix l'element més essencial del pensament polític d'Urales. El seu anarquisme serà extremadament idealista. En la seva filosofia personal utilitzarà el providencialisme com a teoria del coneixement, per explicar la major part de fenòmens socials, tot i que substituint la religió per la creença en l'innatisme dels valors humans. En aquesta estructura de pensament metafísic substituirà, tanmateix, la idea de Déu per altres divinitats; l'home, la llibertat, la natura o el progrés⁵⁵. En aquest sentit, el pensador reusenc prendrà una opció molt allunyada de la d'Stirner. Si bé per al filòsof bavarès calia acabar amb la idea de l'absolut; Déu, la pàtria, la filosofia,..., Urales, en canvi, tria l'opció de la substitució. No farà la revolta stirneriana (que ha de transformar l'essència del domini) sinó que farà la revolució; la substitució d'un déu per un altre, la contraposició dels ideals de llibertat, harmonia i justícia respecte de les idees de Déu, poder i autoritat. La seva lluita, doncs, anirà contra tot allò que simbolitza l'antic ordre; la religió, l'exèrcit, l'ostentació de la desigualtat social,...

Aquest idealisme de Federico Urales resta basat en el profund convenciment de la superioritat moral dels seus ideals; progrés, revolució, justícia social,... i la fe absoluta en el triomf final d'aquests valors. Per arribar a aquesta conclusió utilitza el recurs de l'analogia. L'evolució natural de la societat ha d'anar dirigida en la direcció que marquen els seus ideals, un exemple d'això serien les revolucions liberals sorgides arran de la Revolució Francesa. Aquest pensament obsessiu, explicarà en part, el seu especial paper dins l'anarquisme teòric espanyol de manera que

---

⁵⁵ Rodríguez Burrel, (1988), pp. 47-48

“Esta absoluta convicción le permitirá consagrar su vida a la propaganda del ideal ácrata (...) con la intolerancia, testarudez e inteligencia del idealista convencido”⁵⁶

Urales haurà arribat a aquestes conclusions per la influència de la filosofia positivista de Comte, de l'evolucionisme de Darwin i del materialisme mecanicista de Büchner i Haeckel, les obres dels quals seran sovint editades pel grup editorial de *La Revista Blanca*. A aquest triple component bàsic; positivisme, evolucionisme, mecanicisme, al qual cal afegir-ne d'altres com el del liberalisme optimista d'Adam Smith, la teoria de la bondat natural de Rousseau o l'anti-estatisme de Spencer, el qual nega, a més, la necessitat de l'autoritat i el poder, permetran comprendre perquè Urales respondrà a la lògica de la fe cega en la ciència, a la seva obsessiva idea de substituir la metafísica religiosa per les lleis naturals de l'univers, i aplicar-ho tot a la fenomenologia social. Tot plegat, aquest eclecticisme filosòfic el portarà a ressaltar el tarannà liberal del pensament anarquista, contraposat a l'esperit conservador de la societat autoritària.

Des d'aquestes premisses, la societat hauria de seguir una evolució natural envers la seva utopia de llibertat individual amb igualtat econòmica. Per a Urales, van ser els valors de la Il·lustració del segle XVIII els qui van il·luminar el XIX, i que en canvi, van ser substituïts per la burgesia i la societat de classes per ella generada. En aquest sentit, Urales es proclama hereu d'aquests valors; individualisme, llibertat política, antiteisme, anticlericalisme, fe en el progrés, i considera que només l'anarquisme, a diferència de la filosofia burgesa, els farà autènticament seus i que desenvoluparà fins a les darreres conseqüències. És així que Urales, i en una línia similar als individualistes americans com ara Benjamin Tucker, destaca la dimensió liberal –en el seu sentit de justícia i harmonia social– de l'anarquisme.⁵⁷

Tanmateix... quina serà la seva definició d'individualisme? Bàsicament com a

“La emancipación integral del yo individuo que algunos llaman el yo dentro de la humanidad”⁵⁸.

És a dir, a diferència dels pensadors individualistes clàssics, Urales es nega a separar la dimensió individual de la col·lectiva. Reclama la necessitat de llibertat de cada individu sense obviar la seva necessària inserció social. És per això que per a ell,

---

⁵⁶ *Íbid*, p. 48

⁵⁷ *Íbid*, pp. 48-49

individualisme i anarquisme seran indestriables. L'anarquisme com a marc de relació social sorgiria de la necessitat d'harmonitzar la pròpia llibertat individual. L'individu voldrà llibertat per fer una obra determinada, no haurà de requerir constantment l'ajut dels altres, el seu suport, sinó que demanarà que el garanteixin la llibertat, perquè, l'individualisme cerca, bàsicament el desenvolupament, sense coercions, de la pròpia llibertat.

Com resulta evident, aquestes idees resten molt lluny de les d'Stirner i Nietzsche. Al llarg dels anys, les crítiques als individualistes alemanys seran molt freqüents a les planes de *La Revista Blanca*. Joan Montseny creurà que les idees d'ambdós filòsofs, portades fins les darreres conseqüències esdevenen, pura i simplement, un culte absolut al propi ego, i això comporta la manca absoluta de solidaritat, antítesi de la pròpia idea d'anarquisme. Voldrien abolir l'estat només per no coartar la seva llibertat subjectiva, indiferentment de la llibertat aliena. L'individualisme d'Stirner és considerat com a la plasmació de l'egoisme suprem, insuportable per a qualsevol vida social, i la seva pràctica comportaria la llei de la selva, un infern hobbesià de guerra civil de tots contra tots, un alliberament del jo terriblement anti-solidari, un jo a la recerca exclusiva de la satisfacció egoista, de jo material, sense obligacions morals ni socials. Crítiques, totes elles similars a les del mateix Benjamin Tucker, tal com vam assenyalar al segon capítol, per L. Fabbri⁵⁹ o per l'amic personal del fundador de LRB, l'historiador de l'anarquisme Max Nettlau⁶⁰

A aquest egoisme insolidari d'Stirner, Urales contraposa el seu *individualisme solidari*. Entre la dicotomia entre un individualisme marcat per la llibertat absoluta i la solidaritat intrínseca a la idea anarquista, proposa un equilibri, un apropament de les dues tendències a la recerca d'un punt intermig. I aquest punt de confluència consisteix en el seu concepte de la igualtat econòmica que assegurés la igualtat de condicions materials per poder gaudir plenament de la llibertat individual. I això pot ser possible a partir de l'ús intel·ligent de la teoria de Kropotkin de l'ajut mutu, una societat solidària en què els individus col·laborin entre ells per garantir l'harmonia social sense haver de renunciar a la llibertat de l'individu.

---

⁵⁸ Federico Urales; "El individualismo y la solidaridad humana" *La Revista Blanca*; núm. 159, gener 1930 p. 347. Esmentat a Rodríguez Burrel (1988) p. 48

⁵⁹ Luigi Fabbri. *El individualismo stirneano en el movimiento anarco*. Antorcha. Co. El Roedor (edició artesanal mecanografiada i cicloscilada), s/l, s/d.

⁶⁰ Max Nettlau; "La anarquía y el individualismo"; *La Revista Blanca*, 160, gener 1930 pp. 369-374

Les alternatives alienes a aquest punt de confluència entre llibertat i igualtat poden ser les premisses lògiques contràries; la llibertat sense igualtat, que caracteritzen els estats liberals coetanis i que en realitat es tracta de marcs socials elaborats a imatge i semblança d'un egoisme burgès anti-social en què es produeix el despotisme dels més rics i poderosos, i, a l'extrem contrari, la igualtat sense llibertat, que representa el comunisme autoritari –amb l'estat soviètic com a cruel paradigma-.

Aquest sentit particular d'individualisme entrarà en conflicte en el moment de fixar les relacions amb qualsevol organització. Ja hem comentat abans les experiències negatives de l'anarquista reusenc amb l'associacionisme sindical, fets que s'aniran repetint al llarg de la seva vida. L'obsessió de vetllar per l'ortodòxia del pensament anarquista el porta a considerar el sindicalisme, fenomen creixent des de la primera dècada del segle XX, com a una desviació de l'ideal llibertari. Així s'explica la seva oposició, el 1910, a la creació de la CNT per ser una organització anarquista caracteritzada per tenir molt d'organització –i, per tant, burocràcia, institucions, càrrecs,...- i poques idees. Vuit anys després, al Congrés Regional de Sants, entre mostres evidents d'hostilitat, titlla els sindicats únics de reformisme, materialisme i centralisme burocràtic. Urales, procedent, com dèiem, d'una tradició d'associacionisme més espontània, a base de grups reduïts, amb una forta ideologització, és més partidari dels sindicats d'ofici, de l'acció cultural i de la propaganda individual, i per tant, això el porta a rebutjar qualsevol institució que aspiri a representar la globalitat de tota una classe social⁶¹.

En canvi sí veurà amb simpatia, la creació, el 1927 de la FAI. El fet que es tracti d'una federació de grups reduïts i autònoms, amb una organització flexible, amb membres fortament ideologitzats i preocupats per controlar la puresa anarquista del sindicat el portarà a acceptar l'organització en aquests termes. En el moment en què la FAI tracti d'assegurar per tots els mitjans possibles, ben avançada la Segona República, l'ortodòxia anarquista de l'organització obrera serà quan Federico Urales ingressarà, sense cap càrrec, al Sindicat de Professionals Liberals de la CNT⁶².

Tanmateix, l'individualisme dels Montseny, pare i filla, tot i mantenir-se en unes coordenades similars, no resulta impermeable a l'evolució i a la interacció amb el context ideològic del moment. La primera època de LRB va representar el punt

---

⁶¹ Corti, (1987) Entre les pp. 172 i 197 s'exposen les idees d'Urales sobre sindicalisme i les relacions amb el comitè nacional de a CNT a la vegada que es recullen els atacs de LRB a personalitats anarco-sindicalistes com Eleuterio Quintanilla, Àngel Pestaña, Joan Peiró o Salvador Quemades.

⁶² Rodríguez Burrel, (1988), p. 50

d'introducció de l'individualisme clàssic, amb les primeres influències de Stirner, de Nietzsche, i tal com també hem assenyalat, d'Ibsen, Tolstoi o els individualistes liberals americans. L'interès i motivació d'Urales per criticar i sentenciar sobre tota la ideologia pròxima o auxiliar de l'anarquisme el portava a jutjar de manera constant, i en termes maniqueus, tota filosofia d'arrel individualista.

Així, Ibsen, tot i el seu conservadurisme social, gaudirà d'un gran prestigi a les planes de LRB. Es valorarà molt positivament el reguig del dramaturg norueg contra els valors i convencionalismes de la burgesia, la seva insubmissió contra una moral i uns prejudicis basats en la hipocresia, una actitud utilitzada sempre en detriment dels més febles. També es considerava com a factor remarcable la reivindicació de la sobirania individual en contra de l'opinió majoritària, de l'home sol contra la irracionalitat de la massa. En certa mesura, aquesta representació simbòlica de la lluita dels protagonistes ibsenians podia influir poderosament en la desconfiança anarquista respecte del sistema democràtic o el sufragi universal, implantat formalment a Espanya el 1890. Estèticament, Urales tindrà en molt alta consideració Ibsen perquè aconsegueix el preat equilibri entre bellesa estètica i un contingut filosòfic coherent amb l'ideal àcrata, amb la lluita vital dels seus personatges contra un entorn injust. A la vegada, i com a contrapunt negatiu, criticarà l'individualisme estètic exacerbant, influït indirectament per Stirner i Nietzsche, i que tant afectarà altres escriptors coetanis com Pere Coromines, Pompeu Gener o Santiago Rusiñol, un individualisme que els farà caure en un aristocracisme intel·lectual inspirat en el superhome nietzscheà, en un pessimisme nihilista sense ideals⁶³, lluny del que hauria de ser el vitalisme optimista i apassionat tan grat a l'anarquista reusenc⁶⁴.

La polèmica a l'entorn de l'obra de Tolstoi resulta força similar a la que es produeix amb els individualistes francesos, comentada ja anteriorment. Tot i reconèixer la seva gran qualitat literària com a narrador, la seva filosofia és considerada com a inútil per a la lluita contra l'injust ordre establert. Aquesta sensació de resignació cristiana, de sentiment religiós que impregna l'obra de l'escriptor rus serà concebuda per Urales com a una fórmula d'anul·lació de la voluntat de l'individu, com a mostra de reaccionarisme i un pessimisme incompatible amb la lluita anarquista per a la recerca d'una societat millor. És més, la seva actitud negativa respecte el progrés i el treball intel·lectual serà

---

⁶³Federico Urales; *La evolución de la filosofía en España*. Laia. Barcelona 1977 (1ª ed. Ediciones de LRB, Barcelona 1934) pp. 175-192 (en l'edició que encapçala aquesta nota)

⁶⁴ Senabre, (1988) pp. 29-32

molt criticada per l'anarquista reusenc. Respecte del seu cristianisme, Urales fa, aquesta vegada sí, una negació stirneriana, en eliminar la idea de Déu com a element negador de la llibertat, i per tant, de l'anarquia -tot i que precisament, ideals com la llibertat o la pròpia anarquia substituirien el buit creat en el cim de l'absolut-. En canvi, el fundador de LRB valora molt positivament les crítiques tolstoïanes contra el militarisme, l'explotació dels treballadors o algunes de les institucions representants simbòliques de l'autoritat -com ara l'església-, a més de la seva denúncia, en la línia ibseniana, de la hipocresia i els convencionalismes socials. De la mateixa manera és valorat positivament el seu concepte de disciplina interior, en el sentit que aporta la idea, arrelada en l'individualisme posterior, que no hom pot tractar de reformar la societat si no existeix un canvi íntim i personal previ. És clar, que, en contrapartida, es considerarà excessiu l'extrem rigor de les seves idees.

Nietzsche serà rebut inicialment amb gran interès. Es valorarà positivament el to iconoclasta del seu pensament, el seu espontaneisme, la seva exaltació de l'instint tan estrany a la cultura de l'ordre burgès. Tanmateix, l'eufòria d'aquest impacte primerenc, l'efecte de les seves idees radicals passarà ben aviat per als editors de LRB i no trigaran a aparèixer les crítiques a la característica anti-social del pensament del filòsof alemany. Urales percebrà la influència de Nietzsche entre la intel·lectualitat modernista, amb les conseqüències ètiques i estètiques en l'àmbit artístic, de manera que, segons ell, la seva filosofia irracional portarà a aquest elitisme aristocràtic tan poc grat a l'anarquista reusenc. En essència, Urales acabarà rebutjant Nietzsche pel seu excessiu component egoista i egocèntric, del seu plantejament que menysté els febles que mai no arribaran a ser *super-homes*. Rebutjarà també el component darwinista-malthusià subjacents a la seva filosofia, aspectes al seu parer superables mercè a les idees d'ajut mutu i comunistes llibertàries de Kropotkin.

La segona època de LRB viu en circumstàncies ideològiques molt diferents a l'anterior. L'individualisme clàssic ha anat perdent pes i influència, i en el panoraman intel·lectual, el model individualista francès agafa major embranzida. LRB no viurà aliena al canvi filosòfic i es veurà obligada a analitzar, criticar i sentenciar unes idees que penetren clarament en la manera de pensar i actuar de molts anarquistes. D'altra banda, i com ja hem comentat, la filla d'Urales, Federica Montseny serà qui prendrà major protagonisme en els debats i discussions a l'entorn d'aquestes qüestions, sense abandonar aquest esperit paternalista de vetllar per l'ortodòxia. Des d'aquest terreny

opnarà i sancionarà sobre aquells aspectes individualistes que prendran importància al llarg de les dècades dels vint i dels trenta, com ara el naturisme o el control de natalitat.

Coherentment amb el seu discurs familiar, la visió d'Urales continuarà essent anarco-cèntrica, és a dir, l'ideal suprem, el centre de l'univers, restarà ocupat per l'anarquia en estat pur, al qual, concèntricament, altres aspectes considerats accessoris o complementaris; vegetarianisme, esperantisme, individualisme, alliberament sexual, giraran com satèl·lits, al seu voltant.⁶⁵

De tota manera, si bé existiran continuïtats –persisteix la seva autodefinició explícitament individualista, els debats sobre Nietzsche i els referents literaris de Tolstoi, Ibsen Zola, Anatole France, Peius Gener Ignasi Iglesias⁶⁶-, també resultaran important els canvis. Així l'individualisme solidari formulat per Urales, contraposat a l'individualisme egoista stirnerià, que havia estat de manera clara l'individualisme pel qual opta LRB, i que és responsable, en part, de l'allunyament dels intel·lectuals modernistes i del 98, haurà variat de plantejament dues dècades després⁶⁷.

En aquesta segona època els editors de la revista són conscients de la necessitat de mantenir, tant a nivell intel·lectual com purament personal, un criteri d'independència, allunyat de dogmes o idees absolutes. Afegit a aquest sentiment o manera de veure i viure, existirà un component antigregarista, una certa reivindicació al dret d'anar contrari. Precisament en un context en què els moviments de massa s'organitzen de manera creixent, que la revolució russa fascina el proletariat, l'anarquisme individualista de LRB cerca una direcció contrària. Es tracta d'un revolucionarisme intel·lectual que contraposaria Ibsen contra Lenin, les ovelles negres contra els pastors⁶⁸.

Tanmateix, això no implica recollir la idea d'un individualisme extrem que només accepti, com a fórmula de relació social, la *unió d'egoistes* stirneriana. Una situació així impediria qualsevol revolució i podria generar conservadurisme social. Això fa que s'admeti el principi d'organització –més aviat espontània, horitzontal en xarxa- de la mateixa manera que es rebutja el concepte de jerarquies, sense negar, tanmateix, la possibilitat de lideratges. Per a Urales, per poder arribar a la revolució es necessiten

---

⁶⁵ Corti, (1987), p. 114-120

⁶⁶ Senabre, (1988) pp. 45-47

⁶⁷ *Ibid.*, p. 56

⁶⁸ Corti, (1987) pp. 168-172 en què es recullen importants crítiques a l'actuació de comunistes i socialistes durant la dictadura.

lideratges no pas per utilitzar les masses, sinó per ajudar-les –a la manera d'un guiatge– a auto-alliberar-se⁶⁹.

Si bé LRB compartirà també la crítica i la desconfiança de Kropotkin respecte de la filosofia de Stirner, Nietzsche i Tolstoi, els editors seran conscients de la necessitat de crear una nova moral a partir de la combinació d'elements filosòfics heterogenis. Una concepció que tractaria d'equilibrar determinats antagonismes; compensar la concepció de super-home amb un abstracte ideal de justícia suprema; l'egoisme individual stirnerià amb la concepció solidària de Kropotkin, i tot plegat, lligant-los amb les idees tolstoïanes de no-violència. L'individualisme de la segona època de LRB tractarà de ser, doncs, l'individualisme de l'equilibri entre oposats. Els Montseny tractaran d'equilibrar acció social i acció individual; el sentit moral del cristianisme de Tolstoi amb l'anticrist de Nietzsche⁷⁰.

Federica Montseny assumirà i compartirà el *background* individualista del seu pare, tot i que amb algunes característiques més pròpies, adaptades al nou context històric i filosòfic en el camp de les idees llibertàries. Com dèiem, la creixent importància del model individualista francès, amb la gran influència de les idees d'E. Armand i Han Ryner, i amb la qüestió sexual com a eix central, mereixeran els seus comentaris i crítiques. Montseny creurà en l'amor lliure, tanmateix, des d'una perspectiva molt diferent a la manera en què l'entenien els individualistes francesos, rebutjarà de ple la camaraderia amorosa⁷¹. Des d'una visió peculiar del feminisme, i no sense unes certes dosis de moralisme, creurà que la pràctica de la promiscuïtat generalitzada representa una forma de tirania sexual desigualitària i degenera indefectiblement en nihilisme sexual. Enfront la pròpia idea de camaraderia sexual, entès a la manera armandiana com a un contracte entre iguals, en què es pacta una relació amb necessària data de caducitat, sense lligams emocionals i dret a la gelosia, Montseny, des d'una òptica liberal proposa que de cap manera l'amor hagi d'estar regulat, ni des del punt de vista de la moralitat, ni de l'absència de moral.

Tanmateix, i de forma coherent amb les diverses concepcions que sobre l'amor lliure havia anat elaborant el pensament anarquista al llarg del segle XIX⁷² creu que el nucli familiar i la llar tradicional haurien de desaparèixer per la seva estructura jeràrquica a la vegada que abogarà per la modalitat de la relació afectiva heterosexual sense

---

⁶⁹ Senabre,(1988), p. 57

⁷⁰ *Íbid*, p 58

⁷¹ *Íbid*, pàg. 63

⁷² Diez, X. (2001), pp.. 14-15

convivència, a la manera d'un nuviatge o una primavera permanent, proposta recollida per David Díaz a *Ética* de forma coetània⁷³. D'altra banda, la maternitat, per a Federica Montseny, més que una opció, resulta una obligació femenina, de la mateixa manera que l'educació dels fills. Aquesta idea tan diferent de les que en aquest moment defensa la resta del moviment individualista, de vegades tan poc coherent amb la seva idea de deconstrucció de la família tradicional podria ser recollida a la seva obra literària, en què aborda, amb un alè èpic, la idea de les mares solteres a novel·les com *La indomable* o *La hija de Clara*. Probablement resulti difícil no esmentar les condicions familiars de la pròpia Montseny i la seva influència respecte de la seva idea de família. Federica Montseny va créixer en una família peculiar caracteritzada per el relatiu aïllament -va ser filla única, tot i compartir casa amb diferents familiars i persones gairebé de la família- en un entorn molt poc convencional. No va estar mai escolaritzada tot i que va rebre un ensenyament particular per part de la seva mare, mestra racionalista i persona més aviat rigorosa, alhora que creixia amb una relativa llibertat de moviments. A la fi, la pròpia Federica Montseny s'unirà lliurement -és a dir, sense matrimoni- a Germinal Esgleas, un actiu militant de la CNT, col·laborador de LRB, en una relació estrictament monògama, fidel i estable, de fet fins a la seva mort, amb el qual tindria fills en el que podria ser la representació d'una família nuclear convencional.

La seva hostilitat contra les idees d'Armand i el nihilisme sexual les reflectí en la llarga polèmica contra Vargas Vila, un novel·lista colombià, modernista tardà, resident a Barcelona, i que durant el primer terç de segle, amb les seves obres de contingut marcadament sexual que ensalçaven la promiscuïtat, va obtenir un important èxit editorial i un gran ressò entre l'ambient llibertari. Dels escrits de Vargas Vila es despenia una certa idea de superioritat sexual masculina en el sentit que els homes sentien major necessitat d'expansió sexual. En aquest sentit, la influència nietzscheana de l'escriptor llatinoamericà, amb personatges que es podrien considerar com a l'encarnació del super-home sexual, portarien a un cert nihilisme sexual recollit posteriorment per individualistes com Mariano Gallardo. Federica Montseny iniciarà una dura polèmica, contra Vargas Vila i les seves idees, recollida a LRB amb la col·laboració de diversos lectors, entre 1924 i 1925⁷⁴.

---

⁷³ Díaz, David; "El amor, la mediocridad y la rutina" *Ética* 12-13, gener 1928 pàgs 16-17

⁷⁴ Senabre, (1988), pp. 64-67

4.2. Estudios

La revista valenciana *Estudios* (1928-1937) va ser, sens dubte la revista cultural més transcendent i prestigiosa de l'anarquisme espanyol. Va arribar a esdevenir un dels principals emblemes de la generació de llibertaris immediatament anterior a la guerra, fet encara corroborat per nombrosos testimonis⁷⁵ i va marcar un estil de revista oberta, eclèctica i d'un to marcadament cultural, sense renunciar al seu accent anarquista, tot compaginant aquestes característiques amb un important èxit de públic.

Fora de nombroses referències procedents de la historiografia de l'anarquisme, només recentment ha estat investigada amb exhaustivitat i rigor. Javier Navarro Navarro, el 1997 publica *El paraíso de la razón. La revista Estudios (1928-1937) y el mundo cultural anarquista*⁷⁶, primer llibre dedicat exclusivament a resseguir la trajectòria històrica de la principal publicació cultural periòdica de l'anarquisme hispànic. El doctor Navarro, en aquesta obra, es dedica a interpretar l'existència del mensuari valencià en clau de cultura obrera, i a examinar uns continguts que marquen principalment la mentalitat i la ideologia de l'anarquisme de les dècades dels vint i dels trenta del segle XX.

La presència d'un component clarament individualista entre gran part d'aquests continguts, i dels seus col·laboradors⁷⁷, molts d'ells obertament anarquistes i que escriuran en altres revistes explícitament individualistes fa imprescindible comptar amb la revista valenciana per explicar l'individualisme anarquista de l'època anterior a la guerra civil. En aquest apartat descriurem les causes del seu prestigi i els seus orígens, recordarem algunes de les figures més importants dels seus redactors i col·laboradors, comentarem les seves característiques, la seva trajectòria històrica, línia editorial i difusió i analitzarem els seus continguts i el component individualista al qual ens acabem de referir.

Si bé *La Revista Blanca*, com hem vist, es tracta d'una publicació polèmica que desperta passions tan positives com negatives en el sí del moviment llibertari, que haurà de conviure amb nombrosos conflictes ideològics, *Estudios* gaudirà d'un important

---

⁷⁵ Testimonis recollits a nombrosíssimes fonts, entre les quals les ja esmentades de Marín, (1995), pp. 228-243; Paz, (1994), pp 198-199 o Navarro, 1997, pp. 74-75 i reiterats de viva veu a l'autor d'aquesta tesi (Entrevista amb Antonia Fontanillas -febrer 2001-, Diego Camacho -octubre 1999-).

⁷⁶Javier Navarro; *El paraíso de la razón. La revista Estudios (1928-1937) y el mundo cultural anarquista*. Ed. Alfons el Magnànim. València 1997

prestigi, tant entre les persones afins com alienes a l'univers anarquista. A més, a diferència de la publicació barcelonina, la valenciana obtindrà més aviat un consens entre les diverses orientacions àcrates. Això va ser possible pel tarannà obert i independent de la direcció editorial, que va tractar de restar tothora al marge de les tensions ideològiques que coetàniament s'hi venien produint. D'altra banda, precisament l'eclecticisme al qual fèiem referència, i el pes dels continguts culturals, també influïen poderosament en la percepció d'uns lectors molt probablement poc motivats a participar en polèmiques de diferents faccions en el sí del moviment anarquista, a més de poder comptar amb una eina educadora de primer ordre. Precisament la lliurepensadora, llibertària i feminista Maria Lacerda de Moura destacava des de les pròpies planes de la revista l'esperit de llibertat intel·lectual de la pròpia revista⁷⁸. Finalment Navarro afegeix dos factors més que contribueixen a explicar el seu atractiu; el pes i el contingut donat a la qüestió de la sexualitat, una necessitat de primer ordre en una generació que busca una educació sexual despullada de moralisme, des d'un tractament científic, i la seva qualitat gràfica, molt superior a la resta de publicacions anarquistes, amb il·lustradors de la qualitat de Renau o Monleón⁷⁹.

La capçalera *Estudios*, si bé inicia la seva presència amb data d'1 de desembre de 1928, en realitat es tractarà de la continuació de *Generación Consciente*, revista apareguda a Alcoi, posteriorment traslladada la seva redacció a València, des de 1923. El seu títol, en un moment en què la dictadura legisla contra la propaganda neomalthusiana, serà suspès i els editors es veuran obligats a buscar-ne un altre. Tanmateix, la revista, fora d'aquest canvi, tant col·laboradors com línia editorial seguiran essencialment els mateixos. Aquesta voluntat de continuïtat es manifestarà en el manteniment de la numeració. El darrer número de *Generación Consciente*, el novembre de 1928 serà el 63, mentre que el primer d'*Estudios* serà el 64⁸⁰.

Al seu torn, *Generación Consciente* sorgirà inicialment com a un suplement del setmanari *Redención. Órgano del Sindicato Único de Trabajadores de Alcoy y portavoz de la CNT*. Aquest suplement, dirigit per José Juan Pastor, va donar un gran pes als

---

⁷⁷ Fet ja reconegut pel propi Navarro, (1997), pp. 198-200

⁷⁸ Concretament, tot referint-s'hi "la revista española que en la actualidad sostiene con mayor gallardía el pabellón del pensamiento libre" Lacerda de Moura, María: "El salvajismo fascista contra los israelitas", *Estudios*, núm. 120, agost 1933 esmentat a Navarro (1997), p. 71)

⁷⁹ Navarro, (1997), pp. 72-79.

⁸⁰ Si bé la investigació de Navarro només cobreix l'etapa en què la revista adopta la capçalera *Estudios*, és a dir, entre 1928 i 1937, José Navarro Moneris investiga la publicació durant l'època en què es denomina *Generación Consciente*, és a dir, entre 1923 i 1928. José Navarro Moneris; *Generación Consciente*.

aspectes relacionats amb la cultura i la salut, i aquest fet, aquesta química creada amb un públic àvid d'un nou estil en les revistes llibertàries va fer que prengué embranzida i vida pròpia fins que la repressió de la dictadura contra els òrgans de propaganda anarco-sindicalistes van propiciar la seva independència posteriorment el seu creixement en planes, col·laboradors i difusió. Ja en aquesta època comptava amb la col·laboració d'Eusebi Carbó, dels anarquistes propers a l'individualisme José Alberola i Fortunato Barthe i amb l'anarco-naturista català establert a l'Uruguai Albà Rossell.⁸¹

Serà precisament amb la dictadura quan iniciarà aquesta transformació de suplement a revista independent, i quan iniciarà les bases del que seria el seu prestigi posterior. Amb el mateix director i equip, la nova capçalera, *Generación Consciente, Revista Ecléctica*, esdevenia tota una explícita declaració d'intencions. Esdevenia, d'una banda una presa de posició clara favorable al neomalthusianisme i l'eugenisme que, des de principis de segle, provinent principalment de França s'havia anat introduint paulatinament entre els medis llibertaris des de Barcelona i mercè a la influència de Paul Robin. En aquest sentit, aquesta influència del neomalthusianisme, i aquest interès per les qüestions socials fa d'aquesta revista un vehicle de penetració de les idees provinents de l'individualisme francès, en aquest moment molt preocupat per aquests temes.

Si bé José Juan Pastor, ja des de 1921 a *Redención* dirigeix la revista fins a la seva fi, el 1937, en plena guerra civil, la seva direcció serà més aviat administrativa que periodística o editorial. Les seves col·laboracions són escadusseres i de poc o nul contingut polític. Qui exercirà les funcions de director editorial serà l'anarquista de tendència individualista Antonio García Birlán⁸², el qual, amb diversos pseudònims (Dyonissios, Julio Barco) escriurà nombrosos articles comentaris i marcarà sovint la línia d'opinió de la revista. D'altra banda, a banda de García Birlán, el qual col·laborarà amb altres revistes de l'òrbita individualista com *La Revista Blanca* o *Ética*, trobarem altres redactors, la major part dels quals es mantindran al llarg de la història de la publicació, i que com el seu director editorial alternaran les seves col·laboracions amb altres revistes afins. Es tractarà d'Isaac Puente, David Díaz, Adolfo Ballano, Pere Foix (Ps. Delaville), Antonia Maymon, Higinio Noja Ruiz, Fortunato Barthe, Roberto

---

Sexualidad y control de Natalidad en la cultura revolucionaria española. Mecanografiat. Asociación Cultural Alzina. Alicante, 1988

⁸¹ Navarro, (1997), pp. 29-31

Remartínez, León Sutil o Emilio Mistral. Entre els col·laboradors externs trobarem persones no estrictament anarquistes, encara que amb un cert prestigi entre el món llibertari, com poden ser Luis Giménez de Asúa, Regina Oposso, Àngel Sanblancat, i en una època posterior, el Dr. Fèlix Martí Ibáñez, l'enginyer i periodista Alfonso Martínez Rizo, la periodista i lliurepensadora brasilera Maria Lacerda de Moura, Felipe Alaiz o Santiago Valentí Camp⁸³.

Generación Consciente - Estudios va publicar, entre setembre de 1923 i juny de 1937 un total de 165 números, 64 dels quals amb la primera capçalera, i 102 amb la darrera, iniciada amb data del primer de desembre de 1928. Tenia, per tant una periodicitat mensual, amb un número extraordinari anual. El seu preu (50 cèntims, números extraordinaris 1pta.), fins que la carestia de la guerra el féu incrementar a 60ct es mantingué estable al llarg de gairebé tota la seva trajectòria. El seu format no va variar gaire al llarg de la dècada dels vint, amb una extensió de 48 planes els ordinaris. Posteriorment, a partir de 1931-1932, amb la incorporació dels dissenyadors i grafistes Renau i Monleón, la seva qualitat gràfica es va incrementar considerablement, amb major presència d'il·lustracions, més fotomuntatges i una renovació qualitativa formal evident.

Sembla que malgrat l'èxit de públic de la revista, s'arrossegaren problemes econòmics des de la primera època. De la mateixa manera que la major part de la premsa obrera, el sistema de distribució de corresponsals i paquetares havien tingut la seva influència, i les queixes contra els impagats resultaran freqüents al llarg dels anys de la seva existència⁸⁴.

Des de 1928, un cop passades les etapes de *Redención* i *Generación Consciente*, la nova capçalera *Estudios* haurà de passar per una època (1928-1931) marcada, com la immediatament anterior, i com succeeix a la major part de la premsa, per la gran pressió de la censura de la dictadura. Aquest fet es tradueix, com passa en altre revistes afins, en l'escassetat de referències a l'actualitat o en la pràctica absència de comentaris polítics. Aquesta és una circumstància que es repetia ja a La barcelonina *La Revista Blanca*. La tolerància del règim envers els continguts culturals contrastarà amb la intransigència respecte dels polítics o socials. En aquest sentit, Javier Navarro promosa mesurar la

---

⁸² Almenys així ho considera Miguel Íñiguez a, Miguel Íñiguez; *Cuadernos para una enciclopedia histórica del anarquismo español*, Núm. 21, maig 1984. Més testimonis en aquesta direcció aporta Navarro (1997) p. 50

⁸³ Navarro (1997) pp. 50-51

⁸⁴ *Ibid*, p. 45

intensitat de la pressió de la censura a partir del baròmetre que suposen els comentaris de García Birlán a les seccions "Notas y Comentarios i Gacetilla"⁸⁵. En el moment en què, el 1930, la dictadura es queda sense dictador s'accentua el to crític de la publicació.

El 1931, amb la proclamació de la Segona República, desapareix la censura, i per tant, la llibertat d'expressió permet un major pes per als comentaris polítics a la secció d'"Actualidad", a càrrec també del director editorial. Això permet accentuar una línia política aquesta vegada obertament anarquista, i en alguns aspectes en la línia més radical del faisme. Tanmateix, a diferència del que podria esperar-se, no disminueixen els seus continguts culturals, o els relacionats amb la salut i la sexualitatsexuals, potser els que més atreuen un públic heterogeni, sinó que es poden presentar sense tantes barreres. D'altra banda, i malgrat les polèmiques i tensions que en aquest moment sorgeixen en el sí del moviment anarquista, la revista manté el seu esperit obert i eclèctic.

Ja a partir de 1932, l'evolució política i social de la república provoca una decepció entre el moviment anarquista, que veu defraudades les seves expectatives igualitàries i de solidaritat i presència que l'obsessió per l'ordre social de les autoritats governatives comporta l'ús indiscriminat de la repressió com a fórmula de resolució de conflictes amb les classes populars. Això genera unes importants dosis d'hostilitat contra el sistema polític existent i la immersió en una estratègia insurreccional anomenada la gimnàstica revolucionària⁸⁶. D'altra banda, la conjuntura internacional resulta especialment complicada a mesura que es comencen a percebre els efectes devastadors del crack borsari del 29, que els sistemes democràtics cauen, com un castell de naips, per l'embranchada dels grups autoritaris i d'inspiració feixista, agreujat amb reiteradescrisis diplomàtiques, fet que fa presagiar la imminència d'una nova guerra mundial. Tot plegat genera una gran atenció als aspectes relacionats amb la crisi interna del capitalisme, a l'anàlisi i la crítica política dels règims totalitaris, en especial a l'Alemanya hitleriana, o a engegar i participar en campanyes pacifistes

Els fets d'octubre de 1934, amb l'impacte ocasionat per l'ús extrem de la violència i la repressió contra comunistes i anarquistes van fer reaparèixer la censura i accentuar el ressentiment i la radicalització contra unes institucions republicanes dominades per una dreta reaccionària. De tot això, com succeirà amb la premsa d'inspiració llibertària, se'n farà ressò *Estudios*, fins que les eleccions de febrer de 1936, amb la victòria del Front

---

⁸⁵ *Ibid*, pàg. 57

⁸⁶ Casanovas, (1997), pp. 102-132

Popular pugui permetre una certa esperança i recuperació de la il·lusió entre els col·laboradors d'Estudios. L'immediat esclat de la guerra civil, i en certa mesura, de la revolució llibertària en determinades àrees del país, entre 1936 i part de 1937 van propiciar una època de gran efervescència i intensitat revolucionària a la vegada que enfonsar els editors en importants problemes d'abastiment de paper i de qüestionar la seva continuïtat pels seus problemes econòmics, fins que finalment desapareix el juny de 1937⁸⁷

A tall d'epí·leg, una vegada la desfeta republicana destrueix exhaustivament el món cultural anarquista, José Juan Pastor, el que havia estat director *de facto* de la revista, tractarà, a finals de la dècada dels quaranta a València, de reprendre la seva activitat editorial i publica "*Estudios. Fascículos de temas amenos y educativos*", una col·lecció de fascicles de divulgació científica, naturista i literària i posteriorment edita una *Enciclopedia de la Salud*, i d'altres publicacions amb plantejaments de medicina natural. Evidentment, tot plegat desprovist del tarannà llibertari i esperit polític que havia inspirat la prestigiosa revista eclèctica anterior al període franquista⁸⁸.

La línia editorial que inspira els redactors de la revista valenciana està constituïda per tres eixos bàsics, recollits per Javier Navarro al seu llibre⁸⁹. La *cultura*, en una accepció àmplia del terme, la més revolucionària i emancipadora, en un sentit de construcció de codis i referents propis, generadors d'un significat específic i integrador de tots aquells que resten voluntària o involuntàriament exclosos del sistema econòmic-social dominant, i que cerquen una alternativa global a la societat capitalista. L'*autodidactisme* com a manera d'assolir coneixement, no únicament com fórmula de compensació d'una formació acadèmica deficient, sinó com a estratègia emancipadora de conquesta d'un propi jo, mitjançant l'adquisició de cultura⁹⁰. L'*eclecticisme*, que indica no únicament les bases heterogènies del discurs i la diversitat de temàtiques a tractar, sinó un esperit obert, no dogmàtic, amb la intenció d'esdevenir una plataforma de debat abans que un púlpit. Aquests tres eixos són tres claus que permeten explicar el gran èxit quantitatiu i qualitatiu, i el gran prestigi entre l'univers anarquista de les dècades dels vint i dels trenta.

Si bé s'ha arribat a estimar una difusió de fins a 65.000 – 75.000 exemplars en alguns números especials o extraordinaris, l'única dada suministrada per la revista és la

---

⁸⁷ *Íbid*, pp. 56-65

⁸⁸ *Íbid*, pp. 66-67

⁸⁹ *Íbid*, p. 54

⁹⁰ Marín, (1995), pp. 283-310

de 2.000, el 1924, encara sota la capçalera de *Generación Consciente*. Tanmateix, probablement aquesta darrera xifra, tan curta, a més de poder servir com a argument de reforç dels endèmics problemes econòmics alegats pels editors, el cert és que les vendes, especialment a final de la dictadura i l'inici de la república van experimentar un gran increment i les xifres reals haurien de computar-se més aviat per desenes de milers. De fet, Navarro esmenta la xifra que dóna Alexander Shaphiro, delegat de l'AIT; uns 25.000⁹¹. Això, en comparació a les xifres de *La Revista Blanca*, amb un mínim de 6.000 i un màxim de 12.000, alguns dels títols de la col·lecció *La Novela Ideal*, amb prop de 50.000 o el més important òrgan de la premsa confederal, *Solidaridad Obrera*, amb vendes estimades entre 25.000 – 50.000⁹² fa situar *Estudios*, no únicament com a la revista cultural més prestigiosa de l'univers llibertari, sinó, i sobretot, com a la més venuda. En aquest sentit, dos dels secrets dels seus bons nivells de venda i distribució deuen estar molt relacionats, d'una banda, amb el seu preu, 50 cts. relativament assequible per a un públic urbà de classe obrera, amb una certa capacitat cultural, i de l'altra, per la diversitat de públic a la qual s'adreçava. La seva preocupació per no aparèixer com a un òrgan sectari, sinó com a una publicació oberta a diverses sensibilitats, on podien cabre anarco-sindicalistes, naturistes, vegetarians, pacifistes, feministes o neomalthusians, contribuïa a sumar més que a restar, i ben segur, va resultar un encert de la seva direcció editorial.

De tota manera, si considerem *Estudios* com a una revista fonamental, vehicle de debat i difusió d'idees individualistes a Espanya, és sobretot pels seus continguts. A diferència de LRB, en cap moment, els editors, que tracten de buscar un públic el més ampli possible, tracten de definir-se explícitament per cap de les heterogènies tendències existents en el sí de l'univers anarquista. Tanmateix, existeix un vocabulari, unes idees i unes concepcions que remetent inevitablement a l'individualisme anarquista, en totes les seves dimensions. D'una banda, la seva filosofia eclèctica, adjectiu aleshores emprat abastament a LRB així com a *Ética* i *Iniciales*, indicarà un important sentit de respecte a la individualitat particular, un dels eixos ideològics bàsics de l'individualisme. D'altra banda, el gran pes dels temes relacionats amb la sexualitat i amb la necessitat de contruir un nou conjunt de valors morals són compartits per l'individualisme francès, en aquests moments de gran influència entre els medis llibertaris.

---

⁹¹ Navarro, (1997), p. 69

⁹² *Íbid*, pp. 67-70.

Precisament la gran preferència donada als temes sexuals és una de les claus del seu èxit, donada l'existència d'un públic desitjós de compensar les mancances educatives sobre aquesta qüestió. De fet, si no hagués estat per la pressió de la censura és molt probable que hagués conservat el seu antic nom *Generación Consciente*, el qual la identificava com a revista neomalthusiana⁹³. La implicació dels editors de la revista en el moviment internacional per al control de la natalitat i per a la llibertat sexual serà total i probablement un dels seus trets identitaris més destacats. *Estudios* no és únicament un suport des del qual s'especula sobre la llibertat sexual com a fórmula essencial de llibertat individual, sinó que resultarà també una plataforma des de la qual s'actuarà. És en aquest sentit que haurem d'interpretar la implicació personal de José Juan Pastor i del Dr. Isaac Puente, com a representants espanyols, en el comitè fundador de la *Lliga Mundial per a la Reforma Sexual sobre Bases Científiques*, creada a Copenhague el 1928, a la qual es van adherir posteriorment altres revistes com *Eugenia*, *Orto Ètica i Iniciales*⁹⁴, la darrera de les quals va tenir la representació espanyola d'aquesta institució a pocs metres de la seva redacció, al carrer Premià, al barri de Sants, a Barcelona.

El gran pes de la sexualitat entre els continguts de la revista responia, en realitat, a uns objectius ben concrets i resumits en quatre blocs per Javier Navarro. La defensa del control de natalitat i l'exposició i apologia de la filosofia neomalthusiana; la reivindicació de l'eugènica i dels seus principis⁹⁵; la difusió d'informació sobre mitjans

---

⁹³ El neomalthusianisme, que analitzem en profunditat en el capítol 7, el podríem definir breument, almenys en el sentit que l'utilitzarà el moviment anarquista, com a l'aplicació de les teories de Malthus sobre la insostenibilitat de l'increment demogràfic en el món coetani. Davant d'aquesta dissociació entre creixement poblacional i recursos econòmics, els neomalthusians anarquistes proposen el control de la natalitat com a; mesura que permeti frenar l'empobriment progressiu de les famílies obreres que veuen minvar els seus recursos en la mesura que augmenta el nombre de fills; manera d'optimitzar els recursos de supervivència de les famílies obreres, que mitjançant la *generació conscient* poden assolir un proletariat més fort físicament i més educat; i finalment com a dret que tenen els individus, en especial les dones, a disposar lliurement del seu propi cos i la seva sexualitat.

⁹⁴ Navarro, (1997) p. 102. L'autor afegeix el nom d'algunes de les persones destacades en l'esmentada lliga internacional. El comitè era presidit per August Forel, Havelock Ellis i el Dr. J.H. Leuenbach. El secretari general era Magnus Hirschfeld. Per França es van adherir Victor Margueritte, Eugène Humbert (com recordarem, resident a Barcelona durant la Primera Guerra Mundial) i Gabriel Hardy

⁹⁵ De la mateixa manera que el neomalthusianisme, desenvoluparem aquest tema amb major profunditat en el proper capítol. En tot cas, una definició breu i pràctica del concepte d'eugènica anarquista indicaria com a la ciència de selecció natural aplicada a la reproducció humana, de manera que es potenciés la reproducció dels individus més aptes i es limités la dels menys. A banda dels aspectes reproductius, per als anarquistes l'eugènica esdevenia també la propagació dels factors positius (eugènics) que afavorien aquesta millora de la "raça" proletària (naturisme, aire lliure, nudisme, activitat física) i la neutralització dels factors negatius (disgènics) que empitjaven la qualitat genètica dels individus (alcohol, tabac, urbanisme capitalista, alimentació,...) Masjuan, (2000), pp. 369-428 i Diez, (2001), pp.115-128

de control de la natalitat o l'omnipresent idea de la necessitat d'una educació sexual oberta i despullada de prejudicis.⁹⁶

Des dels seus inicis, i ja abans sota l'antiga capçalera, *Estudios* esdevé aquesta plataforma de debat i discussió sobre la sexualitat, una sexualitat que no pot aïllar-se del context anarquista, per tant, una sexualitat que esdevé, bàsicament, un instrument simbòlic i alliberador. D'una banda perquè el canvi de paper donat a aquest aspecte de la vida humana pot arribar a representar la revolució més íntima i quotidiana; de l'altra, perquè el model defensat presenta el doble component inherent a l'anarquisme; la destrucció d'una vella moral sexual, basada en el prejudici, i la construcció d'una de nova, basat en el principi de llibertat. Els editors d'*Estudios* són ben conscients de la importància de la sexualitat en la vida humana, i l'interès que desperta entre les noves generacions d'afins a aquestes idees. És per tot això que no únicament la preferència de la revista pels temes sexuals, sinó el seu tractament, obert i eclèctic reforçaran els lligams entre publicació i lectors. En aquest sentit, cal explicar que les idees exposades no seran en absolut dogmàtiques, i que, més enllà de la condició de mantenir opinions coherents amb la concepció anàrquica de llibertat, les postures defensades des de les planes de la revista seran plurals i diferenciades, des de les que consideren l'amor lliure com a una unió heterosexual, monògama, estable, fidel, amb lligams afectius i sense intervenció de l'església o de l'estat, fins a les més radicals, en la línia dels intercanvis sexuals promiscus propugnats per Armand, en les quals el lligams amorosos representen més un problema que un avantatge o el nihilisme sexual de Mariano Gallardo, ambdós col·laboradors habituals d'*Estudios*.

Aquest discurs renovador de la sexualitat, a banda de les influències de l'individualisme francès ja esmentat, restarà articulat a partir de dues personalitats molt fonamentals; Isaac Puente⁹⁷ i Fèlix Martí Ibàñez⁹⁸ El primer, metge, defensor i impulsor del naturisme i militant molt actiu de la CNT i de la FAI, amb els quals participarà en nombrosos moviments insurreccionals escriurà una munió d'articles sobre medicina, naturisme a diversos diaris i revistes anarquistes, a més de publicar documents de teoria

---

⁹⁶ Navarro, (1997), p. 103

⁹⁷ Una extensa biografia d'Isaac Puente (1896-1936), acompanyada d'alguns dels seus textos la trobem a, Miguel Íñiguez; Juan Gómez; *Isaac Puente. Médico rural, divulgador científico y revolucionario*. Papeles de Zabalanda, Vitoria 1996

⁹⁸ Trobarem alguns apunts biogràfics sobre Martí Ibàñez (Cartagena 1913- Nova York 1973) a, Ignacio Vidal; *Consultorio psíquico-sexual: Dr. Félix Martí Ibáñez*. Barcelona, Tusquets 1976

llibertària⁹⁹. El segon, psicòleg, lliurepensador i el sexòleg català més important abans de la guerra civil, va tractar de donar, al seu consultori psíquico-sexual que la revista inicia des de gener de 1936, una orientació oberta i alliberadora, allunyada dels prejudicis convencionals sobre la sexualitat.

El consultori mèdic serà una de les seccions amb major presència a les planes de la revista, i presumiblement, una de les més consultades, normalment a càrrec dels doctors Isaac Puente o Roberto Remartínez. Posteriorment s'hi va afegir la ja comentada, de caire més estrictament de psicologia sexual, a càrrec del doctor Fèlix Martí Ibáñez. A banda d'aquests continguts sexuals, de medicina o de naturisme – hauríem d'afegir la preferència dels editors de la medicina natural enfront de la medicina alopàtica-, la resta de continguts no diferien gaire respecte de la resta de la premsa cultural anarquista. Existia una secció de biblioteca, en què es comentaven les novetats bibliogràfiques sobre aspectes relacionats amb la línia de la revista, una secció habitual de contes i novel·les, en què diversos autors, freqüents en aquests circuits editorials redactaven una narració breu per articles, que posteriorment s'editaven per separat a la col·lecció de “La Novela mensual de Estudios” de formes i estructures molt similars a *La Novela Ideal* de LRB,...

Precisament aquesta funció editorial serà una altra de les activitats més destacades. De la mateixa manera que LRB o *Iniciales*, i de forma coherent amb la bibliofília de la cultura anarquista, *Estudios* fundarà una editorial que publicarà desenes de títols de temàtica diversa, tot i que íntimament relacionada amb els continguts i la línia de la revista. De fet, aquesta activitat esdevindrà, tal com succeeix també amb un important percentatge de premsa llibertària, una considerable font de finançament. Complementàriament, tant a nivell econòmic com cultural, *Estudios* distribuirà, per catàleg, el fons bibliogràfic d'altres editorials, amb llibres afins a la seva línia eclèctica, on destacaran els llibres de cultura general, clàssics del pensament anarquista o literatura assimilable als seus gustos estètics¹⁰⁰

I els continguts sobre els quals s'edita abastament, de la mateixa manera que gaudeixen de seccions fixes a la revista, són, a banda de la prioritat donada a la sexualitat, la pedagogia, la ciència o l'anàlisi de l'actualitat, totes tres amb sessions fixes a la revista. L'interès per la primera, en què l'aprenentatge autodidacta esdevé un

---

⁹⁹ Entre ells, i com a més destacat *El comunismo libertario. Sus posibilidades de realización en España* (València 1933) que va servir de base teòrica per al dictamen final de Congrés confederal de Saragossa de 1936

¹⁰⁰ L'esmentat catàleg apareix reproduït a Navarro, (1997), pp. 241-254

instrument a partir del qual es pot accedir al “paradís de la raó”, tal com ho defineix Javier Navarro al títol del seu llibre, esdevé una de les constants i dels trets identitaris del pensament anarquista. La fe en la ciència, que ja vèiem fonamental en el profund idealisme de Federico Urales, persisteix també -encara no sense alguna suspicàcia-, entre els redactors de la revista. En aquest punt, gran part dels continguts publicats en aquesta secció resten molt lligats als avenços en anticoncepció o en tècniques eugenèsiques. La secció actualitat, on s'aboquen comentaris polítics, socials o econòmics, representa, com a la resta de la premsa coetània, un baròmetre per mesurar el grau d'intensitat de la censura. Així, a mesura que les dictadures fan minvar el seu grau de repressió, els col·laboradors es veuen més lliures per expressar les seves opinions.

Amb menor pes, trobem també articles i comentaris sobre aspectes relacionats amb les arts plàstiques, tot i la renovació gràfica propiciada per la incorporació des artistes Renau i Monleón, amb una estètica més avantguardisa, presència de fotomuntatges, o també amb fotografies artístiques de nus, especialment femenins.

Finalment, i variant el seu pes de manera conjuntural, trobem articles sobre filosofia, medicina, naturisme, ciència, literatura, anticlericalisme, política, economia, pacifisme, història o geografia.

Tal com podíem intuir en esmentar la gran influència d'Isaac Puente i Fèlix Martí Ibàñez en la línia editorial de la revista, la medicina, des d'una òptica naturista, esdevindrà un dels temes principals que conformaran la seva singularitat com a periòdic independent amb un important component individualista. Al llarg d'aquesta investigació hem parlat ja de la “Dispersió de tendències” iniciada a principis de segle, especialment a França, consistent en l'adopció, per part de l'anarquisme menys sindicalista, de noves idees provinents d'altres camps ideològics o científics. El naturisme, des dels seus múltiples vessants; vegetarianisme, nudisme, teosofia,... en serà un d'ells, que penetrarà ràpidament entre alguns sectors de persones pròximes a la filosofia anarquista. *Estudios* recollirà aquest procés, i mitjançant la seva influència i difusió, l'ampliarà. Ambdós doctors, Puente i Martí Ibàñez, amb la col·laboració d'altres com Eusebio Navas o Roberto Remartínez, apostaran per una medicina alternativa a l'al·lopàtica -que ataca els símptomes mitjançant l'administració de fàrmacs cars que no subvenciona cap seguretat social, sense resoldre la causa de la malaltia- amb l'adopció d'una visió més global, amb la reivindicació d'una medicina naturista o la incorporació de nous corrents com ara la medicina homeopàtica. En tot aquest polièdric moviment de renovació

mèdic, les planes d'*Estudios* serveixen per reivindicar un nou concepte de medicina i de metge. El metge ha de deixar d'ésser considerat com a un professional liberal, que tracta de minimitzar els símptomes de les patologies somàtiques. Ha de superar l'estatus d'aquell que trata d'apedaçar els desequilibris físics, psíquics i socials causants de les malalties, de la malaltia global que afecta tant els individus com la col·lectivitat. Ha d'esdevenir avant-guarda del proletariat en la lluita per destruir les causes d'aquests desequilibris; unes condicions de vida i de treball atemptatòries contra la salut, uns habitatges i urbanisme insalubres, una alimentació migrada en quantitat i qualitat, i en tot cas inadequada per al benestar físic i mental dels individus i uns usos i costums -moral sexual- basats en el prejudici i que suposen un greu obstacle a l'exercici de la llibertat individual -el dret a l'avortament, per exemple¹⁰¹ -

És així que hem d'interpretar *Estudios* com a un òrgan de suport als grups naturistes més afins al moviment llibertari -o anarco-naturistes segons la definició formulada coetàniament-. Molts naturistes llegeixen la revista, i la revista serveix de plataforma de debat i difusió del moviment naturista, i contribueix a la seva articulació en el sí del món llibertari. És així també com s'establirà una relació d'atracció mútua amb els naturistes que porten la seva pràctica fins a l'extrem del nudisme. Serà en aquesta clau que haurem d'interpretar l'aparició de fotografies de practicants del nudisme a les seves planes.

Com hem comentat anteriorment, un dels temes recurrents, i amb secció fixa, és el de l'educació. La fe absoluta i la sacralització de l'educació és una de les constants en el pensament anarquista¹⁰². Tanmateix, les darreres aportacions obliguen a fer alguns replantejaments en aquesta pressumpta mitificació¹⁰³. Malgrat l'arrel il·lustrada i rousseuniana del pensament pedagògic llibertari, més en reacció a un model escolàstic, autoritari, i dominat per la religió que a la formulació d'un model estrictament original, les idees d'arrel francesa sobre la iniciació permeten entreveure una influència individualista en les idees pedagògiques expressades a la revista i en algunes de les escoles organitzades pels anarquistes. Aquestes concepcions pedagògiques tractarien sobreot de preservar la independència moral i psicològica de l'alumne a partir

---

¹⁰¹ D'això ens parla abastament Eduard Masjuan al seu llibre *La ecología humana en el anarquismo ibérico*. Masjuan, (2000), pp. 429-464. Sobre la qüestió de l'avortament; Mary Nash; "Género, cambio social y la problemática del aborto", *Historia Social*, 2, 1988; "Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", a G. Duby.; M.Perrot (Eds.) *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. V, Santillana, Barcelona 1993

¹⁰² Alvarez Junco, (1976), pp. 520-540; SOLÀ, P. *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)*, Tusquets, Barcelona 1976

d'una interacció voluntària i igualitària, amb un ensenyament força individualitzat, i en què els rols educatius poden intercanviar-se amb relativa facilitat. De fet, alguns del plantejaments, que no forçosament s'han de correspondre a una sempre més prosaica realitat, apuntarien a una iniciació més que a una educació, en la qual, cada alumne, a diferència del model uniformitzador dels sistemes escolars nacionals, podria arribar a metes diferents, per camins diversos.

D'altra banda, la injusta execució de Ferrer i Guàrdia, comporta tota una mistificació de l'escola racionalista *per se*, de manera que sovint s'usa la marca sense un significat concret, tot prescindint d'uns pressupostos pedagògics no sempre ben definits, amb mitjans i objectius similars als formulats pel pedagog afusellat el 1909 arran de la Setmana Tràgica. I aquests són, segons el resum elaborat per Javier Navarro; l'absolut protagonisme del nen com a subjecte educatiu; una educació per a la vida i la natura -en reacció al dogmatisme i l'artificiositat de la societat establerta, i potser motivada per la insalubritat de la major part de recintes escolars; canvis en el rol dels educadors -en un sentit igualitari, com a reacció a les jerarquies, antagonismes de poder i els excessos de la disciplina escolar-, en els continguts -com a reacció contra la cultura "burguesa" i "clerical" dominant, i finalment un abstracte concepte d'escola nova i lliure.

En la mateixa línia que LRB i altres revistes anarquistes, *Estudios* reverencià la ciència i els progressos científics. Com altres publicacions similars, disposarà d'una secció de divulgació científica amb intenció pedagògica per informar els lectors d'invents, descobriments i darreres novetats. Un dels camps predilectes dels editors, potser per la influència dels metges naturistes que hi col·laboren es tracta de la biologia. L'interès per negar validesa de les creences religioses motivava la publicació d'articles que contradiuen obertament els postulats de l'església sobre qüestions com l'origen de la vida o l'evolucionisme, tot plegat des d'una òptica materialista, la qual cosa no exclou, al seu torn una certa sacralització de la ciència, substituïdora de la fe espiritual, adobat, a més, amb un to no exempt de poesia i idealització¹⁰⁴.

Precisament la poesia, o més aviat, l'existència d'un percentatge considerable del contingut de la revista dedicat a la literatura i les arts en general, coincideix també, amb el que succeïa a LRB, tot i que amb un grau d'importància quantitativa significativament inferior al quinzenari barceloní. Al llarg de la dictadura, la presència de seccions i articles dedicats a la literatura havia estat més gran, fins que el menor pes

---

¹⁰³ Marín, (1995), pp. 283-310

¹⁰⁴ Navarro, (1997), pp 160-161.

de la censura havia permès diversificar les temàtiques tractades. Tanmateix, com a secció fixa, i a càrrec d'Antonio García Birlán, els comentaris bibliogràfics van mantenir-se a la gairebé totalitat dels números de la revista, i la literatura, amb una estètica com veurem, molt propera a l'individualisme més pur, va mantenir un prestigi molt significatiu com a l'expressió d'uns valors afins a la línia de la publicació valenciana. Això pot comprovar-se en repassar l'alt percentatge de llibres de la Biblioteca Estudios dedicats exclusivament a la literatura (21%)¹⁰⁵

Els valors estètics defensats, tot i no ser, de lluny iguals, comparteixen elements amb els de LRB. Per als editors, tota creació artística representa una expressió de la vida i l'ideal, i preferentment ha de tenir contingut social. En aquest sentit, i coherentment amb l'estètica anarquista individualista, hi havia autors, com Ibsen, que mantenien un gran prestigi perquè, a banda de defensar valors de llibertat individual i de crítica als convencionalismes socials, el seu teatre esdevenia una expressió vitalista, amb els substrat omnipresent de les filosofies d'Stinner i Nietzsche.

En aquest sentit, i per diferenciar-se del realisme social inspirat a la Unió Soviètica, es reivindica una literatura popular, encara que no proletària. Una literatura viva i propera als problemes i esperances de la gent, amb valors humans i no una literatura de combat o propaganda. Una literatura preocupada pels temes universals, i no un seguidisme de les modes. Un art pedagògic assequible per a tothom, i no un art comercial. A partir d'aquests principis no resultarà difícil trobar articles en què es mostra hostilitat contra la literatura de consum que en aquests moments agafa embranzida; contra el món literari oficial, per l'arbitrarietat del seu cànon i l'allunyament de les avant-guardes, considerades com a artificioses i el·lites, de les preocupacions de les classes baixes.

Com a bona revista anarquista la seva actuació editorial, com hem apuntat abans, resulta molt significativa. Dels seus llibres publicats, el major percentatge, com dèiem, correspon a les obres literàries. Una breu mirada als títols ens permet conèixer els gustos estètics dels editors, i presumiblement, també, dels lectors. Els clàssics russos, especialment Tolstoi mantenen un pes determinant en les preferències. Dostoievski, Gorki, Gógol i Txèhov acaben de completar el panorama en què el contingut social de

---

¹⁰⁵ *Ibid*, pp 227-228. Aquí Navarro insereix una taula i un gràfic en què classifica la totalitat dels títols de la revista *Estudios* segons una ordenació temàtica. Per ordre d'importància trobem, com dèiem, obres literàries (21%), sexualitat, neomalthusianisme i dona (18'5%), política societat i economia (13'8%), ideologia anarquista i filosofia universal (11'8%) Medicina i naturisme (11%), cultura general (10'1%),

les obres es combina amb els problemes psicològics i existencial dels personatges. Víctor Hugo i les seves obres d'alt contingut social com *Els Miserables* o *Germinal* s'editen abastament. Joseph Conrad, Oscar Wilde, el mateix Ibsen o el dramaturg austro-hongarès Wedekind acaparen també preferències. Els valors de llibertat individual, crítica i insubmissió contra l'ordre establert i els convencionalismes, o el relativisme moral són trets que caracteritzen aquests autors i que atreuen uns lectors ben predisposats. L'atracció literària per Han Ryner i de Panaït Istrati suposen un tret més específic respecte de la premsa no individualista. Ambdós autors, a més, són traduïts i introduïts per l'individualista José Elizalde, i gaudiran de gran prestigi entre la totalitat de la premsa individualista. Les idees sobre pluralisme amorós, i el tarannà individualista que ha de conviure amb un medi hostil esdevenen elements literaris que agradarà el públic de les novel·les, de la mateixa manera que ho faran les novel·les de caire més social d'Upton Sinclair. Finalment, pel que fa als autors espanyols, els més publicats seran els de la generació del 98; l'Unamuno més intimista, el Baroja més social i l'obra literària d'Higinio Noja Ruiz o Caro Crespo¹⁰⁶.

A banda d'alguns relats breus que apareixen en les seves planes, a imitació de *La Novela Ideal*, de LRB, els editors d'*Estudios* tracten de publicar (entre 1928 i 1931) *La Novela Mensual de Estudios*, relats mitjans que ocuparan les darreres deu o dotze planes de la revista, d'autors com ara Pompeu Gener, I. Turgenev o Dostoievski. Des de 1931 desapareix la secció fixa, encara que es manté l'espai per continuar publicant diversos relats. La majoria d'aquests escrits literaris -més de trenta- tindran com a autor Han Ryner. El seu prestigi intel·lectual, el seu misticisme individualista i els seus valors humanitaristes resultaran de grat per als lectors i serviran per reforçar la seva tendència en l'individualisme existencialista d'arrel francesa, tal com hem descrit al segon capítol. En aquests contes, Ryner expressarà el que seran valors compartits per molts col·laboradors de la premsa individualista; una constant recerca interior que porta envers la saviesa; la reivindicació de l'heterodòxia, d'anar contra la tendència majoritària, de sortir-se del ramat; la tendència a la rebel·lia íntima, o la voluntat de l'harmonia personal, força coherent amb la tendència més espiritualista del naturisme¹⁰⁷.

L'anticlericalisme, com a la resta del moviment llibertari resulta un altre element freqüent que s'accentuarà a mesura que la República incrementa les tensions contra

---

Geografia, Història i Art (4'8%), Divulgació científica (3'7%), Educació i pedagogia; (2'4%), Anticlericalisme (2'2%) i diversos (0'7%)

¹⁰⁶ Navarro, (1997), pp 172-173

¹⁰⁷ *Íbid*, p. 175

l'església. Precisament, el bienni 1931-1932, quan la República aixeca encara expectatives de canvi entre els sectors llibertaris serà quan més s'intensificaran els atacs. El discurs anticlerical, de vegades molt inspirat per l'anarquista individualista i anticlerical francès André Lorulot presentarà unes característiques concretes a la revista *Estudios*. Es tractarà d'una crítica a la institució de l'església i al paper negatiu que va assumir en el passat, com a contrapunt del progrés científic i filosòfic. Es criticarà el seu proselitisme i la manipulació ideològica a què sotmet tant creients com no creients. Tanmateix, aquest anticlericalisme no ha de significar una absoluta fòbia antireligiosa. L'atac al catolicisme resulta compatible amb l'ensalçament de la figura de Crist, ja sigui mitjançant el sentiment cristià del misticisme literari de Tolstoi, ja sigui d'altres recreacions literàries d'escriptors com Panait Istrati o el mateix Han Ryner¹⁰⁸.

A més de dedicar espais a qüestions relacionades amb la política, l'economia i les ciències socials, un dels capítols importants, i que lligarà amb les tendències i actituds dels individualistes francesos serà la qüestió de l'antimilitarisme. Si bé ja existeix un substrat pacifista previ en el sí del moviment anarquista¹⁰⁹, l'impacte de la Primera Guerra Mundial (1914-1918) entre generacions d'uropeus fou d'una magnitud aclaparadora. Tot i que Espanya no intervingué ni hagué de patir directament les conseqüències, la consciència de l'horror de quatre anys d'una guerra fortament mecanitzada, dels efectes de les noves armes, i de les seqüeles físiques i psicològiques van impressionar, especialment en un moviment tan internacionalitzat com l'anarquisme. A les planes d'*Estudios* resulten freqüents els testimonis i record personals d'uns combatents amb greus problemes de reinserció social i psíquica, que reflecteixen la barbàrie i l'absurditat del conflicte. D'altra banda, la revista també vehicula els testimonis literaris que durant les dècades dels vint i dels trenta es popularitzen. Així es publicaran relats sobre la guerra de Thomas Mann, Edmundo d'Amicis, Romain Rolland, s'ensalçaran novel·les tan significatives de la literatura antibel·licista com *El fuego* d'Herny Barbusse (1930) o *Sin novedad en el frente* de Erich Maria Remarque (1930), aquesta darrera només un any després de la seva primera publicació¹¹⁰.

---

¹⁰⁸ *Ibid.* 178

¹⁰⁹ Álvarez Junco, (1976), pp 247-279; Rafael Núñez Florencio; "Patria y ejército desde la ideología anarquista" *Hispania*, LI/2, n. 178, 1991

¹¹⁰ *Ibid.*, pp. 188-189. Per aproximar-nos a la dimensió de l'impacte emocional i els records literaris de la guerra; J.M. Winter (Ed.) *La primera guerra mundial*. Aguilar. Barcelona 1992 pp. 206-207, 220 i 226-229, Marc Ferro; *La Gran Guerra*. Alianza Editorial 1970 [ed. original francesa Gallimard, 1969]

Paral·lelament, i especialment durant la dècada dels trenta, des de la revista s'accentuen les crítiques a la hipocresia de la diplomàcia internacional per les polítiques d'aliances i de rearmament que segueixen els estats europeus, i que fa presagiar que tot acabi amb una conflagració encara més espantosa de la que ha marcat tota una generació d'europeus. Així, redactors i col·laboradors presentaran com a culpables, a banda dels polítics i de les classes dominants, presentats com als únics beneficiaris de la guerra, els fabricants d'armaments, els quals els són mereixedors dels pitjors qualificatius. D'altra banda, i coherentment a la por estesa entre bona part de la població europea, especialment a mesura que l'Alemanya hitleriana recupera la seva potència militar i expressa el seu desig de revenjar-se de Versalles, existeix la sensació que la segona guerra mundial, molt pitjor que la primera, resulta imminent.¹¹¹

Com a fórmula d'oposició al creixent militarisme dels trenta, i lligat al moviment antimilitarista internacional, les planes de la revista serviran per defensar l'objecció de consciència. En aquestes campanyes hi hauria un important ressò de les actituds i idees de persones com Albert Einstein, les idees antibel·liciastes del qual gaudirien d'un important prestigi entre els lectors. A la vegada, i per iniciativa d'Isaac Puente i de Maria Lacerda de Moura, es participaria en diferents associacions internacionals contra la guerra com l'Associació Internacional Biocòsmica, una associació heterogènia i antidogmàtica, formada per savis o persones de prestigi humà i intel·lectual que treballés a favor de la fraternitat universal.

El fet és que la participació de nombrosos col·laboradors i responsables editorials de la revista en el moviment internacional contra la guerra fou considerable, tot i que no es donaren les implicacions que van tenir a altres llocs com França, Bèlgica o Suïssa. En aquest associacionisme aviat es va iniciar un contacte estret amb Eugen Relgis, un anarquista romanès resident a França i seguidor de les idees humanitaristes de l'escriptor francès Romain Rolland. Es tractava d'unes idees, molt aviat difoses i compartides per *Estudios*, en què es tractava de desenvolupar un sentit humà a l'existència, allunyat de la política de masses promoguda pels moviments totalitaris. Aquestes idees esdevenien una aposta pel respecte a la diversitat i la pluralitat d'opinions, una queixa pel desfassament entre progrés exterior tècnic-científic respecte del progrés interior individual i una preferència per l'evolució civilitzadora progressiva

---

¹¹¹ Navarro, (1997), pp. 188-190

enfront a la idea de la revolució armada. Com es pot veure, l'influx dels principis individualistes, o la crítica de Stirner i Tucker de la revolució resulten evidents¹¹².

D'altra banda, la revista servia per difondre les activitats del moviment antimilitarista internacional, amb què col·laboradors com Martí Ibáñez mantenien lligams. Així es parlava d'associacions com les *Llars Lliures Internacionals*, la *Lliga de Refractaris contra la Guerra* o la *Lliga Internacional de Combatents per la Pau*. Fins i tot, el Dr. Fèlix Martí Ibáñez, amb una representació de les Joventuts Llibertàries va assistir al *Congrés Internacional Juvenil Contra la Guerra*, celebrat a Ginebra, el 1936¹¹³.

De tota manera, el que més obsessionava els redactors i col·laboradors de *Estudios*, com molt bé assenyala Francisco Javier Navarro és l'intent de construcció d'una nova moral, d'un sistema de valors alternatiu a l'existent, antagònic del dominant a la societat capitalista i més coherent amb els principis llibertaris. I és potser en aquest punt quan s'evidencia el seu tarannà anarquista. Això, que resulta essencial per entendre la seva pròpia existència, la raó existencial de l'anarquisme *per se*, no representa cap novetat respecte de la ideologia i moviment llibertari, sinó que s'endinsa en les seves arrels històriques. Aquesta és una constant preocupació amb un substrat molt anterior al de la pròpia publicació i a la dispersió de tendències iniciada des de finals del segle XIX, i ja comentat abastament per clàssics com Brennan, Woodcock o Álvarez Junco¹¹⁴. I és que l'anarquisme, més que una ideologia, que un sistema conceptual o que un conjunt de creences, és, abans que tot, una forma de vida, d'entendre el món i d'interactuar amb ell.

Les referències a la superioritat ètica de l'anarquisme seran constants, en la mateixa línia que ho considera Marisa Siguán¹¹⁵ i que es desprèn de la seva estètica. Aquest prisma anarquista a partir del qual es condiciona la percepció del món, que influencia poderosament aquesta manera de viure i de veure, de pensar i d'actuar, resta estretament relacionat amb l'origen polièdric d'aquesta filosofia. Hi haurà un important component del pensament racionalista il·lustrat, del pensament liberal, i importants connexions amb els valors del republicanisme i federalisme, Això serà generador d'un tarannà eclèctic i d'una absència de rigidesa doctrinal. De fet, l'anarquisme propugnat

---

¹¹² *Ibid*, pp. 192-193.

¹¹³ *Ibid*, p.194

¹¹⁴ Brennan, (1962), pp. 105-132; Woodcock, (1979), pp. 11-59, Álvarez Junco, 1976, pp. 331-335

¹¹⁵ Esmentat a Navarro, (1997), p. 196

per *Estudios*, esdevindrà més una actitud vital que una construcció ideològica acabada¹¹⁶

Entre les principals pautes que seguirà l'anarquisme de la revista valenciana trobarem la idea de llibertat com a valor suprem, una llibertat que s'oposarà al control per part d'institucions com ara l'estat, que pretindrà limitar-la; la fe en la raó, la cultura i la civilització, entès com a alternatiu a la materialització que aquests conceptes han tingut en la societat coetània; la crítica a l'acció nociva de la societat en l'individu, i la necessitat de regeneració de la persona, a partir d'una nova moral o la incorporació de noves pràctiques i tendències com el naturisme, la consciència internacionalista o el neomalthusianisme-eugenisme; la fe en la naturalesa humana i la seva evolució, més en la línia de Rousseau que la de Hobbes; una certa atracció pel misticisme, pel món místic oriental, amb plantejaments afins a la teosofia, ben probablement per la influència de Fèlix Martí Ibáñez. Tanmateix, un dels components essencials, com ja hem vingut assenyalant en aquest punt, és el seu individualisme.

4.2.1. *L'individualisme a Estudios*

A diferència de la família Montseny, els editors d'*Estudios* no mantenen cap pretensió d'originalitat ideològica ni es consideren explícitament individualistes. Tanmateix, tant pels seus continguts com per la seva orientació no resulta difícil comprovar les afinitats ideològiques amb l'individualisme d'arrel més francesa, armandiana i ryneriana.

Com hem anat comentant, les preocupacions sobre la qüestió de la sexualitat és un dels trets distintius de la publicació, com ho són les preocupacions d'Armand per les noves fórmules de relació entre sexes, amb el seu concepte de la camaraderia amorosa i d'ús lúdic de la sexualitat. Tanmateix, això no vol dir, en absolut, que *Estudios* segueixi, disciplinadament, els preceptes dictats per l'individualista francès. Tot i que els individualistes de l'altra banda del Pirineu seran coneguts, traduïts, i valorats, l'esperit

---

¹¹⁶ Navarro, (1997), pp 196-197

eclèctic i plural de la revista, i la moderació de redactors com Isaac Puente o de col·laboradors com María Lacerda farà que les seves idees sobre sexualitat o individualisme no siguin acceptades i seguides acríticament. De fet, el nihilisme moral defensat per Armand haurà de veure's sovint contradit per les preocupacions morals i ètiques de la revista. En tot cas s'acceptaran algunes de les seves idees, i sobre les més extremes, com ara la seva defensa de la promiscuïtat, seran qüestionades o rebatudes per part d'alguns col·laboradors.

De fet, quant a la qüestió sexual, generadors de discurs com ara el Dr. Isaac Puente són sobretot partidaris d'eliminar obstacles morals per gaudir de la sexualitat, del domini de l'instint, i contraris a esdevenir esclaus de les necessitats sexuals. Tanmateix, aquest ha d'ésser un control basat en la raó, no pas en la fe, o en la irracionalitat obscurantista de la religió. En aquest sentit, Puente i d'altres intel·lectuals anarquistes apostaran per emancipar la sexualitat del fet biològic de la reproducció, per reivindicar el dret a gaudir plenament de la sexualitat, sense distinció de gènere, sense més límits que els que puguin impedir l'exercici de la llibertat sexual dels altres. Tot això, basat en la destrucció de tota influència de l'església i l'estat sobre la reproducció i la regulació de la sexualitat¹¹⁷.

Precisament com a fórmula de lluita política, com a subversió sexual, els editors de les revistes recorren a la publicitat del neomalthusianisme i l'eugenèsia; és a dir, als controls dels mitjans anti-conceptius i a les pràctiques que, des del seu punt de vista, poden contribuir a millorar qualitativament els seguidors de les seves idees. Així, la revista no esdevindrà únicament un instrument de propaganda, d'educació sexual, o d'apologia del control de la natalitat, sinó que actuarà directament mitjançant la venda i distribució de productes i dispositius inhibidors de la fecunditat, a la vegada que informará sobre les pràctiques eugèniques i farà campanyes contra els factors disgènics.

En aquest pensament sexual, en què es restitueix a l'individu la plena propietat del seu cos, podem trobar un rastre de pensament nietzscheà. El dret al plaer, a la satisfacció immediata i despullada, en certa mesura, de frens de caire moral, i fins i tot els resultats pressumiblement positius de la regulació eficaç de la reproducció i de les pràctiques eugèniques ens fan pensar en el conceptes de super-home del filòsof vitalista alemany.

Fora del terreny de la sexualitat, les reflexions individualistes resulten també molt freqüents a les seves planes de la revista. En intel·lectuals com Julio Barco, pseudònim

de García Birlán- fan exaltacions constants de l'individu, que contrasten amb un ambient, el dels totalitarismes d'entreguerres, que més aviat reivindiquen el paper de les masses. En aquest sentit trobem la presència de les idees més stirnerianes en les quals no hi ha res que pugui situar-se per sobre l'individu¹¹⁸. Elements com ara el difícil equilibri entre igualtat o llibertat, en què aquesta darrera mai s'ha de sotmetre a la primera, serveixen per criticar l'esperit polític de la tendència coetània dels moviments socialistes a menysprear el valor de la llibertat.

De tota manera, de la mateixa manera que havia succeït amb els Montseny, i en certa mesura, en l'individualisme liberal nord-americà, en la tensió permanent entre individu i col·lectivitat, s'accepta la idea d'un individualisme solidari, en la consciència que tota llibertat absoluta, tota autoafirmació individual comportaria una lluita constant que comportaria un desgast insuportable per a la societat. I que caldria uns mínims criteris, com ara la solidaritat entre individus, per a una convivència pacífica, sense haver d'entrar en la dinàmica del conflicte perpetu.¹¹⁹

D'altra banda, i molt coherentment amb els valors morals i educatius defensats per *Estudios*, es valorarà molt positivament les actituds individuals basades en la força de voluntat, l'acció directa la rebel·lia inconformista dels individus. Això és fàcilment identificable en els miralls literaris de la revista i de bona part del moviment anarquista coetàni¹²⁰. Les històries personals i de personatges fonamentades en la lluita per l'automillora individual, l'autosuperació moral i intel·lectual per la via de l'educació esdevindran referents per als editors de la revista, models a imitar pels lectors conveçuts. Tot plegat adobat per una estètica i un llenguatge místic, de vegades nietzscheà¹²¹.

---

¹¹⁷ Navarro, (1997), pp. 103-108

¹¹⁸ “Yo soy el dueño de mis deberes como soy el dueño, en teoría, de mis derechos; y en cuanto a entidades morales, políticas, sociales, religiosas, etc., Nada hay superior a mi personalidad, grande o pequeña, perdurable o efímera, no importa, pero real y exclusiva frente a todas las abstracciones sin cuerpo y sin voluntad que han dado en colovarse como fantasmas” BARCO, Julio R.. “Letras de América. Egocentrismo. *Estudios*, núm. 76, des. 1929

¹¹⁹ Navarro, (1997), p. 199

¹²⁰ Marín, (1995), pp. 133-200. L'autora analitza aquí algunes de les trames argumentals i de les característiques dels personatges. Especialment interessant resulta el de la novel·la de Martí Ibáñez *Yo, rebelde* (pp. 194-200)

¹²¹ Navarro, (1997), pp. 200 i 207-208

4.3. *Ética i Iniciales*

Les revistes barcelonines *Ética* (1927-1929) i *Iniciales* (1929-1937), malgrat tractar-se de publicacions de difusió limitada, tant pels seus continguts, com per la seva considerable trajectòria, resultaran imprescindibles per poder conèixer i analitzar el pensament individualista anarquista de les dècades dels vint i dels trenta.

Tot i tenir dues capçaleres diferents, la segona resultarà la continuació de la primera -tal com passa amb la successió *Generación Consciente - Estudios-*. El canvi de nom, com veurem, respondrà, com en el cas de les valencianes, com a fórmula per solventar problemes, la qual cosa no exclourà una lenta i progressiva evolució dels continguts.

De tota manera, si bé *Ética - Iniciales* no tindrà la gran difusió d'*Estudios*, ni el ressò de *La Revista Blanca*, no per això deixarà de tenir transcendència en el sí del moviment llibertari. És més, el fet que es tracti de la primera revista que es declara explícitament individualista, ens permetrà calibrar els processos de penetració de les idees individualistes en el sí del sempre polièdric univers anarquista, i servirà com a excel·lent base d'anàlisi per resseguir el discurs individualista i la seva influència en el conjunt d'idees que conformaran la xarxa conceptual àcrata al llarg de les dècades dels vint i dels trenta.

Com veurem, aquest individualisme explícit comença en la declaració de principis recollit als diferents subtítols de la publicació; *Ética. Revista de Educación Individual, Filosofía, Literatura, Arte y Naturismo* (1927-1929) *Iniciales. Revista Ilustrada de Educación Individual* (1929) *Revista de Educación Individual* (1929) *Revista Mensual Ecléctica de Educación Individual* (1929-1932) *Revista de los Espíritus Libres* (1933-1934) *Superación Moral y Física del Individuo* (1935) *Revista de Cultura Individualista* (1935) *Revista Mensual de Cultura Individualista Anarquista y Naturista* (1935) i *Revista Mensual Individualista* (1936-1937). A banda d'això, i de l'existència de col·laboradors individualistes com Ryner, Armand, Carcía Birlán o Gallardo, mantindrà una línia editorial basada en idees i conceptes clarament individualistes a més d'encapçalar, com veurem, iniciatives stirnerianes com l'intent de creació d'una federació d'individualistes a la manera de les unions d'egoistes recollides a *Der Einzige...*

Tot i la transcendència que, des del punt de vista ideològic, mantindran aquestes capçaleres, tant l'existència de la revista, com el seu contingut o la seva línia són avui, encara, força desconeguts, tal com succeeix amb la major part de la premsa cultural àcrata. Amb l'excepció de *La Revista Blanca*, i, gràcies a Javier Navarro, de *Estudios*, les capçaleres individualistes barcelonines han estat molt poc investigades. Únicament les referències parcials d'Antonio Elorza¹²² al seu treball, realitzat a principis de la dècada dels setanta, i referida especialment al període de la dictadura, i la més recent recerca de qui subscriu aquesta investigació¹²³ s'ocupen de recuperar la memòria històrica d'aquestes publicacions.

Precisament Elorza situa els orígens de la revista en el context de la pressió de la dictadura contra la CNT, i els marges de llibertat que, en canvi, les autoritats primorriverestes permeten per a l'acció cultural de l'univers anarquista. Sorgida entre grups de naturistes anarquistes, especialment a l'entorn de l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, proper a la maçoneria de Barcelona¹²⁴, i de la iniciativa particular de J. Elizalde, *Ética* esdevindrà una revista que tractarà d'aplegar diverses tendències i grups en el sí de l'anarquisme, com el naturisme, el nudisme, el sexualisme revolucionari, l'esperantisme o l'antimilitarisme. Tot plegat, pretén recollir la necessitat, per part de molts anarquistes, de trencar amb els convencionalismes socials i morals, amb els hàbits establerts de la vida quotidiana, de promoure la revolució des de les pròpies consciències. De fet, la introducció, a Espanya, de la filosofia de Han Ryner, amb tot el seu discurs introspectiu, d'autoqüestionament constant dels propis prejudicis, d'instint de recerca vital, es farà mitjançant la revista barcelonina i les traduccions a l'espanyol de J. Elizalde. Així, ben aviat, moltes portades d'*Ética* comptaran amb fragments literario-filosòfics de l'individualista francès¹²⁵.

D'altra banda, una altra raó de ser d'*Ética* és la de tractar de marcar distàncies entre el naturisme anarquista i el difús conjunt de tendències vegetarianes naturistes més terapèutiques com podien ser les aplegades al voltant de *Naturismo* o *Pentalfa*, de Barcelona, i *Helios*, de València, més centrades en aspectes més físics i terapèutics que en una concepció més global i social elaborada des de l'òptica anarquista. A la vegada,

---

¹²² Antonio Elorza; "La CNT bajo la dictadura 1923-1930" *Revista del Trabajo*; 44-45. 1973-1974

¹²³ Xavier Diez; *Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. Pagès editors.Lleida 2001, basat parcialment a la recerca de nou crèdits *Ameu-vos... i n us multipliqueu! Anàlisi del discurs ètico-sexual de l'anarquisme individualista a Catalunya. Ética-Iniciales 1927-1937*) Universitat de Girona. Girona 1999. En tràmits de publicar-se a Spagna Contemporanea, hi ha també un article en què es resumeix el contingut del llibre.

¹²⁴ Elorza,. (1974), p.397

els editors d'*Ética*, tracten d'activar una xarxa associativa per portar a la pràctica les seves idees sobre la implantació del nudisme, l'excursionisme, les activitats físiques recreatives o l'activisme cultural. De fet, la revista representa una activitat més de l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, un ateneu d'orientació llibertària individualista.

Aquesta institució, en principi no gaire diferent de la resta d'entitats associatives que sovintegen a l'univers cultural anarquista de l'època, que servia especialment de lloc de lectura, d'organitzacions de cursos i cicles de conferències i amb una activa secció excursionista (*Sol y Vida*) esdevenia una entitat que, ubicada en un principi a la seu de l'*Ateneu Enciclopèdic Popular*, pretenia coordinar els grups naturistes de Catalunya, tot donant-los un accent anarquista, reconduir els seus simpatitzants vers l'individualisme i tractar d'aplegar-los en una frustrada *Federació Nacional d'Individualistes*¹²⁶.

Paral·lelament, les activitats de l'Ateneu i de la revista servien a la vegada per donar cobertura als preparatius revolucionaris confederals. A banda de la participació d'*Ética*, i del seu editor, J. Elizalde, en la fundació, a la platja del Saler, de la FAI el 1927, la policia, en l'informe ressenyat per Elorza, va detectar una gran activitat conspiradora contra la dictadura entre agost i setembre de 1928. Aquesta sospita va justificar un registre en què es van trobar documents hostils al règim de Primo de Rivera, contactes amb militants anarco-sindicalistes i un seguit d'anomalies administratives que van comportar la primera de les clausures imposades pels representants de l'autoritat. Les topades amb el poder i els problemes econòmics seran dos dels factors que condicionaran les desaparicions i reaparicions de la publicació barcelonina. Tanmateix, i malgrat les dificultats i les precarietats materials i obstacles polítics, *Ética* i *Iniciales* mantindran una trajectòria llarga, amb més de vuitanta números publicats al llarg de deu anys d'existència¹²⁷.

En investigar anteriorment sobre aquesta significativa publicació, l'autor d'aquestes línies va considerar útil dividir en cinc períodes diferents la seva trajectòria. El primer, entre gener de 1927 i gener de 1929 seria quan la seva capçalera es denominava *Ética*. Als editors, bàsicament un grup d'afinitat al voltant de J. Elizalde,

---

¹²⁵ *Ibid*, pp. 397-398

¹²⁶ *Ibid*, pp 398-399

¹²⁷ Concretament he pogut localitzar uns 87 números diferents; *Ética* 1-24 (gener 1927- gener 1929), publicats ininterrompudament tret d'una suspensió legal d'un número el 1928), uns 8 números, ja sota la capçalera *Iniciales* el 1929, 5 el 1930, 1 el 1931, 12 el 1932, 11 el 1933, 11 el 1934, 8 el 1935, 5 el 1936 i 2 el 1937. La major part dels exemplars es troben a l'IMHB, l'IISG, i darrerament, mitjançant fotocòpies suministrades per l'autor, a l'AEP-CDHS.

Adolfo Ballano i Miguel Miró, en aquest moment els agradava emprar abastament l'adjectiu eclèctic per definir-la. I aquest ús el podríem considerar amb una doble acepció. Eclèctica perquè les temàtiques tractades eren variades; naturisme, art, literatura, sexualitat i filosofia individualista, i a la vegada com a sinònim de pluralitat, tolerància i desig de marcar distàncies respecte de qualsevol posició dogmàtica o de prendre partit per les diferents famílies i tendències en el sí de l'anarquisme. Al llarg d'aquest bienni, tant l'aparença física com l'estructura de continguts seran similars als de *La Revista Blanca*, i fins i tot la mateixa Federica Montseny, que en aquest moment sembla que mantindrà una bona relació amb Elizalde, hi col·laborarà puntualment. Fins al darrer número d'aquesta primera època va mantenir una certa qualitat gràfica, extensió i regularitat d'aparició. Tanmateix, la pressió policial, que suposa la detenció i empresonament de l'equip editor, tal com hem comentat anteriorment, i els seus problemes econòmics porten a la seva primera desaparició, el gener de 1929.

Immediatament després, el mes següent, es produeix el canvi de capçalera, i la revista es passarà a dir *Iniciales*, fins a la seva desaparició. En un principi comptarà amb els mateixos col·laboradors, tot i que aviat començarà un relleu progressiu. Se seguirà una línia molt similar a l'anterior, amb el mateix culte a la filosofia de Han Ryner, el qual encara continuarà publicant alguns textos a la portada. D'*Ètica* heredarà el seu arxiu, -amb la venda per correu d'exemplars endarrerits i enquadernats, i també la seva penosa situació econòmica. Precisament, aquesta segona etapa que comença en el moment del canvi de nom, i que es perllongaria al llarg de 1930 i 1931 es caracteritzaria per la precarietat de mitjans, la davallada generalitzada de qualitat gràfica, la reducció quantitativa de continguts, i la gran irregularitat en la seva aparició, amb grans lapses de temps sense publicar-se. D'altra banda, aquesta segona etapa és també un període de transició en què, a més del progressiu relleu de l'equip d'editors i redactors, sembla abandonar-se el model de *La Revista Blanca* i es consolida l'intent de crear una revista gràfica, amb característiques més singulars, amb l'aposta per continguts més declaradament sexuals, naturistes, i individualistes, més en la línia d'*Estudios*, tot i que sense la seva qualitat ni dimensió. L'individualisme començarà a ser més explícit, amb col·laboracions i correspondència més assídua amb E. Armand, Mariano Gallardo, Sébastien Fauré o André Lorulot. Finalment, en aquest període, la redacció es traslladarà a un local propi, al carrer Premià, núm. 44, del barri de Sants, i la revista, de

la mateixa manera que les publicacions analitzades crearà una editorial; *Somo* (1929-1930), posteriorment *Ediciones de Iniciales* (1932-1934)¹²⁸.

La tercera etapa és potser la més significativa. Entre principis de 1932 i octubre de 1934 la revista, que torna a establir la seva aparició mensual, el seu format i la seva extensió -tot i que mai arribarà a la d'*Ética*- difon ja de manera oberta i reiterativa uns valors que podríem anomenar d'anarco-naturisme radical, en què es tractaria de conjugar l'anarquisme inequívocament individualista amb una defensa extrema i provocadora de la pràctica del nudisme. Es podria parlar d'una època caracteritzada per la subversió sexual, en el sentit que tant la pràctica del nudisme com les seves idees sobre alliberament sexual, apologia de l'ús de mitjans contraceptius i la publicació, a la portada, de fotografies de nudistes, alguns dels quals del grup d'afinitat que controla la publicació, representen una ruptura amb el món que els envolta, a les concepcions morals dominants, i esdevenen, per tant, un exercici d'autoafirmació individualista, de símbol d'alliberament dels convencionalismes socials i dels prejudicis sexuals.

Octubre de 1934 suposa la culminació del sentiment de frustració de les esperances populars respecte de la república, i això es tradueix en una interrupció brusca de la història de la revista barcelonina. La radicalitat del bienni 1933-1934 va implicar, entre els adversaris socials i morals, un desig de frenar els subversius conceptes morals defensats des del carrer Premià. Així, en plena repressió dels fets d'octubre, la seva redacció va ser assaltada, el local destruït, i segons expliquen els editors, el seu fons editorial confiscat o cremat i mai més recuperat¹²⁹. Després d'aquest cop tan dur, als quals cal afegir la reinstauració de la censura, l'endèmica precarietat econòmica i una davallada en el nombre de lectors reconeguda pels propis editors, *Iniciales* no tornarà a reaparèixer fins maig de 1935¹³⁰. Aquesta darrera època, de represa, arribarà fins l'esclat de la guerra civil i es caracteritzarà per una davallada de la qualitat gràfica, la desaparició de les fotografies de nudistes a les portades i la pèrdua de pes del debat

---

¹²⁸ El fons editorial és reproduït a Diez, X. (2001) pp.181-182. Es troben, a més de traduccions de Ryner, Armand, Lorulot, Gallardo o Fauré un important volum de llibres dedicats a anarquisme, medicina natural, eugenisme, neomalthusianisme, alliberament sexual, naturisme o individualisme, entre ells Tucker.

¹²⁹ Això podria explicar les dificultats de localització d'exemplars de la revista i del fons del catàleg de la seva editorial. Avui no existeix cap col·lecció completa de la revista, i hagi encara llibres del catàleg encara no localitzats.

¹³⁰ Sobre aquests esdeveniments, tres anys després els responsables de la revista afirmen "en 1934 [va haver un] *asalto a nuestra Redacción, durante la noche, por las fascistas de "Acción Ciudadana" apoyados por la guardia civil, que saquearon y quemaron todo el papel* (revistas, folletos, libros, etc.) Redacción "De nuevo en la brecha" *Iniciales* 9/1, abril 1937. Pel que fa als problemes derivats del dèficit Redacción "El motivo de nuestro silencio" *Inieiales* 5/1-5, maig 1935

sexual –tot i la intensa campanya en favor dels mitjans contraceptius- en benefici de l'interès per omplir de contingut el concepte, formulat per Isaac Puente, també assidu col·laborador de la revista, de *comunisme llibertari* i en l'intent de crear comunes individualistes, seguint el model d'Armand dels *milieux livres* o de recuperar la vella idea d'Elizalde d'una frustrada Federació d'Individualistes. L'esclat de la guerra i la revolució va paraitzar, de nou, la redacció. Únicament, a la manera d'epíl·leg, entre abril i maig de 1937, just abans dels fets que van culminar en l'enfrontament dels anarquistes contra comunistes i autoritats republicanes, apareixeran els dos darrers números.

Tot i que al llarg de la seva aparició *Ética i Iniciales* passarà per diverses etapes, la seva estructura, els seus àmbits temàtics i les seves seccions s'aniran mantenint amb poques variacions. Les preocupacions prioritàries, les que disposaran d'un major pes quantitatiu seran les relacionades amb la sexualitat. Debats sobre models familiars, defensa de l'eugenisme, del neomalthsianisme, del dret a l'avortament, de l'ús de mitjans anticonceptius o la reivindicació del valor revolucionari del nudisme. Tot plegat, no gaire diferent de les idees expressades a les revistes controlades per Armand com l'*En Déhors*. Pel que fa a la qüestió concreta del nudisme, que com hem pogut anar veient en el repàs a la premsa anarquista i naturista de l'època no resulta infreqüent, àdhuc podríem parlar d'una moda al llarg dels anys trenta, en un context normalitzat l'exhibició del cos nu formaria part de l'àmbit naturista. Tanmateix, l'especial significació d'aquesta pràctica en un context fortament meditatitzat per una moral dominant conservadora, en una conjuntura històrica rupturista, de grans tensions morals i culturals, representa un fet més ètic que estètic.

El debat teòric sobre anarquisme i individualisme també formen part essencial dels continguts de la revista. Editors i col·laboradors tracten, com veurem, de construir un discurs específicament individualista en el poliedrisme d'un anarquisme, en aquells moments dominat per l'anarco-sindicalisme o pels corrents difusament anarquistes purs dels grups d'afinitat que dominen la FAI. Sovint es criticarà a uns i altres des de la seva concepció ètica vital i antiassociativa i es retreurrà, per exemple, l'existència de militants anarquistes que puguin menysprear el naturisme, que no tinguin hàbits de salut beneficinosos –les campanyes contra l'alcohol, tabac, cafè o vacunes resultaran molt freqüents- que estiguin carregats de prejudicis morals i sexuals o que necessitin formar part d'organitzacions jerarquitzades en què es renuncia a la voluntat individual.

Els aspectes relacionats amb el naturisme resulten, per als editors, de gran transcendència. Ja hem esmentat el paper actiu que desenvolupen els iniciadors de la revista en l'associacionisme naturista. Precisament el seu caràcter anarco-naturista precipitarà els conflictes amb la resta d'un moviment naturista essencialment divers i divergent en les seves filosofies i pràctiques. Tot i i que en un principi els editors no havien tingut cap problema en acceptar col·laboracions de naturistes aliens a la seva orientació política, a mesura que vagin definint amb més precisió el seu concepte de naturisme anarquista i individualista es començarà a percebre de forma creixent un rebuig envers les posicions més estrictament terapèutiques. Si bé en el sí del moviment naturista, al llarg de la dècada dels vint conviuran aquestes tendències divergents, a mesura que passi el temps i es clarifiquin les diferències apareixeran importants tensions, tal com quedarà reflectit al Congrés Naturista de Màlaga, el 1927, i sobretot al de Barcelona de 1929, quan s'escenificarà la ruptura.¹³¹

Un tercer bloc de continguts implicarien el sentit pedagògic inherent a les revistes culturals anarquistes. Hi ha, com a *La Revista Blanca* o *Estudios*, un gran interès per publicar divulgacions científiques, molt sovint associades a una certa obsessió atea i antiteista, filosofia que també serviria per posar de relleu la incompatibilitat entre ciència i religió. Així es parlarà de les teories de Darwin o de la negació de l'existència de l'ànima. De tota manera, i a diferència del culte a la ciència recollit per les generacions d'anarquistes anteriors, la ciència serà percebuda amb un punt d'escepticisme, a causa de la seva ineficàcia per resoldre els problemes socials.

L'art i la literatura també hi tindran una important presència. Si bé, a diferència de *La Revista Blanca*, les discussions sobre estètica seran poc importants, no faltaran mai comentaris sobre les novetats bibliogràfiques de llibres, revistes i opuscles afins a la seva ideologia, ja sigui de literatura –en un principi, no faltaran crítiques literàries sobre *La Novela Ideal* i la *Biblioteca de Estudios*–, polítics, científics o de divulgació sexual.

Sobre aquesta base, a mesura que evolucioni la revista i canviï la capçalera, s'anirà modificant continguts, orientacions i el pes de determinades seccions en detriment d'altres. Malgrat els escurçaments pel que fa a l'extensió, trobarem continuïtats i canvis. Les continuïtats expressaran l'essència de la revista, i els articles sobre naturisme anarquista, sobre sexualitat, ja sigui sota la fórmula de l'alliberament sexual com pel que fa a la divulgació de mètodes anti-conceptius, amb l'omnipresència

---

¹³¹ Díez, (2001), p. 49

d'elements eugenèsics i neomalthusians, i sobre els principis ètico-polítics de l'individualisme, seran els tres eixos bàsics que definiran els deu anys d'*Ética-Iniciales*. Els canvis marcaran les diferents conjuntures de l'època. L'interès pel nudisme correspondrà a la radicalització del seu discurs en un moment en què les circumstàncies polítiques i socials del país permetran un marc més ampli de llibertat, convergent amb uns sentiment profund de decepció entre els anarquistes per l'evolució política del sistema republicà. Els comentaris d'actualitat política els podrem llegir obertament en el moment en què, a finals de la dictadura, se suavitzava la pressió de la censura. L'aparició d'un consultori mèdico-sexual, a càrrec del Dr. Honorio Gimeno, significarà que les noves generacions anarquistes estaran més interessades per compensar els seus dèficits formatius pel que respecta a un tema tan mediatitzat pels prejudicis morals. Cap als darrers temps de la revista, la conjuntura internacional, amb l'extensió de sistemes polítics autoritaris i de masses, entre ells l'ascensió al poder dels nazis a Alemanya, l'oposició al feixisme anirà incrementant el seu pes a la revista. En aquest sentit, les creixents tensions internacionals i la possibilitat real de l'esclat d'una nova guerra mundial, compartida per bona part dels europeus, farà que els individualistes, de la mateixa manera que *Estudios*, participin de l'associacionisme antimilitarista internacional i encetin una agressiva campanya en favor de la pau i el desarmament, amb constants referències dels horrors de la Gran Guerra, o defensant l'objecció de consciència i la insubmissió com a manera de combatre el creixent militarisme a bona part d'Europa.

Un dels fets que marquen la revista era l'àmplia participació que el grup editor concedia als lectors. Sobretot des del moment en què es posa en marxa la segona capçalera, s'enceta un conjunt de seccions obertes que deixarà al públic expressar-se lliurement; enquestes que permetran els lectors opinar sobre determinats aspectes ètics referents a la sexualitat, el naturisme, el nudisme o les colònies llibertàries; el consultori mèdic esmentat abans en el qual els lectors enviaven les seves consultes sobre salut i sobretot, sexualitat ; i una altra; "Los lectores nos escriben" on podrien dir la seva sobre articles publicats, opinar sobre qüestions diverses, bescanviar objectes o serveis i tractar de buscar, mitjançant una subsecció de contactes, una parella afí¹³².

---

¹³² *Iniciales* 5/11, novembre de 1933, p. 3 s'inicia la nova secció "*Página del enfermo*", a càrrec del metge naturista Honorio Gimeno. Tot i que no es comenta explícitament que aquest és un consultori sobre problemes sexuals, la major part de demandes fan que ho sigui en gairebé la seva totalitat. Les respostes demostren una clara orientació en favor de l'educació sexual, l'alliberament dels prejudicis i la defensa dels mètodes anticonceptius, en part serà el model que posteriorment utilitzarà Fèlix Martí Ibàñez

Els canvis en la forma seran també molt indicatius de deu anys de trajectòria. Si bé, com hem explicat, al principi el model gràfic a seguir estaria en la línia de *La Revista Blanca*, amb una extensió considerable –inicialment 24 planes, posteriorment 32 amb números extraordinaris de 64-, a continuació assistirem a una minva lenta i progressiva en l'extensió, qualitat i ambició. La segona etapa intenta ser una continuació de la primera capçalera, amb el mateix nombre de planes, que prova, fins i tot, ésser encuadernable en volums -amb la numeració de pàgines que pren com a referència el primer de gener-, fins que la irregularitat de la seva aparició fa rebaixar el nivell de les seves aspiracions. L'extensió davallarà de 32 a 24, 16, i en el seu punt més baix, 12 pàgines, amb la reducció del preu a la meitat, de 50 ct. a 25ct. En èpoques posteriors, l'extensió oscil·larà entre 12 i 18 pàgines, amb l'ocasional inclusió d'algun breu suplement de quatre planes o bé d'algun llibret reduït o opuscle de les obres que editaran posteriorment.

En el període en què la revista s'anomena *Ética*, anava acompanyada, al seu encapçalament, d'una iconografia clàssica, preferentment helènica, amb dibuixos i fotografies al·legòrics a la saviesa, la cultura i la llibertat. El món pagà i culte de la Grècia antiga, el seu racionalisme filosòfic, el sentit de llibertat i l'humanisme, exercia una forta atracció en els editors, la qual cosa es reflectia també en algunes narracions publicades, ambientades per aquestes èpoques, i signades per Han Ryner. Posteriorment, ja hem assenyalat que a l'etapa de radicalització correspondrà a l'exhibició, a les portades d'*Iniciales* de cossos nus, especialment femenins, de practicants del naturisme. També aquí les positures al·legòriques i idealitzades dels i les joves nudistes volien transmetre un sentit de joventut, bellesa i llibertat. Tot i que els editors sovint empraran fotografies d'arxiu de naturistes alemanys en grup¹³³, els models que protagonitzaran les portades, seran, en proporció considerable, els mateixos membres i simpatitzants de les associacions individualistes i naturistes ibèriques.

La reinstauració de la censura i l'atac nocturn a la revista, la tardor de 1934 farà que la qualitat gràfica davalli de forma fulminant. L'atac a la seu de la revista i la requisita o destrucció del seu fons editorial probablement estaria motivat per acabar amb aquesta iconografia, des del seu punt de vista obscena o pornogràfica. Per això, des de la

---

a Estudios. Tot i això la secció serà d'aparició irregular. D'altra banda, metges com Isaac Puente, Eusebio Navas o Roberto Remartínez utilitzaran la revista per oferir els seus serveis com a metges naturistes, tant per correspondència com presencialment. En alguns casos, la revista emetia alguns bons de descompte,

seva reaparició de 1935, i fins la fi de la seva trajectòria, les imatges amb nudistes desapareixeran del tot. Ben possiblement, la incautació del patrimoni editorial i la suspensió al llarg de tots aquests mesos de manera paral·lela a la davallada en nombre de lectors condicionarien d'una manera molt greu la supervivència de la revista. De fet, les darreres èpoques, suposen un compendi dels defectes mostrats a les dues primeres etapes; un retorn a la modesta qualitat gràfica de la primera i una minsa i reduïda extensió, pel que fa als continguts, de la segona.

En els inicis, els editors cercaven articles de col·laboradors d'un cert prestigi. Així, almenys aquestes eren les seves intencions en el primer moment¹³⁴. Tot i aquestes pretensions, l'equip de col·laboradors va ésser molt més modest i, a banda dels editors i responsables de la revista ja esmentats, els col·laboradors més freqüents serien Han Ryner, E. Armand, María Lacerda de Moura, André Lorulot, Isaac Puente, Mario Antín, David Díaz, Elías García, Miguel Miró, Antonia Maymon, Higinio Noja i posteriorment el seu nou editor León Dróvar i Mariano Gallardo.

L'estil de les col·laboracions de la revista és força heterogeni. Els redactors més habituals i més propers a la direcció es dediquen, amb articles més aviat curts, a opinar sobre les grans qüestions presents en el discurs anarco-individualista. Per la seva banda, els col·laboradors més ocasionals; metges, científics, o escriptors, solen tractar temàtiques més delimitades, d'acord amb el seu àmbit científic, amb articles de caire més divulgatiu i amb una major extensió. En alguns casos, una mateixa col·laboració es tallava i es reprenia en números successius, de manera que, sovint era recollida per la pròpia editorial i publicada, de manera independent, en forma de llibres o opuscles.

Precisament, la publicació i divulgació de llibres, de la mateixa manera que revistes afins, més que una de les principals fonts d'ingressos que permeten sobreviure a la revista, resulta ben bé una obligació moral. L'obsessió per la cultura i el culte a la lletra impresa queden ben reflectits a les seccions bibliogràfiques i a les contraportades, quan anuncien les obres distribuïdes i publicades per ells mateixos o d'altres. I així faran, especialment en el moment de què disposin d'una modesta editorial pròpia. Els

---

¹³³ Normalment aquestes fotografies seran suministrades pels editors de diverses revistes nudistes europees amb les quals *Iniciales* mantindrà contacte epistolar. Entre les més esmentades hi haurà la suïssa *Die Neue Zeit*.

¹³⁴ Hemos solicitado la colaboración de hombres de ciencias eminentes, tales como el doctor Beliard, doctor Citrino, doctor Queraltó y algunos otros, españoles y extranjeros (...)

La parte filosófica y literaria se ampliará con la colaboración regular de E. Armand, E. Libertad, Mario Antín, An-tonio Zozaya, Emilio Carrère, Emma Goldman, Por.(sic!) Meillet, E. Faguet, Florencio Fhels Mís Lind-Haf-Hageby (sueca), Marcelo Fabri, Nicolas Beauquin, Alejandro Mererau, Karl Kautsky, Upton Sinclair, David Díaz, J.E. Rodó, Federica Montseny, Maria Ferrer y José Martín. *Ética*, 4, abril 1924, p.1

continguts dels llibres del seu fons editorial seran una continuació dels de la revista, amb idèntics gustos, preocupacions i criteris estètics, tot plegat, a més, serà molt similar als de la biblioteca de *Estudios* o *La Revista Blanca*

Amb la detenció i empresonament del grup editor, a finals de la dictadura, s'iniciarà un progressiu procés de canvi a l'equip editor i de col·laboradors. L'administració passarà a dependre de Leandro Vargas i de Rosa Serra, i el redactor més freqüent, que passarà a ésser qui dirigirà l'opinió de la revista des de "Quicio", la secció on es reflecteix la línia editorial de la revista serà León Dróvar. A mesura que el temps passi, anirem veient noves incorporacions, moltes de les quals seran compartides amb *La Revista Blanca* o *Estudios* com ara, Manuel Medina González, especialment per a qüestions literàries, i amb posterioritat, de la pedagoga i periodista brasilera Maria Lacerda de Moura, l'individualista francès André Lorulot, i de manera ocasional, el polèmic escriptor colombià Vargas Vila. Ja en els darrers temps, escriuen Alban Rosell, l'escriptor Mariano Gallardo -la presència del qual serà a gairebé a tots els darrers números- i es mantindran els essencials; Puente, Ryner, Armand que en cap moment no deixaran d'enviar els seus escrits.

Paral·lelament, de manera menys continuada, encara que no menys important, alguns homes de ciència, especialment metges naturistes o literats, serviran a la revista d'aval científic que permet exposar i defensar les seves idees sobre la sexualitat. Serà el cas del Dr. Pierre Vachet, el qual difondrà els beneficis mèdics del nudisme, el Dr. Arqués, ginecòleg de l'Hospital Clínic de Barcelona, que parlarà de malalties venèries, María Huot i Jeanne Humbert¹³⁵, que defensaran l'eugenisme i neomalthusianisme, l'individualista André Lorulot, per parlar de les conductes sexuals anòmales o els destacats eugenistes Dr. Gabriel Hardy i la Dra. Mary. Stopes, per parlar de mitjans contraconceptius.

Pel que fa a la seva difusió, resulta obvi que el pes d'*Ética-Iniciales* en el panorama de la premsa de filiació anarquista entre els anys vint i trenta resulta, a nivell quantitatiu, clarament inferior al de la resta de publicacions analitzades fins al moment. Tanmateix, aquest és un fet que hauríem de considerar en el seu just valor perquè fins i tot els propis editors, que es confessen individualistes, no semblen tenir la vocació de

---

¹³⁵ Jeanne Humbert serà la dona d'E. Humbert, qui, en col·laboració amb Paul Robin serà un dels principals difusors del neo-malthusianisme entre medis llibertaris. Cal destacar que Humbert va ésser un dels individualistes que es van declarar insubmissos el 1914, i va regugiar-se a Barcelona durant la Gran Guerra. Es pot deduir, doncs, una estreta relació de la família Humbert amb els medis llibertaris barcelonins

difondre a les masses el seu missatge. Més aviat el contrari. Se saben una minoria, i des d'un aristocracisme stirnerià i armandià, creuen que cadascú ha de buscar el seu propi camí. Que només l'individu pot alliberar-se per sí mateix, i que això no sempre és possible. Aquesta consciència de pertànyer a una minoria serà un fet que es repetirà en les publicacions individualistes posteriors i expressarà aquesta tensió entre el sentiment de pertinença a un cercle minoritari, allunyat, des del seu punt de vista dels ramats dels moviments de massa i de les jerarquies, i una certa consciència negativa d'isolament.

Al llarg de tota la seva trajectòria, *Ética-Iniciales* resulta una revista minoritària, que mai no sembla superar la xifra dels dos mil exemplars venuts, i que per aquest fet, afegit a la inexistència de cap suport financer estable i solvent, es veurà condemnada a una endèmica precarietat. En un principi dependran econòmicament de l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, -és a dir de les aportacions personals dels seus socis- de la venda directa de la revista i de la distribució de llibres -del seu propi fons editorial, d'altres editorials o de llibres d'ocasió-. També, com passa sovint a la premsa anarquista, rebran donatius desinteressats de persones afins, als quals se'ls reconeixerà el gest amb la inclusió de la llista de benefactors. No és descartable rebre algun finançament fruit de la lluita il·legalista, tanmateix no existeix cap evidència al respecte.. Tot plegar farà que els editors denunciïn de forma constant, des de les seves planes dèficits crònics, deutes i problemes de liquidesa. Com hem vist, això no resulta un fet exclusiu de la revista barcelonina, sinó molt habitual entre la premsa anarquista, on realment, davant de l'absència d'un públic solvent o de la negativa a admetre publicitat es passaven importants problemes econòmics. D'altra banda, també és cert que aquestes lamentacions públiques tenien sovint la finalitat de cobrar els impagats i impel·lir els simpatitzants a lliurar donacions. És aquest el cas de *Generación Consciente* i *Estudios*¹³⁶.

Al llarg dels anys vint, poc abans de desaparèixer la primera capçalera, la revista, a la seva darrera plana, en els darrers números, reproduceix el seu estat de comptes. Aquestes dades ens permeten establir una aproximació a la xifra d'exemplars distribuïts. Segons això, cada número suposa unes despeses d'impremta de prop de 400 pts. Cada exemplar surt a la venda al preu de 50 cèntims. En el cas improbable que sortís a preu de cost, el mínim seria de 800 revistes sortides a carrer. Estimem que la despesa d'impremta devia suposar entre a tercera part i la meitat, la qual cosa implicaria entre

---

¹³⁶ Aquests problemes són reproduïts i comentats per Navarro, (1997), pp. 44 i 48. Resulten obvis els paral·lelismes entre una publicació i l'altra

mil sis-cents i dues mil quatre-cents revistes. Això permetria fer una aproximació d'una venda de dos mil¹³⁷. Posteriorment, el 1935, els propis editors suministren les seves dades, les quals semblen creïbles, si més no, poden justificar, si afegim la confiscació o robatori del seu arxiu, perpetrat a la tardor del 1934, la difícil localització de les col·leccions de la revista en l'actualitat., amb escasses col·leccions que només apareixen fragmentàriament a l'IMHB, l'IISG, l'AEP-CDHS o el CIRA.

"-Actualmente, "Iniciales" tiene un tiraje de 2.100 ejempl., con una venta aproximada de 1.100; por lo que faltan vender 500 más para sacar los gastos de edición, y para sacar los de redacción, colaboración y traducciones, sería preciso vender 1.000 más, o sea, un mínimo de 2.000 ejemplares. Así, esperamos tener 500 lectores más para hacerla quincenal, y 1.000 para mejorarla. ¿Conseguiremos pronto mil lectores más?."¹³⁸

Sembla que la resposta és negativa

Resulta molt interessant conèixer la seva difusió, a nivell geogràfic, saber com i a quins indrets arribava. Per esbrinar-ho, hem pres les dades que ofereix la pròpia publicació. La secció "*A través de nuestro correo*" ens aporta noms, cognoms, i sobretot, localitat de residència. El mateix trobem amb els donatius que alguns lectors fan a la revista i la llista que es publica per recordar als impagats l'import del seu deute. Amb aquestes dades vam aconseguir 199 noms de lectors amb el seu origen geogràfic.

Una de les conclusions més significatives lliga amb la idea universalista de l'anarquisme i amb les idees exposades al capítol anterior; l'anarquisme sense fronteres i els fluxes i zones de major pes àcrata. Si extrapolem les dades, una cinquena part dels lectors d'*Ética-Iniciales* viuria a l'estranger, més de la meitat dels quals a Amèrica, especialment a l'Argentina, Uruguai i Estats Units. Pel que fa a Europa, França, tal com hem vingut comentant al llarg de la present investigació, esdevindria el país de referència.

Tot i ésser una publicació barcelonina, la difusió, dins l'estat espanyol, és força

---

¹³⁷ Concretament, les xifres de despesa d'impremta són, pel que fa al núm. 19 d'*Ética*; 397 pts, del 20; 396'20, del 21; 394.50, del 22; 355'75. A continuació s'examina el dèficit creixent, l'última dada del qual suposa 1.093'85. Admistració; Administrativas. Estado de cuentas"; *Ética*, 22. Novembre 1928, pàgs 32 i contraport. i *Ética* 23. Desembre 1928 pàg. 30. Els comentaris a la lamentable situació econòmica de la revista acompanyen a aquestes xifres; "A pesar de cuanto dijimos en el número anterior, la ayuda de los amigos que dicen apreciar esta publicación no han llegado (...) El déficit, monstruo pavoroso que nos barra el camino, va aumentando, y no podemos ofrecer a los lectores las ven-tajas que nosotros deseamos" p. 31

¹³⁸ Redacción; *A través de nuestro correo* "Iniciales 7//8. agost de 1935. P. 10

diversificada, tot i que coincideix amb la geografia clàssica d'implantació de l'anarquisme a Espanya. Catalunya comptaria amb més d'una tercera part dels lectors respecte al total de la península -bàsicament la ciutat de Barcelona i el seu entorn industrial, amb una presència molt significativa de l'Alt Llobregat-. La resta de distribució és proporcional al pes de l'anarquisme a l'estat; gran part a Andalusia i País Valencià, i a una mica més de distància, l'Aragó, Castella-Lleó i Madrid.¹³⁹

4.3.1. *L'individualisme d'Ética-Iniciales*

Com hem suggerit des d'un principi, l'individualisme d'arrel francesa és el que inspira la línia ideològica d'aquestes dues capçaleres barcelonines. A més de les col·laboracions directes dels dos grans intel·lectuals individualistes francesos -Armand i Ryner- el propi substrat stirnerià present als continguts teòrics semblen introduïts pel propi E. Armand, coneixedor i divulgador de l'autor de *Der Einzige...*¹⁴⁰. A més, d'altres col·laboracions d'altres intel·lectuals francesos afins a l'individualisme com A. Lorulot o Gérard de Lacaze-Duthiers, i d'altres influències ja comentades com el naturisme o l'eugenisme, les col·laboracions dels principals redactors autòctons, de les editorials o dels principals responsables de la revista es dediquen sobretot a difondre, lloar o criticar les idees elaborades pels individualistes francesos.

D'altra banda no resulta difícil percebre aquesta dualitat entre la influència d'Armand i Ryner. Ja en capítols anteriors hem tractat d'exposar les diferències entre les seves idees. Sota la capçalera d'*Ética*, quan encara actua com a director J. Elizalde, el seu traductor a l'espanyol i amb qui sembla mantenir un estret contacte personal, serà Ryner qui marcarà principalment l'orientació ideològica de la primera època de la revista. Les seves idees sobre la recerca interior de la saviesa, la seva influència filosòfica, d'aprenentatge vital, la seva constant reflexió sobre la naturalesa de l'individu, no gaire allunyat, per exemple del que serien els continguts literaris d'un Panaït Istrati, d'un Stephan Zweig o d'un Hermann Hesse, -en aquests moments llegits

---

¹³⁹ Diez, (2001), pp. 70-72

¹⁴⁰ Armand, E.; *Le stirnerisme*. Éditions de l'en dehors. Orléans, 1934

amb avidesa per lectors afins a l'anarquisme- seran els eixos a partir dels quals es mouran els seus escrits. Així, la seva empremta ideològica tindrà molt a veure amb algunes de les constants sobre el pensament individualista de la revista; la idea que és necessària una revolució interior, en la pròpia consciència, abans que malbaratar esforços en una hipotètica revolució clàssica; la recerca d'una ètica individualista; el seu concepte sobre eclecticisme. Moltes col·laboracions, algunes d'elles literàries, tendiran a imitar la seva estètica.

Paral·lelament, hi haurà la presència de les idees d'Armand, que sempre mantindrà el seu pes, tant sota la capçalera d'*Ética*, com sota la d'*Iniciales*. Tanmateix, si bé veurem que, des del moment en què Elizalde i el nucli original de la revista desapareixerà de l'escena pública, la influència de Ryner -no el seu presigi- s'anirà diluint i l'accent ideològic de la revista serà molt més armandià. Així, els continguts sobre sexualitat, camaraderia amorosa, lluita contra els prejudicis es veu i es viu com una íntima revolució quotidiana que posa l'accent sobre el canvi individual i que permet viure els individus lliures a fora "*en dehors*" d'una societat hostil. Això, a la vegada que la relaxació de la censura, permetria explicar com els continguts sexuals de la revista es van reforçant a mesura que ens endinsem a la dècada dels trenta.

A partir de la influència dels dos teòrics francesos, conjuntament amb el concurs de col·laboradors autòctons trobarem la idea de l'alliberament sexual com a l'eix ideològic bàsic de la revista. L'alliberament sexual esdevindrà símbol i metàfora de l'alliberament de l'individu, en el sentit que s'esdevé un factor que permet revolucionar les consciències. Els escrits d'Armand i els comentaris favorables d'un Mariano Gallardo, per exemple, elevaran a l'armandiana tesi de la camaraderia amorosa com a dogma de fe. Això no exclourà que, malgrat aquesta línia sigui sostinguda pels editors no existeixin veus crítiques contra la promiscuïtat generalitzada proposada per Armand per part d'alguns col·laboradors ¹⁴¹ o que hi hagi un debat obert sobre aquestes qüestions.

Evidentment, el valor de l'alliberament sexual resulta simbòlic en el sentit que propicia una revolta stirneriana contra els propis prejudicis de caire sexual i moral. Una revolta en el sentit stirnerià perquè no tracta de substituir uns prejudicis per uns altres, sinó de destruir-los a consciència, de no deixar ni rastre a tot allò que pugui recordar a

---

¹⁴¹ Aquest serà el cas, per exemple, de Maria Lacerda de Moura, més partidària de les idees de Ryner. Es donarà fins i tot, una polèmica entre E. Armand i María Lacerda, en què l'autora s'escandalitzat quan coneix el cas d'una dona que ha tingut 300 amants. D'això es farà ressó M. Gallardo a Gallardo, M. "El amor plural no es vicio" *Iniciales*, 7/8, 1935, p. 6

una moral establerta, més enllà del que seria la pròpia satisfacció o de la reivindicació del dret al plaer i al valor lúdic de l'existència. Una revolta contra els propis prejudicis morals és el camí més directe vers una revolució quotidiana, és a dir, una transformació profunda en la manera de pensar i d'actuar en els individus. Ja hem vist, especialment a partir de la tesi doctoral de Dolors Marín, el gran interès en la superació moral dels militants anarquistes, de la idea que per construir una societat millor resultava necessari ser millor com a agent actiu de la revolució, com a subjecte del canvi, que en aquest aspecte, els miralls literaris i els referents ideològics resultaven fonamentals. En aquest sentit, per ser millor, les imatges i els referents literaris de Ryner podien resultar d'una gran utilitat; l'abandó del sentiment de gelosia, de la idea de propietarisme respecte dels altres, de l'exclusivitat en l'amor, d'un vitalisme sexual a partir d'una promiscuïtat tant corporal com espiritual -que veiem tant en les narracions de Ryner com en els personatges de Vargas Vila- formarien part del contingut bàsic, del manual d'instruccions sobre com construir una revolució quotidiana.

Finalment, un altre mitjà per arribar a aquest ideal d'individu lliure i satisfet de tots aquests miralls literaris seria el de l'autoeducació. Ja en capítols anteriors hem comentat el rebuig armandià per la idea d'educació, contraposada a la d'iniciació, en el sentit que la segona era voluntària i individual respecte a la jeràrquica i imposada de la primera. L'autoeducació esdevenia un procés pel qual cada persona, a partir d'un impuls individual basat en l'anhel d'autoperfeccionament, assolía un seguit de fites vitals i intel·lectuals, a partir de la seva pròpia voluntat. L'autoeducació, a diferència del concepte tradicional d'educació segons el qual un determinat individu arribava, per un camí preestablert, a allà on volien els altres, esdevenia un camí vital, una recerca íntima, on cada persona no tenia perquè arribar enlloc, sinó que persistia en la recerca constant de l'autoperfeccionament. Les lectures, les converses, els intercanvis, les reflexions, eren els mitjans de tot aquest procés necessari per aquesta llibertat individual. Coherentment amb aquesta idea, els editors d'*Ética*, especialment J. Elizalde, organitzava cursos d'idiomes (francès i la versió Ido de l'esperanto) d'autoformació per correspondència.

De tota manera, potser l'empremta més profunda del component rynerdià seria la recerca constant d'una ètica nova, d'una ètica individualista. Hem pogut veure com en la dinàmica destrucció-construcció inherent a l'anarquisme més clàssic, els individualistes malden per destruir la concepció tradicional de moral, basada en un substrat judeo-cristià, força mediatitzat per la religió i molt arrelat entre la major part

dels ciutadans. D'altra banda, resulta evident que, des d'un punt de vista objectiu molts anarquistes compartirien alguns dels preceptes morals d'arrel cristiana, especialment aquells referents a les virtuts cardinals, tanmateix, també resulta obvi que una de les característiques de la societat coetània consisteix en exercir una doble moral, és a dir, acceptar públicament els preceptes tradicionals, per transgredir-los en privat. Els individualistes utilitzen la crítica per desmantellar el discurs de la moral tradicional, i en aquest punt, la defensa de l'alliberament sexual adquirirà una extraordinària importància. Per posar un exemple. La moral tradicional, comunament acceptada a l'Espanya dels vint i dels trenta abogava pel matrimoni monògam i sancionava l'adulteri. En això, la pràctica divergia de la teoria i per a molts homes resultava freqüent i prestigiós tenir amants. Per als anarquistes calia destruir l'unívoc concepte de matrimoni com a base de la família, i anar més enllà, amb la defensa d'altres models familiars, basats en l'amor lliure i en la sinceritat com a forma bàsica de relació entre persones dels dos sexes.

Una altra de les constants que porta a la construcció d'una nova moral és la idea de la superioritat moral de l'individu enfront el gregarisme de la massa. El ressò i l'influx de les obres d'Ibsen no s'havia apaivagat entre els individualistes, i les referències a aquest concepte, especialment en un context en què es tendeix als moviments de massa, a la uniformitat -recordem l'auge dels moviments feixistes, comunistes i l'estètica paramilitar de l'època- es mantindran al llarg de tota la trajectòria de la revista. Les poques col·laboracions de Federica Montseny anaven en aquesta línia, en la seva idea de perfeccionament individual enfront a la creixent despersonalització dels individus.

Tot això porta indefectiblement a dues conseqüències que se'n desprendran del to de molts comentaris i col·laboracions; la consciència de pertànyer a una minoria, i per tant, a tenir una relativa poca influència, tant en la societat en què són immersos, com entre el moviment anarquista i la generació d'un sentiment elitista, d'aristocracisme entre els individualistes, que com veurem, crearà un cert problema de relació amb la resta de tendències anarquistes. Tot plegat farà que els individualistes d'*Ética* i *Iniciales* expressin un escepticisme amargant respecte de la idea de la revolució. Ja hem comentat la desconfiança stirneriana respecte del concepte de revolució, considerada com a un canvi superficial que no altera les estructures de poder preexistent. Els individualistes creuran que, sense una transformació radical de les consciències, qualsevol canvi sobtat no alterarà significativament les bases d'una societat injusta, que la major part de

revolucionaris són encara presoners d'hàbits poc sans, d'una moral tradicional, d'uns prejudicis atàvics¹⁴².

L'eclecticisme serà també un concepte abastament utilitzat en els textos d'*Ética-Iniciales*, i també apareixerà amb una certa freqüència a *Estudios* i LRB. És un terme que admet dues accepcions diferents. La primera, la més convencional, indicaria els diversos components que conformarien una filosofia determinada, i que en el cas dels individualistes barcelonins, com hem pogut veure, poden ser el naturisme, l'autodidactisme, (en el sentit d'autoeducació del qual hem parlat) l'antidogmatisme (enfront la rigidesa teòrica d'altres tendències), el lliurepensament¹⁴³, l'eugenisme o el nudisme. La segona, més específica des del punt de vista de la terminologia emprada pels individualistes indicaria la confluència de diverses tendències encaminades a la perfecció de l'individu. Un concepte molt rynerià.

Els individualistes manifesten mantenir algunes dificultats de relació amb la tendència majoritària de l'anarquisme, en aquests moments formada per l'anarcosindicalisme. L'esperit aristocràtic dels primers contrasta amb l'obsessió igualitarista dels segons. La relativa fòbia a l'organització per part dels individualistes contrasta amb la necessitat de d'organitzar-se dels sectors més sindicalistes. La tendència a la reflexió dels primers entra sovint en conflicte amb la necessitat d'acció d'una CNT a cavall entre la clandestinitat i l'assetjament polític-policia. En aquest marc conflictiu de relacions, els individualistes, influenciats per les seves lectures, per les seves pràctiques naturistes, per l'obsessió per l'autoperfeccionament cauen fàcilment en la consciència de ser els més avançats respecte del moviment anarquista. A més, el seu escepticisme stirnerià sobre la idea convencional de revolució, de societat futura, i en certa mesura, del concepte de comunisme llibertari no els crearà precisament amics entre les organitzacions anarquistes com la FAI o anarco-sindicalistes com la CNT.

Els individualistes, a banda de la seva creença en la revolta stirneriana que acabi amb qualsevol índex de domini, creuen en una revolució permanent, basat en l'autosuperació constant. És a dir, és el seu un concepte de revolució dinàmica, basat en el perfeccionament constant de l'individu. En canvi, es malfiaran de la revolució estàtica sostinguda pels elements més anarco-sindicalistes. Finalment es criticarà aquests darrers per la seva pertinença a organitzacions, perquè, segons el seu substrat

---

¹⁴² Sampériz Janin, J.; "Siluetas libres" *Iniciales* 6/10, 1934 pp 5-6

¹⁴³ En aquest sentit hauríem de destacar la pertinença a la maçoneria per part d'algunes personalitats afins a l'individualisme com ara A.Lorulot, J. Elizalde o María Lacerda.

stirnerià, qualsevol entitat associativa convencional implica implícitament domini. Tanmateix, el que més els preocuparà serà la constatació de la poca preparació anarquista i ideològica dels seus components. Així, criticaran alguns militants de la CNT pel fet que fumen, prenen begudes alcohòliques i mantenen prejudicis morals convencionals¹⁴⁴.

Tanmateix, aquesta al·lèrgia contra tota organització no exclou la necessitat contradictòria d'organitzar-se. La idea de crear una federació que pugui coordinar la dispersió dels grups individualistes, la major part a Catalunya i València, és una aspiració que sorgirà al principi i al final de la revista. Ja hem comentat l'interès d'Elizalde per crear-la a mitjans de la dècada dels vint -en certa mesura el model orgànic de la FAI, on ell mateix n'ocupà inicialment la secretaria del comitè peninsular, fet que no reeixí, i posteriorment, cap a 1935-1936 resorgeix l'interès per organitzar els diversos grups. És en aquest context que molts lectors i col·laboradors, molt influenciats per les experiències franceses d'Armand i els seus *milieux libres*,¹⁴⁵ exploren les possibilitats de crear comunes d'individualistes, i fins i tot, des de la pròpia revista sorgeixen iniciatives en aquest sentit. La revolució precipitada pel cop militar de juliol de 1936 possibilita la realització d'alguns d'aquests anhels, i la revista documenta algunes de les experiències desenvolupades, com la realitzada per un grup d'anarquistes individualistes, en una finca agrícola expropiada, a Cerdanyola del Vallès¹⁴⁶.

---

¹⁴⁴ Redacció; "Quicio" *Iniciales* 4/11, 1932, p.1

¹⁴⁵ Odin, Raoul; "Algo sobre colonias libertarias" *Iniciales* 7/11, 1935, p.6

¹⁴⁶ Redacció; "Entre nosotros" *Iniciales* 9/1, 1937, p. 15

4.4. Al Margen

Posteriorment a la desaparició de *Iniciales*, a la mateixa ciutat de Barcelona, i en plena guerra civil, a la tardor de 1937 sorgirà una altra publicació periòdica explícitament individualista. Es tracta de *Al Margen. Publicación quincenal individualista*. Sobre aquesta revista d'efímera aparició -només hi ha documentats sis números¹⁴⁷- no tenim constància de l'existència d'investigacions o estudis comparables als de les revistes analitzades fins al moment. És per això que aquesta publicació, tal com passarà amb *Nosotros* esdevindran inèdites des del punt de vista de la historiografia de l'anarquisme.

D'altra banda, el context excepcional propiciat per la guerra civil marcarà profundament l'existència de la publicació. A banda de les dificultats econòmiques, de la pressió de la censura bèl·lica, i de sumistre de paper, un problema, de fet, inherent a tota la premsa del moment, els redactors hauran de tenir ben present el debat sobre guerra i revolució, els problemes teòrics derivats de la intervenció anarquista a les institucions republicanes, o la lluita entre diverses forces per assolir l'hegemonia política dins de l'Espanya republicana.

Tanmateix, sembla que el projecte de la revista sorgeix un any abans de la seva aparició. El juliol de 1936 va haver-hi intents de publicar una revista amb el mateix títol a Santa Pola (Alacant). L'esclat de la guerra, com va passar amb tantes altres revistes, va deturar els plans que semblen reemprendre's l'octubre de 1937 a Barcelona¹⁴⁸.

La revista, dirigida per Vicente Galindo Cortés, més conegut amb el seu pseudònim Fontaura, comptarà amb l'estreta col·laboració de qui serà, a València, director de la revista també individualista Miguel Giménez Igualada i de l'escriptor Gonzalo Vidal. Des d'aquest reduït nucli, i en una revista de reduïdes dimensions -entre 6 i 8 planes de format 31,5 x 45, i 20 ct per exemplar¹⁴⁹- comptaran amb la participació d'altres destacats individualistes o col·laboradors habituals dels circuits de la premsa individualista com Costa Iscar, Mariano Gallardo o María Lacerda de Moura.

---

¹⁴⁷ Segons Madrid, (1989) (Annexos) els exemplars localitzables són els següents; IISG, 2-6; IMHB, 3; AS, 2, IFHS 1-3, 5-6. Segons Íñiguez, (2001), la revista va arribar a publicar dotze números. Tanmateix l'autor d'aquesta investigació només ha pogut localitzar els esmentats per Madrid i no en té cap notícia de cap altre més enllà del núm. 2.

¹⁴⁸ Madrid, F, (1989), Annexos

Tanmateix, les signatures de major prestigi seran les de E. Armand i de Han Ryner -que tot just morirà durant el lapse de temps de la publicació de *Al Margen*, la qual cosa suscitarà comentaris i evocacions elogioses de la seva figura¹⁵⁰-. A banda dels col·laboradors més coneguts, l'òrgan individualista comptarà amb la participació de Clotilde Betances, J. Santana Calero -ambdós també col·laboradors d'*Iniciales i Estudios*-; M. Martínez, Morales Guzmán, F. Roldán, Ramón Pérez o Pierre Besnard -secretari de l'AIT durant la guerra civil-

Vicente Galindo Cortés (Mataró 1902 - Venissieux, França 1990), com ja hem dit més conegut amb el sinònim de Fontaura, encara que també utilitzarà els de Daniel Brel, Evelio, Ciro Palermo, Antonio Duarte, Helios Aracil, Néstor Vandellós, Daniel C. Alarcón o Evelio G. Fontaura serà un dels anarquistes individualistes més coneguts de les dècades dels trenta, especialment a Catalunya i València. La seva trajectòria vital pot resultar molt il·lustrativa respecte de la seva formació com a anarco-individualista. Fill de pares aragonesos, i amb estudis als esculapis va entrar en contacte amb l'anarquisme des de 1917, a Badalona, on es va traslladar amb la seva família. Allà coneixerà Luis Bulffi, el qual influirà poderosament, especialment pel que farà al pensament neomalthusià, i el permetrà contactar amb les idees d'André Lorulot i E. Armand. Tot i aquesta opció individualista, això no impedirà trobar-se en ambients anarco-sindicalistes i comunistes llibertaris. Com a individualista antimilitarista defuig el servei militar i es refugia a França, on formarà part de diversos grups anarquistes a Marsella, Lió o París, on tractarà Sébastien Fauré, Han Ryner, E. Armand i V. Orobón. Durant la dictadura tornarà clandestinament a Barcelona, on s'integrarà al comitè peninsular de la FAI fins que marxà a Elda, Alacant, on farà de mestre racionalista. A més de *Al Margen* dirigirà *La Voz del Pueblo*, *Proa* i *Vida*. Durant 1936 serà a la redacció de *Solidaridad Obrera*, on sovint farà de corresponsal de guerra al front d'Aragó i l'arribarà a dirigir interinament quan Liberto Callejas estava malalt. Després de la guerra civil va ser empresonat a Alacant, i després de cinc anys va exiliar-se a França, de d'on continuarà escrivint a la premsa anarquista i a publicar alguns llibres teòrics¹⁵¹.

A més de la reduïda extensió i del breu lapse de publicació, aspectes ja comentats, *Al Margen*, a diferència de les revistes analitzades en aquest capítol tindrà

---

¹⁴⁹ El paquet de 25 exemplars a 3'75 pts i la subscripció anual 4'40 pts -pagament per avançat-

¹⁵⁰ Per exemple; Galindo Cortés, V.; "Con la muerte de Han Ryner, el individualismo pierde a una de sus figuras más representativas" *Al Margen*, 5, 1938, p. 1; Besnard, P.; "Han Ryner ha muerto" *Al Margen*, 5, 1938, p. 4; Lacerda de Moura, María; "Han Ryner, el Sócrates moderno" *Al Margen*, 6, p.1

¹⁵¹ Iñiguez, (2001), pp. 245-246

una escassa qualitat gràfica, amb un format de diari, amb dues o quatre columnes, amb algunes mínimes il·lustracions en forma de dibuixos. Tot i que la pretensió és fer una publicació quinzenal, a l'hora de la veritat, la seva aparició serà irregular, supeditada a les possibilitats econòmiques o suministres de paper, tal com els mateixos redactors confessen¹⁵². El primer número sortirà a Barcelona, amb data de 30 de setembre de 1937. Els mesos següents, i fins desembre del mateix any sortirà, a raó d'un número mensual. La publicació s'interromprà fins el març de 1938 i ho farà amb un canvi de seu, amb el trasllat de la redacció de Barcelona (des d'un apartat de correus) cap a Elda, ciutat d'Alacant on el seu director Vicente Galindo va coincidir, a l'escola racionalista amb la naturista Antonia Maymon i Maria Duran, del grup individualista *Sol y Vida*. Aquell mes van sortir dos números, i des d'aquell moment no hi ha cap més de documentat.

La difusió de la revista, tot i no existir cap dada explícita, podem deduir que resulta reduïda, encara que molt probablement, centrada entre Catalunya i València. A banda de la precarietat de mitjans observada i el més que probablement reduït grup que la sosté, les llistes de donacions, barem que serveix sovint per valorar el grau d'acceptació que pot tenir una revista, es manté molt baix, especialment si el comparem amb *La Revista Blanca, Estudios o Iniciales*. Tanmateix, per les mateixes llistes, i per les notes administratives on es comunica els subscriptors si han rebut o no l'import podem veure que, al costat dels noms, els indrets de Catalunya i València i els cognoms d'etimologia catalana són els predominants, a més de la presència d'un grup d'amics de la *Revue Anarchiste*¹⁵³. Tot plegat, podem deduir que *Al Margen* és un òrgan de reflexió i comunicació entre un reduït nombre de persones atretes per la filosofia individualista i sostinguda per un petit nucli d'afinitat. Per corroborar-ho, i com veurem més endavant, una de les preocupacions més importants dels lectors que es comuniquen amb els editors des d'una secció fixa és la de crear una mena d'associació més estreta entre individus que se senten aïllats.

La limitada extensió i la breu trajectòria de *Al Margen* propicia una estructura de continguts més simple que la resta de publicacions periòdiques analitzades. A més, la seva declaració de principis individualista, explicitada ja al mateix títol, fa que la

---

¹⁵² Sense signatura; "Un alto en el camino" *Al margen*, n. 5, març p. 1 en què els editors informen sobre les causes dels tres mesos sense aparició

¹⁵³ Així, els principals donants són "*Compañeros del puerto de Sagunto*" que donen imports de 150 pts, el grup de "*Amigos de la Revue Anarchiste*", amb una mitjana de 15, i el mateix Fontaura (Vicente

reflexió i difusió de la filosofia individualista esdevingui l'eix central de la revista. En aquesta estructura, els editorials, signats per Galindo Cortés o per Giménez Igualada, que marquen la línia ideològica encapçalen sempre la primera plana. Els articles i col·laboracions sobre l'individualisme, des de la pluralitat dels seus aspectes i punts de vista diferents, ocupen el major volum d'informació. Dins d'aquest apartat, i coherentment amb el poderós influx d'E. Armand, la qüestió de la sexualitat hi mantindrà una important presència. D'altra banda, existirà una secció literària fixa en què es publicaran poemes o narracions de contingut i estètica anarquista. És de destacar que alguns d'ells com Gonzalo Vidal havia publicat algunes narracions a la col·lecció de *La Novela Ideal*. Tanmateix, una de les seccions més significatives és la que permet participar lectors i subscriptors; *Entre amigos*. Es tracta d'un espai obert perquè els afins a l'individualisme expressin algunes de les seves opinions sobre determinats temes, encara que sobretot serveix com a plataforma des de la qual molts reclamen enfortir els lligams entre els diversos individualistes del país. En certa mesura, *Al Margen*, tracta de reprendre els intents d'organització protagonitzats per *Ética* i *Iniciales*. A més, la secció serveix d'espai de comunicació entre editors i col·laboradors o lectors. Així, podrem llegir notes adreçades a Gérard de Lacaze-Duthiers recordant el seu compromís a enviar algun article, a Han Ryner desitjant que millori la seva salut, o a Mariano Gallardo comentant algun article. Una altra secció fixa és aquella que tracta de fer comentaris d'actualitat; *A punta de espada*. Tenint en compte la presència de la censura ocasionada per la guerra, ben visible pel visat governatiu imprès a l'exemplar, i per les parts enfosquides especialment a la secció esmentada, la major part de comentaris es dediquen a tractar temes internacionals, especialment les crítiques a la no intervenció de les potències democràtiques, a l'absència de solidaritat internacional amb els treballadors espanyols o la impunitat amb què Alemanya o Itàlia adquireixen posicions de domini.

Com és norma en la premsa individualista, no apareix cap mena de publicitat a les seves planes, tret de quan s'anuncia la revista *Nosotros* -a la qual els redactors se senten molt lligats- o a la novel·la del seu redactor Gonzalo Vidal *La primera escapada*.

Galindo) amb una xifra similar són els principals benefactors. És de destacar que l'import dels donatius va minvant a mesura que passa el temps, i de 403 pts a la primera relació passem a 95 pts. de la darrera.

4.4.1. *L'individualisme de Al Margen*

Des de les seves planes, aquesta revista denota la influència i el mestratge intel·lectual de l'individualisme francès, especialment el de les signatures d'E. Armand i Han Ryner. El primer, marcarà el discurs ideològic a partir dels textos didàctics publicats a la revista, i procedents, en gran part, del seu llibre *Initiation individualiste anarhiste*, o la importància concedida, tant a les qüestions relacionades amb la sexualitat, com a la vida en comunitats individualistes -*milieux livres*- El segon aportarà el seu estil i estètica habitual basats en narracions ambientades en ambients clàssics, i en diàlegs filosòfics amb ensenyaments morals. Ambdós són tractats pels editors com a personatges de culte, especialment Ryner, quan és evocada la seva figura en morir de llarga malaltia.

Tanmateix, el que marca els continguts ideològics i el caràcter de la revista serà les circumstàncies extraordinàries derivades de la guerra civil. Si bé els esdeveniments del 19 de juliol, pel qual els anarquistes aconseguen un triomf revolucionari contra les forces feixistes i acaben controlant un important volum del territori en el sí del bàndol republicà, generen una eufòria revolucionària, una sensació que ha arribat l'hora constructiva de la revolució, el fet d'haver de fer front a unes forces militars molt superiors i d'haver de compartir espais de poder amb altres forces polítiques posen el moviment anarquista en una situació compromesa. Una part important del moviment anarquista com Federica Montseny o García Oliver accepten la invitació per participar en el govern i les institucions republicanes per assegurar la unitat política. Tanmateix això propicia les tensions, i posteriorment la divisió amb els sectors més radicals i puristes dels anarquistes.

Aquest context no priva que grups d'afinitat, pel seu compte, ocupin els espais que els seus adversaris han deixat lliures i tractin de posar en pràctica els seus projectes revolucionaris, anhelats llargament en el passat. Això desemboca, per exemple, en l'obra de les col·lectivitzacions, quan diversos grups de filiació més o menys anarquistes ocupen fàbriques i terres i tracten d'autogestionar-les segons els seus principis filosòfics i ideològics¹⁵⁴. En aquest cas, com veurem, alguns dels grups d'inspiració més

---

¹⁵⁴ Sobre aquesta qüestió existeix una important bibliografia. L'anàlisi més exhaustiva i científica correspon a Castells, Antoni; *El proceso estatalizador en la experiencia colectivista catalana (1936-1939)* Nossa y Jara- Madre Tierra, Madrid 1996. Des d'un punt de vista afí a l'anarquisme Mintz, Franz. *La autogestión en la España revolucionaria*. Ediciones de la Piqueta Madrid 1977. Des de dins la revolució,

individualista buscaran crear comunes individualistes inspirades en els *milieux livres* formulats per Armand.

Tanmateix, l'eufòria revolucionària anirà perdent embranzida a mesura que les dures circumstàncies de la guerra condueixin a de la progressiva recuperació del poder per part de les institucions republicanes i a un increment de la influència i pes dels comunistes entre les forces polítiques del bàndol lleial. Això portava a una progressiva marginació dels anarquistes en totes les esferes públiques, fet que culminarà amb els fets de maig de 1937, a Barcelona, quan els sectors anarquistes més puristes, conjuntament amb els comunistes heterodoxos del POUM siguin derrotats, als carrers de Barcelona, per les forces de l'ordre republicanes ajudades per les organitzacions de filiació comunista. Serà precisament mesos després d'aquesta situació en què el somni anarquista de la revolució sembla allunyar-se definitivament quan apareixerà, a la tardor de 1937 la revista individualista.

Aquestes especials circumstàncies faran que gran part dels seus articles semblin destinats a combatre les acusacions realitzades contra els anarquistes individualistes. Així, ja des dels primers números, els editors afirmen enterrar el seu tradicional antimilitarisme perquè la circumstància excepcional de veure's abocats a lluitar en una guerra justa, i per la pròpia supervivència els porta a considerar-se en la primera línia de foc. Els individualistes de *Al Margen* volen deixar clara la seva capacitat de combat contra el feixisme¹⁵⁵, més si considerem el tràgic destí de gran part dels pumistes, acusats injustament d'ésser uns espies de l'exèrcit franquista. Els editors, a més, i en contra de la pròpia capçalera de la seva revista, consideren impossible de mantenir-se al marge de les circumstàncies excepcionals en les quals són immersos¹⁵⁶. Es defensen, també, de la perpètua acusació, per part d'altres sectors anarquistes, d'una hipotètica tebiesa combativa tot reivindicant el caràcter revolucionari i anarquista de l'individualisme¹⁵⁷ i considerant que la seva actitud filosòfica i personal representa una

---

la visió anarquista la podríem consultar a Leval, Gaston; *Colectividades libertarias en España*. Proyección. Buenos Aires 1974 o Leval, Gaston; Souchy, Agustín; Cano Ruiz, B. *La obra constructiva de la revolución española*. Ed. Ideas. México DF 1982. Com a mostra d'investigació acadèmica per a les col·lectivitats agrícoles d'una àrea concreta trobem la molt documentada de Cárdbaba, Marciano; *Colectividades agrarias en el Alt Empordà (1936-1939)*. Universitat de Girona. Girona 1998

¹⁵⁵ Galindo Cortés, Vicente; "Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera" *Al Margen*, 2, octubre 1937, p.1

¹⁵⁶ Talvez; "En pro o en contra. ¿Puede uno considerarse realmente al margen?" *Al Margen*, 2, octubre 1937, p. 3

¹⁵⁷ Talvez; "Individualista y revolucionario?" *Al Margen*, 4, desembre 1937, p.2

puresa anarquista molt allunyada del nombrós contingent dels anarquistes sobrevinguts i que s'aprofiten de la situació¹⁵⁸.

Tot plegat, aquests conjunt d'articles i comentaris revel·len un cert elitisme respecte de la resta del moviment anarquista, una de les constants individualistes, i que permet interpretar el grau d'aïllament que poden experimentar els grups i persones que comparteixen aquest conjunt d'idees i concepcions filosòfiques.

Hem vingut apuntant, al llarg d'aquest darrer apartat, que una de les obsessions d'aquesta revista és l'intent d'organitzar els diversos nuclis i individus aïllats afins a la filosofia individualista. La sensació de pertinença a una minoria, la sensació de solitud en petites comunitats porten a què alguns dels lectors, a la secció "entre amigos" proposin fer més estrets els lligams entre les persones que comparteixen aquests valors i concepcions filosòfiques, iniciativa sovint encapçalada per alguns dels col·laboradors i animats pel mateix director¹⁵⁹. De fet, com hem vist alguns paràgrafs més amunt, un intent similar ja havia estat protagonitzat per *Iniciales*, projecte que els mateixos editors recorden¹⁶⁰ i que, amb la desaparició de la revista de Sants, va quedar interromput. De fet, a la mateixa secció trobarem altres veus, ben rebudes pels editors, que proposen muntar alguna mena d'estructura organitzativa per tal que els individualistes dispersos puguin relacionar-se, associar-se i col·laborar. Es tractava de crear una associació d'individualistes que es pogués coordinar a nivell nacional, i en la qual, segons J. Gual, qui ho proposava, establís un document d'identificació que permetés acreditar la condició d'individualista, i una llista d'adreces de simpatitzants d'aquesta tendència controlada per la pròpia publicació, que facilités la relació entre afins¹⁶¹.

De fet, tot això, que podria recordar a la *Unió d'egoistes* formulada per Max Stirner, tractava d'imitar l'organització d'individualistes aplegades al voltant de *L'en dehors* d'E. Armand. El 1925, l'individualista francès havia creat una mena de club de *Compagnons de L'en dehors*, una associació que s'autodefinia com a un medi de camaraderia pràctica, en la qual els associats volien materialitzar les seves idees filosòfiques i morals independentment del context en què es movien. Una de les funcions d'aquesta associació era posar en pràctica la seva tesi de la camaraderia

---

¹⁵⁸ Martínez, "M. Rebeldes de botín". *Al Margen*, 2, octubre 1937, p.4

¹⁵⁹ Saturn; "fundemos núcleos de afinidad" *Al Margen*, 3, novembre 1937, p. 4; Fontaura; "La asociación garantiza la libertad" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 5

¹⁶⁰ Sense signatura "entre amigos" *Al Margen*, 3, novembre 1937, p. 4

¹⁶¹ Gual, J.; "A los camaradas afines; podemos hacer algo práctico" *Al Margen*, 5, març 1938, p. 6. L'escrit va rebre algunes adhesions, entre elles les dels editors de la revista al següent número *Al Margen*, 6, març 1938, p. 5

amorosa i el seu contingut explícitament sexual. De fet, en els propis estatuts de l'associació es reconeix que un dels fets que la motiven és la de la reivindicació de l'amor plural i de la lluita contra la gelosia. En aquesta associació, en què es tracta d'equilibrar numèricament els dos gèneres s'estableix l'existència d'un document identificatiu, a la manera d'un passaport que acrediti la pertinença a l'organització i un llistat d'adreces dels associats disponible per als membres que ho sollicitin. S'estableix un protocol estricte que regula les visites entre els diferents socis, el temps màxim de cada visita o la norma de no poder negar-se a mantenir relacions sexuals. La manca de dones que es presten a aquesta mena d'intercanvis purament sexuals fa que els *Compagnons* no passin de tenir, com a màxim, unes poques desenes de socis i sòcies repartits entre França, Alemanya, Estats Units, Brasil, Suïssa, Argentina o Marroc¹⁶². Aquests intents d'organització de camaraderia amorosa, amb un poc èxit remarcable, van ser represos posteriorment amb altres associacions amb estructures i interessos similars com l'*Assotiation contre la jalousie*, l'*Assotiation Internationale de Combat contre la jalousie sexuelle et l'exclusivisme en amour* (AICCJEA) o el *Club Atlantis*, que només admetia parelles, i per tant esdevenia un club d'intercanvi de parelles que no es recava a anunciar-se en revistes de contactes de contingut pornogràfic¹⁶³.

Inspirats també, per les experiències d'Armand als *milieux livres*, i des de les circumstàncies propícies ofertes per la revolució generada durant la guerra civil, alguns grups tracten de reivindicar la creació de comunes individualistes en espais agrícoles expropiats a mitjans i grans propietaris¹⁶⁴. Idees similars ja havien estat formulades a *Iniciales*, i algunes col·lectivitats formades, especialment a l'Aragó, si bé no explícitament individualistes podien mantenir algunes característiques comunes a les de la filosofia individualista. Tanmateix, amb el desenllaç de la guerra civil i la llarga nit del franquisme, tots aquests intents no van disposar de cap oportunitat d'èxit.

La qüestió de l'egoisme individualista serà una altra de les preocupacions dels editors. Vicente Galindo Cortés, signant amb el seu pseudònim de Fontaura, que sap que la filosofia stirneriana és, majoritàriament desconeguda, tant per l'escassetat de

¹⁶² Manfredonia, Gaetano; "E. Armand et la camaraderie amoureuse. Le sexualisme révolutionnaire et la lutte contre la jalousie" DDAA; *Socialism and Sexuality*. International Institute of Social History. Amsterdam 2000 (s/p doc en format pdf.)

¹⁶³ Ibid. Moltes de les dades suministrades per Manfredonia corresponen als exhaustius informes policials francesos sobre Armand i les seves activitats.

¹⁶⁴ Roldán, F. "Realizaciones inmediatas, compenetración y libre camaradería" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 8. De fet, en el mateix article, l'autor ja informa sobre intents anteriors de comprar terres i establir colònies abans de l'esclat de la guerra, de la mateixa manera que ho havia fet *Iniciales* al seu darrer número, a principis de maig de 1937.

traduccions com per la complexitat de la seva lectura, tracta d'oposar l'egoisme positiu de la filosofia individualista enfront de la superficial concepció de l'egoisme, de la imatge tòpica de l'individualista intel·lectualitzat que viu en una torre d'ivori, insolidari i impassible davant la injustícia, que domina bona part dels anarquistes. Galindo defensa la recerca del plaer individual com a objectiu vital i legítim enfront del sacrifici heroic de la retòrica socialista, i que fins i tot, en aquest darrer cas, aquest heroi sacrificat ho és per l'impuls de satisfer el seu propi ego. En tot cas el seu egoisme és positiu, contràriament al que Galindo defineix com a egoisme burgès, perquè des d'aquest concepte, ningú no és obligat a fer allò que no vol ni l'interessa, en una associació basada en la reciprocitat. Això és una òptima manera de preservar la llibertat i fa l'individu més invulnerable a la dominació ideològica. I això en el context en què l'estètica i la retòrica dels comunistes s'imposa en l'Espanya republicana no deixa de ser significatiu.¹⁶⁵ De fet, aquesta explicació interpretativa de la filosofia d'Stirner per confrontar-la al prejudici existent entre persones que la desconeixen o amb dificultats de comprendre la complexitat el llenguatge emprat pel filòsof bavarès resultarà força habitual entre els col·laboradors¹⁶⁶.

El discurs ètic a la revista continua essent poderós. Resulta, a més, el que més consens desvetlla entre els diferents grups individualistes perquè és el menys polèmic. Si haguessim de resumir en un breu enunciat el seu principi ètic fonamental, hauríem de parlar de "la necessitat de fer de la vida una utopia quotidiana". Ja hem parlat abastament de la desconfiança individualista sobre el mateix concepte de revolució. La crítica stirneriana, a la qual es podria afegir la d'Anselme Bellegarrigue sobre la política, segons la qual en una revolució només es tracta de substituir un domini per un altre, i no pas el domini *per se*, pesava poderosament entre molts intel·lectuals anarquistes, especialment els individualistes. Així, la revolució només podia ser possible, en tant que transformació radical envers a una societat harmònica i solidària, a partir de la revolució permanent en la forma de ser, pensar i actuar dels individus¹⁶⁷. Per tant la seva és una revolució és eminentment ètica i moral, més que no pas política i social. L'experiència, per primera vegada a la història d'excedir el poder real, i les contradiccions personals que se'n deriven devien influir poderosament en el moment de

---

¹⁶⁵ Fontaura; "Ligeras consideraciones en torno al egoismo I" *Al Margen*, 3, novembre 1937 p. 6 i II *Al Margen*, 4 desembre 1937, p. 3

¹⁶⁶ Curtis, W. "La ética stirneriana" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 3

generar el seu discurs. En aquest sentit, i en la mateixa línia d'*Estudios* o *Iniciales* l'obsessió per l'autodidactisme i l'autoperfeccionament hi seran presents de manera conjunta amb la idea de la lluita constant contra l'ordre moral i els convencionalismes establerts.

Evidentment, el principal convencionalisme al qual fan referència, com a bons deixebles d'Armand, és el de la sexualitat. I l'anhel de l'alliberament sexual, dels prejudicis morals que envolten les relacions entre home i dona ocupen bona part de les participacions de lectors i col·laboradors. Encara que, més que d'alliberament sexual i d'amor lliure, els intel·lectuals individualistes més aviat parlaran de l'absència d'alliberament sexual, dels límits de l'amor i de la persistència dels prejudicis. No faltará la intervenció de Mariano Gallardo i el seu nihilisme sexual, tot denunciant la pressumpta poca evolució femenina donat el seu refractarisme davant l'amor plural o la comunitat amorosa, o d'altres articles en aquesta mateixa línia de frustració davant la impossibilitat de posar a la pràctica el seu discurs¹⁶⁷. En aquest sentit, com a revista individualista, *Al Margen* recollirà preocupacions i interessos molt similars als compartits per la resta de publicacions i per nombrosos grups afins a la filosofia stirneriana.

---

¹⁶⁷ Oliveras, S. "Reflexiones sobre el ideal anarquista" *Al Margen*, 4., desembre 1937, p. 6; Blázquez; "Falta revolucionar las conciencias" *Al Margen*, 6, març 1938 p.1; Guerrero, Juan; "La otra revolución" *Al Margen*, 4, desembre 1937, p. 6

¹⁶⁸ Gallardo, M. "La vida sexual sin el amor" *Al Margen*, 4, desembre 1937, p. 6; Talvez; "Es la prostitución un mal necesario?" *Al Margen*, 5, març 1938, p. 2 Morales Guzmán; "Los enemigos del amor" *Al Margen*, 5, març 1938, p. 3

4.5. Nosotros

De la mateixa manera que la revista anteriorment analitzada, *Nosotros* ha estat poc, o gens estudiada. No es coneixen investigacions en profunditat ni tampoc resulta fàcil localitzar exemplars¹⁶⁹. El context marcat per la guerra civil, el paper públic marginal dels seus redactors i principals col·laboradors en aquest període i la brevetat de la seva trajectòria, -no va sobrepassar sis mesos d'existència- van propiciar poca presència en el seu moment i oblit en l'actualitat.

Tanmateix, i a diferència de la darrera revista analitzada, aquesta publicació mensual manté uns objectius i formes més ambiciosos i un nivell de qualitat en les seves col·laboracions molt superior. A banda de publicació periòdica, *Nosotros* pretén constituir-se com a editorial, en un ambiciós projecte que permeti editar les principals obres de l'individualisme i de l'anarco-comunisme. I la realització d'aquest projecte, avortat sens dubte pel context bèl·lic, arrenca amb un plat fort; la reedició de *El Único y su Propiedad*, de Max Stirner¹⁷⁰, com a declaració de principis de la seva orientació i obra que feia temps que no s'havia reeditat. Fins a la seva desaparició, aquesta serà la principal obra de l'editorial que adoptarà el mateix nom que la publicació mensual, i prologada pel que serà el seu director, Miguel Giménez Igualada.

A banda de la traducció del clàssic d'Stirner -lectura extensa i difícil- l'editorial comptarà amb un fons editorial migrat i constituït, bàsicament, per llibres escrits pels principals redactors i col·laboradors de *Nosotros*; es tractarà de *Carteles*, de Rodolfo González Pacheco, compendi d'articles i escrits diversos de l'anarquista argentí. *La Universidad Popular*, de Felipe Alaiz; *Escucha campesino*, de Juan de Iñesta¹⁷¹ i *La escuela y el niño*, de contingut pedagògic, de Miguel Giménez Igualada. Al darrer número de la revista anunciaven tenir en premsa una reedició de *El Proletariado Militante*, d'Anselmo Lorenzo, i en preparació, les traduccions a l'espanyol de *La Iniciación Individualista Anárquica*, d'E. Armand i *La Iglesia ante sus jueces*, darrera

---

¹⁶⁹ Concretament, Francisco Madrid (1989) assenyala l'existència d'exemplars al 'IISG (1-5), Hemeroteca Municipal de Madrid (4-5), Hemeroteca de València (1-5). Servicio Histórico Militar (2-5) CIRA (1) i AS (1-5)

¹⁷⁰ Prologat per Miguel Giménez Igualada, publicat per Editorial Nosotros. València 1937, edició especial en paper ploma i a 12 ptes exemplar.

¹⁷¹ Probable pseudònim del mateix Miguel Giménez Igualada, donat que Iñesta era el poble de la província de Conca d'on l'individualista n'era originari.

obra publicada en vida de Han Ryner¹⁷². Anteriorment, i des del primer número, van exposar la seva intenció de publicar la traducció de l'*Encyclopédie anarchiste*, dirigida per S. Fauré. Part d'aquests projectes, probablement deuen estar encara a dins la maleta perduda de la qual parlàvem a l'inici d'aquesta obra.

L'ambició projecte editorial, anava, d'altra banda, estretament lligat a l'existència de la revista. Tanmateix, els editors autodefinien la seva publicació no pas com a exclusivament individualista, sinó com a un pont entre l'individualisme i l'anarquisme comunista, ambdues tendències encapçalades mútuament per Miguel Giménez Igualada i Rodolfo González Pacheco.

Miguel Giménez Igualada (Iniesta, Cuenca 1888 - Mèxic 1973) va ser un dels anarquistes individualistes destacats. Tot i no tenir un ofici concret, -va fer de taxista, venedor, encarregat d'una indústria sucrera o mestre racionalista- va ser conegut per les seves qualitats d'orador i conferenciant, tot i que les seves activitats públiques no són ben documentades fins ben entrada la dècada dels trenta. Durant la guerra civil, a més de col·laborar a la revista *Al Margen*, i de tractar de crear la Federació d'associacions d'anarquistes individualistes, com hem vist anteriorment, va tenir responsabilitats al *Teatro del Pueblo*, de Barcelona i va dirigir, des del segon número, *Nosotros*. Després de la guerra es va exiliar a França, i posteriorment a Argentina, Uruguai i Mèxic on van prosseguir les seves activitats en el camp de l'individualisme i del pacifisme. Segons Miguel Íñiguez, com a profund stirnerià va ser poc amic d'acció i mítings, tanmateix, i tal com suggereix Vladimir Muñoz, en la seva joventut va ser il·legalista i violent, sota el nom de Miguel Ramos Giménez, que alguns creuen va ser el seu veritable nom¹⁷³.

Rodolfo González Pacheco (Tandil 1882 - Buenos Aires 1949), a més de ser un conegut anarquista i redactor del diari *La Antorcha* fins que fou deportat a Espanya el 1931, va ser un important intel·lectual. Secretari de la Societat Argentina d'Autors, premi de l'Acadèmia d'arts i ciències cinematogràfiques, a partir dels anys trenta, en el seu exili forçat a Espanya va contactar amb el moviment anarquista ibèric més orientat a l'anarco-comunisme. Durant la guerra civil va dirigir el *Teatro del Pueblo* a Barcelona i, fugisserament, només el primer número, la revista *Nosotros*. Va ser col·laborador,

---

¹⁷² Full annex *Nosotros*, 5., febrer 1938

¹⁷³ Íñiguez, (2001), p.267. L'historiador basc, a més, afegeix el nom de les revistes en les quals col·labora Giménez Igualada. A banda de *Al Margen* i *Nosotros*, ho fa a *Boletín Interno CIR*, *Cénit*, *Cultura y Pedagogía*, *Despertad!*, *Fuego*, *Inquietudes*, *Ruta*, *Tierra y Libertad* (Mèxic). Va publicar també *Anarquismo* (Mèxic 1968). *Un atentado, los caminos del hombre* (Mèxic 1961), *Dolor* (s/d, s/l), *Lobos en España* (Mèxic 1946) *El niño y la escuela*, *Salmos*, *Stirner* (Mèxic 1968) *Trilogía de oratoria* (Marsella 1968)

també de *El Comunista* (Saragossa 1919-1920), i *Solidaridad Obrera* (Bilbao 1920)¹⁷⁴. Aquesta dualitat en les tendències, la individualista representada en Giménez Igualada, i la anarquista comunista, representada en González Pacheco, s'acaba decantant per un accent més individualista. Això pot percebre's especialment des del moment en què l'anarquista argentí, el seu primer director, aleshores resident a Barcelona, abandona la direcció i la cedeix a Giménez Igualada, resident a València, ciutat on es troba la redacció i l'administració de la revista i l'editorial, a l'avinguda Blasco Ibáñez, 4, ppal¹⁷⁵.

L'existència de *Nosotros* serà efímera i els números publicats seran només cinc. El primer sortirà l'octubre de 1937¹⁷⁶, i el darrer, el febrer de 1938, poc abans que Catalunya quedi aïllada de l'Espanya republicana a la contraofensiva posterior a la batalla de Terol. Tanmateix, malgrat la seva brevetat, l'extensió de la revista -48 planes meticulosament respectades en tots els números- i el nivell de les seves col·laboracions, farà de *Nosotros* una revista de bona qualitat¹⁷⁷.

A banda dels principals redactors, els seus principals col·laboradors van ser Felipe Alaiz, Costa Iscar, Vicente Galindo Cortés (Fontaura, el director de *Al Margen*, Juan de Iniesta, Higinio Noja Ruiz, i Gonzalo Vidal. A més hi ha nombroses col·laboracions Miguel Giménez Igualada, amb el seu propi nom o sota el pseudònim de M. Ramos o alguns articles sense signar. Si afegim la possibilitat que Iniesta fos un altre pseudònim del director de la revista comprovaríem que al voltant d'una quarta part de la seva extensió estaria constituïda per textos seus. També va comptar amb la participació d'E. Armand i Han Ryner, al qual se li van atorgar elogis fúnebres amb motiu de la seva mort, a principis de 1938. Va comptar, d'altra banda, amb la col·laboració de l'individualista francès Manuel Devaldès, el dramaturg Isaac Steinberg, el filòsof anarquista Rudolf Rocker i l'anarquista russo-americana Emma Goldman, la qual va publicar un dels seus assajos més famosos; "La tragedia de la emancipación femenina"¹⁷⁸.

Precisament els col·laboradors estrangers, especialment els francesos seran els responsables d'un discurs de molt alt nivell teòric i, en gran part, de l'orientació

---

¹⁷⁴ *Ibid*, p. 281

¹⁷⁵ El grupo editor "Nueva dirección" *Nosotros*, 2, novembre 1937, p. 2

¹⁷⁶ Tot i que aquesta dada no és del tot segura atès que és l'únic en el qual no apareix la data, tot i que es pot estimar donada la regularitat de la seva aparició mensual.

¹⁷⁷ Com a dada complementària i per tal serveixi de comparació amb la resta de revistes analitzades, cada exemplar costava 1 pts, la subscripció semestral, 6, i l'annual, 12.

ideològica de la revista. Aquesta orientació i el seu llenguatge, faran de *Nosotros* una publicació eclèctica, relativament tolerant, sense grans excessos verbals. Des dels seus inicis, i com ja hem apunat, els seus editors pretenen esdevenir un pont entre les diverses tendències de l'anarquisme no sindicalista. De fet, i de manera explícita, declaren buscar un equilibri i harmonia entre la aquesta diversitat¹⁷⁹. En aquest sentit, a banda de reproduir fragments de clàssics individualistes (Stirner, Armand, Ryner), també es recolliran fragments de l'obra de Bakunin i d'Errico Malatesta¹⁸⁰.

Precisament en aquesta reivindicació implícita d'un anarquisme més pur porta a una actitud contrària a la participació dels anarquistes al govern¹⁸¹. De la mateixa manera, i motivat per l'evolució política a l'Espanya republicana, en la qual el partit comunista, mercè a l'estratègia del Kremlin, va acaparant la major part d'espais de poder en el sí de les institucions, hi ha una orientació obertament anticomunista en el sentit que l'acumulació del poder de l'estat es fa en detriment dels individus lliures, els quals acaben convertint-se en mers instruments¹⁸².

Els seus continguts no difereixen gaire dels de la resta de revistes afins. Únicament els aspectes sexuals i referents a l'amor lliure, que tanta rellevància havien tingut a *Ética-Iniciales*, *Generación Consciente* o fins i tot, *Al Margen*, són aquí, pràcticament inexistents. Fins i tot els propis editors, a la seva secció *Correo Nuestro*, en la qual els editors intercanvien paraules amb els lectors responen a una lectora, María González, de Madrid, interessada en l'amor lliure, que simplement el porti a la pràctica, tot donant a entendre el seu escàs interès en teoritzar sobre la qüestió.

En canvi, les diverses seccions de *Nosotros*, bàsicament un editorial a l'entrada, diversos articles d'opinió, una bibliogràfica, una altra de crítica artística, una altra dedicada a *El Teatro del Pueblo*¹⁸³, extenses col·laboracions de caire teòric,

---

¹⁷⁸ *Nosotros*, 3., desembre 1937, pp. 6-11. Recollit també a Goldman, E; *La hipocresía del puritanismo y otros ensayos*. Ed. Antorcha Mèxic D.F. 1977 pp. 66-80

¹⁷⁹ s/s (Giménez Igualada, M.?) "Fecundidad" *Nosotros*, 2, novembre 1937, pp3-4

¹⁸⁰ *Nosotros*, 3, pp.25-26 i 2, p. 23; 1, p. 24 i respectivament.

¹⁸¹ s/s (González Pacheco, R.?) "España. Ubicación. Política. El pueblo. Palabras y hechos. Posición nuestra. *Nosotros*, 1, octubre 1937, pp.4-7.

¹⁸² Iniesta, Juan de; "Dos caminos", *Nosotros*, 3, desembre 1937, p.46; Alaiz, Felipe; "Clase, superclase y subclase". *Nosotros*, 4, gener 1938, pp 6-9.

¹⁸³ *El Teatro del Pueblo* fou una companyia teatral, interessant del Sindicat de la Indústria de l'Espectacle de la CNT durant la guerra civil. Va ser dirigida per Rodolfo González Pacheco des del seu inici i una de les representacions més conegudes, i sobre les quals es parla abastament a *Nosotros* va ser *¡Venciste Monátkov!*, d'Isaac Steinberg, traducció de Cristóbal de Castro i direcció de Guillem Bosquets que esdevenia una peça de teatre experimental en la qual es barrejaven actors professionals amb obrers, i incorporava tècniques innovadores piscatorianes com era la combinació entre teatre i cinema. Segons explica Francesc Foguet, aquesta representació de teatre avant-guardista estava motivat per apaivagar les crítiques rebudes sobre la seva gestió anterior, amb un repertori massa convencional. A Foguet, F. El

reproduccions d'alguns textos clàssics d'anarquistes individualistes i l'esmentada de comunicació amb els lectors, tracten d'una diversitat de temes limitats; articles en contra del feixisme des d'una òptica individualista, cròniques de la revolució elaborades per González Pacheco (*Carteles*), qüestions de política internacional, sobre la condició femenina, alguns relats irònics o col·laboracions sobre antimilitarisme. Tot plegat, una revista equilibrada, tot i que de molt escassa difusió, malgrat no existir dades concretes, el nombre de paqueters i de donants ens ho permet deduir¹⁸⁴. Tot i les limitacions de públic lector, les econòmiques, les derivades de l'escassetat de paper del context bèl·lic i d'un equip de redacció limitat, s'arriba a publicar un digne producte cultural i de prestigi, l'objectiu del qual és sobre tot la reflexió en veu alta sobre l'anarquisme des de diverses accepcions, especialment sobre un individualisme que, com veurem, esdevindrà sobretot el més fidel al pensament de Max Stirner.

4.5.1. 'individualisme de Nosotros

De totes les revistes analitzades en aquest capítol, *Nosotros*, sens dubte, és la que adopta una posició més purament stirneriana, un individualisme més ortodox. No podria ser d'una altra manera si tenim present que és l'única revista anarquista que publica a la seva editorial la Bíblia de l'individualisme; la traducció de *Der Einzige, El único y su propiedad*, amb un pròleg laudatori del mateix Miguel Giménez Igualada¹⁸⁵ i la que esmenta obertament l'obra i les idees del filòsof alemany. Tot i que el més probable, i tal com el mateix Giménez Igualada feia entreveure en el mateix pròleg, que el coneixement de la seva obra és més aviat indirecte i mediatitzat pel seu gran difusor

---

teatre català en temps de guerra i revolució (1936-1939). Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999, p. 139.

¹⁸⁴ Una quarantena de donants, entre persones i col·lectius arriben a representar cada mes, entre 1.000 i 2.000 pts. Normalment els donants es mantenen estables al llarg de tota la trajectòria de la revista i provenen principalment del País Valencià, Andalusia Oriental, Múrcia i Catalunya, fet lògic, d'altra banda, perquè la situació bèl·lica limita molt la mobilitat de la premsa.

¹⁸⁵ La versió traduïda a l'espanyol i publicada per editorial *Nosotros*, València 1937, amb paper de qualitat i a un preu de 12 pts. Pel que fa al pròleg, la revista el reproduïx; Giménez Igualada, Miguel; "Stirner y su obra". *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 36-42.

francès E. Armand¹⁸⁶. *Nosotros* presentarà tothora un conjunt d'idees i conceptes extrets directament de *L'Únic...* i potser, demostraran amb això tenir un coneixement més profund de l'individualisme stirnerià.

Això no exclourà, d'altra banda, l'influx poderós dels individualistes francesos, els quals mantindran una important presència a les planes de la revista, de la mateixa manera que succeïa amb la resta de la premsa individualista. Així E. Armand, Manuel Devaldès i Han Ryner, al qual, amb motiu de la seva mort, a principis de 1938 se'l van fer elogioses notes necrològiques i s'afirmava que es preparava un número especial, i, en projecte, mai portat a terme, la intenció de traduir i publicar la seva obra completa a l'espanyol¹⁸⁷, mantindran una gran presència i correspondència amb els editors. Ara bé, a diferència d'altres revistes afins, la qüestió sexual, prioritària per a Armand, tindrà aquí un pes irrellevant. Fins i tot les col·laboracions enviades pel director de *L'en dehors* seran d'un caire més filosòfic, crític i històric i les seves referències a la sexualitat resultaran, més aviat, accessòries. Armand redactarà una breu història de l'individualisme i sintetitzarà la seva ideologia a la manera d'un article de divulgació¹⁸⁸. Una orientació similar adoptarà Manuel Devaldès a l'hora de valorar un dels aspectes més filosòfics de *L'Únic...*, la qüestió de l'egoisme individualista i les seves implicacions ètiques. Ryner, en canvi, manindrà el seu habitual individualisme ètic, metafísic i eclèctic tan avesat a l'excés d'iconografia clàssica.

Els articles sobre individualisme són els més nombrosos. La revista tractarà de mantenir aquest to reflexiu i especulatiu sobre les idees presents a *Der Einzige*. Podríem afirmar que, de les 240 planes totals de la revista, més de la meitat estan destinades a analitzar i pensar en veu alta sobre les idees i conceptes formulats per Johann Kaspar Schmidt. I tot això, des del difícil context propiciat per l'anòmala situació de la guerra civil i la revolució social desencadenada des de juliol de 1936.

Aquest context pot contribuir a explicar la important presència de la crítica stirneriana de la revolució. La idea de la reforma del poder consistent a transformar les aparences externes sense destruir les bases de la dominació és una de les constants en les anàlisis dels col·laboradors. Des de la valoració dels esdeveniments coetanis utilitzen aquesta crítica del canvi superficial (o substitució) del poder per atacar el reformisme de socialistes, comunistes o republicans, els quals volen reformar l'estat per dissenyar-lo

---

¹⁸⁶ Íbid, p. 36. D'altra banda, el mateix Armand és autor d'algunes obres de difusió sobre el filòsof de Beyruth; Armand, E. *Le Stirnerisme*. Sup. A l'en dehors. Orléans 1934

¹⁸⁷ s/s (Giménez Igualada, M.). "Invitación. Por Han Ryner". *Nosotros*, 5, febrer 1938, pp. 3-5

¹⁸⁸ Armand, E. Individualismo. Anarquismo individualista" *Nosotros* 3, desembre 1937, pp.24-27

segons els seus propis interessos. Es a dir, que tracten d'optimitzar el sistema de domini estatal, no dissoldre'l o destruir-lo¹⁸⁹. En aquest sentit, els seus arguments són del més ortodox, des del punt de vista stirnerià; *Revolucionario es el destructor del dogma, el que subiendo al cielo se encara con Dios, le habla de tú a tú, y lo destruye*¹⁹⁰.

En aquest mateix context crític, en què un sector de l'anarquisme decideix, en plena crisi bèl·lica, participar políticament en les institucions republicanes, en què, d'altra banda el pes creixent dels comunistes els margina paulatinament dels centres de direcció política i militar, i en què en algunes àrees, com l'Aragó o la Cerdanya, alguns nuclis d'afinitat anarquistes acaben dominant de fet, *Nosotros*, tracta de reflexionar, al seu torn, sobre la difícil relació entre l'individualisme i un anarquisme cada vegada més polièdric. *Nosotros* tracta de reivindicar l'individualisme com a origen i arrel de l'anarquisme, en la seva globalitat de tendències, com els individualistes persegueixen els mateixos objectius; la lluita contra l'explotació o contra la ingerència de l'estat o les institucions en les relacions entre individus. Com la resta de publicacions individualistes, *Nosotros* es veu obligada a defensar-se de les acusacions de ser un moviment burgès, de voler-se aïllar de les qüestions socials¹⁹¹. Tanmateix, això no resulta possible quan anarquisme i individualisme comparteixen la mateixa premissa; el sentit de llibertat oposat al sentit autoritari tant de la societat burgesa capitalista com de comunisme.

La polèmica sobre la *unió d'egoistes*, és a dir, les fórmules de sociabilitat adoptades pels individualistes té, a *Nosotros*, uns plantejaments més teòrics que pràctics, a diferència del que succeïa amb *Al Margen*. També aquí els editors es veuen forçats a desmentir el mite que molts anarquistes tenen sobre la pressumpta condició associal i antisocial dels individualistes. Tots els col·laboradors, especialment Higinio Noja Ruiz consideren que la necessitat de viure en societat, d'organitzar-se col·lectivament és cosa de pura supervivència. En aquest sentit, la influència de Kropotkin permet complementar una de les principals llacunes teòriques de *L'Unic...* El que diferencia els individualistes no és pas aquesta inclusió -exclusió dins un determinat agrupament, sinó, i molt especialment, el seu caràcter. Existeix un intent de precisar el vague concepte stirnerià de la *unió d'egoistes*, sens dubte, influenciada per Armand. Es considera que l'individu necessita estar organitzat i compartir treballs i experiències

---

¹⁸⁹ Zeta; "Revolucionarios y reformistas" *Nosotros*, 1, octubre 1937, pp. 8-9

¹⁹⁰ *Ibid*, p. 9

¹⁹¹ Giménez Igualada, M; "Anarquismo e individualismo" *Nosotros*, 1, octubre 1937 p. 18

amb els altres. Tanmateix, tota associació ha d'ésser voluntària i presidida per la reciprocitat. No s'exclou un determinat grau de relacions asimètriques. Tanmateix, no s'admet, en cap cas, i tal com succeeix de manera sistemàtica a la societat coetània que aquestes fórmules organitzatives no acabin beneficiant una exígua minoria. La societat capitalista, basada en unes relacions econòmiques que porten a l'acumulació d'uns pocs mercè a l'apropiació material de la majoria resulta un paradigma d'una estructura associativa que cal combatre i destruir¹⁹². Enfront a això, hi existeix el dret, sempre i quan no existeixin les condicions necessàries per suprimir aquesta organització èticament perversa, de viure al marge, de poder experimentar lliurement altres fórmules organitzatives més respectuoses amb l'individu, més solidàries i equitatives, coexistent, fins i tot, al costat del capitalisme més liberal, en el sentit dels experiments social-comunitaris de Warren, o dels *milieux livres* d'Armand, o de les pròpies experiències de col·lectivitats que funcionen durant el període revolucionari de 1936-1938¹⁹³. A banda de les organitzacions alternatives, diguem-ne integrals, els individualistes també creuen en les associacions més parcials, per aspectes relacionats amb l'oci o el bon veïnatge, tal com succeeix amb les organitzacions britàniques que tant admira Felipe Alaiz¹⁹⁴.

Dins l'organització de la societat, els individualistes, en la mateixa línia que Stirner, Proudhon o els individualistes nord-americans reivindiquen el dret a la propietat. Precisament el context aludit anteriorment, en què els comunistes, mercè a a influència creixent de la Unió Soviètica en la direcció republicana de la guerra porta a una emfatització al dret de la propietat individual enfront al monopoli de la propietat -i del poder- en les exclusives mans de l'estat. La crítica stirneriana dels col·laboradors de *Nosotros* porta a assimilar el concepte socialista de la propietat al concepte diví. La socialització forçada dels mitjans de producció és assimilada a un perfeccionament del control absolut de l'estat -el domini del poder en abstracte- damunt l'individu. Explicat d'una altra manera, l'anul·lació total de l'individu i la seva esclavització. De fet per a Giménez Igualada, (des del seu pseudònim M. Ramos), tot parafrasejant Stirner; *el socialismo ha substituído la religión*¹⁹⁵. La propietat és un estat natural de l'individu quan aquesta ha estat assolida pels propis esforços. La seva socialització, en mans de l'estat no és més que l'apropiació il·legítima, per tant, d'un poder que només busca el domini damunt els altres.

¹⁹² Noja Ruiz, Higinio; "El individuo en la sociedad". *Nosotros*, 5, febrer 1938, pp. 12-17

¹⁹³ Galindo Cortés, Vicente (Fontaura); *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 10-14

¹⁹⁴ Alaiz, Felipe (ps. Rodela); El clima social confortable. *Nosotros*, 2, novembre 1937, pp. 18-21

¹⁹⁵ Giménez Igualada, Miguel (ps. M. Ramos) La propiedad (II) *Nosotros*, 3, desembre 1937, pp. 36-39

L'educació, aspecte desdibuixat i sense presència explícita a *L'Únic...*, presenta una orientació més armandiana. Això es percep ja des dels seus plantejaments terminològics, quan se l'assimila a la iniciació. Giménez Igualada considera l'acceptió d'educació com la imposició d'un model únic i uniforme que tracta de dirigir l'individu en una direcció unívoca. La realitat, per al director de *Nosotros*, el qual dedicarà un llibre a aquest tema, resulta molt més complexa i polièdrica. L'individu, o el nen i la nena presenten una gran diversitat en les seves característiques, interessos i actituds, i no resulta ètic tractar d'imposar un mateix estàndar a tothom. L'educació, o més aviat la *iniciació*, ha de contemplar una resposta individualitzada a cada individu i l'ensenyant ha d'assumir un paper d'iniciador, tot respectant la diversitat de cadascú. De la mateixa manera que ningú no parteix de la mateixa línia de sortida no és en absolut necessari que tots facin el mateix recorregut ni arribin a la mateixa línia d'arribada¹⁹⁶.

Les fórmules d'organització àmplia; el sistema polític o la democràcia no es lliuren de les crítiques d'inspiració stirneriana. Si bé en l'anarquisme espanyol, atesos especialment els seus orígens històrics, existeix un important substrat federalista, aquesta fórmula de repartiment del poder serà durament atacada. En un estat com és l'espanyol, amb una tradició borbònica molt fortament centralista, que entra en conflicte amb una tradició anterior descentralitzadora, especialment als antics territoris de l'antiga Corona d'Aragó, alguns anarquistes reivindiquen aquestes estructures alternatives d'organització territorial, caracteritzada per un repartiment del poder de baix a dalt. D'aquí hi sorgirà una important literatura política i el mite del municipi lliure¹⁹⁷ o fins i tot el conegut opuscle sobre el comunisme llibertari d'Isaac Puente¹⁹⁸. Tanmateix, per als individualistes resulta indiferent repartir-se el poder de dalt a baix o de baix a dalt. Al cap i a la fi és poder, i repartit de forma vertical. Això no és més que una reforma que no acaba amb el que és un dels seus objectius; la seva destrucció, i la substitució per una estructura horitzontal, entre individus lliures, de la qual vindrien

---

¹⁹⁶ Giménez Igualada, Miguel; "La escuela y el niño" *Nosotros*, 2, novembre 1937, pp 43-44.

¹⁹⁷ Álvarez Junco, J. (1976) esp. pp 236- 335 analitza la idea de municipi lliure i les arrels ideològiques del federalisme anarquista. En aquest punt, exposa les arrels roussonianes del primer concepte i les liberals Montesquieu, els pares fundadors dels Estats Units i de Tocqueville. Tanmateix, un dels influxos més importants serà el de Pi i Margall i les seves idees federal inspirades per Proudhon. L'historiador recorda també la màxima extensió d'aquest moviment cap a la dècada dels vuitanta del segle XIX, teoritzat per Farga Pellicer, Lluanas, Nieva, Lorenzo, Santiago Oteiza, Ricardo Mella i Joan Montseny

¹⁹⁸ De fet, el document d'Isaac Puente esdevingué dictamen oficial aprovat al Congrés Extraordinari Confederat de Saragossa el 1936 que servia de base per fixar la línia política del la CNT respecte a l'organització social i política futura. Existeix una versió resumida a Ñíguez, Miguel; Gómez, Juan; *Isaac Puente- Médico rural, divulgador científico y revolucionario*. Papeles de Zabalanda. Vitoria 1996, pp 31-35. La versió completa es pot trobar a les actes oficials del congrés, publicades a CNT; *El Congreso Confederat de Zaragoza*. Zeta. Madrid 1978, pp. 226-242.

totes les decisions. La reforma, quan no existeix una profunda evolució i transformació de les consciències, no condueix més que a una optimització i aprofundiment dels sistemes de domini¹⁹⁹.

Precisament, el mecanisme de presa de decisions comporta la segona crítica política. Tota decisió que afecta a una col·lectivitat respon sovint a aquesta necessitat de domini, i això, per tant, comporta un important perjudici a qui s'hi oposa. En aquest sentit, resulta indiferent un sistema despòtic, oligàrquic o democràtic, perquè sempre hi haurà algú que es veurà afectat negativament per les decisions dels altres. Per tant, qualsevol decisió presa per una col·lectivitat ha d'evitar sempre que es lesionin els interessos de cada individu. De fet, qualsevol acord o acció no ha de tenir conseqüències, ni positives, ni negatives respecte de qui s'hi oposa²⁰⁰.

---

¹⁹⁹ Vidal, Gonzalo; "Federalismo", *Nosotros*, 4, gener 1938, p. 22

²⁰⁰ Vidal, Gonzalo; "La ley de las mayorías" *Nosotros*, 3, desembre 1937, p. 30

SEGONA PART.

EL DISCURS DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA A ESPANYA (1923-1938)

Com ja hem comentat en capítols anteriors, els processos pels quals passen les tendències individualistes a Espanya resulten variats i complexos. Des de la introducció de les idees individualistes, a finals del segle XIX, en el context de la violència nihilista de les accions de la *Propaganda por el hecho*, tendència, com hem comentat europea i que en certa mesura s'emmiralla en l'experiència francesa, fins al context revolucionari propiciat per la guerra civil, passen més de quaranta anys que permeten dibuixar una evolució particular, amb importants variants i bifurcacions.

El que resultarà una obvietat, en el període estudiat, i la característica fonamental del moviment a Espanya, serà la important dependència teòrica respecte de l'individualisme francès, moviment que en aquest moment resulta al seu país molt minoritari, encara que influenciarà poderosament, tant en les formes com en els continguts, l'espanyol. En aquest sentit, tant el pensament stirnerista més pur com els referents literàrio-filosòfics estaran fortament condicionats pel que es pensa o s'escriu a París o Orleans¹, la qual cosa no obvia l'existència de diferències i divergències entre les diverses tendències dels nuclis individualistes espanyols, tal com hem vist al capítol anterior.

Després d'examinar les bases filosòfiques de l'individualisme anarquista, d'analitzar el context en què s'introdueix a Espanya, i d'identificar els diferents grups i publicacions des dels quals es debat i es difon la seva ideologia, en aquesta segona part tractarem d'analitzar l'heterogeni discurs elaborat pels individualistes espanyols. Aquest serà el d'una tendència pròpia, singular respecte del laberint teòric anarquista, en què hi destacarà la seva idea de sobirania individual, la consciència de pertànyer a un corrent diferenciat dels altres, amb un pensament específic respecte de qüestions com la idea de la propietat, el sistema polític, la relació entre individu i societat, la crítica a la idea de revolució, el concepte d'egoisme o la relació entre individualistes.

A banda d'aquests fonaments més ortodoxos respecte les idees stirnerianes, i d'acord amb la idea afirmada anteriorment sobre la dependència discursiva respecte dels individualistes francesos, les qüestions de l'educació i de la sexualitat assoliran un pes

---

¹ Ciutat des de la qual s'edita *L'en dehors*, d'E. Armand

5. Un individualisme heterogeni

específic propi que mereixen una anàlisi detinguda. Sengles capítols es dedicaran a estudiar aquests conceptes, que en el cas de l'amor lliure i el discurs sexualista assoliran una important càrrega simbòlica, a la manera d'una metàfora de l'alliberament individual.

Finalment, el pensament anarquista individualista participa d'altres moviments no exclusius d'aquesta tendència, i que d'acord amb el seu pensament, es faran servir de complements teòrics. Seran aquests l'annacionalisme o una filosofia profunda d'internacionalisme, un antimilitarisme, en certa mesura militant, i la pràctica del naturisme com a fórmula de perfeccionament físic, i a voltes, espiritual, als quals dedicarem el darrer dels capítols d'aquesta part.

5. UN INDIVIDUALISME HETEROGENI

5.1. Principis generals

Com hem pogut anar veient al llarg d'aquesta investigació, la major part d'idees, autors i contactes internacionals dels individualistes espanyols prové del nord dels Pirineus. És més, entre aquells qui participen dels diferents òrgans de propaganda individualista, en què poden variar els col·laboradors autòctons, tot depenent del grau d'afinitat personal o ideològica respecte del grup editor, els col·laboradors francesos es repteixen. Sobretot ho faran Armand i Ryner. El primer, sempre més polèmic per la radicalitat dels seus plantejaments, apareix a totes les revistes analitzades, de vegades, com és el cas de *La Revista Blanca*, precedit de comentaris crítics per part de la família editora². El segon, sempre més envoltat d'una certa aurèola de vell savi, de *gurú* de l'individualisme, publicarà, a banda de reflexions teòriques, un feix important de fragments de creació literària que serviran de vehicle per expressar les seves idees filosòfiques. A més dels individualistes francesos, diguem-ne, referencials, altres, com el neomalthusià Manuel Devaldès o Gérard de Lacaze-Duthiers també freqüentaran les diverses publicacions individualistes espanyoles.

L'stirnerisme, com a tendència específica, com a mostra de l'individualisme més ortodox, serà més propi de la revista *Nosotros*. Com hem comentat en el capítol anterior, la publicació valenciana va reeditar, més de trenta anys després de la darrera edició, la traducció espanyola de *Der Einzige...* amb pròleg de Miguel Giménez Igualada³. Armand, per la seva banda, va continuar essent, des de les diferents revistes i publicacions editades a Espanya, un dels mitjancers oficinosos de les idees del filòsof alemany, amb alguns articles divulgatius sobre la figura històrica i l'obra del pensador bavarès⁴. En un context en què, a banda de la dificultat de la lectura, realment resultava

---

² E. Armand i Federica Montseny iniciaran una polèmica sobre una crítica del primer sobre la novel·la *La Victoria*, de la segona. Armand denunciarà el profund moralisme del protagonista de la novel·la, fet que no semblarà ser molt ben acollit per l'autora. Armand, E; "Alrededor de *La Victoria*". *La Revista Blanca* 101, agost 1927, pp. 143-151

³ El pròleg de l'edició de *Nosotros* de 1937 pot trobar-se reproduït també a Giménez Igualada, Miguel; "Stirner y su obra", *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 36-42. D'altra banda, *Iniciales* també va expressar la seva intenció d'anar editant l'obra del filòsof de Bayruth en diferents opuscles, al final de la seva trajectòria, intent que no reeixí fins que Giménez Igualada ho reprengué.

⁴ Armand, E; "Max Stirner: su vida y su obra" *La Revista Blanca*, 80, setembre 1926, pp. 237-241. Des de les edicions de *L'En Dehors*, a Orléans, l'individualista francès va publicar; Armand, E.; *Le Stinérisme*. Supplément à "l'en dehors", Orléans, 1934.

difícil trobar una traducció espanyola de l'obra de referència *El Único y Su Propiedad* - aleshores només existien la de Pedro Dorado Montero de 1901 de La España Moderna i la de Pedro González Blanco, de l'editorial Sempere, de València, de 1904- l'stirnerisme rebut era indirecte i filtrat per la interpretació que feien els seus introductors, especialment per l'editor de *L'en dehors*.

El mateix succeeix amb l'individualisme d'arrel anglosaxona. El mateix Armand, que al llarg de les dècades dels vint i dels trenta domina el panorama de l'individualisme a França, es dedica a traduir i difondre alguns dels pensadors anglosaxons com ara el nord-americà P.A. Barnard⁵ i, el més important, una de les poques obres editades a Espanya de l'individualista Benjamin R. Tucker; *¿Qué es el anarquismo?* és traduïda, per J. Elizalde, no pas des del text original anglès, sinó des de la seva traducció francesa realitzada per Armand⁶.

Tanmateix, a més de la seva activitat com a teòric i divulgador d'un individualisme particular, d'una lectura personal d'Stirner, d'un individualisme existencial, tal com anomena Gianfranco Berti, Armand serà conegut sobretot pel paper preferencial que atorga a la sexualitat humana com a factor d'alliberament individual. Les seves idees, com hem pogut anar veient en capítols anteriors generaven més crítiques implacables i adhesions incondicionals que un debat rigorós. Tanmateix, va tenir la virtut de connectar amb uns lectors anarquistes sensibles respecte d'aquesta qüestió en un context, el de l'Espanya de la segona meitat dels vint i de la Segona República, àvida de construir una nova moral sexual. Fruit d'això, i com podrem anar comprovant, serà la seva extraordinària presència i influència en el discurs individualista hispà.

Ryner, per la seva banda, va passejar el seu prestigi intel·lectual a les diverses publicacions anarquistes i individualistes. A diferència del director de *L'en dehors*, l'escriptor no va ser un pensador polèmic. Més aviat es pot copsar un consens tàcit entre la premsa cultural anarquista per atorgar-li un cert prestigi intel·lectual, de bastir un perfil d'ancià venerable i respectat per tothom. Aquesta consideració estètica, tanmateix, no serveix per interpretar millor les seves idees, expressades d'una manera més aviat ambígua i poc clarificadora. Com ja hem comentat, la seva ideologia era presentada la major part de les vegades des de fórmules literàries, a les seves novel·les i narracions, de

---

⁵ Barnard, P.A.; "La pluralidad en el amor" *Iniciales* 4/11, novembre 1932, pp. 3-5

⁶ Benjamin Tucker; *¿Qué es el anarquismo?* Ediciones de Iniciales. Barcelona 1931 (Trad. Elizalde i Armand)

manera que el lector era qui havia d'interpretar les idees a transmetre, a la manera d'un escriptor de culte. De fet, sembla que el mateix filòsof nascut a l'Algèria francesa, i professor de diversos *lycées* jugava amb aquestes ambigüitats per no haver de definir de forma nítida el seu pensament eclèctic. Si bé, en molts casos la retòrica d'Armand era emulada per algú com l'escriptor Mariano Gallardo o Miguel Miró, molts altres col·laboradors de la premsa individualista tractaran sovint d'utilitzar la tècnica de les narracions més o menys literàries per expressar les seves idees.

El que sí resulta clar, tant a lectors, com editors, com col·laboradors de les revistes analitzades és la consciència de compartir una filosofia pròpia i específica, la individualista, que, si bé pot mantenir importants nexes de contacte amb l'anarquisme, a la vegada es decanta nítidament per una moral, un sistema de valors i uns referents no sempre coincidents amb la resta d'anarquistes.

El mateix Álvarez Junco, a la seva obra *La ideología del anarquismo español* comença el seu primer capítol, a parlar de la idea de sobirania individual, una de les bases fonamentals i compartides per tota la teoria anarquista, segons la qual s'assumeixen els postulats essencials de Stirner;

"Parece ocioso explicar que en la base del anarquismo se halla un individualismo extremo, una defensa radical de la libertad individual entendida como derecho absoluto de cada ser humano a actuar atendiéndose únicamente a los dictados de su propia conciencia y de su propia voluntad, y una afirmación de que cada personalidad tiene un valor único, insustituible, cuya expansión no debe verse limitada por ninguna frontera exterior (...) En definitiva, lo que se afirma es el individuo como única realidad existente: no hay, por encima de él, ningún tipo de construcción ideal o social -Dios, Corona, Bien Común, Organismo social, Razón de Estado- que justifique decisiones limitadoras de la libertad individual"⁷

Aquest fragment, destinat en un principi a definir les bases filosòfiques de l'anarquisme, en general, i de l'espanyol, en particular, ens serviria, al seu torn per introduir els principis generals que els individualistes enumeren des de les seves publicacions.

I el primer principi, el més poderós de tots és el dret al plaer, a la recerca de la felicitat, sense més límits que aquells que el propi individu es vulgui imposar a sí mateix. És aquesta una idea derivada de l'stirnerisme passat pel sedàs armandià. I és el mateix Armand qui l'expressa des de la revista *Ética*.

---

⁷ Álvarez Junco, J. (1976), p. 17

5. Un individualisme heterogeni

“Mi reino es de este Mundo

Es la busca de la felicidad, el perseguimiento de lo nuevo, refinamiento del placer, carrera al mejor ser, alcance de lo palpable, estrechamiento de lo tangible⁸

Aquest principi, doncs, reiterat abastament per l'individualista francès i imitat per altres col·laboradors de les diverses revistes, resta sovint a les antípodes de les tradicions dels diversos militants obrers. Allà on hi existeix l'estricta moral i l'ascetisme revolucionari, el sacrifici individual per la col·lectivitat, es contraposa un profund hedonisme físic i espiritual a la vegada que una gran desconfiança respecte dels projectes i ideals col·lectius. Aquest fet presuposa que l'individualista ha de combatre tot allò que representa un obstacle a la felicitat i al gaudi quotidià. La lluita, o l'esforç dedicat per assolir aquests objectius que tradicionalment, per als moviments revolucionaris, és externa, contra enemics clarament definits; l'estat, el capitalisme, els burgesos, l'església,... i col·lectiva; accions comunes, mobilitzacions massives, vagues,... adquirirà una nova dimensió interna i individual. Els obstacles són sempre a fora i a dins; en les institucions hostils a la llibertat i al benestar material, i en els prejudicis morals assumits, de forma conscient i inconscient per cadascú. I no serà mai l'acció col·lectiva la que permetrà assolir el canvi de mentalitat necessari per gaudir plenament de l'existència.

"El individualismo, tal como lo concibo yo, aprecia la vida y la fuerza. Proclama, exalta la alegría y el placer de vivir. Reconoce sin rodeos que su finalidad es labrarse la propia dicha. No es un asceta, y por ello, le repugna la mortificación carnal. Es apasionado. Se presenta sin tapujos tal como es, y halla gusto en la vida acompañándose de la flauta de Pan (...) Se desentiende de los prejuicios y se burla del qué dirán. Le gustan el arte, las ciencias y las letras; por ello aprecia los libros, el estudio, la meditación y el trabajo. Es artesano, no peón. Es generoso, sensible y sensual, tiene hambre y sed de experiencias y sensaciones nuevas"⁹.

"En todas partes, los individualistas de nuestra tendencia quieren instaurar, -desde y en todo tiempo- un medio humano fundado sobre el hecho individual y en el cual, ", sin control, intervención, inmiscuición" cualquiera del Estado, todos los individuos puedan, individualmente o asociados, "arreglar sus asuntos" por medio de pactos libres, rescindibles previo aviso, cualquiera que sea la actividad que la asociación sea obra de una persona o de una colectividad (...)

---

⁸ Armand, E; “Mi reino es de este Mundo”, *Ética*, 5, maig 1927, p. 27

Los individualistas a nuestra manera consideran como adversarios suyos todas las instituciones y todas las individualidades que directamente o por personas interpuestas quieran sujetarles a su autoridad y usar de la violencia a su capricho"¹⁰.

Aquesta dualitat, cos-esperit serà una de les constants del discurs individualista. El plaer corporal, el plaer de la ment són dos drets inalienables i indestriables. Cos i esperit seran dues propietats individuals en el sentit stirnerià, és a dir, dues propietats que es tenen incondicionalment, plenament, sense abdicacions de cap mena respecte de cap presumpte principi superior. I els afins a aquestes idees tractaran d'acomodar-se a les diverses pràctiques que els permetin gaudir d'un benestar integral.

Per satisfer el cos, la reivindicació del dret a gaudir-ne es materialitzarà de diverses maneres. Potser la més espectacular és el del dret a fruit plenament de la sexualitat, aspecte que tractarem específicament en el setè capítol. Tanmateix, l'assumpció de filosofies i la pràctica de tècniques que permeten mantenir-lo en bones condicions resultaran habituals. El naturisme, tant pel que fa a aspectes alimentaris, de medicina natural o el contacte amb la natura serà una referència habitual i mantindrà una important presència a la premsa individualista. Restarà, d'altra banda, lligat íntimament als diferents grups editors. *Els Amics del Sol*, originàriament l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, nucli des del qual s'edita *Ética*, i posteriorment *Iniciales* participen de l'associacionisme naturista, mantenen una activa secció excursionista, i practiquen conjuntament un esport harmònic i no competitiu com serà la gimnàstica rítmica. De fet, fins i tot utilitzaran el contrast maniqueu per comparar les avantatges d'un esport com aquest respecte de la violència i competitivitat, per exemple, del futbol¹¹. El rebuig de l'alcohol i tabac, tot i existir una llarga història d'oposició anterior, no hi faltaran i el mateix director d'*Iniciales* redactarà un opuscle per a l'editorial individualista¹². D'altra banda, des d'un punt de vista iconogràfic, especialment si ens centrem en la revista *Iniciales*, en què s'exhibeixen cossos nus de persones joves, algunes de les quals pertanyents al grup d'afinitat que edita la revista, permet endevinar un cert culte al cos,

---

⁹ Armand, E. "El individualismo" *Iniciales* 5/1, gener 1933, p. 14

¹⁰ Armand, E. "Lo que queremos los individualistas" *Iniciales* 7/1-5, maig 1935, p. 14

¹¹ La revista *Iniciales* oferirà nombroses referències al grup d'amics de la gimnàstica rítmica, amb abundós material gràfic sobre la seva pràctica, especialment al llarg de 1932; per exemple *Iniciales* 4/4, abril 1932, contraportada. O 6/4, juny 1932 contraportada. La iconografia utilitzada pels editors revela la seva tendència clarament favorable a aquesta activitat física.

¹² León Dróvar; *El tabaquismo*. Ediciones de Iniciales, Barcelona 1933

no molt diferent, d'altra banda, del que realitzen part de les avantguardes artístiques coetànies o els mateixos moviments totalitaris dels vint i trenta.

Per satisfer la ment, a més de la neteja a fons dels sentiments negatius i dels prejudicis acumulats per una cultura repressiva amb els impulsos, amb les passions, i amb tot allò relacionat amb el plaer, existeixen altres menes d'aliments. Si bé el naturisme permetia regenerar el cos, l'educació, l'estudi, les inquietuds culturals permetien regenerar l'esperit. Els llibres, les preocupacions intel·lectuals, l'interès per un pensament més racional i científic podia servir com a antídoto contra les carències educatives propiciades per un estat en què l'ensenyament esdevenia un quasi-monopoli religiós i un important factor d'exclusió social. Part de les preocupacions educatives dels editors de les diverses revistes venien motivats per aquests dèficits. Aquesta necessitat d'apropar la cultura a les classes populars, especialment les que es troben a l'òrbita de l'anarquisme serà una de les principals preocupacions dels diversos nuclis individualistes i una de les funcions principals de les publicacions com *Estudios*. No serà, tanmateix, una cultura acadèmica la que interessarà, ni una fórmula tradicional transmissiva de sabers clàssics, sinó un interès per propiciar l'enriquiment cultural per procediments autodidactes.

L'ideal d'una vida millor, sobre bases més harmòniques, tant des del punt de vista físic com anímic, i la dura realitat quotidiana, oferien un contrast difícil d'obviar. El dret al plaer, a una existència més orientada al gaudi hedonista, no s'adeia amb les condicions de vida existents per a la majoria de persones. Les limitacions de la vida urbana, de les condicions de vida i de treball de la majoria de la gent, especialment la d'extracció social modesta, la pervivència de pràctiques considerades negatives corporal i moralment o prejudicis profundament arrelats entre la majoria suposaven obstacles considerables per portar a la pràctica un ideal de vida que aspirava a satisfer peremptòriament els desigs individuals. I això era un fet del qual gairebé tots els col·laboradors de la premsa individualista coneixien. El Doctor Isaac Puente, defensor incondicional del naturisme i simpatitzant dels plantejaments individualistes, escrivia que, davant d'aquestes circumstàncies, només l'esforç individual podia superar aquestes limitacions, aquests obstacles que la injusta organització social alçava contra el dret a la felicitat. Davant d'això, la responsabilitat de cada individu consistia a rebel·lar-se contra aquest ordre de coses

“Hace bien el naturismo en prometer la Redención humana a costa de la redención de cada uno, como resultante de la redención individual. Cada individuo ha de trabajar y madurar la suya, sin esperar nada de los demás. Sólo así, con individualidades conscientes de su deber, de su misión, y de su fuerza, podrá edificarse la sociedad del mañana. La sumisión base del despotismo, hay que destruirla en el individuo. (...) La salud, como la libertad, ha de conquistarlas cada cual.

Es muy socorrido y cómodo, disculpar nuestra pigré física y moral de hoy, prometiendo una rectificación de conducta en el mañana ideal. Conforme en que, en el ambiente y la organización social presentes, no es posible una vida naturista, ni una actuación libertarias completas. El obrero que ha de respirar en el trabajo atmósferas malsanas (...) mal puede naturalizar su vida y sus costumbres. Mas, a pesar de todo, le es dable evitar múltiples influencias nocivas a su salud, como el alcohol, el tabaco, la taberna, desaseo, y practicar otras beneficiosas, como la salida al campo en busca de sol y de aire puro, escoger entre los despojos alimenticios los menos perjudiciales. Y se hará acreedor a todo si empieza por conquistar lo que esté de su parte. (...) En múltiples aspectos ha de sucumbir a la férula del poder y a las normas de la organización estatal; pero esto no puede servirnos de pretexto para que descuidemos lo que es asequible, la dosis de independencia que se nos tolere”¹³

Aquest difícil contrast entre desig i realitat, entre un ideal de vida i la dura existència quotidiana és un fet cert i assumit, una situació de la qual els mateixos individualistes resulten ben conscients. I, si de fet el món que envolta els individualistes presenta uns obstacles insalvables per a la realització dels seus anhels, dels seus somnis, això no els porta a una renúncia, ans al contrari, sinó a un estat permanent de revolta interior, a un rebuig directe a la societat en la qual són immersos, a un menyspreu a tot aquell que no fes aquest procés íntim d'oposició a tot allò que representaria, des del punt de vista anarquista, el món burgès-capitalista.

Així ho expressa Ramons Sentís, sota el pseudònim Silvestre del Campo¹⁴ a la mateixa revista *Ética*. No sense un to marcadament elitista i aristocracista, reivindica el dret a la utopia quotidiana en una mena d'univers paral·lel segons el qual es podria viure al marge, en certa mesura, dels efectes perversos de la societat capitalista. Que cadascú, en la mesura del seu propi esforç individual, de la pròpia consciència de la pertinença de sí mateix, del coneixement de la llibertat i del plaer sense limitacions pot exercir el dret de portar a la pràctica els seus somnis. Malgrat això, reitera que només una minoria pot

---

¹³ Puente, Isaac; “La fundamental tarea” *Ética*, 11, novembre 1927, p. 11

¹⁴ La correspondència del pseudònim i la identitat de Ramon Sentís (Torroja del Priorat 1913 - Barcelona 2001) és esmentada a Marín (1995). Sobre aquest periodista, col·laborador també a *Solidaridad Obrera*, de la família Urales i editor posteriorment de la segona època de “*Orto*” trobem la seva nota necrològica a s/a; “Murió Ramón Sentís” *Orto*, n. 121, maig-agost 2001, pp. 44-45

portar-lo a la pràctica, una minoria activa i diríem que il·luminada que correspondria als petits nuclis aïllats dels qui s'autodenominen com a individualistes.

“¿Todo el mundo sueña despierto?” No. La inmensa mayoría de los hombres sueñan cuando duermen. Sólo una minoría sueña despierta con los ojos abiertos, mirando al Sol, los árboles, los pájaros, el mar. Yo me congratulo y me honro de pertenecer a esa minoría, por eso yo sueño despierto, (...) Desgraciados de aquellos que no pueden soñar más que dormidos, pues no sabrán nunca una sílaba de las bellezas naturales, ni podrán saborear jamás los deleites espirituales (...) los que hacen una vida vulgar, egoísta, burguesa o materialista, en una palabra, todos los que piensan con el estómago y no con el cerebro (...) despierto (...) abro los ojos a la realidad, a la terrible realidad y es entonces cuando parangonando una existencia con otra, brota de todos mis sentidos el desprecio y el asco más enorme a la actual civilización, a la actual hecatombe humana (...) Es por eso que a veces veo yo justificada la actitud de algunos hombres-cerebro, encerrados en su torre de marfil (...) nosotros no podemos estar indiferentes, no podemos permanecer estáticos por el solo hecho de que la mayoría sea un rebaño siempre dispuesto a la matanza. (...) Podemos hacer mucho individual como colectivamente, como el beneficiamos con las enseñanzas y prácticas del Naturismo, saturar nuestro espíritu de los efluvios de la Filosofía, elevarnos, superarnos moral e intelectualmente, así como también poner en práctica algo de nuestras aspiraciones, como la fundación de pequeñas comunas o colonias que pidieran ser muy bien pequeños mundos en formación dentro de esta nebulosa social en que vivimos”¹⁵

Aquesta crítica permanent respecte de la societat coetània, aquesta consciència de pertinença a una minoria que té molt difícil de portar a la pràctica les seves idees, aquest inconformisme vital, manté una bona base en la filosofia de l'individualisme existencial armandià que porta vers una actitud de viure al marge de tot allò que es rebutja, d'una societat fonamentada en unes bases profundament menyspreades.

La desconfiança respecte de l'acció de masses és una altra de les constants discursives. En una conjuntura històrica caracteritzada pel culte a les multituds, en què tant feixisme com comunisme exhibeixen les grans concentracions com a part integrant dels seus rituals col·lectius, en un context marcat per la uniformització i els uniformes, els individualistes neden contra corrent i critiquen implacablement tota aquesta parafernàlia totalitària, en què l'individu perd la seva personalitat dissolta en conjunts disciplinats i sotmesos a les directrius dels líders. Els individualistes consideren que

---

¹⁵ Campo, Silvestre del; “Palabras de un individualista: Soñar despierto” *Ética*, 9, setembre 1927, pp. 18-19

aquesta renúncia de la pròpia personalitat en favor del col·lectiu és una fórmula de servitud voluntària, en termes de Hanna Arendt, una justificació de la pròpia explotació i manipulació, una abdicació de la pròpia sobirania.

Federica Montseny, des d'una concepció vitalista de l'individualisme, considera el principal antídoto contra aquesta forma de dominació l'adquisició d'una personalitat ferma, la qual cosa no pretén significar una personalitat que pugui servir de lideratge, sinó més aviat exemplar, de guiatge per tal que tothom sàpiga trobar el seu propi camí. La personalitat individual, per a la coneguda anarquista, és la propietat d'un judici i d'una estructura de valors ètics sòlidament fonamentats en la raó i l'ètica. Només des del geni individual pot existir progrés en tots els camps, tant el científic com el social. Tanmateix, el discurs individualista de la filla de la unió Montseny- Mañé és força particular i resta allunyat de la línia marcada per *Ética* o *Iniciales*, i malgrat la desconfiança en les multituds no nega l'efectivitat de l'acció col·lectiva i la confiança en la revolució llibertària. La condició és que la unió necessària per emprendre un projecte d'aquesta magnitud ha d'estar format per individualitats que no hagin renunciat a la seva singularitat, per persones conscients i ben formades tant des d'un punt de vista polític com ètic, tal com marca la tradició anarquista. I aquí entrariem en l'educació individual com a factor alliberador de les persones i dels militants llibertaris. Des d'una perspectiva clarament idealista, com succeeix en la visió llibertària del seu pare, diposita la seva fe en la creença que és possible assolir una gran força revolucionària col·lectiva a partir d'una suma d'individualitats conscients i compromeses.

“El espíritu gregario de las multitudes, la falta de voluntad y de relieve personal en los individuos, han hecho de las generaciones contemporáneas un manso lago, una planicie llana, ha hecho de los hombres ceros que siguen dócilmente a cualquier mediocre guarismo, nulas voluntades convertidas en marionetas manejadas por dedos invisibles.

¿Qué es personalidad? Personalidad es relieve propio, juicio propio, fuerza propia, potencia propia, vida moral independiente de toda influencia externa. Personalidad es también potencia creadora, energía individual, valor humano, afirmación vital frente a la especie (...) La personalidad nace del individuo; es don de los fuertes, de los resueltos, de los sanos, de los bien dotados por la naturaleza (...)

La colectividad es siempre amorfa, de existencia moral precaria y rudimentaria. La colectividad puede hacer un revolución; jamás prepararla, encauzarla ni aprovecharla. Todo adelanto, toda conquista del progreso es obra individual (...).

5. Un individualisme heterogeni

"La unión hace la fuerza" se ha dicho y repetido. ¿Qué fuerza? Fuerza ciega, fuerza amorfa, obediente a las órdenes de un caudillo, a los predicamentos de un apóstol. (...) Fuerza que necesita nacer de la unión es fuerza débil, sin norte, que necesita ser orientada (...)

Sin personalidad humana, toda unión de hombres formará un rebaño, toda revolución será un remedo a las hordas de ayer. Ante todo debemos, pues, "crearnos". Hacer de cada uno de nosotros un guarismo victorioso, no un cero más en la enorme cantidad de ceros con que se designan al conjunto humano."¹⁶

Aquesta desconfiança respecte de l'acció de masses no es limitarà a criticar els moviments totalitaris, sinó també a combatre les temptacions d'utilitzar aquesta estratègia entre els mateixos anarquistes. Des d'un punt de vista gairebé ibsenià, els individualistes consideren censurable tota violència revolucionària o no, generada per la mobilització de masses. La majoria no té per què tenir raó, i sempre resulta extremadament manipulable. En aquest sentit l'estratègia insurreccionalista emprada per bona part dels anarquistes, especialment des de la FAI, al llarg de la Segona República no es lliurarà de les crítiques de la premsa individualista. Des d'una crítica stirneriana del concepte de revolució, s'afirma que resulta inútil i contraproductiu una acció armada que precipiti una insurrecció revolucionària. Inútil perquè res no pot canviar a la societat, si abans no canvia la mentalitat de cada persona. Contraproductiu, perquè qualsevol acció encaminada a utilitzar un contingent important de persones poc preparades política i filosòficament acaba degenerant en una tutoria dels inductors i els més ben preparats, respecte de la gran majoria de persones participants en un procés revolucionari. I això, fàcilment esdevé un nou despotisme en què les bases del domini romanen inalterables. Només canvia el dominador.

I aquest és un cercle viciós de difícil resolució. L'explotació, com a concepte no deixarà d'existir perquè es produeixi un moviment revolucionari per molt ben preparat que estigui, per lloables que siguin els objectius, i per molt irreprotxable que sigui el comportament dels qui la liderin. Segons els individualistes, i d'acord amb les tesis del *Discurs* de La Boétie, l'explotació no es deu a l'existència d'explotadors, sinó per la d'explotats. No hi ha esclavitud per la presència d'amos, sinó precisament perquè existeixen esclaus. I això pot ser, perquè, des del punt de vista de les mentalitats, hi ha molts esclaus voluntaris. L'explotació i l'esclavitud només desapareixeran quan cap individu, de forma conscient, permeti que ningú no l'exploti, ni el manipuli, ni decideixi per ell. Entre els redactors i col·laboradors de la premsa individualista, i a diferència de

l'idealisme optimista dels Montseny, sovint s'escola un pessimisme intel·lectual que deriva fàcilment en aristocracisme per la creença que només una minoria és conscient d'aquest fet, i que per tant persistirà sempre l'explotació perquè pocs voldran abandonar les cadenes.

En aquests termes s'expressa l'editorial de la revista *Iniciales*, probablement redactat pel seu director, León Dróvar. El context en què es redacta, un any després de proclamada la Segona República, resulta un bon pretext per reflexionar en veu alta sobre l'estratègia insurreccional -la "gimnàstica revolucionària"- del sector més radical dels anarquistes;

"Los verdaderos revolucionarios, es decir, los anarquistas individualistas, saben que el mal que se deriva de la tiranía tiene por causa , no exclusivamente la existencia del tirano, como erróneamente creen los revolucionarios partidarios de la violencia, sino mayormente la existencia del esclavo. De aquí parten una serie de errores fundamentales entre los revolucionarios partidarios de la violencia (...)

...los revolucionarios partidarios de la violencia suponen en las masas cualidades que no poseen y exigen de ellas más de lo que pueden dar. Las masas carecen de personalidad y sus gestas son de espuma. Lo de que la unión hace la fuerza depende de lo que se una, pues por muchos cerros que unamos jamás obtendremos cantidad alguna.

Los revolucionarios partidarios de la violencia creen (...) que existe la tiranía sólo porque existe el tirano y, partiendo de este gran error, lo espera todo de un acto audaz de las masas; sueñan en una emancipación traída por el mesías [de una] revolución violenta (...) y de ahí que todas sus actividades de propagandistas y de luchadores las desarrollen exclusivamente excitando a las masas a la rebelión (...)

No es, precisamente contra la existencia del tirano que debemos ir, camaradas anarquistas, sino contra la existencia del esclavo.

Para que haya quien mande, quien tiranice, es preciso que antes haya quien obedezca, quien se resigne, quien se doblegue"¹⁷.

---

¹⁶ Montseny, Federica; "Personalidad"; *Ética*, 5, maig 1927, pp. 9-10

¹⁷ Redacción; "A propósito del 14 de abril", *Iniciales*, 4/5, maig 1932, p. 1

5.1.1. Moral individualista

Els individualistes parteixen d'una moral pròpia, allunyada dels convencionalismes socials, i en molts sentits iconoclasta. De fet si admetem la recerca del plaer com a principi moral ja es preveu un conflicte amb els principis ètics establerts per una cultura basada en preceptes d'inspiració cristiana a partir de valors com sacrifici, generositat o pietat, assumits plenament, d'altra banda, per la cultura política de diferents línies dins l'anarquisme. La insubmissió davant les convencions morals, serà, per tant, la característica més destacable de la seva filosofia, de la seva ètica particular, la qual cosa, i el cas extrem serà representat pels francesos E. Armand o Albert Libertad, a actituds morals extremistes, difícils d'acceptar per importants figures de l'anarquisme com Jean Grave¹⁸. I això farà que sovint siguin titllats, entre les pròpies files anarquistes, d'amorals, d'egoistes i insolidaris.

Com hem explicat al principi d'aquest capítol, serà precisament Armand i Ryner qui marcaran principalment la línia filosòfica de l'individualisme assumit pels grups espanyols afins. Seran omnipresents a les revistes i a les biblioteques al llarg de tota la cronologia estudiada, i en gran part dels casos, les seves intervencions escrites seran fragments d'obres seves ja acabades, amb un pensament ben estructurat, construït i coherent i amb l'assumpció clarament perceptible del seu paper de guiatge teòric¹⁹. En el primer cas, l'editor de *l'En dehors* ho fa a partir dels seus tractats en què exposa la seva filosofia de manera repetitiva. En el segon cas, el professor jubilat de *Lycée*, des de les seves narracions o les seves obres filosòfiques novel·lades. Ambdós individualistes,

---

¹⁸ Com ja hem comentat en capítols anteriors, la recerca d'instruments per posar en pràctica l'alliberament sexual va portar Armand, al llarg de la dècada dels trenta, a la relació amb revistes pornogràfiques franceses, com ara *Jean qui rit* per reclutar contactes sexuals i el món dels intercanvis de parelles com ara el *Club Atlantis*. Fins i tot, la mateixa policia que investiga Armand i el seu nucli se sorprén de la bona salut econòmica de *l'en dehors*, a diferència de la precarietat de la resta de la premsa anarquista francesa. Això es deu, segons la mateixa policia, perquè la major part dels més de sis mil lectors no es poden considerar com a proletaris sinó que existeix una important presència de gent acomodada. Manfredonia, Gaetano; "E Armand et la "Camaraderie amoureuse" Le sexualisme révolutionnaire et la lutte contre la jalousie". *Free love an the Labour Mouvement. Second workshop in the series 'Socialism and Sexuality'*. International Institute of Social History. Amsterdam, 2000, pp.7-9 Tot plegat portava a una pèssima relació entre el nucli al voltant d'Armand i la resta del moviment anarquista, a França, com veurem més endavant.

¹⁹ En el cas, per exemple, d'Armand, publica, des del número 2 de la revista *Al Margen* la seva obra *Tesis y reivindicaciones*, ja publicada al seu *l'en dehors* i recollides a la seva gran quantitat de bibliografia publicada i recollida als annexos. Un cas similar és el que succeeix amb Ryner, del qual se'n publiquen tant fragments dels seus textos literaris com dels filosòfics.

des de les coincidències i divergències del seu pensament seran els qui marcaran les bases de discussió dels espanyols.

Les intervencions dels individualistes hispans, doncs, es troben en inferioritat de condicions. Es tracta sempre d'articles curts, que tracten aspectes sempre parcials o aborden de manera aïllada alguna qüestió relacionada amb els principis morals i ètics de la seva filosofia. No existeix cap tractat, cap obra llarga de prou extensió, amb un discurs construït de manera acurada que pretengui dibuixar un pensament individualista diferenciat, d'una manera global i polièdrica. Sí, en canvi, hi ha reiteracions i reescriptures dels principals teòrics del país veí. En molts casos és fàcil identificar quin dels components filosòfics predominen, si l'individualisme existencial, materialista d'un Armand radical amb els plantejaments morals o el pensament més eclèctic, espiritual o especulatiu d'un Ryner. En el cas de les revistes analitzades, si bé ambdós autors mantenen presència, i conviuen més o menys de manera harmoniosa, en totes les revistes analitzades, mentre *La Revista Blanca*, *Ética* i *Nosotros* apreciarien més el pensament de Ryner, *Iniciales*, *Estudios* i *Al Margen* seguirien una línia més propera, amb totes les matisacions que calgui, de l'antic tolstoïa, E. Armand.

Aquesta darrera afirmació no implica en absolut que cada revista mantingui un posicionament unívoc i una orientació clara en aquesta doble tendència. Més aviat hauríem de parlar d'una coexistència complementària d'aquestes dues línies. La qual cosa, no obstant això, no negarà, que individualment, alguns col·laboradors de la premsa es posicionin, més o menys, en una o una altra orientació. Per exemple, el cas de Joan Montseny, i la seva filla, Federica, Elizalde, o Maria Lacerda de Moura es trobin més identificats amb la filosofia rynerdiana, o, en el cas de Mariano Gallardo o León Dróvar s'identifiquin més amb la tendència armandiana.

A banda de les intervencions dels dos principals teòrics francesos, també es podrien afegir contribucions d'altres pensadors del país veí com Gérard de Lacaze Duthiers, el qual pot exposar sintèticament el que seria el primer principi general que hauria de seguir qualsevol individualista. Per a Lacaze-Duthiers és inútil qualsevol intent de transformar la societat, perquè allò que ha de canviar, i de manera profunda és l'individu. És més, l'individu s'ha de protegir d'una societat que corromp, basada en la doble moral, en el regne de la hipocresia. La solitud, l'aïllament davant les institucions socials, com pot ser, per exemple, l'escola o l'exèrcit, que pretèn moldejar a cada persona segons un cànon preestablert, és un requisit indispensable per sobreviure com a

individu lliure. El principi superior de l'ètica individualista consisteix en una necessitat permanent d'auto-millora²⁰.

Així ho reconeix Germinal Esgleas, company de Federica Montseny. Esgleas, a banda de la seva participació activa, amb responsabilitats a la central confederal, assumeix part del discurs individualista i considera que els pitjors enemics de l'anarquista són els propis prejudicis ètics i morals que, des del seu inconscient, poden deslegitimar-lo, en especial els que representarien l'instint de dominació o la tendència a l'autoritarisme, o en el cas contrari, a la dependència ideològica;

"Para libertarse de los prejuicios autoritarios en el orden ético e intelectual es conveniente que el individuo sepa concretamente lo que representan esos prejuicios y aprenda a distinguirlos aun en sus más sutiles formas de penetración, y esto, desde luego, sin autoesfuerzo intelectual y moral no se consigue.

Podríamos cambiar el medio económico, podríamos cambiar el medio político, pero el cambio no sería más que aparente si en el orden intelectual y en el ético continuáramos rindiendo culto a las formas y al espíritu autoritario"²¹

En la mateixa línia s'expressa J.M. Blázquez, el qual considera que l'única revolució veritable és la que hauria de produir-se en les consciències. Insisteix en aquesta idea que tota transformació profunda ha de ser interna, no externa. Només així pot propiciar-se un canvi en la societat que millori la vida de les persones. En un article publicat el març de 1938, quan les il·lusions revolucionàries del 19 de juliol del 36 semblen haver-se diluït de manera gairebé definitiva, Blázquez, col·laborador habitual de *Al Margen*, expressa el seu desencís d'aquest procés, i l'atribueix a la poca o nul·la preparació política i intel·lectual de les masses que el van protagonitzar. Tractar de canviar la societat sense haver-se despul·lat de la càrrega de prejudicis socials, dels efectes corruptors generats per la societat, dels interessos mesquins i l'egoisme d'una mentalitat burgesa, no sembla haver servit per a molt.

"La revolución no basta haberla hecho en fábricas y talleres, en campos y en minas. Es menester hacerla también en las conciencias. Superar la inteligencia.

Las asambleas de fábricas o de sindicatos muestran, a todo el que no ve espejismos, el atraso mental de la mayor parte de obreros (...)

---

²⁰ Lacaze -Duthiers, Gérard de ; "Moral inmoral y ética individualista" *Ética*, 4, abril 1927, pp. 14-15

²¹ Esgleas, Germinal; "El impulso individual en el ideal anarquista" *La Revista Blanca*, 371, febrer 1936, p. 162

El egoísmo se pone al descubierto cuando se desea a todo evento cosechar beneficio. Surge a flote cuando se niega solidaridad a los camaradas necesitados."²²

Una altra de les constants del pensament individualista és l'ús de l'adjectiu eclèctic. De fet, algunes de les revistes analitzades, com hem comentat al capítol anterior portaven en un moment o altre de la seva trajectòria, aquesta paraula al subtítol. Ryner, per la seva banda també l'utilitzava sovint als seus textos, i de fet, la seva filosofia, atesa la barreja d'elements que incorporava, també es podria qualificar així. El fet és que, el propi individualisme es basa en l'adició d'elements de diversa procedència. A banda de les tradicions anarquistes i la filosofia stirneriana, ja hem comentat, i ho desenvoluparem més endavant, bona part dels individualistes assumiran pràctiques com el naturisme, el nudisme, les llegües internacionals o incorporaran teories alienes al seu moviment com el neomalthusianisme, l'eugenisme, l'antimilitarisme. Eclèctic, per tant, manté una acepció sinònima d'obert i antònima d'hermètic, de dogmàtic. Des del punt de vista d'un col·laborador que signa amb el pseudònim d'E. Libertad, tot allò que pugui oferir una satisfacció, que sigui enriquidor per a l'existència, val per a l'individualista. L'individualista no ha de ser fidel a res que no sigui a ell mateix, i en tot cas, tots aquests elements diversos que giren a l'entorn de l'individu han de servir-lo. L'individu ha d'aprofitar-se de tot allò que el pugui satisfer material o espiritualment, i cap idea, escola o concepte transcendent ha d'aprofitar-se de l'individu. El text, un recull de sentències filosòfiques acaba reconeixent de manera explícita la font rynerdiana del pensament exposat;

"Todo camino, cualquier Ideal, llega a un fin noble si se le comprende debidamente.

Todas las teorías, todas las escuelas quieren conducir al hombre a la felicidad.

Saber respetar este fondo humano que existe en todo credo, saber comprender el pensamiento de los que les han ideado, saber analizar.

Esto es: SER ECLÉCTICO. (...)

Plasmar lo bello en la vida será conquistarse un estado de libertad. Libertad de pensar, libertad de obrar, libertad de amar.

Aspirar a eso es querer ser ecléctico. Lograrlo en la actualidad es ser ecléctico (...)

Seamos respetuosos en nuestros análisis para que la síntesis que de ellos resulte sea digna de respeto. (...)

---

²² Blázquez, J. M. "Falta revolucionar las conciencias" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 1

5. Un individualisme heterogeni

Yo he venido a defender y rehabilitar una filosofía ultrajada y despreciada, una filosofía que es la sostenedora de la belleza; que es la que induce a crear nuestra vida, la filosofía más combatida, pero también la más firme.

Ella es la que conduce al individualismo perfecto; a este individualismo sublime, que no es egoísta ni exclusivista, sino que es todo expansión y donación.

Esta filosofía es la que le proporciona al individuo la libertad de su ritmo; que, según Han Ryner, es la fórmula de la felicidad."²³

Els principis morals de la filosofia occidental són posats en dubte des de l'òptica de l'individualisme anarquista. Costa Iscar, pseudònim de l'anarquista navarrès Antonio Fabiacén (? - Buenos Aires 1966), un dels individualistes més destacats, segons Miguel Íñiguez, redactor des de 1918 de *Tierra y Libertad, Solidaridad Obrera, La Revista Blanca* i traductor de Ryner²⁴ critica la màxima kantiana de la reciprocitat "No facis a un altre allò que no vulguis per a tu" des de la perspectiva anarquista. Ho considera un sofisme, si prenem en consideració un context marcat per les desigualtats, en què les relacions socials i personals són asimètriques, en què hi ha dominadors i dominats i que la filosofia tradicional s'entossudeix a mantenir. Es tracta d'un principi superior, marcat per una ètica que amb pretensions d'esdevenir universal. Tanmateix, l'autèntica reciprocitat només és possible quan existeix igualtat. Tanmateix, la igualtat no té res a veure amb l'anivellament, és a dir, l'eliminació de diferències entre individus, sinó en l'adquisició d'un mateix grau de potencialitats i de sobirania individual. És a dir, a partir de les arrels liberals de l'anarquisme individualista, que tothom, malgrat la diversitat, es trobi en condicions similars de poder satisfer les seves necessitats i aspiracions, materials i immaterials. I això no serà mai possible a partir d'una ètica universal en tant que valor absolut, a la manera d'un Déu que dicta preceptes filosòfics, sinó a partir de l'exercici de la voluntat individual, en tant que cada individu esdevé el seu propi Déu, i els seus desigs, valors absoluts.

"No hagas a otro lo que no quieras para ti.

Esta máxima, que parece encerrar la suprema ley moral, que todos deberían acatar para establecer la verdadera armonía de las relaciones humanas, si bien se reflexiona, no es más que uno de tantos sofismas que existen en la sociedad autoritaria, tan apegada a las frases huecas y a la petulancia. Tendría algún valor ese postulado en una sociedad igualitaria, en la que todos se

---

²³ Libertad, E. "Seamos eclécticos", *Ética* 11, novembre 1927, pp. 15-17

²⁴ Íñiguez, M.(2001), p. 211

hallasen con las mismas facilidades externas para vivir y prosperar hasta que se iniciase la decadencia natural que conduce irremisiblemente a la muerte. Pero en la civilización actual, que respeta las jerarquías tradicionales, o las transforma, o crea otras nuevas; que divide a la humanidad en clases dominadoras y en clases serviles, no es posible practicar la sabiduría que quizá quiera compendiar tan manido proverbio. (...)

Todos los alambiques en que se quiere condensar la quintaesencia de la moral metafísica deben ser fulminados. No hay más que un terreno de experiencias fecundas a la convivencia fraterna, y es el que iguala a los hombres en su mundo terrenal, con todas las posibilidades de progreso evolutivo para cada individuo.

Y ¡cuidado, señores sofistas!, que nuestra igualdad no es nivelamiento; no nos hagáis decir lo que está totalmente fuera de nuestro pensamiento. No pretendemos hacer un nivel común, que cortarían todas las cabezas que lo sobrepasaran, o sometería al potro a los que no llegaran al mismo límite. Entiéndase que primero buscamos al hombre, que todo hombre, asiente bien su planta sobre la tierra, podremos pensar en volar por los espacios de la metafísica y hasta buscar a dios, si así nos place, no para limitarlo, sino para convertirse cada uno en su propio dios. Hasta ese venturoso día, conformémonos con ser hombres que se esfuerzan en la lucha igualitaria, la cual conducirá a todos al terreno común de las posibilidades de perfeccionamiento integral en su más vasto sentido.²⁵

La moral basada en la satisfacció de les necessitats i aspiracions individuals, en la recerca del plaer, pot comportar una doble lectura. Entre la premsa inequívocament individualista el que resulta habitual és llegir la cara positiva, el vessant més amable d'aquesta filosofia. Tanmateix, no es pot negar que el comportament que per als individualistes resulta natural, per a bona part dels anarquistes no individualistes, pot arribar a percebre's com a una simple amoralitat. El que per als individualistes pot ser antidogmatisme o eclecticisme, per als sindicalistes pot resultar sinònim de manca de solidaritat o compromís. La pràctica del naturisme o el culte al cos, pot ser concebut per altres militants com un exercici de pur exhibicionisme. La pluralitat en l'amor, pot ser entesa com a prostitució encoberta. No pot negar-se que els principis morals expressats des de la diversitat de l'individualisme es mouen en el terreny de l'ambigüitat. Moltes recances s'aixequen en un moviment en què un dels seus principals personatges, E. Armand, resulta una figura tan controvertida. Les seves connivències amb l'il·legalisme, especialment abans de la Gran Guerra, aspectes de la seva biografia personal, com ara l'abandó de la seva esposa i els seus fills, els seus contactes amb les revistes pornogràfiques amb els seus clubs d'intercanvis de parella, i les sospites que suscita el

---

²⁵ Costa Iscar; "No hagas a otro lo que no quieras para ti". *Al Margen*, 2, octubre 1937, p. 2

fet que el seu *L'en dehors*, a diferència de la totalitat de la premsa anarquista, gaudeixi d'una excel·lent salut econòmica no contribueix a generar una imatge pública respectada entre bona part dels medis llibertaris.

Cap a 1925 s'inicia una polèmica entre Joan Montseny i l'anarquista francès Jean Grave a *La Revista Blanca*. El teòric reusenc reclama, des de la seva revista, una unitat en la dispersió de tendències que mostra l'anarquisme internacional en aquest context històric, entre la qual els individualistes hi haurien de figurar. El francès respon tot manifestant el seu rebuig als individualistes, especialment els propers a l'*En dehors*. Basa el seu raonament en la seva absència d'una moral tolerable. Malgrat la parcialitat del fragment que reproduïrem, els seus comentaris resulten molt significatius sobre la trajectòria històrica de l'individualisme més extrem a França.

“Existe, no obstante, otra categoría, muy numerosa antes de la guerra, pero que siempre conseguimos mantenerla al margen de nuestro movimiento: los individualistas. Estos, gracias a las divisiones, a ciertas complicidades y a la disgregación de nuestro movimiento, han llegado a encumbrarse y hablar en nombre de la anarquía. (...)”

Estos anarquistas que reciben el dinero ganado con las caricias que prodiga su mujer a otros hombres; estos anarquistas que se apoderan del dinero destinado a la propaganda y que no ven en la idea otra cosa que lo que pueda justificar sus viciados apetitos, justamente son los que se intitulan “Individualistas” (...)”

Leed el periódico *L'Anarchie*, fundado por su gran apóstol Albert Libertad, y que de hecho fue la tribuna oficial de los individualistas (...) predicar la expropiación. Ya sabéis que esto significa robo, monedero falso y vivir de mujeres de vida airada.

También veréis que cuando se hablaba del sacrificio necesario para sostener la propaganda, allí se nos trataba de bobos y afirmaban que, por el contrario, de la propaganda debían sacarse los medios necesarios para que el individuo pudiera darse una buena vida (...)”

Aparte todo esto, también leeréis en el mentado periódico, que, según la moral individualista, es perfectamente lícito hacerse confidente. Bien es verdad que el que esto escribía necesitaba de tales argumentos. Y no teneos necesidad de ir en busca de esta prosa en periódicos de antes de la guerra; ved el del señor Armand; biscal el número correspondiente al 25 de agosto de 1924, y veréis un artículo intitulado: “Cómo educaré a mi hijo Granuja” que merecería la íntegra reproducción: "Hasta los tres años - dice el articulista- la sola ocupación de Granuja será la de tomar buena y fresca leche en el restaurant maternal. De tres a seis, le enseñaré de robar a su madre; por su parte, la madre le enseñará a robar a su padre y después a los vecinos (...) De los doce a los diez y seis, Granuja entrará en el laboratorio de un experto falsificador, que se encargará de instruirlo en el arte de ganar dinero sin perjuicio de su salud. Quiero que sea un

desvergonzado, un cínico" Hay dos columnas escritas así. (...) Y esto que queda dicho no es en sentido irónico que su autor lo ha escrito, sino que es realmente su propia opinión. (...) ²⁶

Resulta evident que les relacions polítiques entre Armand i Grave no resultaven precisament satisfactòries. Tanmateix són significatives d'algunes de les opinions que alguns militants anarco-sindicalistes o comunistes llibertaris mantindran sobre alguns dels nuclis d'afinitat d'individualistes a Espanya. La qual cosa no implica en absolut que les diferents tendències coexisteixin en compartiments estancs. Al contrari, la doble i la triple militància serà habitual entre els col·laboradors de les revistes individualistes, i, tant militants de la CNT, com nuclis d'afinitat d'orientació anarco-comunista llegiran *La Revista Blanca*, *Iniciales* o *Estudios* paral·lelament a la seva premsa. Existeixen diversos exemples sobre aquesta qüestió, començant des del propi Joan Montseny, que, avançada la República acabarà ingressant en la secció de treballadors intel·lectuals de la CNT, o J. Elizalde, que, com hem dit, havia estat un dels membres fundadors, i primer secretari de la FAI, o el doctor Isaac Puente, el qual serà un assidu col·laborador de la premsa individualista i a la fi acabarà elaborant el document sobre el Comunisme Llibertari, assaig sobre l'organització política i social futura que s'organitzarà posteriorment a l'esclat de la revolució, que s'adoptarà oficialment al Congrés Confederal de Saragossa, de 1936 ²⁷.

---

²⁶ Grave, Jean; "La concepción libertaria en el temperamento individual" *La Revista Blanca*, 59, novembre 1925, pp. 24-27. Aquesta és una de les rèpliques que per aquesta època s'envien Joan Montseny i l'anarquista francès sobre la necessària confluència dels corrents anarquistes reclamada pel reusenc. Sobre aquesta polèmica, coneguda com a la polèmica Urales-Grave vegeu Corti, A; (1987) pp. 120-129

²⁷ Aquest dictamen pot consultar-se a les actes de l'esmentat congrés recollides a; CNT; *El Congreso Confederal de Zaragoza*. Zero xyx. Madrid 1978, pp. 226-242. De la mateixa manera, una versió resumida es troba a Iñiguez, Miguel; Gómez, Juan; *Isaac Puente. Médico rural, divulgador científico, y revolucionario*. Papeles de Zabalanda, Vitoria 1996, pp.31-35

5.1.2. Sobirania individual

Pel que fa al concepte de sobirania individual, o el que seria el mateix, la capacitat de poder i de potència de cada individu, Higinio Noja Ruiz, pedagog, periodista i escriptor llibertari (Nerva, Huelva 1896 - València 1972)²⁸ hi escriu. Amb un to ponderat, lluny de la retòrica stirneriana, la considera com a un dels puntals de l'individualisme, la qual cosa no nega, d'altra banda, de la seva necessitat de conjugar-se amb la societat en què cadascú hi és immers.

Noja Ruiz considera que no es pot desvincular l'individu de l'esforç col·lectiu que ha permès dibuixar la societat. En aquest sentit, el pedagog emprà un concepte de societat positiu, com a fruit de l'esforç mancomunat de diversos individus, un esforç d'altra banda, que permet a cadascú gaudir dels progressos materials i culturals acumulats per una munió de persones al llarg de diverses generacions. L'individu, si vol gaudir plenament de la seva sobirania necessita d'uns recursos materials, dels més primaris als més sofisticats, i immaterials. Fins i tot per plantejar-se aquests problemes existencials necessita recórrer al llenguatge, és a dir, una construcció cultural basada en la necessitat de comunicació social, i dels coneixements sedimentats per l'espècie. Resulta obvi, doncs, la gran interdependència, -a més d'una certa subordinació- de cada individu respecte de la societat i la comunitat. Individu i societat són indestriables i es necessiten mútuament.

Això no implica en absolut que la sobirania individual esdevingui un mite. Si bé és cert que en una dimensió absoluta aquesta aspiració individual és irrealitzable, aquesta circumstància no nega que es pugui assolir un grau de sobirania raonable. Pot conciliar-se amb la necessitat humana de la pertinença a la societat i pot realitzar-se dins del marc de la pròpia societat. El problema rau en les possibilitats reals d'exercir aquesta sobirania individual en el sí de la societat real en què viuen els individus. La societat capitalista, no basada en la raó, sinó segons la lògica de la dominació, impossibilita el dret a exercir amb plenitud els drets sobirans de cadascú. Resulta, per tant, indispensable, ordenar els factors socials per permetre unes condicions propícies per a la màxima expansió individual sense més límits que les llibertats alienes. Per explicar-ho d'una manera més simple. En la conjuntura històrica des de la qual s'expressa Noja Ruiz, l'individu ha d'adaptar-se a la societat. En condicions ideals, hauria de ser la societat qui s'adaptés a l'individu.

La major part de les limitacions a la sobirania individual, tot seguint el discurs de Noja Ruiz, són de caire econòmic. Ningú no es pots sostreure a la dialèctica del consum i la producció. Cada persona necessita consumir béns i serveis, materials i immaterials. Per tant, resulta del tot imprescindible, per a la supervivència de l'espècie, la seva producció. Una perspectiva racional, d'inspiració kropotkiniana, a aquesta problemàtica, indicaria que el progrés tecnològic faria menys carregós el temps i l'esforç dedicat a la producció. És a dir, que cada vegada caldria dedicar menys temps laboral, i per tant, es podria dedicar més a gaudir de la pròpia expansió individual. El problema rau quan existeix una excessiva asimetria entre els qui fan i els qui usen. I la societat capitalista esdevé un obstacle davant aquesta aspiració a poder conciliar sobirania individual i obligacions socials.

"La soberanía individual, suprema aspiración del hombre, puede conciliarse y hasta lograr su cabal realización, dentro del marco de la sociedad. Lo que se necesita es ordenar los factores sociales de manera que las ventajas positivas que del esfuerzo colectivo, inteligente y coherente, derivan, no impongan al individuo innecesarias claudicaciones. (...)

...Todo puede conciliarse. La sociedad puede ajustar su organización a las condiciones de la naturaleza humana. Organizando las cosas de manera que el individuo, manifestándose de completo acuerdo consigo propio, no pueda perjudicar al conjunto social a que pertenece, la soberanía individual pasará de la categoría de aspiración a la de hecho consumado (...)

El individuo será soberano de sí mismo cuando la sociedad se oriente en el sentido de no estorbar su normal desarrollo y posibilite el ensayo de todos los propósitos y la libre exposición de todas las iniciativas"²⁹

---

²⁸ Nota biogràfica a Íñiguez, M. (2001), p. 435

5.1.3. La qüestió de la propietat

Un dels aspectes que singularitzen l'individualisme és la seva posició teòrica al voltant de la qüestió de la propietat. Com hem comentat en anteriors capítols, el mateix Stirner considera la propietat com a un fet fonamental de l'existència, una expressió de voluntat, un fet d'afirmació individual i essencial per a la llibertat. A més, la propietat estirneriana es tracta d'una propietat incondicional, és a dir, sense límits, controls o contrapartides de cap mena, en què no s'accepta la intervenció de cap ens abstracte com l'estat, la religió, la societat o qualsevol mena d'ideologia. Similars característiques hi té el concepte tuckerià, a partir del seu individualisme liberal. Per a Benjamin R. Tucker, tothom té el dret legítim a posseir el fruit del seu treball, i a intercanviar-lo lliurement, tot negant, a la vegada, qualsevol interferència estatal en la relació entre individu i bé material posseït. Per a Armand, també molt en la línia del filòsof de Bayruth, ser propietari és una manera d'expressar la sobirania individual, perquè la propietat de fets materials i immaterials esdevé la garantia de llibertat. Reconeix el dret a la propietat sempre i quan aquest fet no propiciï una situació de preeminència o monopoli.

L'anarquisme, en general, ha mantingut un ventall d'opinions diferents sobre aquesta qüestió. Des del mutualisme de Proudhon que reivindica el dret a la plena possessió dels béns assolits pels propis mitjans i el seu ús en funció de l'esforç dedicat a la seva producció, fins a les posicions més comunistes de Kropotkin, qui opta pel dret a prendre béns i serveis segons les pròpies necessitats, hi ha hagut sempre un viu debat sobre aquesta qüestió, fet que sempre ha xocat, en extrems contraris, amb les concepcions comunistes del socialisme marxista. En el cas espanyol els anarquistes no es van sostreure a les polèmiques entre col·lectivistes bakuninistes i comunistes llibertaris, en què potser, l'únic que sembla adoptar posicions més individualistes en la línia de Tucker serà Ricardo Mella³⁰

Des de la premsa específicament individualista no hi ha massa referències a un aspecte teòric ja de per sí conflictiu, no sembla un tema que susciti un debat profund. Tanmateix, des de de la revista *Nosotros*, M. Ramos, hi dedica un assaig d'una extensió considerable, publicat entre els números 2 i 3, al llarg de la tardor de 1937. La signatura M. Ramos, apunta Miguel Íñiguez a la seva esmentada *Un esbozo de enciclopedia*

---

²⁹ Noja Ruiz, Higinio; "La soberanía individual" *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 34-35

³⁰ El tema de la propietat, en el cas de l'anarquisme espanyol serà examinat per Álvarez Junco, J. (1976), pp. 341-374.

anarquista, correspondria possiblement un dels noms amb qui signa Miguel Giménez Igualada, director de *Nosotros*, col·laborador d' *Al Margen* i un dels protagonistes de l'individualisme espanyol de la segona meitat de la dècada dels trenta. Segons l'historiador basc, la signatura M. Ramos, repetida entre la premsa individualista, correspondria a la seva veritable identitat Miguel Ramos Giménez, que segons explica l'historiador basc Miguel Íñiguez, tot recollint l'opinió de Vladimir Muñoz correspondria al nom que va utilitzar quan, al llarg de la seva joventut va practicar l'il·legalisme³¹. A partir d'aquesta qüestió, i per la similitud tant de forma com de contingut i orientació dels textos procedents d'ambdues assignatures atribuirem ambdós noms a una única identitat.

A partir d'una lectura profundament stirneriana de la qüestió, en un text de lèxic i estructura filosòfica, Ramos tracta de definir la propietat i d'analitzar els diferents conceptes que s'hi han vingut utilitzant. Per a l'individualista, la propietat resulta un fenomen natural i inherent a la humanitat. Posseir esdevé un fet antropològicament instintiu. De la mateixa manera que en la primera infantesa no és possible diferenciar entre el jo i l'entorn, en els orígens de la humanitat, en el passat anterior a la civilització, cada individu agafava tot allò que necessités, o que simplement, volgués posseir. De fet, el mateix concepte de propietat no existeix a no ser que s'iniciï una competència entre individus per posseir un objecte desitjat per diversos individus de manera simultània. Amb aquests arguments de psicologia evolutiva i d'antropologia, Ramos presenta aquest conflicte per la propietat, una propietat entesa a la manera proudhoniana, és a dir, com a el legítim fruit de l'esforç individual, no pas com a un fet negatiu, sinó, des de la càrrega liberal de l'anarquisme com a un fet plenament positiu. El conflicte generat entre individus per satisfer el desig de possessió esdevé un factor evolutiu i de progrés, perquè estimula a cada persona a buscar estratègies per superar aquest obstacle, les obliga a ser millor, més hàbils, més intel·ligents.

Ramos, considera, doncs, que entre les persones existeix un instint natural de ser propietari. I que aquest instint natural és negat i combatut per diverses filosofies que afirmen el contrari. De manera que l'autèntic conflicte sorgeix quan, a partir dels discursos abstractes de la religió o de qualsevol altra ideologia redemptora, es pretén regular, interferir o negar aquest dret natural que és el dret a posseir. De fet, assenyala l'individualista, que si bé, una societat és equilibrada quan tothom té accés a la propietat

---

³¹ Íñiguez, M. (2001), p. 267

de manera incondicional, es desequilibra, i esdevé injusta i opressiva quan nega aquest dret a cada individu i s'apropia d'aquest dret per enriquir tirans o déus.

En una segona part, el director de *Nosotros* compara i equipara el concepte de propietat des del punt de vista de la teologia, i des del socialisme autoritari. Des d'una òptica individualista, rebutja de ple qualsevol categoria basada en fets transcendents o absoluts. I això, com succeeix amb Stirner, implica el rebuig de Déu en tant que fenomen contrari a la raó. Per tant, qualsevol discurs que sorgeixi des de la teologia no té cap validesa. Considera que, tal com afirma la religió, si Déu és gran, l'individu és petit, i que per tant no té dret a res. Des de la premissa religiosa, Déu, com a creador i omnipotent és el propietari exclusiu de totes les coses. Les persones, en són només usufructàries de tota la riquesa material i immaterial. Això explicaria aquesta obsessió, des del punt de vista religiós, d'atorgar un valor intrínsecament negatiu als béns materials, d'assimilar puresa i bondat a renúncia, pobresa i sobrietat. Tot plegat, aquest discurs estaria dissenyat per a l'acumulació material dels mitjancers de la divinitat entre les persones, per justificat l'apropiació de poder, prestigi i riqueses enfront la majoria, per legitimar una situació d'expropiació del dret universal a la possessió material.

A partir del concepte stirnerià de revolució, a l'hora d'analitzar el concepte de propietat del socialisme, Ramos l'assimila al de la teologia. Si bé Déu, com a categoria transcendent, amb pretensions de superioritat respecte l'individu, no té cap validesa des del punt de vista individualista, el concepte Societat, en abstracte, no resulta gaire diferent. Ambdós resulten irreal, són immaterials, esdevenen una mena d'entel·lèquia dissenyada com a instrument de dominació. Els socialistes autoritaris han pretès canviar Déu per la Societat, tanmateix, ambdós impliquen un control i una opressió per damunt del conjunt dels individus. A banda de tenir els mateixos objectius, ambdós comparteixen la mateixa tendència a impedir la sobirania i el dret a la propietat individual. A més, els seus discursos justificatius són equivalents. Si per a la teologia el verb *tenir* implica pecat, per al socialisme, *posseir* resulta un delict. Si bé les societats d'antic règim estaven minuciosament regulades per tal que el domini piramidal de la societat restés estable, una societat socialista, i en aquest cas l'autor pensa en la Unió Soviètica d'Stalin, nega el dret a la propietat com a fórmula d'assegurar l'opressió dels individus. Canvien les formes, encara que el fons roman inalterable.

La dissidència, segons el cas d'una societat regulada des de la religió o des del socialisme autoritari, esdevé pecat o delict respectivament. En tot aquest conjunt discursiu, la finalitat principal, els delegats de Déu o de la Societat són qui administren

la riquesa i els béns de tothom, i per tant són responsables de la pobresa i l'absència de llibertat dels individus. Ramos, com Stirner, assimila llibertat a propietat. Si hi ha propietat, existeix la llibertat, l'essència de l'individu. Ja s'expressa al títol de la Bíblia individualista; *L'Únic i la seva propietat*. Tota idea transcendent que pretengui imposar límits a la llibertat, prengui la disfressa que prengui, en realitat busca el sotmetiment i l'anul·lació dels individus.

L'autor d'aquest assaig, que essencialment pretén reivindicar els drets individuals davant les veritats absolutes, escriu en un context especial que explica aquesta reiterada assimilació entre socialisme i teologia. Al llarg de la tardor - hivern de 1937, en una conjuntura en què les perspectives d'una profunda transformació social, d'una revolució anarquista, s'esvaeix definitivament i, en canvi, la distribució de forces en el bàndol republicà es decanta de manera clara per uns comunistes que, empesos per la intervenció del poder soviètic, es fan cada cop més amb el control de la guerra, la política i la societat, fet que implica l'eliminació, de vegades física, d'aquells sectors anarquistes que no se sotmeten a la nova situació.

Deixem a M Ramos definir el seu concepte de propietat i expressar la seva anàlisi.

"...entendiendo por propio todo aquello de lo que el individuo-hombre usa con entera libertad y llamando propiedad al conjunto de cosas propias de que dispone libre y absolutamente, con exclusión de cualquiera otra persona.(...)

La idea [de propietat] apareció después, como aparece en el niño, cuando no puede considerar propio todo cuanto al individuo le rodea, porque otros dueños, otros poseedores, otros individuos le aventajaron en la posesión de lo visto y deseado. Del deseo no satisfecho nace, aguzada, el ansia de poseer y de esta ansia, que es apetito devorador que inquieta y produce malestar, nace la idea de posesión que calma en primer grado la inquietud (...)

Este apetito de adquisición, este deseo de dominio de la cosa, esta ansia de posesión, ha hecho que el individuo-hombre nuestro antecesor, se eleve en la escala zoológica (...) Sin el feliz apetito de propiedad, posiblemente seguiría el hombre en la animalidad sin desear nada, y por consiguiente, sin tener nada: ni pan en sus paneras, ni luz en su cerebro. (...)

[L'home] necessita el supremo goce de poseer, el supremo goce de poder disponer libremente de las cosas bellas que necesita, inventa o crea, el supremo goce de ser propietario de lo útil y de lo bello.

Poco importa que doctrinas, filosofías, morales, religiones prediquen la no posesión, la no propiedad. El hombre, para no pararse en medio de su carrera, necesita tener, ser propietario. Las épocas feroces de la historia no son aquellas en que los hombres han poseído, sino, al

5. Un individualisme heterogeni

contrario, aquellas otras en que se robó a los hombres para que fueran ricos los tiranos o los dioses"³²

L'autor prossegueix amb l'anàlisi comparativa del concepte de societat teològica i socialista

"Dos juicios, hijos de dos razonamientos contrarios, pueden sostenerse respecto a la aparición del hombre sobre la tierra: el religioso, que nos dice que Dios (idea abstracta) hizo al hombre a su "imagen y semejanza" y el científico, que explica la serie incesante de cambios sufridos por la materia hasta llegar a las formas actuales que somos y vemos. (...)

Según los religiosos, siendo Dios el creador de la vida, a él, (...) pertenece todo cuanto existe. El hombre -que es criatura de Dios, (...) propiedad también del mismísimo Dios (...) no es más que el usufructuario de la riqueza. Dios es, pues, el Único Propietario. Cualquier otra propiedad es execrada, maldecida. (...) En el "Reino de Dios" (...) sólo Dios tiene, y si él no puede, por sí, ejercer la tenencia, la ejercen en su lugar los sacerdotes, sus ministros. La pobreza de los hombres (...) constituye para el religioso el ideal de vida. Tener es pecado. (...)

Si para Dios es pecado tener, para la Sociedad es delito poseer. (...) La Única propietaria autorizada en régimen social es la Sociedad. Y como ésta, tan irreal como Dios, no puede tener por sí, quienes se creen con derecho a administrar en su nombre los bienes terrenales (...) son los socialistas, o sea los sacerdotes (...) que representan a la Sociedad (...)

(...) los principios no han variado. En uno y otro sistema parecen ser inmutables: Dios y Sociedad, dos divinidades mudas que presiden el mundo son omnipotentes, omnipresentes y omnisapientes, y, sin embargo, *no pueden obrar por sí*; pecado, que es desobediencia al mandato divino (...) ha sido reemplazado por delito, indisciplina frente a las leyes sociales (...)

¿Qué ha cambiado en el mundo? Los nombres, nada más que los nombres. La vieja religión ha sido reemplazada por la religión nueva, tan aberrante como aquella, tan acientífica como aquella (...) Y al concepto siniestro de la indiscutida autoridad divina ha seguido el concepto funesto de la indiscutida autoridad social"³³

---

³² Ramos, M. "La propiedad. Origen y modo de aceptarla y combatirla. Las diferentes teologías (I)" *Nosotros*, 2, noviembre 1937, pp. 35-38

5.1.4. El conflicte entre individu i societat

La relació entre individu i societat es fonamenta, des de l'ortodòxia heterodoxa de l'individualisme, en el conflicte. Precisament aquest substrat individualista, existent en el sí de l'anarquisme espanyol de la darrera dècada del XIX i la primera del XX explica l'èxit de les obres d'Ibsen als teatres de Barcelona. Els drames de l'autor noruec com *Espectres*, *Casa de Nines* o *Un enemic del poble* van saber connectar amb una sensibilitat respecte de la idea, vinculada als valors modernistes, de la minoria posseïdora de la veritat enfront la massa social que actua irracionalment.

Posteriorment, i en la cronologia en la qual centrem aquesta investigació, aquesta consciència de pertinença a una minoria es reprèn amb força, traslladada al context polític i social en què es mouen. Els petits nuclis d'afinitat individualistes, al voltant dels seus òrgans de propaganda, dels seus ateneus, o de les seves associacions naturistes se saben minoria enfront la magnitud i la força numèrica que adquireix el moviment anarco-sindicalista, especialment des de la Primera Guerra Mundial, i sobretot en els primers anys de la Segona República. Els individualistes, d'una quantitat indeterminada, encara que amb tota seguretat reduïda, formada per grups dispersos i de vegades aïllats, no poden competir quantitativament amb els centenars de milers d'afiliats al sindicat confederal. La seva acció associativa, fonamentada sovint en la relació directa i informal no pot comparar-se amb l'aparell organitzatiu d'una CNT hegemònica a bona part de la geografia ibèrica.

Precisament aquest desequilibri quantitatiu es tracta de compensar amb unes actituds teòriques i personals que ells mateixos considerarien avançades, d'”avantguarda moral”³⁴, segons expressió de Federica Montseny, respecte la gran massa de treballadors afiliats als diversos sindicats de la Confederació. Els individualistes tracten de remarcar la seva condició de revolucionaris en els aspectes quotidians com ara sobre aspectes relacionats amb la sexualitat, el naturisme, l'assumpció de tècniques eugèniques, de filosofies que en alguns aspectes properes a l'autoajuda -de Ryner o Krishnamurti- i sobretot per la seva concepció hedonista de la vida, enfront les tendències ascètiques dels discursos del moviment obrer, especialment el socialista.

---

³³ Ramos, M. "La propiedad (II)" *Nosotros*, 3, desembre 1937, pp. 36-39

³⁴ Montseny, F.; "Ibsen y Lenin (IV)", *La Revista Blanca*, 119, maig 1928, pp. 772-773. També a Montseny, F.; "La élite y las multitudes", *La Revista Blanca*, 24, maig 1924, p. 6

Això, de forma lògica, porta irremissiblement envers un cert sentiment d'implícit aristocracisme, un cert complex de superioritat respecte el militant anarcosindicalista ordinari. Aquesta tendència es pot percebre obertament a *La Revista Blanca* i *Iniciales*, i, en menor mesura, a *Al Margen*. I això, no servirà precisament per millorar la relació entre individualistes i anarcosindicalistes, més aviat el contrari, la qual cosa, no implica, d'altra banda, i com ja hem anat reiterant, que no existeixi una relació fluïda i una doble militància entre uns i altres. No seran infreqüents crítiques contra les actituds expressades a plens de la confederació, o a fets intrascendents de militants anarcosindicalistes com ara la seva qualitat de fumador, o comentaris sobre la persistència de prejudicis morals entre la major part de cenetistes³⁵.

Un altre dels aspectes que convé recordar, i que contribueixen a explicar aquest sentiment dels individualistes de "nedar contra corrent" és la conjuntura històrica de la cronologia estudiada. Les dècades dels vint i especialment dels trenta, són les èpoques dels grans moviments de massa. De culte a les masses. De la irrupció de les masses com a subjecte històric, i per tant, de la devaluació de l'individu i la seva independència. En aquest context hostil, en què els totalitarismes mobilitzen i manipulen en favor seu les masses, en un moment en què l'estètica paramilitar i la uniformització s'apropien dels espais públics, en plena eclosió dels feixismes i del comunisme soviètic, els individualistes, si bé ja de per sí minoritaris, semblen encara més marginals. I en aquest sentit, la seva aversió a la massa com a subjecte polític, i al cabdillisme, com a idea, es reafirma.

Es podrien esperar discursos incendiaris sobre aquesta conflictiva dialèctica individu-societat, d'acord amb l'ortodòxia stirneriana. I de fet, gran part dels comentaris, de les intervencions dels lectors van en aquesta direcció. Tanmateix, les aportacions discursives més elaborades relativitzen el conflicte. Seria aquest el cas d'Higinio Noja Ruiz, el qual tracta de conciliar el seu individualisme conceptual amb el comunisme llibertari en la línia de Kropotkin a l'hora d'analitzar aquesta relació. De fet, la revista des de la qual escriu, *Nosotros*, tracta de realitzar aquest acostament entre individualisme i anarcocomunisme.

Noja Ruiz destaca la interdependència entre individu i societat. En la seva relació amb el que seria un concepte absolut, des d'un punt de vista stirnerià, l'individu

---

³⁵ Redacció; "A las agrupaciones culturales libertarias" *Iniciales* 4/8 agost 1.932, p. 1

hi manté una relació dual. D'una banda, la societat el limita. De l'altra, el potencia. Tanmateix, i sobretot, la necessita. La necessita fins al punt que per bastir una crítica a la societat, per generar els instruments que poden permetre alliberar l'individu, resulta indispensable la socialització. El mateix llenguatge, base del pensament i de la crítica és una construcció social, acumulada per generacions i base de les civilitzacions.

D'aquesta manera resulta obvi que l'individu surt beneficiat del fet que existeixi la societat, perquè, a banda de permetre adquirir les eines bàsiques del pensament, de poder obtenir defensa, protecció i comoditat, mercè a l'esforç mancomunat dels individus socialment organitzats, l'existència del propi conflicte entre individu i societat permet obtenir l'estímul necessari per superar-se com a individu. El repte del problema a superar beneficia l'individu en tant que aquest ha de fer un esforç del qual sempre sortirà enriquit.

És així com, des del punt de vista del pedagog, influït en certa manera per les teories antropològiques coetànies i un cert pòsit teòric darwinià, la societat potencia les capacitats de l'individu, l'empeny vers el desenvolupament. Ja la pròpia creació de civilitzacions, que supera la categoria de tribus o agrupament informals, permet generalment una millora de les condicions materials de cada persona. Per a Higinio Noja Ruiz, a més, la pròpia complexitat de la civilització, que requereix processos educatius sofisticats i adquisició d'habilitats més especialitzades i abstractes que les d'un individu aliè totalment a la civilització, permet sobretot adquirir i desenvolupar les eines psíquiques de l'individu, una intel·ligència elaborada i enriquida i fonamentada en la interacció constructiva dels individus organitzats socialment. I això, que si bé pot implicar, com veurem més endavant, conflicte i injustícies, permet, a la vegada, donar eines socials com l'impuls solidari de cada persona respecte les altres. Una conclusió molt en la línia de la idea d'ajut mutu elaborada per Kropotkin.

Pel que fa a la limitació que la societat produeix entre els individus, resulta també òbvia. La pròpia convivència, especialment la complexa organització de les societats civilitzades, comporta unes normes i uns marges que limiten l'acció i l'impuls egoista de cada persona. Des del punt de vista més estrictament estirnerià es podria afirmar, que, en aquest aspecte, la societat destruiria la personalitat i la independència de l'individu. Noja Ruiz ho posa en dubte. La personalitat, segons el pedagog, és una particularitat que no desapareix, si és que realment se'n té. El problema rau quan la societat busca utilitzar l'individu en benefici propi, i per tant, la seva independència representa un problema que cal neutralitzar. Això fa que sovint el poder, hostil a la

llibertat *per se*, decideix intervenir en els aspectes més personals i quotidians dels individus. Quan això succeeix, quan la institució que s'erigeix en representant de la societat, és a dir, l'estat, s'immiscueix en les esferes més íntimes de cada persona, molt en la línia de l'individualisme liberal de Tucker, l'individu té l'obligació moral de resistir-s'hi.

Noja Ruiz sosté una concepció atòmica de la societat. Per al periodista i escriptor andalús, els individus serien àtoms que no haurien de modificar la seva substància, encara que combinats poden arribar a generar qualsevol matèria possible. Aquesta concepció en què la societat resultaria una addició d'individualitats restaria exemplificada amb la comparació que fa amb l'alfabet. Cada individu seria una lletra que mai perdria les seves qualitats, ni sonoritats. Combinades poden arribar a expressar qualsevol cosa. Tanmateix, ni en la mateixa poesia, cada grafia, ni cada individu té perquè renunciar al seu so, a la seva personalitat.

El problema no és la societat *per se*, com a construcció ideològica, sinó -i aquí entrariem en l'ortodòxia anarquista- en *aquesta* societat concreta. El conflicte individu -societat es produeix quan existeix asimetria entre els drets i les obligacions dels seus components. I aquí, molt en la línia individualista de Joan Montseny, es mantindria amb una concepció social igualitarista -no anivelladora!-. En la societat de la qual forma part, la societat capitalista, existeix un conflicte individu -societat per la seva naturalesa opressiva, per la seva dialèctica explotadors - explotats. Cal modificar, doncs, el contracte social perquè *aquesta* societat manté els seus fonaments en els beneficis d'una minoria -amb molts drets i poques obligacions- que utilitza la majoria social -amb escassos drets i deures aclaparadors- en profit propi.

La conclusió del pedagog llibertari és que la societat és necessària. Tanmateix -i aquí entrariem en l'ortodòxia de la filosofia stirneriana-, en el seu funcionament, és la societat qui ha de servir l'individu, no l'individu a la societat.

"La sociedad es el germen de todo progreso. Limita en cierto modo al individuo, pero le multiplica y hace más extenso su radio de acción (...)

El progreso humano deriva de la cooperación, de la coordinación de esfuerzos orientados en un mismo sentido, de la acumulación de experiencias de generación en generación transmitidas y continuamente perfeccionadas, y esto no se explica sino por el impulso solidario que crea y conserva las sociedades humanas (...)

El individuo halla en la sociedad defensa, apoyo y estímulo. Puede cultivar sus especiales aptitudes, y sumando su esfuerzo al esfuerzo de los demás aumentar de continuo sus posibilidades (...)

Limita la sociedad al individuo, pero también le supera multiplicando sus fuerzas y su capacidad de resistencia y facilitando su desarrollo mental, el desenvolvimiento de su psiquismo, la conversión del instinto en inteligencia. (...) La lucha del individuo contra las normas y obligaciones sociales no debe interpretarse en buena lógica sino como una manifestación enérgica del impulso progresivo que fermenta en el seno de la sociedad misma (...)

A pesar de las limitaciones que nos impone, sería erróneo suponer que la sociedad destruye la personalidad del individuo. Nada puede destruir la personalidad de quien verdaderamente la tiene. Ni destruirla ni siquiera borrar sus lineamientos generales. Lo que hace la sociedad es procurar el encuadramiento y aprovechamiento de esa personalidad utilizándola para sus fines (...)

Las imperfecciones y hasta los absurdos de las instituciones sociales no dicen nada contra la bondad del principio solidario en que la sociedad se fundamenta. (...) Lo que se trata es de modificar las cláusulas del contrato social a fin de que todos, sea cual fuere nuestro criterio y nuestro natural modo de ser, nos movamos con desembarazo y vivamos a gusto en el seno de la sociedad (...)

En la actualidad, la sociedad, si bien ha alcanzado en su organización el máximo desarrollo, genera en el individuo el descontento. Descontento que tiene su causa originaria en la injusticia que implica el hecho de que todo el conjunto social se mueva en el sentido de beneficiar exclusivamente a una minoría (...)

No se creó la sociedad con el propósito de favorecer a un sector reducido en perjuicio de la totalidad. Se creó para beneficiar a todos (...)

La sociedad la creó el individuo para servir a sus propios fines, y nunca podrá ser anulado por ella.³⁶

Aquesta rebuig contra la societat coetània, contra la forma específica amb què aquesta es materialitza en el context capitalista, no implica oposició, més aviat el contrari, respecte del concepte ideal de societat. I això serà una constant entre individualistes i també entre la resta d'anarquistes. Almenys així ho considera Miguel Giménez Igualada, des de la revista *Nosotros*. Amb un to més aviat profètic-literari, molt diferenciat del d'assaig filosòfic de Noja Ruiz, el director de la revista valenciana comparteix la mateixa idea principal. La societat, o la summa d'individualitats organitzada socialment és una necessitat i permet beneficiar els seus participants. En canvi, la societat basada sobre drets i obligacions asimètrics, no només és rebutjable, sinó que mereix ser destruïda. Amb un llenguatge nietzscheà, Giménez Igualada,

---

³⁶ Noja Ruiz, Higinio; "El individuo en la sociedad", *Nosotros*, 5, març 1938, pp. 12-17

reivindica l'associació per combatre *aquesta* societat de la qual ell es declara associal. La seva condició d'*associal*, tanmateix, no implica ser *insocial*. El porta a cercar l'aliança amb altres per destruir la vella societat i construir-ne una de nova, basada en la igualtat i la solidaritat. El context de la guerra civil, en el qual molts anarquistes tractaven de fer la revolució, substituir la vella societat per una de nova, més justa, més lliure, explica, en part el contingut de les paraules del director de *Nosotros*.

"Soy asocial frente al burgués que me explota; frente al autoritario que trata de imponérseme (...)

Soy asocial, pero no insociable.

Amo la sociedad , la que forjé en mi mente y de la que excluyo todo parasitismo y toda lacra. (...)

Amo la sociedad de los fuertes que saben enjugar ajenas lágrimas, derramar las propias y jugarse la vida en una empresa noble; pero que no saben fingir ni engañar, que desconocen la traición y la insidia.

Y aborrezco la sociedad de los débiles que cogen a su servicio la fuerza de los demás para sembrar en su torno la barbarie y la ruindad. (...)

Soy asocial frente a todo lo ruin e inhumano que informa y es base de la actual sociedad. Y al igual que desprecio a quienes son sus mantenedores, amo a los seres que la padecen y busco su sociedad para aunar con los suyos mi clamor, mi indignación, mi deseo, mi coraje por lo que nos domina, mi amor por lo que nos une.

Y he aquí cómo siendo asocial me asocio; cómo enfrentándome con la sociedad la fomento entre quienes, los puntos de coincidencia, son una garantía para el libre vivir que anhelo al margen de las bajas pasiones que son norma reguladora de la vida actual".³⁷

Un punt de vista interessant i complementari als exposats fins el moment és el que ofereix Pedro Chardon des de les planes de *Al Margen*. Com els col·laboradors anteriors reconeix la necessitat d'associar-se i comparteix la crítica a *aquesta* societat. Tanmateix en fa una lectura novedosa a partir de la diferenciació entre el que serien associacions naturals i associacions accidentals o artificials.

Chardon reconeix en l'individu la tendència natural a associar-se. Les persones busquen la sociabilitat, és a dir, la interacció amb altres individus per obtenir un enriquiment mutu a tots els nivells, tant en els aspectes més materials -el benestar físic i econòmic- com en els immaterials -l'oci, la cultura, l'afectivitat o l'amistat-. Assumeix, d'altra banda la tendència natural i contradictòria de l'individu, tant a la independència individual com a la sociabilitat. Ara bé, aquesta tendència inherent a la socialització, no

es permet desenvolupar de manera lliure. Les circumstàncies de naixement, ens incorporen a organitzacions ètniques i polítiques, i a les institucions que les representen, de manera obligatòria, sense opció de tria. Cada individu, doncs, resta associat a la seva família, a la seva comunitat local i al seu estat de manera arbitrària, de vegades mantenint més coses en comú amb aquell que resta a l'altra banda de línia divisòria del grup formal de pertinença, que no pas amb aquell amb qui comparteix sostre. L'associació, la societat, doncs, esdevé una càrrega i una important limitació en l'individu, especialment quan aquest no comparteix les mateixes opinions, els mateixos referents o els mateixos valors que la majoria.

La societat, doncs, s'esdevé una associació involuntària basada en fets accidentals, com el cognom, la nacionalitat, o el color de la pell. Els diversos estats, coneixedors d'aquestes circumstàncies, necessiten discursos legitimadors que permetin cercar nexes d'unió entre una població heterogènia, a la qual busca mantenir dominada. És aquest l'origen de categories abstractes com ara nacionalisme, interès general o necessitat social. En aquest model de societat, per tant, els individus són presoners de la seva societat i de les institucions que les representen.

En contraposició a aquesta associació opressiva, manipuladora, fonamentada en relacions asimètriques, en què una minoria utilitza els diversos individus per beneficiar-se'n particularment, Chardon contraposa una antítesi. Tota associació hauria de ser voluntària, basada en l'afinitat personal i fonamentada en la reciprocitat. Aquest darrer concepte esdevenia un dels eixos teòrics en què es fonamenta l'individualisme armandià i que influirà poderosament entre els individualistes espanyols³⁸.

També en el context de l'efervescència revolucionària de 1936 i encara sobre l'influx de la tesi d'Isaac Puente sobre el comunisme llibertari, Chardon proposa substituir les associacions estatals per associacions voluntàries, i el centralisme per un federalisme que recorda a les velles apostes àcrates pel federalisme pimargallià. Només així, i el mateix autor reconeix la seva dificultat de realització, es podria assolir el màxim grau d'autonomia i sobirania individual.

"Pero el problema es más arduo. Nosotros estamos incorporados por el azar del nacimiento, en ciertas organizaciones étnicas o políticas y las instituciones que rigen esos grupos chocan, a la vez, con nuestras tendencias naturales.

---

³⁷ s/s [Giménez Igualada, M]; "Irreverencias". *Nosotros*, 5, març 1938, pp. 30-31

³⁸ Armand, E.; *La réciprocité*. Supplément à "l'en dehors". Orléans, 1933

5. Un individualisme heterogeni

Carentes de autonomia individual, y hasta sin poder disponer de nuestra propia persona, no podemos manifestar libremente nuestras opiniones, cuando ellas chocan contradictoriamente las de la mayoría.

Imposible de establecer lazos de sociabilidad con nuestros simpatizantes, si residen al otro lado de una arbitraria frontera, de un río o una montaña. Nosotros no trabajamos (...) solamente con simpatizantes unidos por la cadena, ligera y alegre, de las afinidades, sino también con indiferentes cuyo vecindaje nos es a veces penoso, y a cargo de los monopolizadores del suelo, del subsuelo y de las herramientas, que se llevan la parte del león sobre el fruto de nuestros esfuerzos.

Ahora bien, los que regentan nuestros destinos quieren apoyarse sobre nuestras tendencias primordiales para justificar su tiranía y nuestra esclavitud. Ellos hablan de "necesidad social, de interés general (...) a fin de hacernos creer como natural y equitativo un estado de cosas que se oponen a toda equidad y a toda aspiración natural (...)

La substitución de las asociaciones voluntarias a las asociaciones estatales, y el federalismo destronando el centralismo, podrían, sólo ellos, realizar nuestro ideal de autonomía individual."³⁹

5.1.5. Individualisme i sistema polític.

Si per als anarquistes individualistes, la societat, encara que necessària, és al seu torn, limitadora de la llibertat de cada persona, la política, o dit d'una altra manera, l'organització formal de la societat i l'administració del poder, resulta obvi afirmar-ho, representa una agressió directa a la sobirania individual, refusable, per tant *per se*. La pròpia etimologia de la paraula *anarquia* ja indica una absència de poder regulador entre individus⁴⁰. L'antipolíticisme, la crítica a la política, per tant, esdevé un dels fonaments teòrics del propi anarquisme i un element omnipresent en el substrat de l'anarquisme hispànic⁴¹.

---

³⁹ Chardon, Pedro; Individualismo y sociabilidad. *Al Margen*, 3, novembre 1937, p. 8

⁴⁰ Anselme Bellegarrigue pot considerar-se com el primer teòric que, a mitjans del segle XIX omple de significat l'acceptació comunament acceptada sobre anarquia, en un sentit que és l'absència de govern la que garanteix l'ordre, i que la pròpia existència de l'estat representa una font de conflicte generador d'una guerra civil permanent en el sí de la societat. Així ho expressa el seu *Manifest*, un dels textos fonamentals de l'anarquisme. Bellegarrigue, Anselme; *Manifesto*, Síntesis. Barcelona 1977 (L'original francès és publicat a 1850)

⁴¹ Álvarez Junco, J. (1976), pp. 221-246

Un dels factors que potencien específicament el to antipolític de tot l'anarquisme espanyol, i per extensió, de l'anarquisme individualista, serà el pes de la història i els seus referents. L'Espanya de la Restauració (1876-1923) ofería un panorama en què, si bé es mostrava una façana democràtica, fins i tot amb la instauració del sufragi universal masculí al llarg de la dècada dels noranta del segle XIX, es tractava d'una realitat autoritària i amb el poder implacablement centralitzat. Era una poderosa minoria, amb intervenció de sectors socials arcaics com l'església, qui controlava la societat espanyola i condicionava la vida de milions d'espanyols. Malgrat la flexibilització del sistema polític, amb l'obertura d'algunes escletxes en el monolitisme del sistema, a partir de principis del segle XX, el caciquisme i l'exclusió social de la majoria continuava essent la norma. Les experiències de política de partits, especialment l'especial relació amb els republicans lerrouxistes en què els grups de filiació anarquista van acabar amb la sensació d'haver estat manipulats en benefici d'altres, no havien contribuït precisament a millorar la percepció de la política⁴².

Tanmateix, fora de la idea que el poder és sempre detentat per una minoria poderosa, per fer-se amb el control de la societat, o dit d'una altra manera, que tothom serveixi en profit d'uns pocs, la idea de democràcia tampoc seduïa els anarquistes, i encara menys els anarco-individualistes. Ja hem parlat anteriorment de la crítica de la política democràtica, des de l'individualisme liberal de Benjamin R. Tucker. Segons el teòric nord-americà, la democràcia, en sí mateixa, no era més que la dictadura de la majoria, i el sotmetiment, per tant, de tota dissidència. Que tota decissió que hagi de prendre una determinada societat o associació, hauria d'implicar únicament a aquells que hi estiguin d'acord, no pas a aquells que s'hi oposen. Que cap decissió presa en comú hauria d'afectar negativament a qualsevol que no la comparteixi.

Aquest postulat serà compartit pels individualistes espanyols. Com veurem, la qüestió dels sistemes polítics o, concretament de la democràcia, no serà precisament un dels temes recurrents ni debatuts a la seva premsa. Resulten, en canvi, habituals, comentaris que refrendarien l'article de Gonzalo Vidal que comentarem en aquest apartat, i les idees liberals tuckerianes, les quals, molt bé podrien derivar dels principis stirnerians.

---

⁴² Són clàssiques les referències a aquestes qüestions donades per Brenan, Gerald; *El Laberinto Español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*, Ruedo Ibérico, París 1962, pp.1-63, Bookchin, Murray; *Los anarquistas españoles. Los años heroicos 1868-1936*. Numa ediciones. Valencia 2001 (Primera edició 1977), pp.175-216 o Romero-Maura, Joaquín; *La rosa de fuego, El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Alianza Universidad. Madrid 1989 (Primera edició 1974)

Vidal, com la resta del moviment anarquista desmitifica el concepte de democràcia, entès com a representativitat, sufragi universal o plebiscit. És contrari a les votacions perquè considera que la majoria no té raó, ni té per què tenir-la. Una votació no expressa una voluntat assenyada, o un gest intel·ligent. Només una imposició d'un número de persones superior a una altra. Fins i tot d'una imposició de tota una col·lectivitat en contra d'un individu. A banda d'una certa idea ibseniana segons la qual sovint un sol individu, amb talent, podia tenir raó en contra de l'opinió unànime d'una massa irracional i manipulable, el mateix talent individual, tampoc no assegura res. En aquest sentit, el col·laborador de *Nosotros* no cau en el parany de l'elitisme aristocràtic. Des d'una filosofia plenament liberal, molt en la línia tuckeriana, considera que el que cal és assegurar un marc en què tota decisió només pugui afectar a la sobirania individual de qui la prengui.

Allò que cal perseguir no és la manera sobre com prendre decisions correctes i encertades, sinó com cada individu pot viure sense la interferència de cap poder, ni despòtic ni democràtic. Vidal, des d'una posició extremament idealista, critica aquí l'adopció de tècniques democràtiques entre les mateixes associacions anarquistes. Entre les organitzacions com la mateixa central individualista es prenen acords mitjançant votacions majoritàries, i això, des del seu punt de vista, deslegitima la mateixa filosofia llibertària que pugui tenir qualsevol organització. Allò que cal no és imitar els sistemes representatius i plebiscitaris per administrar el poder, sinó basar qualsevol decisió en acords lliures entre individus que permeti llibertat d'acció qui dissenteix, el qual, si bé no hauria de quedar perjudicat per la decisió pressa, tampoc no ha de restar beneficiat.

"La ley de mayorías, como cualquiera otra ley elaborada por los hombres para aplicársela al hombre, es parcial y arbitraria. Sale de manos de sus forjadores y es impuesta, no por su acierto en la equidad, sino porque, a la hora de votarla, fue aceptada por unos votos de más sobre los opositores que, con la razón, quizás, se ven sometidos a un acuerdo con el que disienten y que puede ser erróneo, pues no es el número, precisamente, quien marca la pauta en el acierto, sino el talento, asaz raro en los medios mayoritarios; por lo que admitir como equitativa una ley por el solo hecho de que sea votada por los más, es tener supeditado el talento a la mediocridad, que no debe ser tampoco supeditada al talento, sino que debe obrar en arreglo a como cre conveniente, y dejar obrar. El mundo es tan ancho como para permitir que cada cual se labre la senda por donde quiera caminar.

En donde más se patentiza lo arbitrario de tal ley, es en los predios libertarios, que avanzan por lo social hollando con su planta prejuicios limitatorios, y aún no han logrado

sustraerse a una ley que, si entre demócratas puede ser admisible como mal menor ante la autocracia, entre libertarios no es más que un señuelo embaucador (...)

La imposición sobre quien disiente del acuerdo tomado por las mayorías -parta de donde pata y caiga sobre quien cayere- es perjudicial para la especie, pues que la individualidad fue la que señaló siempre el camino de la superación.

La ley de mayorías, pues, al hundir el criterio individual en el acervo colectivo y tender a la igualdad del rasero cortándole alas al pensamiento (...) es contraria a los humanos intereses (...). El libre acuerdo no será más que aquél que al ser tomado deje al margen de su cumplimiento a los opositores, los cuales quedarán también al margen del disfrute en los beneficios que dimanen del acuerdo⁴³”.

5.1.6. Les idees de revolució i revolta.

Resulta ben coneguda la crítica anarquista a la política. Aquest aspecte ja l'hem tractat breument a l'apartat anterior i ha estat analitzat abastament per Álvarez Junco⁴⁴, i en certa mesura, també per Julián Casanova⁴⁵. Aquesta crítica és basada especialment per la desconfiança respecte que una situació de poder considerada com a injusta pugui canviar-se a partir de l'acció institucional o parlamentària. La política, en tot cas, és percebuda com a joc fictici, desenvolupat per uns actors que serien els polítics, dissenyada per crear la falsa il·lusió de la sobirania popular, i que en realitat només esdevé una concessió del poder real per tal que diferents grups d'interesos puguin participar en el repartiment de beneficis, sense alterar les sòlides bases de la dominació. És en aquest sentit que, davant la impossibilitat de qualsevol mena de reforma que permeti una societat més equitativa, els anarquistes dipositen majoritàriament les seves esperances d'un món millor en una revolució redemptora, en què s'assoleixin, de manera definitiva els ideals liberals de llibertat, igualtat i fraternitat.

És en aquest sentit que hauríem d'entendre la paraula revolució, omnipresent en els textos anarquistes i les boques llibertàries. Tot simplificant molt, sovint es presenta sota una forma abstracta, com a un procés espontani, sorgida de les bases i encaminada

---

⁴³ Vidal, Gonzalo; "La ley de las mayorías" *Nosotros*, 3, desembre 1937, p. 30

⁴⁴ Álvarez Junco, J. (1976), pp. 221-246

⁴⁵ Casanova, J. (1997), pp.61-101

a la creació d'un món millor, en què es puguin plasmar els somnis utòpics, i que en un futur proper, simplement, arribarà. Encara que aquesta resulta una lectura molt simplificada de les esperances revolucionàries de milions de simpatitzants anarquistes, era una idea, un anhel compartit, que es presentava sovint de manera polièdrica. Tanmateix, aquesta simplificació abstracta ens servirà molt bé per comprendre la crítica que els individualistes exerciran a la idea de la revolució.

Aquests anhels de l'arribada de la revolució, molt present en el món editorial proper a l'anarquisme, per exemple a la col·lecció de *La Novela Ideal*, que editava *La Revista Blanca*, encara que també a autèntics best-sellers de l'època com *Les Runes de Palmira*, del comte de Volney, o "*La Sociedad Futura*" de William Morris es podien copsar de manera constant en els escrits generats pels anarquistes, des del segle anterior. Tanmateix, pel que fa a la cronologia sobre la qual centrem la present investigació, hi havia un nou factor que alterava significativament la percepció de les perspectives revolucionàries.

La Revolució Russa de 1917, i els intents revolucionaris posteriors a l'acabament de la Primera Guerra Mundial havien mostrat clarament als anarquistes dues conseqüències. La primera, que era possible, mitjançant l'audàcia i organització d'una minoria, fer-se amb el poder en els moments en què aquest era feble. La segona, que el règim instaurat pels bolxevics, amb una orientació socialista clarament autoritària, podia arribar a ser tant o més opressiva que qualsevol autocràcia. És a dir, que es podia fer una revolució proletària, tanmateix, el resultat final acabava en una simple substitució d'unes elits de poder per unes altres. Molts anarquistes, especialment els individualistes, podrien subscriure plenament la fàula de Georges Orwell, *The Animal Farm* (1945) en què els porcs-bolxevics substituïen els homes en l'explotació dels altres animals.

Tanmateix, en el cas espanyol, la relativa facilitat amb què va caure la dictadura, i alguns atacs del govern republicà a l'hegemonia d'alguns sectors privilegiats com l'església propiciaven un sentiment compartit, entre bona part dels anarquistes, de la imminència de la revolució. De fet, la proclamació de la República semblava un pas en aquesta direcció. Alguns sectors, els més radicals, partidaris de l'acció directa i violenta tractaven de desencadenar-la, com hem comentat en capítols anteriors, a partir d'una estratègia insurreccionalista, mitjançant la "gimnàstica revolucionària" tal com ells mateixos anomenaven. Així, petits nuclis escassament armats, prenen de forma simbòlica l'ajuntament, cremaven els arxius municipals, en especial el registre de propietat, proclamaven el comunisme llibertari, i esperaven que els pobles veïns s'hi

sumessin a la iniciativa. La major part d'aquestes iniciatives acabaven a la presó, i massa sovint, al cementiri.

Aquesta estratègia insurreccionalista, amb els seus reiterats fracassos, encapçalada sovint per personatges provinents de l'il·legalisme, com en el cas de Durruti o García Oliver, o els germans Ascaso, va acabar desgastant, en certa mesura, el poderós moviment anarco-sindicalista i va generar un important grau de confrontació que només la repressió de dretes desencadenada durant el bienni negre va aturar⁴⁶. Paral·lelament a tot aquest debat, es va anar dibuixant el que hauria de ser la societat futura i la revolució. Aquest treball va ser desenvolupat principalment pel metge anarquista, naturista i col·laborador de premsa individualista Isaac Puente, el qual va redactar un seguit de documents que culminaran en la ponència que ompliria de contingut el concepte de *comunisme llibertari*, posteriorment aprovat en el congrés confederal de Saragossa de 1936.

Finalment, el fracàs parcial del cop d'estat que el grup de generals comandat per Franco del 17 al 19 de juliol, va propiciar que a indrets en què l'anarquisme esdevenia força majoritària, especialment a Catalunya, València i part d'Aragó, molts anarquistes tractessin de fer la revolució pel seu compte, i a tots els nivells. Aquesta possibilitat de plasmar la revolució, de donar-li forma, va donar lloc a diverses iniciatives autònomes, malgrat un context hostil com el propiciat per la guerra, i per les friccions amb altres forces polítiques republicanes. Aquestes experiències revolucionàries, com ara col·lectivitzacions o creació de comunes llibertàries de naturalesa diversa van permetre a molts anarquistes posar en pràctica les seves idees⁴⁷. Les mateixes experiències revolucionàries, malgrat tota l'èpica i la llegenda rosa que des de les fonts anarquistes s'ha volgut oferir, no va estar exempta de polèmica entre els mateixos llibertaris. Bona mostra d'això és l'actitud individualista, la qual, en aquesta efervescència revolucionària, encara que més pròpiament hauríem de parlar de ressaca revolucionària, esdevé una veu dissident, almenys pel que fa a la seva premsa en actiu.

Els individualistes, especialment al llarg de la tardor - hivern de 1937 - 1938, en un context pessimista marcat per l'adversa marxa de la guerra i els conflictes a la

---

⁴⁶ Casanova, J; (1997), pp. 132-152

⁴⁷ Sobre la qüestió de les col·lectivitzacions hi ha l'obra clàssica Castells, Antoni; *El proceso estatizador en la experiencia colectivista catalana (1936-1939)*. Nossa y Jara Eds. Madrid 1996. Més recentment i pel que fa a l'experiència de les col·lectivitats agràries en el cas específic de l'Alt Empordà hi ha la investigació de Cárdbaba, Marciano; *Colectividades agrarias en el Alt Empordà*. Treball de doctorat inèdit. Universitat de Girona. Girona 1998. Vull agrair expressament a Cárdbaba una còpia de la seva recerca que generosament em va lliurar.

reraguarda, desenterren el concepte stirnerià de revolució i revolta, de manera que expressen sovint un escepticisme militant contra la pròpia idea de revolució, contra aquesta il·lusió col·lectiva. Potser tracten d'analitzar les causes del retrocés anarquista en el dur context de les lluites de poder i de la relació de forces a la reraguarda republicana, tanmateix, des de les seves planes pretenen transmetre la conclusió que la revolució resulta únicament un canvi d'amos que no estingeix les causes del domini. Que el que cal fer és una revolta que aboleixi el propi concepte de poder. Que la revolució externa, de fora, que només afecta a la superfície, no serveix de res, que l'autèntica revolució ha de venir de dins, en el canvi profund de les consciències dels individus. I les mentalitats dels propis revolucionaris no semblen haver canviat massa, segons la seva opinió.

La revolució, per als individualistes, ha d'implicar la subversió dels valors més profunds i arrelats en cada persona, d'eliminar els prejudicis basats en la cultura cristiana i capitalista. Ha d'aconseguir canviar les idees, els valors i les actituds, no pas en el moment de llençar-se a les barricades o d'assaltar els seus palaus d'hivern, sinó en els petits gestos de cada dia. Ha de ser una revolució quotidiana. És per això que es fixa en detalls significatius, en aspectes simbòlics de l'existència. Des d'una alimentació i una medicina alternativa, com pot ser el vegetarianisme i el naturisme, fins a la manera com es concep la família o es viu la sexualitat.

La revolució, a més, és una quimera i una utopia, i així ha de ser. No ha d'esdevenir l'estació termini d'un camí llarg. És un tren que no s'atura perquè no té final de trajecte. És una revolució permanent que tracta, en un procés sense treva, de millorar la vida i les actituds de cada individu. És una revolució basada en el perfeccionament constant, que sap que només pot fer evolucionar positivament la societat si milloren, un a un, els individus en el seu propi àmbit vital i privat. És en aquest sentit que pot explicar-se la el gust per les lectures filosòfiques, i d'una espiritualitat propera als manuals d'autoajuda. Això explica l'èxit d'escriptors com ara Ryner, Hesse, Krishnamurti o Zweig. És una revolució que es pot posar en pràctica des de l'ara i l'aquí, a partir de la lliure experimentació sempre i quan sigui possible, a partir d'iniciatives que permetin viure la utopia dia a dia sense esperar a que ningú no redimeixi les masses. És una revolució sense dogmes, sense uns axiomes que calgui seguir al peu de la lletra. És una revolució, per tant, oberta i complexa, profunda i polièdrica.

El col·laborador de *Al Margen*, S. Oliveras expressa aquest menyspreu per la idea convencional de revolució reflexiona sobre el que hauria de ser i com haurien de portar-se a la pràctica els ideals revolucionaris.

“Hay muchos amigos y camaradas , que están muy encariñados con el “paraíso futuro”, y se tumban a la bartola en el presente, negándose el más mínimo esfuerzo. Es tos camaradas no han pensado ni un solo momento que la sociedad de mañana será lo que el esfuerzo de los hombres de hoy coloque en condiciones de poder ser. (...) Urge formar grupos o asociaciones de afinidad y preconizar y practicar en pequeño lo que más tarde queremos que viva toda la humanidad, si es que no queremos que nuestras ideas jueguen el mismo y triste papel de las ideas cristianas, pasando en el montón del olvido histórico. Es conveniente que los vanguardistas no consideren a la Anarquía sólo como una concepción filosófica, sino también como una realidad viviente.

Ya sé que muchos camaradas me objetarán que no se puede vivir la Anarquía en la sociedad presente. Jamás hemos pretendido que se viviera y practicara este ideario en su máxima perfección, pero sí estamos plenamente convencidos de que se puede vivir y practicar mucho más de lo que actualmente se hace.(...)

Y pensar que no pueden haber relaciones cordiales posibles, si éstas no descansan sobre la reciprocidad de las cosas. Estos pequeños grupos no tienen que funcionar con la esperanza engañadora de que será la sociedad futura la que les resolverá sus asuntos, sin que ellos se preocupen de nada, sino que mediante su propio esfuerzo han de combatir tenazmente el dolor y conquistar el placer del seno de la naturaleza.”⁴⁸

Aquest escepticisme per la revolució, tal i com s'entén majoritàriament entre medis llibertaris, motivat en part pel desencís per l'evolució dels aconteixements al llarg de la guerra civil resulta un element que confirma aquesta crítica stirneriana, així ho expressa també, des de la revista *Al Margen*, M. Martínez;

“Cuando nos paramos a pensar en la metamorfosis que se ha operado en algunos elementos que un día se llamaron, junto con nosotros, rebeldes, revolucionarios y hasta libertarios, nos quedamos atónitos (...) hoy les vemos aparecer ante nosotros, y ante todos, de furibundos revolucionarios que eran, en redomados conservadores, reformistas, frenadores del progreso y de la revolución.

Se deduce de esto, que los móviles que indujeron a estos elementos a obrar, gritar y defender los intereses de la clase trabajadora, eran falsos (...)

Son rebeldes, pero rebeldes de botín. Cuando desafortunados en la lucha revolucionaria, torpezan en montón de abundosas y golosas viandas, caen sobre las mismas, y allí, aglutinados sobre el botín conquistado, se roen, se destrozan y se pudren entre la inmundicia.”⁴⁹

---

⁴⁸ Oliveras, S. “Reflexiones sobre el ideal anarquista” *Al Margen*, 4, diciembre 1937, p. 6

⁴⁹ Martínez, M.; “Rebeldes de botín”. *Al Margen*, 2, octubre 1937, p. 4

Aquesta actitud crítica comporta no pocs recels per part de l'anarquisme no individualista. Les discrepàncies al voltant del concepte de revolució i sobre com aquest ha de materialitzar-se fa que els individualistes, des de la seva condició de minoria hagin de defensar-se a partir del reafermament de les seves condicions. Des del pseudònim de Talvez⁵⁰, desconegut, encara que probablement la seva identitat deu correspondre, per la seva omnipresència als números de la revista, a algun dels components del nucli de *Al Margen* intervé en aquesta polèmica, tot rebatent, punt per punt, el que ell considera injustes acusacions contra els individualistes que, pressumiblement es realitzen des del sindicalisme i des dels àmbits més compromesos amb les institucions republicanes. Per a l'individualista, davant l'acusació clàssica que els individualistes són poc revolucionaris, més aviat uns egoistes introspectius, són ells els autèntics revolucionaris perquè són els únics que tracten de subvertir les bases de la societat capitalista amb els fets, no amb les paraules. I per a això ens ofereix un compendi d'aspectes en què es reivindiquen com a autèntics revolucionaris, com a revolucionaris globals i profunds davant qualsevol concepció parcial i superficial de revolució.

“Existen tantas falsas interpretaciones acerca esta faceta del anarquismo tal es el individualista, que precisa no poco quehacer para remontar la corriente y colocarlo en el marco conveniente (...)

Sí, el individualista es un revolucionario y se levanta contra todas las fuerzas autoritarias. Veámoslo.

El Estado - “Nuestro” individualista está a priori contra todo lo que consolida el Estado (...) A veces, llega a la consecuencia de rehusar el fumar y el tomar bebidas alcohólicas, con el fin de no sostener por un lado lo que por otro quiere destruir.

El Capital - Busca su destrucción; en el dominio económico desea ardientemente el fin del salario y de la explotación. Consecuente con su criterio, no se somete más que en parte a esta última y procura poner en práctica la fórmula de “Ni explotador, ni explotado”. Si pertenece a un sindicato, sabrá llevar una huelga y no será en él donde encontrarán el “esquirol”.

La Revolución social no le encuentra indiferente; trabaja por ella y con ella colabora, muchas veces en los lugares de mayor peligro -el movimiento español así lo ha demostrado- y tanto más eficazmente cuanto no se hace muchas ilusiones sobre el valor de los humanos. Y no habiendo caído en la obsesión por las utopías, se queda siempre en el de la realidad y no se sorprende de lo que muchos llaman “fracasos”.

---

⁵⁰ El pseudònim Talvez apareix tot signant articles, en tots els números, tret del 2 i del 6; dues vegades al n. 3 (p. 2 i p.3), una al 4 (p. 2), i una al 5 (p. 2), sempre amb extensió important i amb una orientació explícitament individualista..

Lado militarista. -Exceptuando casos como el que ahora ocurre en España, escabullirá casi siempre, y por regla general, el servicio militar, valiéndose, sea de un medio o de otro. Además no es de los que hacen intensa propaganada antimilitarista para acudir después al cuartel (...)

La Familia. - Esta cuenta muy poco para nuestro individualista. Si por casualidad existen algunos componentes de su familia *legal* que sean amigos o que simpaticen con sus ideas, los frecuentará pero romperá definitivamente con los otros, a fin de reunirse con su verdadera familia; la de sus compañeros afines con sus ideas.

Lado sexual. -Aquí procede con la más entera libertad. Le puede convenir de entenderse con una compañera para vivir en conjunto, pero no será para hacer de ella “su cosa”. Tendrá ella también su vida independiente y empleará su tiempo y su cuerpo como le convenga, sin tener ninguna obligación de darle cuenta de sus acciones.

La opinión pública. Las costumbres establecidas. - “Nuestro” individualista se burla por completo de ello. Hará lo que mejor le parezca, sin embarazo ni perjuicios y no teniendo otra preocupación de no entorpecer la libertad de su vecino. Ni esclavo de las modas, ni de las costumbres, ni del “qué dirán” (...)

En definitiva, este individualista-anarquista (...) nos parece mucho más peligroso desde el punto de vista revolucionario, que la actuación de otros compañeros, adjetivados de libertarios. De otros compañeros tal vez muy abnegados, pero que más pronto están ligados a cambiar de régimen que a destruir desde los cimientos, *cada cual en sí mismo*, el viejo régimen de la anterior sociedad (...)⁵¹”.

Aquesta idea de revolució quotidiana, de revolució íntima i personal, *cada cual en sí mismo*, com indicava el fragment anterior, es una idea reiterada en els textos d'inspiració individualista i present encara en les paraules transmeses de viva veu amb els escadussers anarquistes de la generació dels trenta supervivents. L'autor d'aquesta investigació, que ha tingut el privilegi de poder mantenir algunes poques converses amb vells anarquistes, si bé no explícitament individualistes, compartien aquest concepte de revolució global i profunda⁵². León Dróvar, director d'*Iniciales*, en els seus editorials expressava aquesta idea d'equiparar revolució a camí de perfeccionament i superació i insisteix en el camí individual i íntim de la revolució enfront al que simplement es podria qualificar de cop d'estat, és a dir, la presa del poder per part d'un grup, amb la intenció de desplaçar-ne un altre. El mateix Dróvar carrega contra l'actitud anarquista d'entendre la revolució d'aquesta manera

---

⁵¹ Talvez; ¿Individualista y revolucionario? *Al Margen*, , 4, desembre 1937, p. 5

⁵² Entre ells, en converses privades, podríem destacar a Federico Arcos, Diego Camacho, Enric Cassanyes, Antonia Fontanillas o Francisco Piqueras o als quals vull agrair expressament la seva col·laboració i la seva atenció.

5. Un individualisme heterogeni

“Entendemos por revolución todo lo que tienda al perfeccionamiento de seres y cosas, realizado por el propio esfuerzo y capacidad de los partidarios y voluntariamente aceptado por los mismos; de lo que se deduce que necesariamente queda descartada la violencia, que representa imposición, tiranía, todo lo contrario al ideal anárquico. Mientas que los mencionados dan el nombre de revolución a los levantamientos en masa para IMPONER sus ideas a quien se niegue a aceptarlas. Y lo que más nos apena, como dejamos dicho, es que de este error participen muchos camaradas anarquistas⁵³”.

La idea de la revolució ara i aquí, és expressada obertament per Vicente Galindo Cortés, a partir de la reivindicació a la lliure experimentació, és a dir, al dret dels individualistes a poder realitzar experiments socials d'acord amb la seva filosofia, sense interferències de cap poder extern. Galindo Cortés, tot signant amb el seu pseudònim de Fontaura argumenta la seva demanda tot qüestionant una de les idees sobre la qual se sustenta l'ideal de la revolució.

Per a l'individualista, el progrés, en tant que concepte absolut i mistificat des de la il·lustració i el liberalisme, es tracta més d'una qüestió de fe que de raó, i ha estat emprat d'una forma similar a la ressurrecció dels morts en la teologia cristiana. La creença en la inevitabilitat del progrés, com a factor que indefectiblement ha de portar la humanitat vers un futur millor, resulta un acte d'ingenu idealisme que no superaria un contrast amb la dura realitat. El pacifisme de principis del segle XX, que havia de portar les societats occidentals vers un món sense exèrcits va esmicolar-se a les trinxeres de Verdun. L'evolucionisme, basat en les idees de Darwin i Spencer, que presumiblement havia de generalitzar-se en continuades millores, va quedar travat pel pessimisme dels corrents intel·lectuals dels vint i dels trenta. Aquest contrast entre idea i realitat, hauria de permetre, segons opinió de Fontaura, a una necessària relativització de la idea de progrés, base, d'altra banda, de la de revolució.

Així, des d'un pessimisme intel·lectual, que no vital, Galindo Cortés opina que resulta imprescindible armar-se d'un escepticisme crític com a antídote davant la manipulació política que, en nom del progrés, i per extensió, de la revolució, pretenen fer determinats grups que l'única cosa que pretenen és fer-se amb el poder, i que busquen servir-se dels altres per satisfer les seves ànsies particulars.

Aquests pensaments, elaborats en el context de la guerra civil lligarien, d'altra banda, amb les experiències armandianes sobre els seus intents d'organitzar colònies

---

⁵³ Dróvar, León; “A la hora de la reflexión”. *Iniciales* 6/7, juliol 1934, p. I

llibertàries o els grups d'intercanvi de favors sexuals ja esmentats al capítol anterior. Tanmateix, des del punt de vista de l'individualista espanyol, es reivindica el dret a organitzar-se espontàniament entre afins de forma independent i amb indiferència respecte del règim polític pel qual es regeixi una determinada societat. Es reivindica el dret, doncs, a viure al marge en l'ara i aquí, en convivència amb un sistema capitalista liberal, d'una manera similar a les experiències organitzatives d'un Josiah Warren. En aquests experiments, l'individu ha de poder organitzar-se de la millor manera possible per ser beneficiari de la societat en la qual participa, no pas a l'inrevès. En aquestes situacions d'hipotètiques colònies individualistes, les úniques limitacions haurien de ser aquelles en les quals un membre tractés d'exercir un domini o interferir en l'àmbit privat dels altres.

El dret a la lliure experimentació, seria per tant, permetre la possibilitat que un determinat grup d'individus s'organitzessin lliure i espontàniament per generar experiments econòmics o morals. Econòmics com cooperatives individualistes, o morals, des del punt de vista de buscar noves fórmules familiars, i com analitzarem més endavant, amb una nova ètica sexual aliena als convencionalismes establerts.

Fontaura considera que iniciatives com aquestes són possibles i desitjables. Són possibles, perquè les extraordinàries condicions propiciades per la guerra i la revolució així ho permeten, i desitjables almenys entre els comunistes llibertaris, és a dir, amb la tendència kropotkiana que comparteix espai a la revista *Nosotros*. És possible, perquè segons l'individualista, l'anarquisme és un pensament i una praxi basades sobre la raó i la crítica, i no sobre uns dogmes immutables, tal com passa, per exemple, amb el *socialisme real*. I és desitjable en el moment que d'altres nuclis d'afinitat, a partir d'experiències de les col·lectivitzacions, tracten de fer la revolució pel seu compte.

"En torno al progreso (...) se han ido hilvanando toda suerte de concepciones con marchamo idealista. Por un cauce de franco optimismo se ha procurado encaminar el progreso, dándole una personalidad augusta i cifrando en él toda suerte de esperanzas. Y de ahí que se haya creado esa concepción mística, ese fondo de religiosidad que ha hecho poner una venda a la mirada (...).

Para muchos, la existencia sigue un curso ascendente, una constante superación, un latente progresar. Y en el progreso incesante tienen puestas sus esperanzas. Para ellos el mundo marcha siguiendo a modo de una prefijada ruta, que tiene por norte el progreso (...).

Acogiéndose a las teorías de Darwin y Spencer, se han escrito opúsculos y más opúsculos en torno a la importancia de la evolución. Y no solamente se ha glosado esta supuesta

5. Un individualisme heterogeni

superación en el orden físico, sino que inclusive ha habido quienes se han empeñado en generalizarla en el orden intelectual, (...)

¿Qué podemos sacar en consecuencia (...) en torno a la idea (...) [de] progreso? Sencillamente, la relatividad del mismo, el error que supone anidar en la conciencia ideas ceradas al libre examen, a la confrontación razonada; lo absurdo de todo misticismo (...)

Ahora que en el orden de las actividades sociales asoman concepciones idealistas con pretensiones redentoristas, importa para nosotros, anarquistas individualistas, poner de relieve las falacias que con el señuelo del progreso se pretende hacernos asimilar. Hoy como ayer, con las más rutilantes frases se busca ocultar el afán autoritario que late en la entraña de lo que se quiere servirnos como panacea infalible para adquirir el bienestar.

Y cuando nos encontramos en el umbral de un nuevo régimen de convivencia social, existe para nosotros una reivindicación para llevar a cabo (...) Esta reivindicación estimo que puede ser el *derecho a la libre experimentación*.

Sea cualquiera en que se instaure: régimen republicano, socialista, comunista, sindicalista, republicano federal o bien comunista libertario, el individuo sólo con otros afines en la concepción de las ideas debe tener libertad para llevar a cabo aquellas modalidades de vida que se adapten mejor a su modo de ser. (...) Solos o en asociaciones de afines, los anarquistas individualistas tenemos un perfecto derecho a realizar cuantas experimentaciones en el orden económico o moral tengamos a buen poner en práctica (...)

En las ciudades y en las comarcas rurales de la España liberada al fascismo se han llevado a efecto muchos ensayos patrocinados por los camaradas libertarios militantes en los Sindicatos o de los Grupos de afinidad. Y bien: coexistiendo con estos ensayos, siempre respetables, ¿acaso no han de poder llevarse a efecto aquellos otros que dimanen de camaradas anarquistas individualistas? (...)⁵⁴

---

⁵⁴ Galindo Cortés, Vicente (ps. Fontaura); "Consideraciones. El derecho a la libre experimentación" *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 10-14.

5.1.7. L' "egoisme" individualista

La singularitat de la tendència individualista, amb els seus punts de vista allunyats dels majoritaris, amb el seu pensament anticonvencional, provoca, com resulta lògic, no poques susceptibilitats en el sí del moviment anarquista. De fet, una de les crítiques típiques elaborades en contra dels grups d'afinitat aplegats al voltant de *Al Margen*, o *Iniciales*, serà la d'egoistes. És a dir, que viuen al marge dels problemes que agobien al proletariat. Que malden per bastir torres d'ivori des de les quals inhibir-se dels problemes generats per la societat capitalista.

Els sindicats cenetistes, o el moviment organitzat al voltant de la Federació Anarquista Ibèrica no semblaran mostrar un gran entusiasme, quan no expressen una oberta hostilitat contra aquells que s'autodefineixen obertament com a individualistes. Es retreu, principalment, el seu refractarisme a tota organització -fet que, com hem comentat anteriorment no sempre resultava veritat per la doble i triple militància d'alguns dels individualistes més destacats- o la seva malfiança respecte de l'acció col·lectiva, o el seu escepticisme, com acabem de veure, respecte la mateixa idea de revolució, tan anhelada entre la gran majoria d'anarquistes. Tot plegat, allò que resulta difícil de recollir documentalment, encara que resulta fàcil de percebre, el que molestava més, sens dubte, era l'actitud aristocràtica d'uns individualistes que reclamaven una certa puresa ideològica, davant una relativa manca de preparació política i filosòfica dels centenars de milers de treballadors enquadrats en les organitzacions anarco-sindicalistes o de simpatitzants amb les idees llibertàries.

Tanmateix, i tal com podem intuir a partir de la consulta de fonts primàries, l'individualisme espanyol resultava una tendència prou porosa que permetia entrar i sortir persones afins, o compartir o rebutjar, total o parcialment alguns dels seus principis filosòfics. Hi havia anarco-sindicalistes que podien sentir-se atrets per una determinada estètica individualista, com, per exemple, la que fes referència a aspectes de llibertat sexual; o anarquistes filosòfics, com la família Montseny, que contacten, sovint en conflicte, amb totes les tendències, tot i que en ocasions es reclamen individualistes, o persones com Noja Ruiz i Elizalde, col·laboradors i actius en els medis individualistes, a la vegada que membres fundadors i actius de la FAI; o el mateix Galindo Cortés, integrat a les estructures de la CNT i la FAI i director de *Al Margen*, o Isaac Puente, col·laborador habitual de la premsa individualista, i a la vegada membre

actiu de la CNT, de manera que les diverses tendències en el sí de l'anarquisme no es troben, en absolut, en compartiments estancs.

Uns i altres comparteixen valors i referents comuns, sorgeixen de la mateixa arrel ideològica i tenen massa enemics en comú. Especialment, en la conjuntura històrica de 1936-1939, no hi haurà cap possibilitat de tancar-se en les seves pressumptes torres d'ivori, ni de mantenir-se al marge d'una situació extraordinària que acaba per escombrar de la història la globalitat del moviment.

Davant d'aquestes acusacions, i de manera ben coherent amb les bases filosòfiques estirnerianes, els individualistes alteren les connotacions negatives que comporta l'adjectiu d'*egoista*, i després d'assumir-lo explícitament, hi busquen, i hi troben, un sentit positiu.

Gonzalo Vidal reivindica l'egoisme com a una actitud intel·ligent davant la vida. Critica tota una tradició revolucionària redemptorista, basada en el sacrifici individual per tractar-se d'una actitud patològica davant la vida, com a una mena de desviació psicològica per la qual un individu sublima un seguit de frustracions íntimes a partir d'un ascetisme poc útil, ni a ell mateix, ni a la societat.

En canvi, considera legítima i positiva la recerca del propi plaer, sempre que aquest no comporti conseqüències negatives per als altres. Resulta més fàcil poder cooperar i ajudar els altres a partir del propi benestar assolit des d'un egoisme ben entès. De fet, en una societat formada per egoistes, en què la reciprocitat pogués esdevenir una regla tàcita, resultaria més fàcil l'harmonia i la col·laboració que no pas en una basada en el sacrifici redemptorista d'uns pocs il·luminats. Segons Vidal, no més és possible mantenir una relació normal i fluïda amb els altres si abans l'individu la manté amb sí mateix, de manera que, tot parafresant Jesucrist, l'individualista aconsellaria estimar als altres com un s'ha d'estimar a ell mateix.

"Soy egoista. Acosado por una sed infinita de amores, amo porque siento la necesidad de ser amado (...)

El aprecio, pues, que pongo sobre los que me rodean, está determinado por el aprecio que me tengo y va encaminado a que se me aprecie (...)

Amo y respeto, en mí, a todos los seres. Y cuando lucho por ellos, lo hago para que sus risas felices den a mi vida un nuevo encanto.

Y si batallo por el humano bienestar, es porque de él depende el mío propio; por lo que batallando por el mejoramiento de la humanidad, batallo por mí, y queriéndola, la quiero.

Es este el amor que me lleva a sembrar entre los seres a mis amores. Pero queriéndoles, no hago más que sembrar la cosecha de mis propios querer, cosecha que yo sé, será tan óptima como abundante haya sido la siembra, por lo cual, soy pródigo en sembrar".⁵⁵

Per la seva banda, Galindo Cortés, de nou amb el seu pseudònim habitual de Fontaura, considera les crítiques als individualistes, pel seu egoisme, com al fruit de la superficialitat. L'egoisme no és pas una actitud creada expressament pels individualistes. D'acord amb la filosofia stirneriana i nietzschiana, l'egoisme és un sentiment natural i profund en les persones. I un sentiment que pot ser positiu o negatiu, no en raó de la seva existència, sinó a partir de les seves conseqüències. La major part de les nostres accions, segons el director de *Al Margen*, són fruit de l'egoisme. Fins i tot aquells d'una vida generosa, que sacrifiquen les seves vides pels altres, són moguts per una profunda necessitat de satisfer el seu ego.

L'individualista extreu alguns exemples històrics per corroborar les seves afirmacions. Un cas d'egoista pervertit podria ser el cas de Cal·lígula, per al qual la satisfacció dels seus desigs es podria considerar patològica, i les conseqüències per al seu entorn esdevenien devastadores. L'altre exemple seria el de Sant Francesc d'Assís, el qual, a partir de la necessitat de satisfer els seus impulsos genera un bé per a les persones properes.

Això porta a Fontaura a diferenciar entre dos tipus d'egoismes antitètics. Un egoisme que ell denomina com a burgès, de caire negatiu, i autoritari, i que comportaria la satisfacció dels seus desigs materials basada en l'explotació del proletariat, en la satisfacció d'ànsia de poder basada en el sotmetiment de l'altre. La societat capitalista, i la classe burgesa en particular, estaria basada en un egoisme predador i nociu. A l'altra banda, hi hauria el que ell també anomena l'egoisme individualista, que podria basar-se en la filosofia liberal del "*live, and let live*". Aquest es tractaria d'una legítima recerca del propi plaer sense permetre ni generar intromissions de cap mena i, sobretot, sense causar perjudicis a tercers.

L'egoisme, per tant, esdevindria una actitud vital positiva que no tindria res a veure amb la missantropia, sinó amb el respecte profund a la sobirania individual de cada persona.

---

⁵⁵ Vidal, Gonzalo; "Mi egoísmo"; *Nosotros*, 2, novembre 1937, p. 22

5. Un individualisme heterogeni

"Evidentemente, los individualistas somos egoístas, ya que ante todo buscamos la satisfacción del yo: anhelamos aquello que nos puede ser grato; lo que puede producirnos placenteras satisfacciones, de uno o de otro orden. Pero veamos: ¿acaso no es peculiar en toda suerte de individuos este anhelo por satisfacer las propias aspiraciones, el tratar de conseguir aquello que se quiere, que se obstina uno en poseer? No puede negarse que es así, cada individuo, sea cual fuere su manera de pensar, ansía contentarse a sí mismo y ello ha de ser a base de lograr las aspiraciones que están en el fondo de cada uno. Y en esto, llámesele como se quiera, hay egoísmo. Incluso el que se "sacrifica", en puridad lo realiza por satisfacer un deseo hondamente sentido; tiene un íntimo plaer en realizar la acción que puede ir, incluso en detrimento de su propia vida.

Es cierto que puede alegarse el hecho de que hay un egoísmo un tanto diferenciado del otro, o si se prefiere, hay diversas gradaciones de egoísmo. (...) Repudiamos el egoísmo burgués que medra con el trabajo que le producen los demás; repudiamos el del príncipe, el del rey, el que se llena de satisfacción ante la adulación de que se le hace objeto; (...) Este egoísmo insano que va contra unos semejantes que produce dolor o es factor de humillación para un segundo. Este egoísmo lo detestamos.

Nosotros queremos gozar de la vida, libres, sin coacciones de nadie; sin intromisiones de otros en todo aquello que pueda afectarnos. Queremos dar satisfacción a nuestro yo, pero sin que ello vaya en detrimento de la libertad de un segundo; sin que gozemos en ver a nuestro alrededor la miseria y el dolor. Buscamos nuestro bienestar sin causar perjuicios a otros, sin usar de métodos autoritarios, sin levantarnos un pedestal sobre la ignorancia ajena. De no ser así, no seríamos anarquistas individualistas.⁵⁶

5.2. Els intents d'associacionisme individualista

Un dels punts bàsics, i a la vegada, més vagues de la filosofia stirneriana, és el concepte de la "Unió d'Egoistes". Max Stirner no podia obviar la dimensió social de l'individu, i el fet que la relació amb altres persones podia comportar beneficis mutus. Entenia, doncs, que una "Unió d'egoistes", podia ser el marc social des del qual poder-se organitzar en benefici propi. Tanmateix, aquest concepte no va ser precisament dels més

---

⁵⁶ Galindo Cortés, Vicente (Ps. Fontaura); "Ligeras consideraciones en torno al egoísmo" (I i II) *Al Margen*, 3, novembre 1937, p. 6 i 4, desembre 1937, p. 3.

desenvolupats a *Der Einzige...* i la seva idea sobre aquesta fórmula associativa resultava summament abstracta i oberta a múltiples interpretacions.

Armand, per la seva banda, profund coneixedor dels diversos experiments socials de vida en comú alternatives, especialment les experiències americanes i franceses del segle XIX⁵⁷, ell mateix havia participat també en diverses experiències en colònies anarquistes, totes elles culminades en fracàs. I aquests fracassos, en la seva opinió, resultaven fruit de l'arrelament dels prejudicis morals i sexuals entre les persones. En certa mesura, la seva preocupació pels aspectes relacionats amb la moral sexual resten estretament lligats a les seves experiències negatives en aquests intents de societats alternatives. Posteriorment, davant la seva creença en la impossibilitat de viure d'acord amb l'anarquia, per aquest arrelament dels prejudicis, i perquè les seves idees resulten molt minoritàries, el porta a tractar de viure, en nuclis reduïts, la seva filosofia sobre l'amor plural i la promiscuitat sexual.

El fet és que els individualistes són també conscients de pertànyer a una minoria, de posseir uns valors morals i uns referents personals molt allunyats dels de la majoria, fins i tot entre companys d'idees o organització. A més, existeix tota una tradició de sociabilitat basada en grups d'afinitat que, com hem explicat al capítol anterior, es tracta de nuclis reduïts o mitjans d'individus, relacionats amb lligams estrets, a cavall entre la família, el grup veïnal o els amics, que comparteixen idees, aficions i militància, que s'organitzen autònomament per realitzar de forma conjunta activitats tant polítiques, com educatives, com purament lúdiques. Un exemple dels millor documentats, encara que potser no del tot representatiu, el trobaríem amb la mateixa família Montseny, editora de *La Revista Blanca*. A banda del nucli familiar estricte de pare, mare i filla, a la residència i a la vegada redacció de la revista anarquista, hi conviuen i hi participen altres persones com Maria Ferrer o Germinal Esgleas, parella de Federica o d'altres. La literatura memorialística anarquista també oferiria alguns exemples com el de Abel Paz o Juan Gimenez Arenas. L'antropòloga i historiadora Dolors Marín ha investigat abastament la qüestió⁵⁸.

El cert és que el nucli d'afinitat, a partir del qual es pogués practicar activitats com l'esperantisme, el naturisme, el nudisme, el vegetarianisme, l'esport o l'excursionisme, o muntar una revista o una editorial, de vegades no eren suficients per

---

⁵⁷ Armand, E.; *Historia de las experiencias de vida en común sin estado ni autoridad*. Orto, Valencia 1934

⁵⁸ Marín, D. (1995), pp. 95-105; Paz, A (1994), Giménez Arenas, Juan; *De La Unión a Banat*, Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996.

poder optimitzar l'activisme individualista. En altres casos, trobarem nuclis molt reduïts que viuen en un entorn menys comprensible amb la seva filosofia, a localitats petites o pobles, en l'entorn dels quals troben serioses dificultats per poder expressar-se lliurement. De vegades, simplement, ens trobem amb un individu identificat amb les idees stirnerianes i armandianes, consumidor de literatura política individualista, subscript a la seva premsa, que no té cap possibilitat de contacte directe amb cap altra persona afí. Tot plegat, porta a la necessitat de formar associacions més grans i més extenses, o fins i tot una federació, des de la qual els diversos nuclis puguin coordinar-se, i els individus dispersos mantenir alguna mena de nexa de relació. O simplement, com veurem, a federar les diverses associacions informals que, més o menys, funcionen concentrades en nuclis concrets de la geografia espanyola.

Un dels primers intents, amb un èxit relatiu, va ser la iniciativa sorgida des de la revista *Ética*; l'*Ateneu Naturista Eclèctic*. Aquesta entitat, tot i no ser estrictament individualista, més aviat autodefinida com a naturista, estava animada per J. Elizalde, director en aquells moments de la mateixa revista. L'Ateneu, fundat l'any 1927, funciona com molts altres d'inspiració llibertària, en la línia de moltes associacions similars creades al llarg de la dècada dels vint, quan la pressió política i policial contra els sindicats propicien una concentració d'energies dels anarquistes envers una certa obra cultural i associativa⁵⁹. El cert és que, pel que fa a l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, amb una biblioteca, en horari nocturn de més de vuit-cents títols, disposa d'una activa secció cultural des de la qual s'organitzen conferències setmanals o cursos d'idiomes (francès, anglès i la variant esperantista anomenada Ido per correspondència. Aquesta dada resulta particularment interessant. Una part molt important de la relació amb els socis es farà a distància, d'acord amb aquesta filosofia d'aplegar individus afins aïllats. D'altra banda, existeix també una activa secció excursionista que organitza sortides cada diumenge, obertes a socis i no socis, que representen un important espai de sociabilitat entre individus afins⁶⁰. Entre els participants a l'Ateneu trobarem, a banda d'Elizalde, altra gent com el naturista i individualista León Dróvar, que posteriorment dirigirà la successora d'*Ética*, *Iniciales*.

Aquesta intencionalitat d'establir una federació de nuclis individualistes afins i dispersos la podrem trobar en la creació paral·lela de la Federació Anarquista Ibèrica, a

---

⁵⁹ Aisa, M. (1999) i (2001)

⁶⁰ Redacció; "Ateneo Naturista Eclético"; *Ética*, 3, març 1927, pp. 18-19 o Redacció; "Ateneo Naturista Eclético", *Ética*, 5, maig 1927, p. 31

la platja del Saler, a València, el juliol de 1927. La FAI serà un intent, relativament reeixit, de crear un nexa d'unió entre diversos grups heterogenis, de tendències diverses i de força numèrica desigual. No sembla que sigui casualitat que entre els seus membres fundacionals hi trobem individualistes com Elizalde o Noja Ruiz, tot i que en el primer cas, que arribarà a ser el seu primer secretari, el seu pas per la federació serà efímera. Tanmateix una organització com la FAI, que podria respondre relativament al model de la "Unió d'egoistes" stirneriana en el sentit que es tractaria d'una associació flexible de diversos grups d'afinitat de diverses tendències, no és en absolut representativa dels individualistes. Els individualistes representen una minoria, que, com hem pogut veure, poden participar, a títol personal en les diverses organitzacions polítiques i sindicals, encara que no arriben a muntar una organització específica a nivell estatal.

Tanmateix, això, probablement no devia ser possible per la feblesa del propi moviment. A banda de l'individualisme implícit que molts podrien compartir, i que revistes com *La Revista Blanca*, *Generación Consciente* o *Estudios*, podien més o menys difondre, l'individualisme realment actiu es va reduir, durant la dècada dels vint, al nucli al voltant d'*Ética*, i durant el període de la Segona República, a *Iniciales*, totes dues a Barcelona. Posteriorment, durant la guerra civil, els nuclis més actius semblen traslladar-se a l'àrea de València, amb la publicació de *Nosotros* i *Al Margen*. Així, Les iniciatives d'associació recollides documentalment només podien sorgir d'uns òrgans de propaganda limitats. I això és perquè són, precisament les revistes, els únics nexes d'unió, més o menys estables, entremig la dispersió del moviment.

Aquesta manca d'associació comuna, per a alguns individualistes representa un handicap important i reclamen constantment un nexa de relació. En alguns casos, aquestes crides, elaborades des de la premsa individualista, especialment des dels propis lectors, informen de l'existència d'algunes associacions a nivell local, especialment a Madrid, València i Elda.

"Estoy de acuerdo con la proposición del camarada Moreno, consistente en la creación de una asociación de "Amigos de Iniciales" y sus ediciones (...)

Por mi parte, el individualismo lo concibo diferente: debe ser aquella tendencia a hacer de cada ser humano una individualidad consciente, y yo anhelo sea el superarse e incitar a lo mismo a los demás. Para ello bien puede crearse asociaciones de afines, voluntariosos para cooperar a la propaganda (...) Francisco Calvo. Salamanca"⁶¹

Per la seva banda, durant la primavera de 1936, Vicente Galindo escriu a León Dróvar, director d'*Iniciales*;

Hace pocos días le escribí a Armand, hablándole de ideas y proyectos; y es mucho más lógico que te hable a ti también,. Ya que eres en España uno de los poquísimos individualistas "activos" que hay.

Ante todo, he de decirte que yo, desde hace varios años, vengo siendo un individualista "pasivo" simpatizante con las teorías pero sin tomar partido por ellas y defenderlas de un modo decidido y contra viento y marea. He alternado mucho en los medios y en las publicaciones sindicalistas y anarquistas comunistas; pero hoy pienso ser un individualista "activo"

Tú sabes bien que en España no faltan los individualistas, pero ocurre que no hay una cohesión; de ahí que el movimiento individualista resulte una cosa floja, inconsistente, desarticulada. Si no fuera por "Iniciales" no hay duda que no daría ni tan siquiera sensación de vida. Ahora bien, creo que en nuestro país, si en ello ponemos voluntad, fácil nos ha de ser el crear una asociación con bastante virtualidad práctica. ¿No lo crees así, amigo Dróvar?

De momento he de manifestarte que, con miras a crear un movimiento individualista de consistencia, se ha iniciado una labor preliminar encaminada a la creación de asociaciones locales de individualistas. Apenas la cosa esbozada hay de hecho una asociación de camaradas individualistas en Madrid otras en Valencia y en Elda, y van por ahí varias cartas con plan de "sondear" a los individuos (...) Fontaura. Elda (Alicante)"⁶²

De fet, Fontaura ens informa, mitjançant aquesta carta oberta a la direcció d'*Iniciales*, del seu interès a crear el projecte de revista individualista *Al Margen*, el qual, després d'algunes dificultats no es materialitzarà fins 1937, a Barcelona, primer, i a Elda posteriorment, com hem comentat al capítol anterior. D'altra banda, la intervenció de l'individualista d'Elda, també suposa una resposta a la crida organitzada per la direcció de la revista del barri de Sants per fer més estrets els lligams individualistes mitjançant una associació nacional o una federació.

Tanmateix mentre no arriba aquesta desitjada federació, que no arriba mai, són les revistes aquests únics espais de relació i d'intercanvi d'informació formal. Es tracta d'una relació no presencial, a distància, en què els individualistes opinen, debaten, aprenen, dissenyen diversos projectes. Especialment la revista *Iniciales*, la que abarca un lapse de temps més perllongat, i la que menys problemes tindrà amb la censura pel fet de publicar-se al llarg de la Segona República, en un context de relativa llibertat d'expressió, serà la que exercirà aquest paper d'associació, nacional i global, en el

---

⁶¹ Calvo, Francisco; "A través de nuestro correo" *Iniciales* 8/5, maig 1936, p. 5

sentit que una part important dels seus exemplars arribaran també a lestranger. I serà aquesta una revista oberta als lectors, en la qual podran participar mitjançant una secció oberta de correspondència, on disposaran (de la mateixa manera que *Estudios*) d'un consultori sexològic, i, on fins i tot, tractaran d'aconseguir una parella afí mitjançant una secció de contactes⁶³.

Després de l'intent d'*Iniciales*, que l'esclat de la guerra no va permetre culminar, a partir de 1937 serà el mateix Vicente Galindo qui tractarà de reprendre aquest projecte federatiu des de la revista *Al Margen*. L'individualista resident a Elda considera que els diversos individus dispersos han d'aplegar esforços i organitzar-se informalment en diversos nuclis d'afinitat, i aquests nuclis d'afinitat vincular-se a una Associació de caràcter nacional. I aquí, les crides a l'associació seran reiterades.

"El movimiento anarquista-individualista en España ha vivido de precario; es más, no ha dado señales de vida por el motivo de que le han faltado individuos con voluntad para darle impulsos, para articular una voluntad firme. Ha habido acá o allá alguno que otro individualista, pero apartado de todo y de todos las más de las veces. Es cierto que ha salido alguna publicación, algún folleto, pero todo ello ha resultado una cosa raquítica y aún de carácter casi exclusivamente naturista y desnudista. (...)

Podemos crear, donde no las haya, asociaciones de "Amigos de AL MARGEN" y en aquellos lugares en los que solamente se encuentre un individuo simpatizando con nosotros, éste puede ponerse en relación con aquellos que estén más cerca de donde él resida (...)

Fundemos por doquier núcleos de afines. Seamos dinámicos, esforcémonos en actuar de un modo decidido sin dejarnos llevar por el pesimismo (...)⁶⁴

"Los anarquistas individualistas no ceo que hayamos negado, en ninguna ocasión, los beneficios que la asociación puede reportarnos. Sería iluso no reconocer los beneficios que se desprenden de la relación y coordinación de esfuerzos entre afines (...)

En España somos no pocos anarquistas individualistas que andamos por ahí desperdigados. Nuestro periódico AL MARGEN ha venido a ser como un medio de relación y coordinación, lo cual no cabe duda que ha dado algún resultado positivo. Es además el periódico un órgano de exposición doctrinal cuya necesidad nadie de nosotros puede poner en duda. Empero esto no es suficiente. Hay algo más a realizar: La puesta en práctica de todas aquellas realizaciones de orden económico, intelectual, sexual, afectivo, solidario, etc.

Entiendo que podríamos llevar a cabo una campaña entre nosotros al objeto de ponernos de acuerdo y precisar la forma mediante la cual podríamos constituirmos una Asociación de

---

⁶² Galindo Cortés, Vicente (Ps. Fontaura); "A través de nuestro correo" *Iniciales* 8/5, maig 1936, pp. 5-6

⁶³ Diez, X, (2001), p. 41

⁶⁴ Saturn; "Fundemos núcleos de afinidad" *Al Margen*, 3, desembre 1937, p. 4

5. Un individualisme heterogeni

Individualistas dispuestos, por supuesto a estrechar relaciones con la finalidad de llevar a la práctica todas aquellas iniciativas susceptibles de interesarnos."⁶⁵

L'autor, d'aquesta carta, publicada a *Al Margen*, proposa, a més, que aquesta associació segueixi el model francès de la Societat d'amics de *L'en dehors*, que Armand utilitza especialment com a espai virtual de sociabilitat per posar a la pràctica les seves idees sobre camaraderia amorosa. Per tot això reclama que aquesta associació, amb un petit secretariat que coordinés, compost, per exemple, pels editors de la revista, pogués expedir algunes targetes identificatives i un llistat d'adreces d'individualistes que permetés un major coneixement entre els participants de l'associació. En certa mesura, es voldria ordenar una relació entre afins.

"Podríamos confeccionar una especie de tarjetas que servirían para nuestra identificación, para reconocernos los que somos de nuestro ambiente. En AL MARGEN se podrían entregar las direcciones de los compañeros y las compañeras. Luego, mediante un pequeño boletín que se entregaría a todos los adheridos a esta llamémosle asociación nacional, podrían conocerse los afines."⁶⁶

5.2.1. Els projectes de colònies individualistes

A partir de tots aquests elements, de la consciència de pertànyer a una minoria, del sentiment de dispersió, i de la necessitat d'associar-se o almenys de coordinar els diversos grups que funcionen autònomament i a distància, de vegades a partir de la correspondència o mitjançant els òrgans de propaganda, sorgeixen algunes iniciatives encaminades a posar a la pràctica una altra de les seves aspiracions; la materialització dels seus ideals en un experiment social. O, explicat d'una altra manera, l'interès per crear comunes individualistes, des de les quals poder viure plenament segons els seus principis filosòfics.

---

⁶⁵ Gual, J.; "Podemos hacer algo práctico" *Al Margen*, 5, febrer 1938, p. 6

⁶⁶ *Ibid.* La iniciativa va comptar amb l'adhesió incondicional, expressada en el posterior i últim número de la revista, per part del mateix Vicente Galindo i per un altre lector, Victoriano Pardo, "Entre amigos" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 5

Ja hem explicat que la idea no és nova. L'experiència armandiana, i la literatura generada pel francès sobre aquesta qüestió era ben coneguda. Molts lectors de la premsa individualista, a partir de les seves concepcions filosòfiques naturistes i atretes per les fórmules familiars anticonvencionals es trobaven molt descontents amb la societat capitalista en la qual es trobaven immersos i anhelaven participar en experiències d'organització social alternatives.

El context històric propiciat per la crisi del govern republicà conservador, en les darreres setmanes de 1935 i les primeres de 1936, i la imminent victòria del Front Popular genera una mena d'eufòria revolucionària entre els llibertaris, amb referències constants a un futur proper en què la societat s'organitzaria segons la tesi del Comunisme Llibertari. Això genera un cert debat sobre les experiències en comú sense estat ni autoritat, en què intervé el mateix Armand, o d'altres individualistes francesos que parlen sobre les causes dels fracassos anteriors, i com poder-los evitar⁶⁷. Els propis col·laboradors alerten, sovint, de l'excessiva idealització de la vida al camp, o de les dificultats de convivència que es poden generar quan no existeixen models familiars alternatius plenament consolidats

"La primera causa del fracaso de los esfuerzos colonizadores viene de una confusión entre la "colonización" y el "retorno a la tierra". (...)

Que deseemos evadirnos de la vida de fábrica, de oficina, de comercio (...) es un sentimiento natural, sano, legítimo; pero la mayor parte lo tomamos mal (...)

Las condiciones para reunir el máximo de posibilidades de éxito, (...) son volver a la vida del campo PROGRESIVAMENTE, guardando el trabajo que nos asegura los medios de vida (si podemos) y, poco a poco, irnos trasplantando hasta la totalidad. Para pensar de otra manera es preciso "obrar solo" de manera que pueda condervarse nuestra independencia absoluta y de no correr el riesgo de comprometer la de los otros".⁶⁸

A partir d'una certa idealització del camp i de la vida en comú amb el grup d'afinitat, des de la revista *Iniciales* sorgeix la iniciativa de comprar alguns terrenys al voltant de la població, propera a Barcelona, de Castelldefels, per poder practicar el nudisme sense perill de ser assatjats per les autoritats. Posteriorment, segons els editors de les revistes, poc abans de la guerra civil, negocien amb propietaris rurals de Ca

---

⁶⁷ Armand, E. (1934) *Formas de vida...*

⁶⁸ Odin, Raoul; "Algo sobre colonias libertarias"; *Iniciales*, 7/11, novembre 1935, p. 6

N'Oriach, a Cerdanyola, població també propera a la capital catalana, per adquirir una finca en la qual crear una "colònia individualista", segons la seva denominació⁶⁹.

5.3. Individualisme i guerra civil. Guerra i Revolució

La situació sorgida arran el fracàs parcial del cop d'estat planificat pels militars insurrectes encapçalat pel general Franco, entre el 17 - 19 de juliol de 1936, va donar lloc a un estat de confusió i buit de poder que va propiciar una situació revolucionària. El cas de Barcelona, en què forces policials de la Generalitat, Guàrdia Civil i diversos nuclis de milers de treballadors precàriament armats, la major part pertanyents a la CNT, van derrotar l'exèrcit en una confusa batalla pels carrers de la ciutat. L'endemà, diversos grups anarquistes van assaltar la caserna de Sant Andreu tot apropiant-se de més de trenta mil màusers, i això va precipitar la presa del poder real per part d'una unió de grups pertanyents al proletariat urbà, majoritàriament anarquistes, la qual cosa permeté iniciar un procés revolucionari, fet emulat a bona part de la geografia fidel a la República, especialment Catalunya, Aragó, País Valencià i àrees d'Andalusia oriental. Malgrat que el cop era previsible, el desenvolupament dels aconteixements va resultar inesperat per a la majoria d'anarquistes, que, sense preveure-ho, van trobar-se immersos en un procés revolucionari, i van sentir-se amos de la nova situació. Tanmateix, quan es va aclarir el panorama a la resta del país, i es va clarificar la geografia insurrecta es van trobar davant la gravetat d'haver de fer front militarment a la reacció armada en una llarga i dura guerra civil.

En aquesta situació, moltes persones identificades amb l'anarquisme, dins i fora de les organitzacions, van tractar de fer la revolució pel seu compte. Com hem comentat a l'apartat anterior, alguns van participar en la col·lectivització de terrenys agrícoles,

---

⁶⁹ D'això informarà la revista *Iniciales* en la seva secció "entre nosotros", en la seva fugissera reaparició, l'abril- maig de 1937. La mateixa secció informa també d'altres experiències de colònies anarquistes - sense l'adjectiu individualista- en altres propietats expropiades durant la revolució de juliol de 1936 a Manresa, Vilaboí (Probablement es refereix a Sant Boi de Llobregat, Barcelona), on a més existeix un grup individualista que subministra fons a la revista (75 pts.), i Gavà. *Iniciales*, 9/1, abril 1937, p. 15

d'indústries i de serveis. Altres van marxar al front en una guerra, inicialment de columnes estretament vinculades a la diversitat de forces polítiques republicanes. Altres, des de la reraguarda, van tractar d'imposar els seus criteris revolucionaris, amb l'ús sovintejat de la repressió violenta contra aquells que consideraven els seus enemics, especialment els representants de les classes dominats, de l'església, de les organitzacions de suport als facciosos o dels sindicats lliures⁷⁰.

D'altra banda, l'evolució del conflicte bèl·lic, en què el bàndol republicà va topar amb la indiferència, quan no oberta hostilitat per part de les potències occidentals⁷¹ va impedir l'adquisició d'armaments i facilitar la seva indefensió enfront l'Espanya Nacional, que comptava amb abundant suministres de Mussolini i Hitler. Només la Unió Soviètica va vendre material bèl·lic de manera significativa, fet que va generar una creixent dependència material i estratègica. En aquest context es va produir un progressiu reforçament de les forces polítiques fidels a Moscou, vinculades al Partit Comunista, i va això va condicionar una política interna orientada envers l'eliminació dels marxistes heterodoxos i el bandejament creixent de les forces anarquistes. Així comunisme bolxevic i anarquisme, moviments ideològicament incompatibles, culminaran el seu enfrontament, emmascarat sovint en el debat sobre la prioritització entre guerra i revolució, amb els fets de maig de 1937 a Barcelona, esdeveniment que marcarà la marginació política del moviment llibertari.

Curiosament, en el lapse de temps que va entre el 19 de juliol del 1936 i els fets de maig de l'any següent, l'única revista específicament individualista, *Iniciales* desapareix, probablement perquè, tal com confessen els propis editors de manera posterior, tracten de fer la seva revolució, en comptes d'especular intel·lectualment sobre ella. Les circumstàncies bèl·liques, amb les seves dificultats per trobar paper o col·laboradors, porten també a la desaparició de *La Revista Blanca* -en aquest període amb una orientació ben allunyada de l'individualisme- o *Estudios*. En canvi, l'efímera reaparició d'*Iniciales* es realitza poc temps abans dels enfrontaments, als carrers de Barcelona, de grups anarquistes i poumistes contra comunistes i forces policials de la Generalitat, i pocs mesos després, serà quan s'inciarà l'edició de *Al Margen* -tot i que el

---

⁷⁰ La qüestió de la repressió a la reraguarda republicana, almenys per al cas català la trobem a Josep Maria Solé i Sabaté; Joan Villarroya; *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona 1989

⁷¹ Preston, P. (1999), especialment la seva primera part "Hostilidad internacional contra la Segunda República. En un sentit similar diverses aportacions del llibre coordinat per Edward Malekafis; Malekafis, Edward; *La guerra de España 1936-1939* Taururs. Madrid 1996 (Primera edició El País 1986), especialment l'article de Angel Viñas; "Intervención y no intervención extranjeras", pp. 263-288

projecte és anterior a l'esclat de la guerra- i *Nosotros*, els quals, especialment la primera capçalera, debatrà abastament sobre la qüestió bèl·lica i el difícil posicionament dels individualistes respecte la resta del moviment llibertari.

Després de tant de temps anhelant una revolució, molts militants anarquistes es van trobar amb ella, i tot i que les respostes van ser variades i diverses, van produir entre els individualistes grans i insuperables contradiccions; entre els seus principis pacifistes i antimilitaristes i la necessitat de defensar la seva revolució amb les armes; entre el seu refractarisme a col·laborar amb altres grups i la necessitat d'haver de cooperar amb la resta de forces republicanes; entre la seva negació del poder i la constatació que ells mateixos l'arriben a detentar. És per tot això que el període bèl·lic, amb conjuntures crítiques com la de maig de 1937, és un moment d'intensos debats i reflexions.

Una de les primeres mostres d'aquestes contradiccions l'ofereix el mateix E. Armand, el qual, malgrat que el seu antimilitarisme el va portar a ser empresonat per negar-se a ser incorporat a l'exèrcit durant la Primera Guerra Mundial, expressa el seu suport explícitament a la guerra revolucionària contra el feixisme.

Lejos de mi suponer que en España se hace una revolución anarquista, a pesar de las realizaciones sindicalistas, más o menos matizadas de sindicalismo en Cataluña. Lo que verdaderamente se hace en España -me creo bien informado- es una guerra contra el fascismo español y el extranjero invasor. (...)

No obstante, mi simpatía está al lado de los que combaten, se safrifican, sufren y mueren combatiendo contra el nacionalismo europeo. Tengo horror a la guerra, al empleo de la violencia, al recurso de las armas, a la inmolación de la más simple de las existencias humanas. La fuerza bruta y el recurrir a los medios de destrucción me repugnan enormemente (...) Pero, a pesar de todo esto, como individualista anarquista, justifico como consecuencia mi simpatía por quienes *resisten* en España a los asaltos de la bestia fascista.

1º. La tendencia individualista a la que pertenezco niega siempre la razón al agresor (...) La oposición, la resistencia al agresor es una de las bases constructivas de nuestro individualismo (...)

2º. (...) prefiero, a falta de cosa mejor, al gobierno que *no* gobierne (...) Y el gobierno que pretende instaurar en España Frano y compañía es un estado totalitario, inquisitorial, casipeor que los de Mussolini y Hitler; por lo que tienen mi antipatía los nacionalistas del otro lado de los pirineos.

3º. Personalmente me encuentro amenazado y los de "mi mundo" igualmente por la victoria eventual de los fascistas españoles, porque la repercusión en este lado de los Pirineos es cierta. (...)

Mi simpatía está al lado de los que *resisten* al otro lado de los Pirineos, a la agresión del militarismo fascista y se empeñan en derrotarlo. Y una vez la victoria conseguida, ya veremos⁷².

La impossibilitat de sentir-se al marge dels esdeveniments és una de les principals conclusions a què arriba el discurs individualista en aquestes circumstàncies. La idea de l'individualista que es tanca en una torre d'ivori, quan hom és bombardejat i agredit per la reacció, quan existeix la possibilitat real de crear la revolució, no és possible. Els individualistes, com a individus, malgrat les seves idees, resten profundament lligats al seu medi social. Malgrat les seves lluites contra les bases culturals que conformen la seva societat, no es poden sostreure a la seva pertinença a una família, o a anestesiar els seus referents religiosos. Les circumstàncies obliguen a què molts individualistes, fins i tot els més pacifistes, a l'estil rynerià, hagin d'intervenir, tot utilitzant, fins i tot, la força de les armes per defensar-se. Si Franco triomfa, no hi haurà més la possibilitat de sentir-se al marge Així ho expressa un dels col·laboradors, tot utilitzant el pseudònim de Talvez.

"En cuanto a estar "al margen" sabemos que no podemos poner en práctica ciertas teorías que han tenido necesidad de ser revisadas. Formando parte integrante del cuerpo social, sufrimos las consecuencias y debemos aceptar nuestras responsabilidades. La Torre de Marfil está seguramente muy bien en *principio*, pero de allí al individualismo burgués no hay a menudo, más que un paso. A nuestro juicio es necesario mezclarse íntimamente con la vida social *buscando siempre esculpir nuestra individualidad*.

El ejemplo de los acontecimientos españoles es característico. Estos acontecimientos nos han demostrado, que las teorías a veces sufren quebranto ante la realidad. Hemos visto perfectos individualistas en primera línea de lucha, grandes pacifistas "rynerianos" con el revólver al lado. Y esto se explica. Con la cuestión del temperamento entra una cuestión de razón en la lucha presente, no se podría y no se puede estar "al margen" es necesario tomar una decisión. Nosotros sabemos mejor que nadie que las luchas imperialistas no nos interesan como luchas ¡Que esos señores se batan si les conviene!

¡De acuerdo! pero aún en principio, porque sufrimos las consecuencias. Pero ahora no importa nada menos que luchar por nuestra piel, *librar la batalla la más individualista que sea*. Porque ¿puede alguien imaginar que Franco, que el fascismo, va a dejar libres a los individualistas si viene aquí? Él nos hará matar y tendrá mucha razón -bajo su punto de vista, se entiende-. Si Franco triunfase sería el aplastamiento completo de las pocas libertades que los individualistas de nuestro género poseemos aún. A pesar de todo, pero lógicamente, por lo

---

⁷² Armand, E. "Mi simpatía por la resistencia española" *Iniciales*, 9/1, abril 1937, pp. 5-6

5. Un individualisme heterogeni

menos, también los individualistas se ven impelidos a no estar más "al margen" en esta vergonzosa matanza.

Después de esto, los individualistas de todos los países -notablemente los franceses- han tomado limpiamente posición. Otros que fueron menos indecisos hicieron lo mismo enseguida. Nos alegramos leyendo lo que ha escrito nuestro camarada E. Armand"⁷³.

En circumstàncies com aquestes, segons el director d'*Al Margen*, cal optar per la fermesa i obviar les qüestions teòriques. La gravetat de la situació així ho imposa i la intervenció dels individualistes en l'esforç bèl·lic resulta una necessitat, i l'aspiració a bastir-se una torre d'ivori, ha de ser aparcada.

"Creo, por otra parte, que el anarquismo individualista tiene su razón de ser, hoy como ayer, pero cuando el individuo se halla abocado a una situación como la que vivimos en nuestro país, si se considera elemento dinámico, si en verdad se estima como fuerza actuante, no puede por menos que adoptar posiciones y obrar. De ahí que seamos muchos los anarquistas individualistas que, bien en un sentido, o bien en otro, nos hayamos aprestado a actuar desde el principio de la insurrección fascista. Allá los que cantonados en su torre de marfil, se entretengan en rumiar las elucubraciones de Krishnamurti o de quien sea".⁷⁴

Unes opinions similars s'expressaran des de la línia editorial de la revista *Nosotros*. Tot i que, a diferència de *Al Margen*, la revista publicada a la ciutat de València tendirà a obviar les circumstàncies bèl·liques o a no tractar-la de manera explícita, mostrarà la seva orientació frontpopulista i la seva opinió favorable a la concurrència de tots els esforços per combatre el feixisme. I en aquest sentit, Miguel Giménez Igualada, el seu director, no estalviarà la retòrica propagandística.

De la mateixa manera que la revista d'Elda, Giménez Igualada considera que les especials circumstàncies de la guerra obliguen els individualistes a aparcar algunes de les seves idees més aïllacionistes respecte de la societat i exorta als simpatitzants de les idees d'Stirner a reforçar el seu perfil anarquista en l'esforç bèl·lic i a diluir les particularitats específiques com a moviment que més poden propiciar conflictes amb la resta del moviment llibertari.

---

⁷³ Talvez; "¿Puede uno considerarse realmente al margen? *Al Margen*, 2, octubre de 1937, p. 3

⁷⁴ Galindo Cortés, Vicente; "Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera" *Al Margen*, 2, octubre de 1937, p. 1

" ¡La Guerra! ¡La guerra! No hablamos de ella aquí, lugar de meditación serena, por no aumentar el dolor en el mundo ni el odio en los corazones. Pero todo, todo lo que aquí se estampa, va escrito contra el fascismo, que es miseria y cobardía (...)

Ni posturas filosóficas que descoyuntan la vida, ni mixturas religiosas que hablan del amor al Cristo, ni sofismas anarquistas que cantan paz y sosiego cuando nos queman la casa, nos pisotean la madre o nos destrozan al hijo, nos sirven para estos casos, ya que a la provocación y deseo de oprimirnos debe oponerse el coraje que nace del corazón y del ansia de ser libres.

Y es clara nuestra actitud. Clara y limpia. Clara y justa. Y, por sobre todas las cosas, anarquista. Ya que somos anarquistas, que vale tanto como hombres, y no como mandrias que se dejan esclavizar."⁷⁵

Tanmateix, aquest desig de confluència amb la resta del moviment llibertari no serà precisament la mateixa que expressaran respecte del comunisme, que en aquests moments es reforça i els margina del poder real en el sí del bàndol republicà. Malgrat els problemes de censura existents durant el conflicte bèl·lic la crítica al socialisme autoritari, en contraposició a l'esperit liberal i llibertari de la cultura anarquista, resulta encara molt explícit. En aquest aspecte, els principis individualistes esdevenen una base filosòfica de crítica al totalitarisme del model estalinista del socialisme.

"Las dos últimas revoluciones, porque marcan dos caminos, son la francesa y la rusa, ésta más *actual* que aquélla, pero no más importante, pues si por este camino se apiñan las muchedumbres, por aquél, hasta ahora, va la mitad de la especie. Y no son, no, una continuación de otro (...); son dos diferentes, yendo cada uno hacia su polo, que es su meta. Son dos principios, y dos aspiraciones y dos finalidades antagónicas, opuestas.

La Revolución Francesa levantó al hombre; la Rusa lo ha aniquilado. La primera atentó contra el Poder; la segunda lo ha exaltado, y cantado, y magnificado. La antigua, revolución de siervos, quiso que todos tuvieran tierra; la nueva, revolución de parias, no permite que nadie la tenga. En el frontis de la vieja está la palabra Libertad; en la entraña de la nueva, Dictadura. (...)

Dos Revoluciones. Dos Símbolos. Dos Caminos."⁷⁶

---

⁷⁵ Giménez Igualada, Miguel; "Posición firme y actitud clara" *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 3-4

⁷⁶ Iniesta, Juan de; "Dos caminos" *Nosotros*, 3, desembre 1937, p. 46

6. L'EDUCACIÓ INDIVIDUAL

6.1. Educació i individualisme

En el pensament anarquista clàssic, l'educació esdevé un eix central que serveix com a una de les principals fórmules de conscienciació, com a una condició necessària per a un alliberament, tant individual com col·lectiu. La ideologia política de l'anarquisme espanyol no n'és cap excepció, de manera que les discussions sobre aquesta qüestió i l'acció del moviment llibertari, ocupen un espai principal des dels inicis de la Internacional i el bakuninisme, coincidint amb el sexenni revolucionari de 1868-1874.

En aquesta qüestió, ja estudiada per José Álvarez Junco en la seva obra anteriorment esmentada *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*¹ i per altres autors, encara que massa sovint centrada en la figura i l'obra pedagògica de Francesc Ferrer i Guàrdia², destaca l'arrel stirneriana que deixa la seva empremta en el teòric Ricardo Mella. La idea que cap revolució social no resulta viable sense una revolució interior, en la pròpia consciència, serà un principi assimilat i propagat pel pensador gallec, i assumit en el cos teòric de l'anarquisme des del darrer quart del segle XIX³.

L'educació, doncs, resulta un instrument imprescindible per a l'alliberament polièdric que propugna el moviment llibertari i un dels principals vehicles a partir del qual circulen les idees. Al marge d'aquest paper formador i difusor, l'educació representa un espai de perfeccionament individual. Busca crear ésser conscients, amb capacitat de defensar-se de les manipulacions del discurs generat en funció dels interessos de les classes dominants i de les idees subliminars que justifiquen l'explotació. L'educació permet prendre consciència de la dimensió perversa del capitalisme, i per tant, potencia, en teoria, la capacitat de rebel·lar-se contra un ordre percebut com a profundament injust. Per als anarquistes decimonònics, influïts especialment per l'optimisme filosòfic de Jean-Jacques Rousseau, l'educació genera coneixement, el coneixement, una revolució interior, i, en una seqüència lògica, aquestes transformacions en les consciències individuals, precipiten la tan anhelada revolució social.

Evidentment, els models educatius vigents en el mateix període en què es construeix el discurs anarquista no són els més adients per propiciar l'existència de consciències lliures, o

---

¹ Álvarez Junco, (1976), pp. 515-546

² Especialment els treballs de Pere Solà; *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)* Tusquets. Barcelona 1976; *-Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Curial, Barcelona 1978.; *-Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. *L'Ateneu Enciclopèdic cultural*. La Magrana. Barcelona 1978; - "Els ateneus populars" *L'Avenç*, núm. 9, 1978. També l'Ateneu Enciclopèdic Popular va realitzar una exposició sobre la figura de Ferrer i la seva Escola Moderna, amb un pròleg del mateix Solà; *Ateneu Enciclopèdic Popular; Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*, AEP, Barcelona 1991

un context psicològic favorable a la revolució. En el cas específicament espanyol, a més, el panorama educatiu resulta especialment dessorador. A banda de l'exclusió educativa a què es veuen abocats els sectors socials més desfavorits, amb un dels percentatges d'analfabetisme més elevats del continent, el sistema educatiu existent representa un model incompatible amb els principis filosòfics anarquistes. A banda de la precarietat material que caracteritza el sistema espanyol, amb condicions materials pèssimes, es tracta d'un ensenyament dogmàtic, basat en la lògica del premi i del càstig, controlat directa o indirectament per l'església i amb l'ús de la repressió com a principal instrument del manteniment de l'ordre. En resum, l'escola esdevenia una representació, en escala reduïda, de la societat coetània⁴.

En contraposició, des del moviment llibertari, es planteja un model educatiu basat sobre principis antitètics als anteriorment exposats. Es reclama un ensenyament racional i científic, oposat a l'inflexible doctrinarisme de veritats absolutes i dogmes propi d'un raquític ensenyament públic o propagat des de les escoles dependents de les ordres religioses. Es persegueix un ensenyament lliurepensador i laic, sense premis ni càstigs, fonamentat en la persuasió i en la llibertat de cada individu, segons el pensament optimista recollit a la filosofia pedagògica de Jean- Jacques Rousseau.

En aquest sentit, l'anarquisme espanyol s'emmiralla en les experiències franceses del lliurepensador i pedagog Paul Robin, el qual, com a director de l'orfenat de Cempuis (1880-1894), inspector d'ensenyament del Ministeri d'Instrucció Pública al llarg de la III República i membre actiu de la Internacional proposarà uns nous plantejaments educatius. Per a Robin cal un ensenyament que pugui propiciar una revolució profunda i interior en la manera de pensar i actuar de cada individu. El lliurepensador francès, que va poder conèixer a fons l'experiència de la instrucció pública del ministeri Ferry, i la seva imponent obra educativa la qual, va fer arribar la institució escolar a tota la geografia nacional i a totes les classes socials, va adonar-se que, en realitat, l'escolarització universal d'una república laica pretenia substituir Déu per l'estat, la religió per la nació, un estat únic i una nació única; crear uns ciutadans al servei de l'estat i de la nació. Com a reacció, va proposar una escola diferent, un ensenyament racional

---

³ Álvarez Junco, (1976) p. 19

⁴ Si bé és cert que els historiadors de l'educació descriuen un panorama global tan dessorador com l'indicat en el paràgraf, és necessari constatar algunes experiències educatives com les conegudes de Giner de los Ríos i el seu Instituto Libre de Enseñanza o les descrites als darrers treballs de Pedro Luis Angosto sobre la Escuela Modelo d' Alacant; Pedro Luis Angosto; *Sueño y pesadilla del republicanismo español. Carlos Esplá: una biografía política*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2001, pp. 38 i ss.

i integral, en funció de l'individu, centrat en l'alumne, model sobre el qual, Francesc Ferrer i Guàrdia es va inspirar posteriorment per fundar la seva *Escola Moderna*.⁵

Ferrer i Guàrdia, el qual procedia ideològicament del zorrillisme, una de les branques del republicanisme, va contactar, des del seu exili francès, amb el món del lliurepensament, la maçoneria i de l'anarquisme, on mantindrà una estreta relació amb Robin, a qui posteriorment introduirà als cercles culturals i lliurepensadors catalans. A França, Ferrer es deixarà influir per les noves tendències pedagògiques; l'ensenyament racional, la supressió de premis i càstigs o la coeducació de sexes i classes socials, i voldrà experimentar-les a Espanya en una versió més radical. En el moment en què Ferrer rep una important herència per part d'una antiga alumna, disposarà de prou recursos per materialitzar els seus projectes educatius Així, el 1901 va poder obrir la seva primera escola amb trenta-tres alumnes. Cinc anys després, la seva *Escola Moderna* ja va comptar amb més de cinquanta diferents sucursals a la província de Barcelona, a més d'algunes a València i Andalusia Oriental⁶.

Si bé la important expansió de les escoles racionalistes es pot explicar, en part, pels dèficits de places escolars i pel quasimonopoli de l'església en el sector educatiu, el cert és que venia a ocupar un buit en el que seria la necessitat d'una educació alternativa, despullada de dogmatisme i teologia, i per satisfer les aspiracions d'un important nombre de militants llibertaris o lliurepensadors. Tanmateix, la reacció dels sectors clericals del país, que consideraven el terreny educatiu com a propi i exclusiu, a partir de la seva capacitat d'influència en les autoritats polítiques i administratives, van propiciar un assetjament incessant contra les escoles racionalistes i el seu creador, amb reiterades clausures, fins que, sota la falsa acusació de ser l'instigador de les cremes de convents al llarg de la Setmana Tràgica de 1909, van detenir-lo i afusellar-lo injustament, tot convertint-lo en un màrtir, i la seva escola, perseguida intensament pel poder polític i clerical, en un mite.

Els principis pedagògics de l'Escola Moderna, també anomenada racionalista, partien de l'optimisme antropològic del pensament de Jean-Jacques Rousseau. El filòsof ginebrí considerava que l'home és bo per naturalesa i és la societat la que el fa esdevenir pervers. L'infant, encara no corromput per la interacció amb la societat, podia desenvolupar les seves potencialitats si rebia una educació natural, basada en el respecte a la personalitat i al seu instint. Els anarquistes són, en certa mesura, hereus d'aquests principis filosòfics i tractaran de posar-los a la pràctica en el camp educatiu.

---

⁵ Paul Robin; *Manifiesto a los partidarios de la educación integral*. Pequeña Biblioteca Calamus Scriptorius. Barcelona 1981

⁶ Álvarez Junco, (1976), p. 526

Així les característiques bàsiques de l'Escola Moderna, per la qual passaran posteriorment un important percentatge de militants a les organitzacions anarquistes seran;

-Una pedagogia *lliure*, és a dir, despullada d'obligacions; en què l'alumne és el centre de totes les coses i en què és el seu propi instint el que guia el seu procés d'aprenentatge. Experiències com la de *Iàsnia Poliana*, per part de Tolstoi, o la de *Summerhill*, a Anglaterra, seran un versió radicalitzada d'aquest principi;

-Un ensenyament *racional*, científic i laic enfront els dogmes i la teologia que impregnen les escoles existents, ja siguin públiques o privades. D'aquí l'obsessió anticlerical ferreriana i la preocupació per combatre la religió;

-Una educació *integral*, en què teoria i pràctica mantinguin un estret lligam, tot recollint l'herència teòrica de Saint-Simon, Proudhon o Fourier, i d'acord amb les resolucions de la I Internacional;

-una escola *igualitària*, amb coeducació de sexes i de classes socials, obligatòria i gratuïta -tot i que els centres de Ferrer eren privats i les famílies la sufragaven segons els seus ingressos econòmics-, que permetessin experimentar la igualtat social i sexual en els microcosmos de les escoles;

-I una escola *revolucionària*, en el sentit que fos un espai en què els alumnes prenguessin consciència de l'antagonisme de classes i disposessin dels instruments intel·lectuals per preparar i dur a terme la tan anhelada revolució⁷.

De vegades, la mitificació de l'Escola Moderna i de Ferrer representa un obstacle per analitzar la realitat complexa d'una pedagogia i d'una xarxa educativa que restarà estretament vinculada a l'univers anarquista espanyol. El cert és que els principis exposats a l'anterior paràgraf esdevenien sovint unes formulacions teòriques que no sempre es materialitzaven a la pràctica. A banda de ser una escola no gratuïta, amb mestres sense una formació específica, uns locals sovint precaris, i unes famílies que no sempre compartien els punts de vista de Ferrer, les escoles modernes responien sobretot a la necessitat de generar institucions formatives diferents a l'oferta formativa existent, en un univers de sociabilitat alternatiu en què sovint conviuran biblioteques, ateneus, i seus de sindicat. I en aquests espais, amb iniciatives culturals diverses, existirà un ampli ventall de tendències polítiques i culturals⁸.

---

⁷ *Ibid*, pp.529-537

⁸ Sobre aquesta qüestió, de manera recent ha estat tractada, pel cas concret de Castelló en una ponència presentada al VIè Congrés d'Història Local organitzat per l'Avenç. Javier Navarro; "Vida associativa y cultura anarquista durante la Segunda República. El Ateneo Racionalista de Castellón (1931-1937)" a *Sociabilitat i Àmbit Local. VI è Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*. L'Avenç. Barcelona, desembre de 2001.

A França, en un context en què aquesta mena d'iniciatives resten sotmeses a menys pressions, en part per l'escassa influència de l'església en els afers educatius, en part pel relatiu major respecte a les llibertats formals propi d'una III República laica, les qüestions educatives prendran un protagonisme important, especialment en el període posterior a l'era dels atemptats de la *propaganda pel fet*, especialment entre 1895 i 1914. Així, en aquesta cronologia, es publiquen un nombre elevat de publicacions d'inspiració anarquista centrades en el món educatiu. En el debat general des de publicacions com *Temps Nouveaux*, o *Le Libertaire*, i amb articles signats per Jean Grave, Devaldes, Kropotkin, Louise Michel o Charles Malato es critica l'orientació nacionalista de l'ensenyament públic, o la forma en què s'ensenya moral a l'escola republicana. Entre aquests medis prendrà embranzida un projecte de creació d'una escola autènticament llibertària des de la qual impartir un ensenyament racional, mixte i llibertari des dels principis pedagògics formulats per Paul Robin. A efectes d'això, es crea una lliga; *Lliga per a la millora de la raça humana. Selecció Científica. Educació integral*⁹, amb la intenció de recaptar fons per materialitzar els projectes educatius anarquistes. Tanmateix, davant la insuficiència de la recaptació, el projecte serà abandonat i substituït per colònies d'estiu llibertàries, i posteriorment, per a cursos nocturns per a adults sense gaire continuïtat segons, explica Gaetano Manfredonia. Paral·lelament s'havien portat a terme experiències similars, protagonitzades pel lliurepensador, anticlerical i anarquista Sébastien Fauré, fins a l'esclat de la Gran Guerra¹⁰. Cal assenyalar, d'altra banda, que a diferència de l'Escola Moderna ferreriana, que gaudirà d'un relatiu èxit a les regions en què l'anarquisme restarà més arrelat, a França funcionarà de manera eficaç una xarxa escolar estatal que a Espanya serà del tot inexistent. I això podria ajudar-nos a explicar els resultats asimètrics d'unes i altres iniciatives.

Lligada a aquestes experiències, i amb un origen no estrictament anarquista, trobem la creació i extensió de les *Universités Populaires*. Amb la idea que l'educació pot transformar les consciències, i que precisament la manca d'una formació estrictament llibertària no permet estendre l'esperit revolucionari entre les masses proletàries, es consideren aquestes institucions educatives com a un espai privilegiat des del qual adquirir uns aprenentatges bàsics i un aprofundiment intel·lectual entre uns militants amb importants dèficits educatius. Així, les Universitats Populars, que comptaran amb la participació de molts professors de les universitats estatals i de diferents intel·lectuals afins al projecte, funcionaran com a uns espais de formació permanent, des dels quals, no només es podrà adquirir una cultura bàsica, sinó

---

⁹ Enunciat els seus principis a Robin, (1981), pp. 57-59

¹⁰ Manfredonia, G. (1990), p. 242

que es podran difondre, de manera intel·lectualment assequible, les darreres novetats en el camp científic o filosòfic, s'encetaran debats polítics i esdevindrà espai de trobada entre persones de diferents procedències ideològiques, encara que més o menys vinculades a l'univers anarquista¹¹.

Tot i no ser, com acabem d'afirmar, una iniciativa engegada des del món llibertari, sembla ser que aquest moviment de les Universitats Populars, amb un màxim esplendor a principis del segle XX, va arribar a tenir una important influència entre els medis àcrates perquè es considerava que la difusió d'un tipus de raonament científic, materialista i positivista esdevenia un important element d'alliberament de les consciències, i per tant, podia exercir aquesta funció de transformació individual com a pas previ a la transformació de la societat. En aquest sentit, van ser precisament els individualistes francesos aquells qui més van aprofitar-se i participar de l'experiència de les Universitats Populars. L'historiador Gaetano Manfredonia considera que el contacte amb aquestes institucions d'ensenyament alternatiu van marcar entre els diversos nuclis individualistes, en certa mesura, la transició d'un model d'acció política basat en la violència il·legalista, vers un altre més educacionista, el qual es mantindrà més enllà del tall temporal que suposa l'esclat de la guerra del 14. Aquest esperit educacionista de l'individualisme francès, de fet, esdevenia una conseqüència natural de la seva filosofia, cosa que contribuirà a reforçar el perfil diferencial respecte de la resta de tendències anarquistes. I això, al seu torn va propiciar una intensa implicació en l'univers de les universitats populars i de les escoles lliures.¹²

Les Universitats Populars, esdevenien, abans que res, un espai obert de discussió en què els participants, de diverses procedències i orientacions, podien debatre sobre qualsevol tema, sense cap mena de sectarisme. L'ensenyament era impartit per professors vinculats, d'altra banda, amb l'ensenyament oficial, de manera que, malgrat tot, els cursos oferts a aquestes institucions educatives no deixaven de reproduir un model pedagògic formal, amb els sabers exposats didàcticament, fragmentats i reglats. De manera que sovint no oferien un clima des del qual els militants es trobessin còmodes. Això explica, en part, la davallada en la participació al cap de pocs anys de funcionament, tot esllanguint-se al llarg de la primera dècada del segle¹³. Posteriorment, els individualistes desenvoluparan les seves pròpies institucions informals a partir del que serien les *Causeries Populaires*, una mena de tertúlies regulars, organitzades sobretot per Paraf-Javal, Albert Libertad i E. Armand, en què es

---

¹¹ *Íbid*

¹² *Íbid*, pp. 243-245

¹³ *Íbid*, p. 245

discutia, debatia i esdevenia un espai de sociabilitat amb menys rigidesa que les *Universités Populaires*.¹⁴

Els individualistes espanyols, doncs, es trobaran amb aquest doble substrat. D'una banda, la tradició de les escoles racionalistes, exteses al llarg de la primera dècada del segle, i mitificades des del martiri del seu creador, i de l'altra els antecedents de la formació d'adults a partir d'institucions formals alternatives com resulten les Universitats Populars del país veí. A Espanya, seran els ateneus els espais en què confluiran els diversos elements per poder crear un indret específic que compleixi diverses funcions.

La paraula ateneu, etimològicament parlant, prové del grec, de la deessa Atenea, protectora de la ciutat d'Atenes, de la cultura i del saber. Seguint amb una terminologia clàssica, els ateneus assumeixen una doble funció; d'àgora i d'acadèmia. D'àgora en tant que indret d'intercanvi, des del qual els associats poden organitzar-se per engegar projectes comuns, especialment culturals i relacionats amb l'oci, com a espai de debat i discussió, o simplement com a espai de sociabilitat, de coneixença mútua, de lloc de trobada en què es generen nuclis d'afinitat. D'acadèmia en tant que assumirà una funció formativa, de vegades associat amb una escola racionalista, com a escola nocturna, com a sala de conferències o com a biblioteca¹⁵.

Així doncs, alguns ateneus funcionaran com a autèntiques universitats populars, o almenys com a espais formatius alternatius, en què aquelles persones excloses o dissidents respecte de l'ensenyament ofert per l'església o l'estat poden venir a arrecerar-se. En el cas de l'*Ateneu Enciclopèdic Popular*, fundat a Barcelona el 1902 i analitzat en la monumental monografia de Ferran Aisa¹⁶ és així, si resseguim les activitats desenvolupades per les diferents seccions, les campanyes cíviques en què participa o els cicles de conferències que organitza. En el cas estrictament individualista, l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, dirigit per J. Elizalde, a banda de publicar un organ de propaganda -la revista *Ética*- arriba a funcionar com a acadèmia d'idiomes, -francès i la versió ido de l'esperanto- presencialment i per correspondència, des de l'institut filològic dirigit per l'individualista barceloní¹⁷. Paral·lelament, des del mateix nucli, i en col·laboració amb la xarxa d'escoles modernes, en especial l'Escola Natura del barceloní barri del Clot, es publicarà una revista infantil destinada als alumnes dels centres racionalistes (*Germinal*) i una altra revista esperantista (*Ad*

---

¹⁴ *Íbid*, pp. 303-331

¹⁵ Aisa, F. (2001); Aisa, M. (2001), Solà, P. (1978) *Els ateneus obrers...* i (1978) "Els ateneus populars..."

¹⁶ Aisa, F. (2001).

¹⁷ Redacció; "Ateneo Naturista Eclético", *Ética*, 3, març 1927, pàg. 18-19

advane!)¹⁸. El mateix Elizalde protagonitzarà una polèmica des de les planes de *La Revista Blanca*, sobre els aventatges i desavantatges de la versió simplificada (llengua simplificada ido) respecte de l'esperanto convencional¹⁹.

D'altra banda, serà habitual trobar persones que han exercit com a mestres racionalistes entre els principals col·laboradors de les revistes individualistes. Així trobarem Antonia Maymon²⁰, aragonesa que va obtenir el títol de magisteri i que va exercir la docència a escoles racionalistes a Barcelona, Sant Feliu de Guíxols, Beniaján (Múrcia), on va fundar un ateneu cultural, Alcoi i Elda, i que va ser una de les principals protagonistes del naturisme anarquista organitzat, o Fortunato Barthe, també mestre i pedagog, novel·lista habitual de les col·leccions de *La Revista Blanca*, que va coincidir a escoles racionalistes de la província d'Alacant amb Maymon, Eusebi Carbó, José Alberola, Vicente Galindo Cortés, director de *Al Margen* i mestre a l'escola d'Elda, o el mateix Higinio Noja Ruiz. Aquest últim va deixar una interessant autobiografia novel·lada, centrada a l'experiència educativa desenvolupada al llarg d'uns pocs mesos en una escola racionalista d'un petit nucli rural a València²¹.

Els subtítols de la premsa individualista també ens recorden l'importància donada a l'educació. Especialment *Ética*, *Iniciales*, que en algun moment s'autodefineixen com a *Revista de Educación Individual* i *Estudios* seran les que major èmfasi hi posaran sobre els aspectes relacionats amb la pedagogia. En certa mesura, i com ja hem assenyalat en capítols anteriors, les revistes assumien a la perfecció aquesta funció de compensar els dèficits educatius dels seus lectors, i a aquests, al seu torn, especialment si parlem de la revista valenciana, buscaven a les seves planes no tan sols uns continguts difícils de consultar pels canals d'una educació formal, sinó i sobretot, pel tractament curós i didàctic que els editors els oferien.

El cas concret d'*Estudios* recull plenament aquest esperit educacionista de l'anarquisme així com la filosofia de l'escola racionalista. A la revista valenciana, excel·lentment analitzada per Javier Navarro, l'educació esdevenia, al costat de la sexualitat, la denúncia de la condició femenina, la filosofia anarquista o el naturisme, un dels principals temes sobre els quals se centrava l'interès dels editors²². Pel que fa a aquest punt, i en una cronologia en la qual trobem noves generacions de militants anarquistes ja educades a escoles

¹⁸ Marín, D. (1995), pp. 311-350

¹⁹ Elizalde, J; "Rivalidades lingüísticas no. Progreso y evolución, eso sí", *La Revista Blanca*, 80, setembre de 1926, sup.

²⁰ Navarro, J, (1997), pp. 151-152

²¹ Noja Ruiz, Higinio; *Alginet, o la armonía en el campo*. Virus Editorial -CIRA. Barcelona 1996

racionalistes, els col·laboradors es dediquen a publicar textos de pedagogs coneguts, a divulgar escrits en què experts reflexionen sobre qüestions relacionades amb l'aprenentatge - com ara el comportament dels infants-, o l'enfocament que cal donar a la transmissió de coneixements a l'aula o la publicació de textos i reflexions dels propis col·laboradors, alguns d'ells, com hem afirmat, implicats en projectes educatius llibertaris, com Antonia Maymon, Fortunato Barthe, Isaac Puente o la pedagoga brasilera María Lacerda de Moura.

L'orientació que sobre l'educació manté la revista *Estudios* resulta molt indicativa de les idees que la resta del moviment anarquista i dels individualistes assumiran, i que són herència directa dels principis formulats pel fundador de l'Escola Moderna. D'una banda, podríem parlar d'un infantocentrisme, en el sentit que el nen és el centre de tota acció educativa. Si l'escola, com a institució educativa resulta un entorn artificial, és aquest entorn el que s'ha d'adaptar a les necessitats i característiques de l'alumne, i no a l'inrevés. Tota acció educativa ha de respectar la personalitat individual de cada nen i de cada nena. En aquest sentit, la influència roussoniana és més forta que l'stirneriana. En segon lloc, i a partir de la influència que representa el naturisme, l'educació ha de centrar-se en la vida i en la naturalesa. És més important educar en hàbits i actituds que adquirir continguts compulsivament. L'escola, ha d'estar oberta i en un entorn natural, lluny de l'arquitectura monolítica i uniformitzadora de les escoles convencionals, i de la seva estructura rígida. En tercer lloc, es considera que els educadors han d'ésser els primers en canviar la seva mentalitat, tot deixant de banda l'esperit jeràrquic i acostar-se a la manera de pensar de l'alumne. De la mateixa manera, els pares haurien de democratitzar les relacions amb els seus fills. En quart lloc, els continguts també haurien de canviar, tot allunyant-se dels dogmatismes i de la cultura teòrica, basada en el llibre de text, i apostar per una escola més activa i experimental. A la vegada, calia incorporar aspectes relacionats amb l'educació sexual o per a la salut. Finalment, es buscava una escola nova i lliure. Nova, en tant que els models existents no satisfien les expectatives llibertàries, i lliures, en tant aspiraven a què no mantinguessin cap lligam amb l'església i l'estat, que eren els qui controlaven l'ensenyament, sinó que restessin estretament lligades a la comunitat educativa²³.

---

²² Navarro, (1997), pp. 149-158. Aquí l'autor es dedica a analitzar el tractament que els editors fan a l'educació.

²³ *Íbid*, pp. 153-158

6.2. L'autodidactisme

L'eliminació de tot concepte absolut i transcendent en el pensament individualista com ara religió o patriotisme farà que, evidentment, l'oferta educativa existent resulti incompatible amb els seus postulats filosòfics. Fins i tot, la pròpia idea de revolució manté un marcat accent transcendent, i això tampoc no entrarà en la lògica del pensament inspirat per Stirner.

D'altra banda, tot procés educatiu, ha de passar indefugiblement per la premissa del respecte a la consciència individual. Res no hi ha per sobre l'individu, diu un dels principis bàsics del pensament individualista. Evidentment, la pròpia figura del mestre, que ha d'impartir unes idees perquè un alumne les assimili, resulta incompatible amb aquesta filosofia. La idea d'uns continguts seleccionats en funció de criteris exògens, reglats d'una forma determinada, i sovint amb fonaments dogmàtics, tampoc resultarà coherent des d'una perspectiva stirneriana.

Per tant, doncs, i tal com indicaria Armand en un dels seus llibres²⁴, el procés d'adquisició d'idees i aprenentatges hauria de consistir més en la iniciació que en l'educació. Això vindria a reivindicar la idea de la voluntarietat de l'individu a l'hora de formar-se. A diferència de l'educació, procés uniformitzador, especialment arran de la materialització particular que adopta en els sistemes públics d'ensenyament reglat en les societats industrials, la iniciació és un procés únic, que cada persona va construint a mesura que adquireix nous coneixements. A diferència de la desigualtat intrínseca entre professor i alumne pròpia de l'educació, la iniciació no es basa en rols diferenciats, sinó en la idea d'un camí particular que cada individu pot anar fent a mesura que avança.

En certa mesura, les narracions filosòfiques que Han Ryner anirà publicant a la premsa individualista i no explícitament individualista com *Estudios* o *La Revista Blanca* plantegen aquestes estratègies iniciàtiques, des d'una orientació neoestoica i neoepicúria, o a partir d'un procés d'interacció vital en la línia de la maièutica socràtica. Per a Ryner, la pròpia existència representa un procés continuat d'iniciació a la vida, d'aprenentatge a partir de l'experiència. Una mentalitat lliure i oberta, despullada de prejudicis, a partir de la pròpia intuïció, pot arribar a la saviesa a partir del contacte amb els fets més trivials.

“No tengo más que mi razón y mi sentimiento para intentar la adquisición del saber. Cuando canten un dúo armonioso, experimentaré su acorde por las interrogaciones y por las objeciones. Si el

---

²⁴ Armand, E. *Iniziazione individualistica anarchica*, Edició a cura dels amics d'Armand, Firenze 1957. L'obra original francesa data de 1923, tot i que la traducció italiana inclou materials posteriors.

acuerdo persiste, ¡ah, qué gozosamente creeré!... Pero, ¿si el canto se torna en querrela y si mis dos guías se contradicen?...

Creeré a mi corazón... Siempre que sea mi corazón el que hable, no mi educación, mis recuerdos, mis hábitos, mis padres. Siempre también que mi corazón tenga la valentía de afirmar más que su propio deseo”²⁵

L'objectiu de la formació de tot individualista és el principi socràtic “coneixet a tu mateix”, i aquest coneixement del jo no es tracta únicament en un sentit metafísic sinó, essencialment, i enllaçant amb la tradició anarquista, en un sentit ètic.

“¿Qué sentido da Sócrates al “Conócete a ti mismo”? Los historiadores de la filosofía pueden discutir. El subjetivista²⁶ siente la necesidad de conocer, no su yo metafísico, sino su yo ético, su yo amigo de la dicha, único obrero de la dicha o de la desdicha, soporte y presa de la felicidad o de la desgracia”.²⁷

L'educació, d'altra banda, és l'aprenentatge de l'autodomini, de l'autocontrol dels propis instints i emocions, almenys així ho considera l'individualista francès E. Armand. El gran esforç dels individualistes a l'hora de despullar-se dels vells prejudicis, abans de construir-se una nova identitat més lliure, així ho exigeix. El desig de viure una vida plena, de la recerca legítima del plaer, és un aprenentatge iniciàtic difícil i no exempt d'obstacles.

“Vivir la vida intensamente, con placer, no implica dejar rienda suelta a los apetitos brutales y a la licencia irrazonable. Nada es más triste e incoloro que una vida ignorante del flujo y reflujo de las pasiones y para el anarquista nada hay tan deprimente e indigno como el abandono a las malas inclinaciones o hábitos inveterados, pues esto supone una servidumbre y, donde no hay libertad, mal se puede gozar de lo que no puede apreciarse y dosificarse a voluntad. El dominio de sí mismo es la primera condición de una vida plena. Aquí también el esfuerzo, que varía de individuo a individuo, es necesario, porque al fin y al cabo el verdadero deleite vital se resume en una cuestión de capacidad, de aptitud y de adaptación personal. Es cuestión de cantidad y no de volumen que pueda convenir a todos y es sobre todo cuestión de educación de la voluntad, susceptible también de gradual evolución”²⁸.

D'altra banda, dels aprenentatges que cada individu ha de fer, s'entén la necessitat de poder viure una vida interior rica. De fet, part de les experiències formatives que requereix tot

---

²⁵ Ryner, H; *La sabiduría hiriente*. Ediciones de “Tierra y Libertad”, Barcelona 1935, p. 9 (Trad. De Costa Iscar)

²⁶ Paraula rynerdiana que podria equivaldre al concepte individualista.

²⁷ Ryner, H. (1935), p. 149

²⁸ Armand, E, *Tesis y opiniones. En anarquismo individualista. Lo que es, puede y vale*. Impremta Germinal. Barcelona 1916 (Trad. M. Costa Iscar), pp. 98-99

individualista consta d'una educació en aquest sentit. Si bé la conquesta de la felicitat i del plaer resulta una obligació ètica, l'autoeducació de cadascú ha d'afavorir la preparació individual per poder apreciar aquelles experiències que puguin reportar beneficis més enllà dels materials. I això malgrat l'escepticisme i hostilitat contra tot principi abstracte.

“No porque el anarquista individualista niegue, rechace y combata los dioses y los amos, las autoridades y las dominaciones, ha de creerse que desconoce “la vida interior”. Antes de ser anarquista externo, conviene serlo interiormente. No se repudia la idea de autoridad por capricho o por fantasía, sino porque se comprende que las leyes y los códigos son inútiles y perjudiciales y que no son necesarios para los individuos que no viven más que exteriormente. Si el anarquista puede vivir con intensidad, es porque su existencia interior es profunda y no encontraría placer en la experiencia, por múltiple y variada que fuese, si no le diese motivos de reflexión”.²⁹

I evidentment, això implica que la formació de l'individualista hagi de ser necessàriament continuada i especulativa, constant, en una recerca del perquè de tot plegat. L'individualista és doncs, un esperit inquiet, assedegat de formació i informació.

“El anarquista medita y compara, sabe concentrarse en sí mismo y con amplitud de juicio realiza su “revolución individual”. Posee un fondo de conocimientos, una reserva de adquisiciones, que sabe aprovechar como un recurso, cuando carece de otros apoyos, y que acrecienta continuamente, sacando de él nuevos motivos de estudio para profundizar. No se inquieta solo del cómo y el por qué de las cosas, si no que busca su *razón de ser*. Sin estas reservas mentales, no es posible prescindir de la autoridad, pues cuando uno agota sus propios medios, le es forzoso recurrir a los ajenos”³⁰.

Traduït a l'univers dels individualistes espanyols, és l'individu qui aprèn per sí mateix, sense programes reglats ni tancats, sense camins assenyalats. L'individualista és el seu propi mestre, i la lletra impresa, i les experiències personals, són les seves classes. Les biblioteques a tots nivells, les dels ateneus, les particulars, o el circuit generat en el sí dels nuclis d'afinitat, són les seves fonts, i les revistes representen els espais en què es debaten i difonen les idees. Cal entendre així l'omnipresència de traduccions dels individualistes francesos a les columnes de text de les revistes individualistes com *La Revista Blanca*, *Estudios*, *Ética*, *Iniciales*, *Al Margen* o *Nosotros*, o les traduccions de llibres a les edicions sorgides des de les pròpies revistes. Hem d'entendre, també així, les experiències d'automillora, sorgides en les pràctiques diàries dels grups d'afinitat, i els diferents espais de sociabilitat propis de l'univers

---

²⁹ *Ibid*, p. 154

³⁰ *Ibid*, pp. 154-155

anarquista. Serà així com podrem explicar la tendència a l'adopció de determinades pràctiques com el naturisme, el nudisme, la vida a l'aire lliure mitjançant l'excursionisme o la gimnàstica rítmica, l'interès per les llengües planificades, o l'assumpció de les idees neomalthusianes i eugèniques. Si bé aquestes darreres experiències podrien ser considerades com a aspectes més relacionats amb el vessant més corporal, també haurem de comprendre que gran part de la literatura consumida té molt a veure amb filosofies orientals, de reflexió interior, d'autoconeixement. És així com podem explicar el ressò exitós d'autors com Krishnamurti, Panaït Istrati, Stephan Zweig, Tolstoi, o els germans Heinrich i Tomas Mann. En aquest sentit, la passió pels llibres és una constant que no resulta exclusiva, en absolut dels individualistes, sinó que serà, com afirma Dolors Marín, una part consubstancial del món llibertari³¹. D'altra banda, el mateix Fèlix Martí Ibàñez, el metge tan proper a l'anarquisme individualista, obté el seu doctorat amb un tema inèdit en el món de la medicina; *Historia de la Psicología y Fisiología místicas de la India*³².

De tot això es desprèn que l'educació, o iniciació individualista, porta vers un autodidactisme permanent, en què l'alumne és actor i protagonista que construeix els seus propis aprenentatges. I que l'objectiu no és tant adquirir uns coneixements, sinó, i bàsicament, ser millor. I ser millor implica un canvi individual permanent, una revolució quotidiana.

---

³¹ Dolors Marín a la seva tesi (1995) hi dedica un capítol sencer a analitzar aquesta dialèctica entre el món de la cultura representada pels llibres i els militants. A banda d'analitzar les característiques de les biblioteques particulars de diferents anarquistes dedica alguns apartats a indagar sobre les preferències bibliogràfiques o a tractar d'explicar l'estètica dels continguts dels llibres llegits, l'èxit d'un escriptor com Panaït Astrati o a resseguir l'única novel·la de Fèlix Martí Ibàñez; *Yo, Rebelde*. Marín, D., (1995), pp. 133-200

³² Ignacio Vidal a Martí Ibàñez, Félix, *Consultorio psíquico-sexual*. Tusquets editor, Barcelona 1975, p. 9. L'autor afegeix que l'esmentada tesi, una història comparada entre la psicologia d'Orient i Occident des dels orígens dins l'actualitat, va obtenir la qualificació d'excel·lent, considerada de mèrit per la Universitat de Madrid, i editada en un volum oficial.

6.3. La pedagogia de la revolució quotidiana.

“Soy algo más poderoso que todos los ejércitos combinados del mundo. Soy aún más fatal que las balas y he destruido más hogares que los más poderosos cañones - No perdono a nadie; soy implacable, y busco mis víctimas entre ricos y pobres, jóvenes y viejos, fuertes y débiles, prostituidos y honrados... las viudas y los huérfanos me conocen...

Yo, en un año, mato miles y miles de jornaleros, y degrado a otros tantos ricos.

Acecho, siempre en lugares ocultos, a espaldas de la vanidad; la mayor parte de mi obra es en silencio. Os habrán advertido los sabios en contra mía, pero no hagáis caso de la advertencia... y me conviene que se sigáis así.

Soy incansable. Estoy en todas partes; en el hogar, en la calle, en la fábrica, y en las encrucijadas de los caminos, y en la mar. Hago el abismo, y si es necesario me elevo sin vacilar a las cúspides más altas, tras siempre de mi propósito, con voluntad absoluta.

Llevo conmigo odios, envidias, pereza, degradación y muerte; sin embargo, pocos son los que tratan de evitarme; al contrario, los más me buscan, se entregan a mí, como la hembra en brazos del macho amado. Soy quien destruye, deshace y mutila; soy quien nada da, pero todo lo quita. ¿No sabéis aún quien soy?...

Pues soy vuestro peor enemigo, soy la ignorancia, que desde seculares épocas anida dentro de vosotros.”³³

Aquesta pot resultar ben bé una declaració de principis que serviria per descriure el principal adversari immaterial de la cultura anarquista, i a la vegada, expressaria de manera explícita l'interès obsessiu per la *cultura*, en una acepció ampla de la paraula. Tant els anarquistes com específicament els individualistes, consideren la ignorància o la manca de cultura la causa primera de la impossibilitat de qualsevol mena de revolució. La ignorància esdevé condició indispensable per a la manipulació de les masses. En canvi, la cultura, fins i tot la més enciclopèdica, serà considerada un sinònim de llibertat, i l'estudi, serà entès com a un procés d'alliberament.

Ja hem vingut explicant la coherència d'un discurs que assumeix l'educació i l'adquisició de cultura com a un dels valors base que permet construir una societat no va sobre bases més justes i solidàries, i l'escepticisme davant la paraula revolució quan les mentalitats no han canviat en absolut. La persistència de prejudicis, de dinàmiques socials perverses invalida tota iniciativa d'una minoria per subvertir qualsevol ordre social. Qualsevol transformació col·lectiva ha d'anar acompanyada d'una revolució individual, i només la pràctica de l'estudi i l'adquisició de cultura ho permet.

---

³³ Lattelaró, Francisco; “Sabéis quien soy?” *Iniciales* 2/4, agost 1930, p. 45

Els anarquistes, que precisament mantenen la lectura com a una de les activitats més valorades, atorguen a l'estudi un valor superior, com un autèntic plaer alternatiu als considerats com a tradicionals. Una activitat redemptora en el sentit que allibera les consciències. Pot arribar a donar un sentit a la pròpia existència atès que s'esdevè, a la vegada, una recerca externa, en el sentit que hom pretèn il·lustrar sobre una qüestió concreta, i una recerca interna, perquè permèt dotar d'instruments intel·lectuals qui ho practica per poder enfrontar-se a problemes filosòfics profunds. En aquest sentit, la literatura rynerdiana, amb els seus plantejaments filosòfico-especulatiu i existencials representen una font inesgotable.

León Dróvar, director d'*Iniciales* destaca el plaer, en sí mateix de l'activitat de l'estudi i el reivindica com a font de coneixement que ens allunya de la ignorància i la manipulació

“El estudio, este sublime laborar en las canteras inagotables de lo ignoto, es la mayor felicidad de la vida. A quienes en esta inmarcesible flor gusta librar, háceseles imposible el hastío, la opresión moral más grande del ser pensante” (...)

Así como no hay nada más bello que el gesto del paisaje al ser herido por el primer rayo solar, así tampoco hay nada que proporcione a nuestros sentidos mayor placer ilimitado que el estudio.

Es él quien nos proporciona mayor número de sensaciones intensas, diariamente renovadas al ensancharse el radio de nuestros conocimientos, que hos hace cada vez más interesante la conquista de lo ignoto.

Cuanto más sepamos más ignoraremos, más y mayores placeres tendremos en perspectiva por satisfacer; pues tal la curva línea horizontal se aleja cuanto pretendamos acercarnos a ella, así también es la meta del saber.”³⁴

És clar que, una cosa són les intencions, i una altra de ben diferent, són els mitjans a l'abast per aconseguir-ho. I ja hem comentat les grans dificultats existents per poder fer aquest procés de díguem, formació permanent, en un ensenyament allunyat dels valors dominants. Així, només mitjançant canals alternatius era possible adquirir una educació permanent coherent amb els valors individualistes. A banda de les activitats educatives organitzades en el sí dels informals nuclis d'afinitat, en què uns militants podien ensenyar directament uns altres, la consulta de les revistes més o menys culturals, especialment la valenciana *Estudios*, molt valorada pels militants llibertaris per aquest paper de compensació dels dèficits escolars o la freqüentació de centres d'autoaprenentatge -com eren biblioteques o l'assistència a activitats organitzades pels ateneus-, en alguns casos existien algunes iniciatives, de les qual la premsa

---

³⁴ Dróvar, León; “El placer del estudio” *Iniciales* 1/5, agost 1929, p. 112

individualista se'n feia ressó, per segur cursos per correspondència, sovint de cultura general o de formació professional específica.

“Nos comunican haberse constituído en Sax, Alicante, una escuela de enseñanza por correspondencia, la que abarcará todos aquellos conocimientos útiles y provechosos para los obreros. Desde la enseñanza elemental hasta la teneduría de libros y peritaje. Por su alto valor educativo y por los moderados honorarios que percibe, no dudamos en recomendar esta escuela a los que quieran aprender desde su casa. Dirigirse a A. Milán, Ancha, núm. 6, Sax, Alicante”³⁵

És evident que els dèficits educatius de bona part dels militants llibertaris tenen el seu origen en la deficient oferta formativa existent. Com hem destacat en aquest mateix capítol, l'ensenyament formal, quantitativa i qualitativament insuficient restava en mans gairebé exclusives de l'església i d'un nombre modest d'escoles sufragades, en teoria, per les administracions econòmicament més fràgils, els ajuntaments. Només al llarg de la breu experiència republicana es va dur a la pràctica un ambiciós projecte de construcció i dotació d'escoles públiques. Tanmateix un fet resultava clar. Si bé la primària concentrava la precarietat de mitjans, les escoles secundàries i els ensenyaments universitaris esdevenien excloents en el sentit que esdevenien patrimoni gairebé exclusiu de les classes altes i d'unes classes mitges poc nombroses. Tot i que no correspondria a la realitat afirmar que els principals anarquistes i individualistes restaven exclosos del grau mig i superior de l'educació -ideòlegs com Alaiz havien assistit a centres religiosos, Martí Ibáñez es va doctorar a la Universitat de Madrid i la mateixa Federica Montseny havia anat, en qualitat d'oient a les aules de la Universitat de Barcelona-, una immensa majoria dels lectors d'*Iniciales*, o *Estudios* havia restat al marge d'aquestes experiències educatives. Sovint, de vegades en comentaris marginals expressats pels col·laboradors de la premsa individualista, es pot copsar un cert ressentiment per aquesta exclusió dels canals formals de l'educació.

“La mayor parte de los motines estudiantiles de las universidades -a las que casi solo acuden los hijos de capitalistas- lo han sido por petición de aumento de vacaciones. En cambio, en Sabadell, los alumnos de la Escuela Industrial -hijos de trahajadores- acaban de manifestarse en protesta de la observancia de tanta fiesta religiosa, que les escatiman el tiempo de estudio.

La diferencia tiene su explicación: Los hijos de los capitalistas -las excepciones no hay que negarlas- no van a clase para aprender, sino para cubrir el expediente protocolario correspondiente al título de cada carrera. Se haya estudiado, se haya aprendido más o menos, al final de curso, en los exámenes no es la sesquiáltera sesera del alumno (...) quien obtiene las aprobaciones, los indultos de

“septiembre” y las calificaciones, sino las influencias políticas -u otras- del papá, o los “regalos” que del papá reciben los catedráticos.

En cambio, los alumnos de las escuelas industriales -de los que he formado parte -vamos a clase a estudiar y aprender, y tanta fiesta como está plagado el calendario religioso y el laico, nos perjudica”³⁶

L'autor d'aquest article no es limita a criticar el vessant acadèmic de l'ensenyament formal, sinó bàsicament el seu paper de filtre social que caracteritza l'ensenyament superior. Així, la universitat, en tant que espai semi-exclusiu per a les classes altes i mitges altes, no seria un indret en què l'objectiu consisteixi en adquirir uns determinats aprenentatges, sinó essencialment un espai de segregació social. I ho serà perquè, segons el col·laborador d'*Iniciales*, la universitat servirà a l'universitari per aprendre a dominar uns determinats codis de classe -d'aquí l'interès pels sabers clàssics i la formació humanística- que el permetrà diferenciar-se de la massa d'exclosos, a banda d'esdevenir un espai de sociabilitat propi, de classe, en què els fills de famílies benestants poden relacionar-se entre ells i escenificar les distàncies físiques i simbòliques respecte dels altres joves pertanyents al món del treball industrial.

No resulta infreqüent topar amb aquesta mena d'expressions d'un cert ressentiment social entre aquells qui, per naixement es veuen a fora del sistema, o assignats a escoles professionals en què s'aprèn o s'aprofondeix en un ofici manual, com ara l'Escola Industrial de Barcelona. Si bé el pas per aquestes institucions educatives afavoreixen les perspectives professionals i econòmiques dels seus alumnes, resulta gairebé impossible, per als membres del proletariat, accedir a aquelles professions com la medicina, el dret o l'arquitectura, que són patrimoni d'unes poques famílies de sectors socials concrets.

Pel que fa al valor de l'educació *per se*, el col·laborador de revistes a l'òrbita anarquista i individualista com *La Revista Blanca*, *Estudios* o *Iniciales*, Antonio Estévez, resident a Nova York, tot debatent les tesis de Joan Montseny, el qual parteix de la base de la bondat innata de l'instint natural de les persones, considera l'educació com a un factor essencial en la configuració de cada persona, que, segons l'orientació que prengui, pot excercir un paper degradador o regenerador a cadascú. I això succeeix perquè l'educació conforma la consciència ètica de cada individu. A diferència de l'anarquista reusenc, Estévez considera, des d'una perspectiva stirneriana, que l'individu no és ni bo ni dolent en la seva

---

³⁵ Redacció; “Aviso” *Ética*, 12, desembre 1927, p. 50

naturalesa innata, i que per tant, les seves accions no s'han de valorar sota aquests paràmetres. És l'educació, com a saber artificial allò que permet modular la influència de l'ambient i millorar l'instint natural de les persones. I és per això que resulta essencial que pugui realitzar-se des d'uns valors i referents basats en la llibertat i la solidaritat, o el que és el mateix, coherents amb l'anarquisme;

“La educación libre, natural, irá eliminando poco a poco todos los sedimentos del pasado que aún laten con violencia en el fondo del corazón humano. Irá haciendo del bruto un ser pensante y bueno, capaz de los más grandes heroísmos humanos, de las más nobles acciones. Con voluntad y constancia irá edificando el castillo de la conciencia individual humana, año tras año, día tras día, minuto tras minuto. Hará la obra más grande de todos los tiempos, al hacer conciencias libres, al hacer seres emancipados, al hacer *anarquistas*, al construir una sociedad humana dentro de cada individuo, y donde el individuo, trabajando para él y para todos, goce de su máxima libertad y de su máximo bienestar, sin sufrir la presión de la colectividad y sin imponérsela a nadie”.³⁷

I entre els valors anarquistes, específicament els individualistes, la llibertat ocupa l'espai principal. La seva antítesi, l'autoritat, en canvi, esdevindrà el blanc de totes les crítiques, la mare de tots els mals, el compendi de tota negativitat. En aquest sentit, la francesa Magdalena Vernet, a la vegada que carregarà contra la pedagogia inspirada des del comunisme soviètic, analitzarà aquells aspectes humans i antropològics que semblen passar desapercibuts per a uns pedagogs que tendeixen excessivament a caure a l'idealisme.

En primer lloc constata que l'entorn artificial que constitueix l'escola s'esdevé una reproducció, a escala, de la societat. Vernet se n'adona que les principals lluites que es generen entre el col·lectiu dels alumnes -extrapolables al conjunt de ciutadans d'un determinat àmbit geogràfic- desencadenen lluites de poder, no pas com a una lluita de classes, concepte tan car al llenguatge marxista, sinó entre individus, independentment de la seva extracció social. En una aula és més freqüent percebre combats soterrats per assolir poder o prestigi, amb rivalitats i traïcions entre iguals o la tendència a aplegar-se per faccions comandades per líders, que sentiments de solidaritat i cooperació. I en aquest sentit el discurs de l'anarquista francesa, pseudònim de Madeleine Cavelier, té més a veure amb una visió hobbesiana de l'existència que a la idea de la bondat natural, tan freqüent entre l'idealisme anarquista sobre la naturalesa humana d'inspiració rousseoniana. Segons Vernet, això passa, en un aula com a la resta de la societat, perquè la consciència de classe, o els sentiments de generositat són

---

³⁶ Irreverente; “Dos clases de escolares” *Iniciales* 8/4 abril 1936, p.15

³⁷ Estévez, Antonio; “La educación y su potencialidad creadora” *La Revista Blanca*, núm. 91, març 1927, p. 598

creacions culturals fonamentades en una ètica i una moral absents en el sistema productiu dominant. I això succeeix per la persistència d'un instint ancestral induït i potenciat per un sistema social basat en l'exploració mútua, en què la cooperació i la positivitat suposen un llast en el sí de la lluita darwiniana dels individus per la seva primàcia. I això no ho canvia cap revolució, tal com fàcilment es pot constatar en l'experiència soviètica. La revolució, les revolucions, no canvien res, perquè res no pot canviar si abans l'individu no canvia. I per aconseguir-ho, l'educació, sobretot aquella que prioritza els valors ètics, és l'únic remei.

Evidentment en una societat governada per les continuïtats, i per la reproducció, a tots nivells, del desig de poder i dominació, impregnada de manera profunda per uns valors autoritaris i limitadors de la llibertat, aquesta no resulta una qüestió fàcil. Ha de començar, segons la pensadora francesa, des del canvi radical de la mentalitat dels propis educadors -des d'una accepció ampla que implicaria la totalitat de la comunitat educativa-, els quals han de desmarcar-se de les velles morals, basades en dogmes, i dels prejudicis arrelats a les seves pròpies consciències. Una educació que busqués la responsabilitat individual, que no delegués les accions i pensaments humans en entel·lèquies com la religió, la pàtria, o l'estat, que pogués esculpir una personalitat independent i autònoma, allunyada de les pressions col·lectives, dels dictats dels poderosos, o de la influència dels elements més carismàtics.

Evidentment, els models educatius existents, des dels inspirats pels ordres religiosos, fins al model comunista emanat de la Revolució Soviètica, resten a les antípodes dels reivindicats pels principis individualistes. De fet, la mateixa Revolució Russa respon a l'actuació ardida i autoritària d'una minoria que s'imposa a la majoria mitjançant l'ús d'una violència intimidatòria, i en què el valor de les persones resulta inferior al de conceptes abstractes com Déu, pàtria, estat o revolució, en què qualsevol acció o opinió aliena a la dictada del poder resulta una perillosa dissidència que pot acabar amb l'individu a la foguera o als camps de Sibèria, una educació en què la llibertat resulta absent, tret del seu ús retòric.

En contraposició Vernet, d'acord amb els postulats individualistes considera una obligació moral la lluita contra els valors tradicionals de la pedagogia, denuncia qualsevol idea de superioritat o jerarquia, i a la vegada que reconeix i exalta la diferència, considera prioritari el treball de les qualitats morals de l'alumne en contraposició al de la intel·ligència sense ètica promoguda a les escoles tradicionals. La pensadora francesa considera que si cal treballar alguna religió, ha de ser la de la solidaritat i l'amor.

“Más que nunca el hombre es un lobo para el hombre. La lucha no es solamente contra el capital y el trabajo; ella es en todo lugar, entre los miembros de una misma familia como entre

6. L'educació individual

trabajadores de una misma corporación. La rivalidad está en el taller y en la fábrica. Los obreros entre ellos se venden y se traicionan. Dentro de los sindicatos, las divisiones son múltiples (...) no hay conciencia porque no hay moralidad. Y no es una revolución que cambiará alguna cosa; es el individuo que hay que cambiar. (...)

Pues, para cambiar el individuo, no hay más que un remedio: la Educación. Es hacia una educación nueva que es necesario orientar nuestra acción. Y decirlo con franqueza; nosotros mismos, educadores, tenemos necesidad de liberarnos de todo lo que es la rutina, los prejuicios y la vieja moral dogmática y estrecha, que han depositado en nosotros sin saberlo inclusive. (...) El hombre es pronto a las acciones brutales y violentas. Pero la acción lenta, reflexiva, la acción que pide el mismo esfuerzo y la misma voluntad, durante muchos años, esta acción les repugna en seguida. He aquí por qué la tarea educativa es tan difícil. Se prefiere mejor substituir a la idea de Educación, por la idea de Revolución, y creer que una limpieza social limpiará la casa. Esto simplifica las cosas. Pero vuestra Revolución pasada, las mismas pasiones, el mismo egoísmo. Las Revoluciones no son jamás que el hecho de una minoría y a menudo muy ínfima, obran por una mayoría. Pero esta minoría, inclusive bien intencionada, tiene siempre detrás de ella este peso muerto de la mayoría inconsciente, que la paraliza y destruye el resultado de sus esfuerzos. (...)

Sí, yo pongo la educación a la base de la reorganización social. Porque yo quiero el individuo responsable. Sin responsabilidad individual, el mundo quedaría sometido a las fluctuaciones inseguras, a las luchas estériles, a los conflictos sanguinarios; y la razón del más fuerte será siempre la ley de dominación.

Una revolución victoriosa no es también más “que una razón del más fuerte” y no la victoria de los mejores. (...)

Esta educación debe tener (...) fraternidad y el amor de los hombres, ella debe ser fundada sobre el respeto de la vida (...) Maestros: suprimid dentro de vuestras escuelas las cruces, los premios, los cuadros de honor, todo lo que, bajo color de estimulación, desarrolla los viejos instintos de rivalidad, de envidia, de orgullo de celos. (...)

Enseñadle también que no hay superioridad absoluta; pero que hay fuerzas diferentes. (...) Dar la superioridad a las calidades de corazón. Enseñadles el mal que puede hacer la inteligencia puesta al servicio de los malos compañeros (...)

Sí, haced una religión del amor”.³⁸

---

³⁸ Vernet, Magdalena; “Educación y Revolución. A propósito de la Educación y de la Paz” *Ética*, 9, setembre 1927, pp. 27-30

7. L'AMOR LLIURE COM A METÀFORA DE L'ALLIBERAMENT INDIVIDUAL. EL DISCURS SEXUAL DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA

Al llarg dels darrers capítols hem anat reiterant la idea que un dels elements definitoris del discurs individualista és l'omnipresència de la sexualitat com a objecte de debat. Aquestes preocupacions no seran, tanmateix, exclusives d'aquesta tendència anarquista. Al llarg de les dècades dels vint, i especialment, la dels trenta, aquesta qüestió gaudirà d'una gran popularitat. Existirà una important demanda de literatura divulgativa referent a la sexualitat. Arribaran, tardana i parcialment, les obres de Sigmund Freud o es realitzaran controvèrsies mèdiques sobre eugenisme o contracepció. Els anys de la Segona República seran especialment actius en aquest sentit. Entre les expectatives de canvi, figurava l'esperança, anhelada entre els sectors anarquistes i republicans radicals, de la neutralització de l'església com a poder fàctic i controlador moral, a la vegada que la definitiva separació entre el poder estatal i el religiós. Això, conjuntament amb una major llibertat de premsa, implicava la publicació de llibres i articles en què es podia parlar d'aspectes relacionats amb la sexualitat d'una manera molt més clara i oberta que abans.

Entre les publicacions no explícitament individualistes, ja a *Generación Consciente* (1923-1928) i *Estudios* (1928-1936) els continguts relacionats amb la sexualitat eren, tal com explica el primer títol adoptat per la revista valenciana, àmpliament majoritaris. I l'increment de seccions en què es podia parlar de sexe amb naturalitat i amb una visió despullada de prejudicis, responia a una demanda creixent de les desenes de milers de lectors. Entre les revistes explícitament individualistes, *Ética*, *Iniciales* i *Al Margen*, la sexualitat esdevé un dels eixos teòrics de la publicació, especialment pel que fa a la segona capçalera esmentada.

Tanmateix, aquesta mena d'eclosió alliberadora de la sexualitat no va sorgir per generació espontània. Existeix una llarga història anterior que lliga la sexualitat al combat polític. Abans d'arribar al punt de considerar l'alliberament sexual com a alliberament individual, tal com opinava l'individualista francès E. Armand, cal repassar el substrat teòric en el qual es forja i desenvolupa aquesta filosofia. I, de la mateixa manera que la major part de literatura sexualista, amb l'afegit del discurs individualista de la cronologia estudiada prové de França, les principals arrels ideològiques de l'adaptació anarquista del neomalthusianisme o de l'eugenisme trobaran el seu origen al país veí. Descriure aquestes idees i estudiar la seva implantació a Espanya constituirà un dels objectius d'aquest capítol.

Tot i els orígens, majoritàriament francesos, del discurs sexual de l'individualisme, a la premsa individualista espanyola es generarà una dinàmica pròpia. L'autor d'aquestes línies, que ja va estudiar aquesta qüestió amb deteniment en investigacions anteriors, analitzarà la polièdrica ideologia que sobre sexualitat i anarquisme es construirà des de la premsa i la literatura sexualista, especialment elaborada des de Barcelona des de la revista *Iniciales*. En aquest discurs, es tractarà d'explicar aquest valor metafòric de la sexualitat humana, els conceptes i diverses accepcions de pluralisme amorós, el neomalthusianisme i eugenisme anarquista o allò que els individualistes entenen per normalitat i anomalia sexual. Aquest serà el segon objectiu d'aquest capítol.

7.1. La transcendència del discurs sexual en l'anarquisme individualista. El substrat neomalthusià espanyol. Paul Robin, Luis Bulffi i la Huelga de Ventres

Quan vam resumir la filosofia d'E. Armand, destacàvem que esdevenia el primer teòric anarquista que lligava estretament el seu pensament polític a la qüestió de la sexualitat. En la seva lectura de la filosofia stirneriana, la sexualitat esdevenia una representació simbòlica de la llibertat i l'egoisme defensats des del *Der Einzige...* Des de la seva perspectiva, l'existència és una lluita constant entre l'individu i tots aquells elements de l'entorn social que el pretenen alienar. En aquest sentit, els aspectes culturals resulten cabdals per anul·lar el desig natural de cada persona a satisfer les seves aspiracions i necessitats, i entre elles, la moral construïda a partir dels dogmes religiosos en són protagonistes. Per tant, el seu individualisme requereix un desafiament i un combat contra totes aquelles pràctiques, creences, prejudicis o convencionalismes que basteixen les doctrines dominants, els dogmes establerts. La vida de l'individualista ha de ser una revolta permanent contra les convencions.

L'apologia de la pràctica lliure de la sexualitat, en el context d'una cultura occidental basada en els referents del cristianisme, adquireix una perspectiva accentuadament subversiva. La propaganda en favor de l'amor lliure, els experiments de pluralisme amorós no

resulten una pràctica revolucionària en tant que atac frontal al poder establert, que busqui l'objectiu de substituir un patró moral per un altre, sinó que pretèn propiciar un estat de revolta permanent en què es mina, lenta i inexorablement, els fonaments ètico-culturals de l'ordre burgès, font de legitimació del domini psicològic i de l'alienació de cada individu.

L'amor lliure, i l'alliberament sexual, per a Armand, tanmateix, a més de ser un mitjà per assolir aquest objectiu, representa una finalitat en sí mateix. Si bé els valors morals convencionals es basen en l'autorepressió dels instints, en l'esperit de sacrifici o en la continència, l'obtenció del plaer, la recerca de la satisfacció individual s'esdevé aquí una condició necessària per experimentar la felicitat. La recerca del plaer no només es tracta d'una aspiració legítima a la qual té dret tot individu, sinó, ben bé una obligació.

La traducció d'aquests principis hedonistes és que el plaer, l'amor, la relació física entre individus ha de ser viscuda més enllà de tota norma i tot convencionalisme o perjudici. La vida amorosa, des d'aquesta lectura liberal, ha de ser desregulada, lliure d'artefactes culturals que hi interfereixin. Resulten, per tant, legítimes totes les combinacions possibles en les relacions afectives i sexuals de cada persona -amor plural, comunitat amorosa, monogàmia, poligàmia, poliàndria,...-, amb l'única condició que aquestes siguin consentides i que no comportin opressió, reducció a la condició d'objecte d'un dels participants o que aquestes siguin asimètriques en drets i obligacions. La llibertat en l'amor, en un aspecte tan íntim de cada persona, és la llibertat individual elevada a la màxima expressió, és la prerepresentació metafòrica de l'alliberament individual respecte dels dogmes i les convencions.

Tanmateix, per arribar a aquest punt, existeix tot un substrat anterior que va facilitar la construcció d'aquests preceptes filosòfics. I aquests orígens es remunten al segle XIX. El *neomalthusianisme* serà una tendència demogràfica i filosòfica que deixarà la seva empremta en bona part de l'anarquisme internacional, especialment a França, i també, com comentarem, a Espanya. Aquesta qüestió, ja estudiada per Teresa Abelló i Mary Nash¹ ha estat analitzada, des d'una perspectiva més global i aprofundida per la recent obra d'Eduard Masjuan; *La ecologia humana en el anarquismo ibérico*, ja esmentada anteriorment. Tots els autors, als quals s'hauria d'afegir l'obra de referència d'Alvarez Junco sobre la ideologia política de l'anarquisme espanyol, coincideixen tanmateix en la l'extraordinària importància atorgada a la

---

¹ Teresa Abelló; "La qüestió social i el neomalthusianisme" *Univeritas Tarraconensis*, Núm. 5, 1982-1983 i "El control de natalitat com a mitjà revolucionari a principis de segle; un capítol de la medicina submergida" *Gimbernat. Revista Catalana de la medicina i de la ciència*. Vol. V, 1985 i Mary Nash; "El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de la Natalidad en España a Nash, M, (Ed.) *Presencia y protagonismo. Aspectos de la cultura de la Mujer*. Serbal, Barcelona 1984. ; -"Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", a Georges Duby; M Perrot (Eds); *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol. V. Santillana. Barcelona 1993, a banda d'altres obres assenyalades a la bibliografia.

sexualitat i la seva dialèctica amb la reproducció, entre l'univers llibertari, i en la qual, aquesta tendència intel·lectual, prendrà un gran protagonisme en els debats intel·lectuals des de les darreres dècades del segle XIX.

Com indica la seva denominació, el neomalthusianisme proposa una lectura revisada del conegut *Assaig sobre la Població*, del demògraf britànic Thomas Malthus (1766-1834), obra publicada el 1798, i amb un gran impacte social i en el món de les idees. Des del corrent de pensament que posa les bases al liberalisme justificador de la revolució industrial anglesa, Malthus alerta sobre les possibles conseqüències del creixement incontrolat, en progressió geomètrica, de la població, dessincronitzat en la seva opinió respecte del creixement en progressió aritmètica dels recursos disponibles. I aquest desequilibri porta inexorablement al caos i la misèria. Segons l'autor de l'assaig, la limitació de naixements resulta una condició indispensable per mantenir l'equilibri entre població i recursos, i per això proposa mesures que tractin de limitar la fecunditat de les classes depauperades -és a dir, frenar la reproducció dels pobres-, d'un caràcter més moral que pràctic. Així, el demògraf britànic proposa la disminució de matrimonis, i que aquests es produeixin a edats tardanes, o defensa la continència sexual com a principal mitjà per neutralitzar el que, al seu parer, resulta un creixement desenfrenat de la població, especialment entre els seus estrats més proletaritzats.

Aquesta tesi serà contestada i criticada amb posterioritat des de França, per Condorcet, i també des de la mateixa Anglaterra Victoriana. Si bé es considera seriosament el perill d'un creixement excessiu de la població, els mitjans per aconseguir-ho no resulten massa realistes. Així, ja des de 1823, Francis Place opinava que només el control artificial de la població podia frenar el procés de creixement demogràfic. En un sentit similar, els economistes James Mill o J. Stuart Mill havien divulgat alguns mitjans anticonceptius amb la finalitat que es restringís l'oferta en el mercat de mà d'obra, i així poder propiciar un increment dels salaris². En aquest context, el 1854, el metge anglès George Drysale, serà el primer a associar la biologia amb la demografia al seu llibre *Elements de Ciència Social*, considerada la primera obra neomalthusiana. Precisament, cap a 1877, es crearà una associació defensora d'aquestes idees, i que prendrà el nom de *Lliga Neomalthusiana*.

Aquesta lliga, formada bàsicament per metges i acadèmics, no tindrà, en els seus orígens, cap connexió amb cap moviment revolucionari. Únicament defensava la legitimitat de l'ús de mètodes artificials per regular el creixement poblacional i poder així optimitzar els recursos tant pel que fa a la societat, com pel que fa a les famílies. El llibre de Drysale, que també presidirà la lliga, va obtenir una important difusió i va ser traduïda, posteriorment a

d'altres llengües³. Precisament, el 1869, la seva traducció al francès va fer que penetrés entre els sectors propers al lliurepensament, més o menys vinculats a l'anarquisme. Paul Robin hi acaba contactant, i influenciat per les mateixes idees crearà la seva *Lliga de la Regeneració Humana*, cap a 1896. Robin, proper al moviment internacionalista anarquista, un home que participarà a la Internacional anarquista i que serà apreciat per les seves aportacions en el camp de la pedagogia iniciarà un doble procés d'adopció i adaptació del neomalthusianisme. L'adoptarà per la seva càrrega progressista, en el sentit que desposseeix a la religió o la moral establerta el poder de decidir sobre la vida, i l'atorga a l'individu, i l'adaptarà a l'anarquisme tot creant un discurs revolucionari.

Per a Robin, al qual s'afegiran altres neomalthusians amb un paper posterior important com Eugène Humbert o Georges Hardy, la limitació de naixements, especialment a les famílies proletàries, permet oferir una millor atenció i educació per als fills, i a mig i llarg termini, una millora de les condicions materials de la classe obrera en el sentit que, en restringir la quantitat de mà d'obra, els mecanismes del mercat acabarien per incrementar els salaris, i a la vegada, fruit d'aquestes millores, acabaria existint un proletariat més físicament, més preparat intel·lectualment, i per tant, més preparat per a la revolució.

Les tesis de Robin seran reprovades per la Internacional, al congrés de Saint-Imier i rebutjades per figures destacades per Kropotkin o els germans Réclus. S'argumentava l'origen burgès i acadèmic dels promotors de la Lliga Neomalthusiana i la consideraven com a un intent de les classes dominants per desactivar els perills revolucionaris que generaven la multiplicació del proletariat. Tanmateix, la introducció de les tesis neomalthusianes va permetre obrir un debat entre els diferents corrents anarquistes, i va comptar amb l'interès de figures destacades com Sebastien Fauré o dels partidaris de la tendència més individualista⁴.

El procés de penetració del neomalthusianisme entre els anarquistes va resultar força paral·lel, tant a França com a Espanya. Paul Robin mantenia una estreta relació amb anarquistes espanyols residents a París com Francesc Ferrer i Guàrdia, Mateo Morral, Pedro Vallina, o mantenia un contacte regular amb Luis Bulffi i Anselmo Lorenzo. De resultes d'aquestes relacions, el 1904 es funda a Barcelona la *Sección Española de la Liga Universal de la Regeneración Humana*, amb seu al carrer comerç, 98, pertanyent a la lliga creada per Paul Robin. Una de les primeres activitats de l'associació serà la de publicar una traducció

---

² Diez, X; (1999) pp. 50-51 i Masjuan; (2000), p. 207

³ Segons Eduard Masjuan, cap a 1904 es comptabilitzaven 32 edicions angleses (amb un total de 83.000 exemplars), dotze alemanyes, cinc franceses, quatre en italià, dues en suec, portuguès i hongarès, i una en rus i polonès. Masjuan; (2000), p. 214.

⁴ Díez, X; (1999); pp. 50-53; Masjuan; (2000); pp. 207-214

espanyola de l'obra del Dr. Drysale. Tanmateix, ja abans, quan es va crear la Lliga, el 1896, el diari corunyès *El Corsario* informava d'aquesta notícia, expressava la seva adhesió respecte dels principis i publicava la traducció dels seus estatuts.

El context en què es produeix aquest procés no resulta propici. La segona meitat de la dècada dels noranta del segle XIX resta marcat per la intensa repressió governamental contra l'anarquisme. Són els anys marcats per l'affaire Dreyfuss, els atemptats nihilistes i el Procés de Montjuïc, i això provoca el silenciament de la propaganda i la persecució de bona part dels militants anarquistes.

Tanmateix, i malgrat aquesta conjuntura adversa, el 1903 se celebrarà a Barcelona un cicle de conferències sobre l'excés de població. Un dels conferencians serà Luis Bulffi, en aquell moment primer president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, fundat l'any anterior. La seva conferència, titulada *Exposición de doctrinas Neomalthusianas* esdevindrà el primer acte documental en què s'introduiran les idees del neomalthusianisme anarquista. Luis Bulffi donarà al seu discurs una orientació clarament anarquista. Considerarà que la superpoblació engendra misèria, i la misèria no genera rebels, sinó més aviat clientelisme. Quant menys aliments i béns materials hi ha per repartir, es produeix una major lluita entre iguals, i un aprofundiment en les relacions asimètriques entre rics i pobres. En canvi, la limitació voluntària i raonada de la procreació permet la millora de la *raça humana* i evita que el capital o l'estat disposi d'una reserva de mà d'obra o de carn de canó gairebé il·limitada. La no-procreació conscient i voluntària, fins i tot, pot esdevenir un arma revolucionària. Per al president de l'AEP, una vaga d'embarassos podria posar en perill el benestar del qual gaudeixen les classes dominants en el sentit que no tindrien ningú a qui explotar.

Mateo Morral (1880-1906), l'anarquista de Sabadell, bibliotecari de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia, i conegut pel frustrat atemptat contra el rei Alfons, havia esdevingut també un destacat neomalthusià espanyol. Resident a França a principis de segle, amic de Paul Robin, i freqüentador dels cercles anarquistes parisencs propers al neomalthusianisme, - de fet va arribar a ser corresponsal del seu organ periodístic, dirigit per Eugène Humbert, *Régénération*-, la seva detenció i posterior execució va alertar els sectors conservadors espanyols contra les tesis favorables al control de la natalitat. Això es va traduir en una implacable pressió judicial i policial. De la mateixa manera, el mateix Francesc Ferrer i Guàrdia, qui, en el seu exili francès també havia pres contacte amb els ambients neomalthusians, a banda d'introduir Robin entre els cercles lliurepensadors i anarquistes espanyols, també va tractar d'aplicar les seves tesis a la seva obra pedagògica, amb la pràctica de la coeducació de sexes o la introducció de l'educació sexual científica en el currículum

escolar, o difonent-ne aquestes idees a *La Huelga General*, periòdic finançat pel lliurepensador d'Alella⁵.

Tanmateix, el primer i més important organ escrit de difusió neomalthusià serà la revista *Salud y Fuerza*, apareguda a Barcelona el novembre de 1904 i dirigida per Luis Bulffi. El seu primer número anava acompanyat de l'opuscle gratuït *Exposición de doctrinas neomalthusianas*, amb una tirada de 50.000 exemplars⁶. Aquest fet reflecteix la voluntat sincera de difondre entre les classes populars la pràctica de la contracepció artificial i el descens d'un creixement demogràfic considerat com a excessiu.

A partir de la revista, que en aquest moment protagonitzarà els esforços neomalthusians a Espanya, es crearan diverses seccions locals, especialment a Catalunya, Andalusia i el Llevant, i en menor mesura, a Astúries i el País Basc. Com ja hem comentat, els sectors més conservadors de la societat espanyola, especialment els més lligats a l'església catòlica, consideraven una agressió imperdonable als seus principis aquesta mena de propaganda. Així es va generar un setge jurídic i policial contra *Salud y Fuerza* i els seus promotors, que va portar a diverses multes, suspensions, processos i empresonaments. La primera de les seves moltes interrupcions ja va tenir lloc al cap de pocs mesos del primer número.

Malgrat tot, en un principi, aquestes dificultats van ser superades i ja el 1906, els editors van fer un salt qualitatiu. A més de persistir en el seu esforç propagandístic, comencen a distribuir mecanismes contraceptius. Mitjançant la redacció de la revista barcelonina es podien adquirir preservatius o l'obturador intrauterí del Dr. Querol, el primer dispositiu d'anticoncepció patentat a Espanya. Eduard Masjuan, al seu llibre, adaptació del que va ser la seva tesi doctoral, considera que tota aquesta obra de propaganda i de distribució de mètodes per controlar la fecunditat va tenir més importància de la que normalment atribuïen les investigacions acadèmiques dels vuitanta⁷ i va ser un dels principals factors responsables de la davallada demogràfica espanyola, especialment la Catalana⁸. Per aquest motiu, la burgesia, influenciada per un discurs demogràfic poblacionista, la va tractar de combatre amb totes les forces i totes les armes disponibles.

Luis Bulffi de Quintana (1867-?) cirurgià i activista cultural i antimilitarista, que entrarà ja en contacte amb els neomalthusians francesos abans de 1903, serà, sens dubte el més important impulsor i difusor de les idees neomalthusianes a Espanya fins l'esclat de la

---

⁵ Álvarez Junco, (1976), pp. 525-540

⁶ Masjuan, (2000), p. 227

⁷ Consulteu nota 1 d'aquest capítol.

⁸ Masjuan, (2000), pp. 233-256 i 369-374

Primera Guerra Mundial. De fet, a banda de la seva amistat amb Robin, arribarà a acollir a casa seva el matrimoni Humbert, els quals havien fugit de França per evitar combatre a les trinxeres. Des de 1904 dirigirà *Salud y Fuerza* i el primer centre de planificació familiar d'Espanya, i el segon d'Europa, després del d'Amsterdam, la *Clínica de Salud y Fuerza*, al carrer Urgell, 92, de Barcelona, on s'assessorarà aquelles persones que volien conèixer les tècniques artificials de control de la natalitat. Aquestes activitats li comportaran un procés el 1906 per escàndol públic, del qual el metge sortirà absolt. La prohibició governativa dels preservatius, el 1908, els registres i multes a la Lliga acabarien d'estrènyer el setge contra les activitats dels neomalthusians i el seu cap visible. Posteriorment, entre 1909 i 1910, Bulffi serà detingut i mantingut a la presó, a l'espera de judici, fins que un procés posterior el torna a absoldre. Finalment, ben entrada la dècada dels deu, desgastat per la pressió política i policial abandonarà el seu protagonisme social i el seu rastre històric es perdrà⁹.

L'obra més coneguda de Bulffi és el pamflet *Huelga de Ventres*, aparegut el 1906, associat a l'organ de la *Lliga Universal per a la Regeneració Humana, Salud y Fuerza*. La transcendència i difusió d'aquest escrit sembla extraordinària. Segons Masjuan, i basat en dades suministrades per la pròpia revista, *Huelga de Ventres* va assolir una tirada, en diverses edicions, de 134.000 exemplars, i si comptem les reedicions fins 1939, segons admet Álvarez Junco, va arribar fins a la xifra de 240.000¹⁰.

Huelga de Ventres, principal aportació teòrica de Bulffi i del neomalthusianisme hispànic¹¹ és un recull de les tesis neomalthusianes, fidels als principis establerts per Paul Robin, als quals se'ls afegeix el component anarquista de protesta social. El primer president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular considera que s'ha d'evitar la proliferació de famílies nombroses perquè l'excés de nombre, tant al nucli afectat, com al conjunt de la societat, és generador de pobresa. I la pobresa no genera rebels, ans al contrari. No propicia cap transformació social en la direcció d'assolir una major equitat, sinó que accentua una lluita hobbesiana per la subsistència. En canvi, les famílies i les societats que opten per planificar una descendència sostenible poden satisfer en millors condicions les necessitats bàsiques, i, per tant accedir a un major benestar, atès que no s'han de dividir excessivament els recursos. Menys boques a alimentar implica una millor alimentació, menor pressió psicològica sobre els caps de família a l'hora de suportar mobilitzacions en demanda de millors condicions de vida

⁹ *Ibid*, pp. 260-274 i Aisa, M. (2001), p. 132

¹⁰ Masjuan, (2000), p. 260 i Álvarez Junco, (1976), p. 307

¹¹ Cal considerar que bona part dels exemplars del pamflet van ser exportats a Llatinoamèrica i entre els ambients de parla espanyola dels Estats Units, on va deixar una important empremta i va esdevenir una

i de treball, i implica l'ús dels recursos sobrants per oferir una millor educació a la seva descendència. Per tant, l'assumpció de tècniques artificials de control de la natalitat representa una inversió de futur per enfortir físicament -sense la subalimentació de les famílies nombroses- i intel·lectualment un proletariat que estarà en millors condicions de combatre, en una lluita darwiniana, contra la burgesia en la que hauria de ser la revolució del futur. D'altra banda, i com hem comentat anteriorment, una davallada del nombre de naixements suposaria una dramàtica restricció en l'oferta de mà d'obra, de manera que obligaria hipotèticament a la burgesia a treballar amb les seves pròpies mans per mantenir el seu nivell de vida, i implicaria una igualació de les condicions de vida i treball entre explotats i explotadors.

Tanmateix, una de les conseqüències que implica el discurs neomalthusià, i que permetrà connectar amb la sensibilitat individualista és la seva capacitat emancipatòria. Es tracta d'una emancipació femenina, en el sentit que atorga a la dona la capacitat decisòria sobre un aspecte tan fonamental de l'existència com és el de la reproducció. Segons aquest discurs, pertany a la dona la decisió sobre si vol tenir fills, quants, amb qui, i de quina manera.

Tot plegat, implica una segona emancipació; l'individu assumeix la propietat sobre la seva pròpia persona, esdevé propietari de sí mateix, en termes stirnerians. La pràctica de les tesis neomalthusianes implica deixar de delegar en construccions intel·lectuals, com ara la religió i la seva moral, una decisió tan transcendental com la de la reproducció. I això, evidentment representa un atac directe a les convencions derivades de la moral tradicional, basada essencialment en la religió cristiana i en el seu substrat filosòfic. Bulffi, a més, persegueix amb les seves idees, emancipar la dona del control ideològic exercit -en molta major mesura que als homes- per l'església catòlica¹². Denúncies contra la sacralització de la virginitat o contra la doble moral imperant entre una societat poc sincera en temes referents a la sexualitat, a banda d'acostar el seu discurs amb l'anarquisme, acabaran de complementar una obra de dinamitació contra els fonaments morals de la societat burgesa.

Una segona conseqüència que assumirà íntegrament el discurs sexual individualista serà que el neomalthusianisme separarà definitivament la sexualitat de la reproducció. Reconixerà el dret al gaudi sexual en plenitud -d'acord amb les concepcions armandianes- i dotarà d'identitat sexual a homes i dones, en equitat.

Evidentment, les tesis malthusianes, les idees recollides al pamflet de Bulffi van ser considerades com a idees subversives que calia perseguir i neutralitzar pel poder establert, ja

---

aportació molt important de l'anarquisme espanyol, tal com parla, en un capítol de la seva tesi, Eduard Masjuan; Masjuan, (2000), pp.331-368

¹² *Íbid*, p. 263

fos aquest polític o moral. Així, la trajectòria del neomalthusianisme i dels neomalthusians espanyols, de *Salud y Fuerza* i el seu director, com hem explicat, va estar marcada per la implacable pressió, la persecució i els sovintejats silenciaments.

Aquesta repressió contra el neomalthusianisme defermat per les autoritats, es va accentuar especialment des que el 1909 el nucli de la *Lliga i Salud y Fuerza* participés activament en la lluita antimilitarista, anticolonialista i antireligiosa que va desembocar a la Setmana Tràgica. A partir d'aquest moment la força del moviment va decaure fins que el 1914, any de l'inici de la Gran Guerra, la revista deixés de publicar-se i el grup abandonés la seva activitat pública¹³.

És aleshores quan s'entra en un parèntesi de nou anys -1914 a 1923- caracteritzats per l'embranzida i protagonisme de l'anarcosindicalisme en el panorama anarquista, amb l'enfortiment de l'anarco-sindicalisme de la CNT, i la dialèctica entre reivindicació obrera i repressió policial, especialment entre els conflictius anys de 1917-1923. En aquest procés es dilueix el debat més teòric i s'aposta més per la mobilització, sovint amb l'entrada d'una espiral de violència. Si bé en aquest lapse de temps no es publicarà cap organ de propaganda neomalthusiana, en canvi, Masjuan, a partir de dades oferides per fonts dels poblacionistes, prova que els efectes de la propaganda neomalthusiana es fan notar, especialment allà on més s'havia difòs, i precisament, aquesta preocupació pel que consideren una lepra neomalthusiana, els sectors més catòlics pressionaran l'estat, especialment durant la dictadura de Primo de Rivera per tal d'impedir la seva difusió¹⁴.

Tanmateix, a partir de 1923, tot just l'any en què s'interromp el sistema constitucional per passar a un règim autoritari, apareixerà un nou òrgan que esdevindrà l'hereu de *Salud y Fuerza*. A partir d'un nucli reduït de la ciutat d'Alcoi, sorgirà la revista *Generación Consciente*¹⁵, editada per Juan José Pastor, Agustín Gibanel i el metge alabès Isaac Puente. Sorgida del diari *Redención*, *Generación Consciente*, que prendrà el nom de l'òrgan neomalthusià francès dirigit per Eugène Humbert abans de la guerra del 14, i que donarà també lloc a l'òrgan neomalthusià argentí¹⁶, la pressió governativa farà canviar el títol pel d'*Estudios*, a finals de 1927, tot mantenint-ne la numeració correlativa. Tant *Generación*

---

¹³ Masjuan, (2000), p. 315

¹⁴ *Ibid*, pp. 371-375

¹⁵ La revista i la seva trajectòria històrica ha estat investigada per José Navarro Moneris; *Generación Consciente. Sexualidad y Control de Natalidad en la cultura revolucionaria española*. Asociación Cultural Alzina. Alacant, 1988.

¹⁶ La revista *Generación Consciente*, publicada a Buenos Aires des de 1929, estava dirigida per Julio J. Centenari i tenia com a col·laboradors a Juan Lazarte, Gabriela Mistral, Clemente Onelli, Higinio Noja Ruiz, David Díaz, Xavier Pi, Manuel Arquès, Ramon Vaquer, Han Ryner, Isaac Puente, José Bibermann, o César

Consciente, com *Ética*, *Iniciales* i *Al Margen*, assumit el seu component neomalthusià, continuaran difonent aquestes tesis. I en aquest sentit, es pot afirmar amb rotunditat que l'individualisme espanyol, com el francès, és neomalthusià, i que aquestes idees esdevindran una de les principals bases d'aquest pensament.

Lligat estretament al neomalthusianisme trobarem el discurs eugenista. La irrupció de l'eugenisme i els seus postulats, d'altra banda, generaran un fort debat i controvèrsia entre els medis anarquistes. Aquesta teoria es podria definir com a la ciència de la selecció artificial per a la millora de l'espècie humana. Bàsicament consistiria en aplicar les lleis de la selecció biològica artificial de Mendel sota la influència del concepte de selecció natural de Darwin. Això comportaria un doble vessant. D'una banda, l'afavoriment de la reproducció d'individus sans, i a l'altra cara de la moneda, l'impediment de la reproducció d'individus considerats com a no aptes -eugenisme restrictiu-. D'una banda, tractava de propiciar els factors eugènics, és a dir, els que potencien la condició física i intel·lectual dels individus; la vida a l'aire lliure, l'esport, una alimentació sana -sovint vegetariana- o la pràctica del naturisme, i de l'altra, de neutralitzar-ne els disgènics; l'alcohol, el tabac, les malalties venèries,... En aquest context, les qüestions associades a la sexualitat resultaven fonamentals. Si el neomalthusianisme es preocupava de la quantitat, l'eugenisme buscava qualitat en la descendència. Així, la reproducció esdevenia un acte de responsabilitat, i l'educació sexual, un dels eixos bàsics per a la millora de l'espècie -segons s'explicava amb la seva retòrica-.

De la mateixa manera que el neomalthusianisme, amb qui comparteix molts elements, l'eugenisme provenia de les concepcions racistes d'acadèmics i científics, majoritàriament provinents del món anglo-saxó. Les seves tesis ja van ser formulades per Francis Galton (1822-1911)¹⁷ al darrer terç del segle XIX. La influència d'aquest pensament lligat al positivisme científic va ultrapassar l'àmbit ideològic per esdevenir una pràctica legislativa al llarg dels anys vint i trenta, a estats com Dinamarca, Suècia o Finlàndia, i tal com es va poder comprovar des de 1933, a l'Alemanya nazi, amb tota la perversitat imaginable¹⁸.

Sobre aquest conjunt de teories d'apariència científicista, l'adaptació que va elaborar l'anarquisme va seguir un model similar al que es va produir amb el neomalthusianisme. Si el control de la natalitat incrementava els recursos disponibles per a les famílies pobres, i això

Juarros. A banda de compartir alguns noms, l'estructura temàtica i l'orientació de la revista era molt similar a la valenciana homònima, posteriorment anomenada *Estudios*.

¹⁷ Bibliografia sobre Francis Galton i l'eugenisme la podem trobar a Raquel Alvarez Peláez; *Sir Francis Galton, padre de la eugenesia*. CSIC, Madrid, 1985, i de la mateixa autora; "Eugenesia y darwinismo social en el pensamiento anarquista " a Hofman, B, Joan i Tous, P. i Tietz, M. (eds.); *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Vevuert - Iberoamericana, Frankfurt - Madrid, 1995, pp. 29-40

permetia gaudir de millors condicions en una societat dominada pel capitalisme, la pràctica de l'eugenisme podia propiciar un enfortiment del proletariat com a classe social. I un proletariat més fort està en millors condicions per preparar i executar la tan anhelada revolució social.

A diferència de l'eugenisme restrictiu, seguit des d'alguns països, i que consistia en impedir la reproducció, mitjançant l'esterilització d'aquells a qui arbitràriament no es consideraven aptes, tot i existir un discurs variat i polièdric, com veurem, els individualistes, molt especialment des d'*Ética* i *Iniciales* eren més partidaris d'un eugenisme més preventiu, consistent a neutralitzar els factors disgènics, o perjudicials per a la salut; tabac, alcohol, drogues, malalties venèries, condicions d'habitatge insalubres, excés de treball,... i potenciar els eugènics; naturisme, activitat física, bona alimentació,... Evidentment, des d'una òptica netament anarquista el principal element disgènic és la misèria. I el capitalisme és el sistema que la produeix. Per tant, si cal esterilitzar quelcom és el sistema d'explotació econòmica¹⁹.

Així, neomalthusianisme i eugenisme, aquest darrer amb el seu portaveu, la revista *Eugenia*, de Barcelona seran adoptades i adaptades per bona part de l'anarquisme espanyol, i utilitzades especialment en el discurs individualista, un discurs, com veurem complex i polièdric, en algunes qüestions contradictori, encara que original i especialment subversiu si considerem el context històric en què es desenvolupa.

---

¹⁸ Sobre l'eugenisme i l'extensió de les societats eugèniques a Europa; Jacques Testard; *Le Désir du gène*. Flammarion, París 1994

¹⁹ Masjuan, (2000), p. 285 considera, tot contradint Nash, (1984), p. 319 que en cap cas, els neomalthusians espanyols i iberoamericans, a diferència dels nord-americans, toleren l'esterilització, una mesura èticament abominable. Masjuan reproduïx un text de *Salud y Fuerza* per corroborar-lo; "La eugenesia, que pretende ser una ciencia no es más que una estupidez y una tiranía, no puede dar el resultado que esperan sus partidarios (...) No es posible que la eugenesia contribuya a la regeneración humana. Con los procedimientos eugenésicos ningún resultado práctico puede conseguirse. Porque no se trata de suprimir las múltiples causas de degeneración que en la sociedad existen. No se trata de fomentar el bienestar entre los trabajadores, lo que sería racional y eficaz puesto que la principal causa de la degeneración de la especie es la miseria" (...) *Salud y Fuerza*, 57, 1914, pp. 321-322. Tot i estar bàsicament d'acord amb l'historiador de Sabadell, més endavant farem algunes matisacions sobre aquest punt.

7.2. *L'alliberament sexual armandià com a alliberament individual.*

"Sexualidad no es dolor. Es belleza, plasmación armónica de nuestros sentimientos. Es deificación del sexo (...) Sigamos, camarada, nuestra ruta tan amplia y luminosa. Acaso nosotros vivimos una de las fases más íntimas y decisivas de la liberación humana: la liberación sexual"²⁰

La llibertat, en abstracte, és la màxima aspiració anarquista. Llibertat com a antònim d'opressió, ja sigui econòmica, política, cultural, personal o sexual. Entre els individualistes, per als quals resulta primordial la praxi quotidiana, la independència personal íntima, la llibertat, implica desfer-se d'uns prejudicis en matèria de moral sexual que poden romandre insospitadament arrelats entre les seves pròpies consciències, fruit inherent del propi bagatge cultural. El sintagma nominal *amor lliure* feia temps que circulava amb una definició imprecisa. En la retòrica lliurepensadora i anarquista de la segona meitat del segle XIX, solia definir a aquella unió estable, monògama i heterosexual que no estava reconeguda per la llei, al marge del dret i de l'església, encara que sovint podia adaptar altres formes en què la fidelitat no resultava una condició necessària. Tanmateix, a partir de la dècada dels vint, des del moment en què la influència de l'individualisme francès es farà notar amb força, l'expressió, amb un contingut més ric en matisos, s'utilitzarà abundantment a la premsa llibertària més cultural i en l'estrictament individualista. L'amor lliure, amb accepcions diferents, apareixerà a *Generación Consciente*, *La Revista Blanca*, *Estudios*, *Ética*, *Iniciales* o *Al Margen*. Tot plegat, des d'aquesta premsa es propiciarà un debat obert que en molts casos reivindica obertament la necessitat de crear una nova moral sexual. I això es farà molt especialment des de les barcelonines *Ética* i *Iniciales*.

El discurs alliberador sorgeix des de la crítica a l'ordre moral vigent. La moral dominant, la defensada des de l'Església i l'Estat, nega la possibilitat d'ultrapassar la funció reproductiva del coit i impedeix donar-ne un contingut lúdic, especialment a una sexualitat femenina encara més reprimida. Els dogmes religiosos imperants sobre el paper de la dona, el sexe o la família en el sí de la societat continuen, en aquesta època, regits per un rigorisme que nega el dret a la propietat del propi cos, al plaer, o a prendre decisions sobre els aspectes relacionats amb la reproducció.

La moral d'inspiració catòlica s'esdevé, doncs, un obsessiu enemic per als individualistes. Tanmateix es tracta d'un adversari poderós. En el context dels anys vint els ordres religiosos mantenien un elevat grau de control, directe o indirecte, sobre les

---

²⁰ Santana Calero, L. "La tragedia de los sexos" *Iniciales*, 8/4, abril 1936, p. 14

institucions educatives i d'assistència social, i per tant, gaudien d'un canal privilegiat de transmissió i control d'idees i valors. En segon lloc, tal com indiquen els estudis de Mary Nash, la influència de l'església entre les dones actuava com a fre per a una transformació significativa en els valors ètico-sexuals i en els comportaments quotidians²¹.

Per la seva banda, el govern espanyol, especialment durant la dictadura de Primo de Rivera, com bona part dels governs europeus, influïts per les concepcions nacionalistes que associaven força geopolítica amb recursos demogràfics, eren partidaris de polítiques poblacionistes²². Això significava que els instruments del govern podien restringir qualsevol informació que pogués influir negativament en la taxa de natalitat. La censura i les suspensions eren els instruments més freqüentment emprats pel règim del general per silenciar òrgans de premsa desafectes. De la mateixa manera, s'impedia la fabricació, venda i distribució de qualsevol mena de dispositiu contraceptiu. L'educació sexual, en les institucions educatives formals era del tot inexistent. En aquestes circumstàncies, i malgrat que en alguns casos, hom es podia salvar aquestes limitacions per canals mèdics, la influència dels valors morals dominants condicionaven estretament les idees i les pràctiques de les diferents classes socials a l'entorn del sexe.

Davant d'aquest conjunt de carències, la premsa neomalthusiana i la individualista no van deixar de lluitar contra aquesta situació. Això, en part, explicaria l'èxit de revistes com *Generación Consciente -Estudios*, que, malgrat aquest context advers, malgrat suspensions, canvis de nom i censures, no van deixar d'escolar informacions sobre aquests temes en un període caracteritzat per l'absència d'uns canals de comunicació fluïts i eficaços. La informació clara rigorosa i assequible esdevindrà una condició necessària per al sexe sense perill. En aquesta tasca la premsa cultural anarquista, especialment *Iniciales* realitzarà un esforç editorial divulgador i educador que permetrà compensar els dèficits formatius del seu públic.

Una de les idees defensades des de les planes d'*Iniciales* és que la sexualitat representa una funció corporal natural i una necessitat orgànica. Reprimir-la és desencadenar greus desequilibris físics i mentals, perquè és anar contra la naturalesa de les coses.

"Hay hambre de macho y hembra, no ya en el instinto, sino en ese aspecto que definió Aristóteles. "El amor es un alma con dos cuerpos"

---

²¹ Nash, (1983), pp. 11-60; 125-274 i 363-368

²² Per a l'oposició de la dreta, de l'església catòlica i els projectes pro-natalistes provinents de la burgesia, Masjuan, (2000), pp. 244-256; 270-282

¡Hambre!...¡Siempre hambre! Y la vida se desliza entre la clorosis y la tristeza, entre la masturbación y la homosexualidad...

Las mujeres sufren esa monstruosa aberración del axioma rutinario. "Querer es esperar." Y aunque es paradójico esperan, quizá porque no saben querer...

¡Esperar! He aquí la tragedia sexual de todos los tiempos. ¡Esperar a tener la casa puesta con cama, mesas, sillas y unos cuadros representando unos mamarrachos religiosos o unos amanerados "bodegones" o paisajes para comenzar seguidamente la dramática fabricación de carne de burdel, cañón, de presidio industrial.

Mujeres parideras, desgñadas y sucias. Arrugas prematuras. Moral antilógica (...)

Y la moral no se rebela. Y el hombre contribuye con su perversidad o inconsciencia a sostenerla en su esclavitud milenaria. Y la mujer subasta su himen, esa membrana antihigiénica y desmoralizadora que, como un sarcasmo, ha sacrificado la vida de infinitas mujeres ¡Camarada! La humanidad sufre. Tú lo sabes. Acaso lo estúpido de este sufrimiento tal lanzó como a mi, como a tantos otros a esa lucha en pos de la emancipación sexual... Y ante nosotros han aparecido, con toda su miseria física y moral que se refleja en la palidez de las vírgenes-locas, del encorvamiento del joven o en la barriga disforme de la mujer paridora.

Estas frases son duras. Tal vez por la sensibilidad. Apasionado por la consecución de la plena libertad sexual... En su triunfo está sintentizado el bienestar de la mujer y el hombre. En el sexualismo revolucionario está la dignificación de los seres, lejos de la tiranía oculta de la actual familia."²³

A aquesta identificació obsessiva entre religió i obscurantisme, ignorància i superstició, els individualistes contraposen la imatge del món clàssic, pagà i racional, escenari predilecte de Han Ryner per desenvolupar les seves narracions de contingut ètic. Així, en el seu discurs, es crea una mena de dualitat maniquea, expressada sovint iconogràficament, entre el món llòbrec, medieval, absolutista i irracional que caracteritza el catolicisme, i la llum, la filosofia, la llibertat, la raó que representa el món de l'antiga Grècia. Els editors d'*Iniciales* intenten il·lustrar aquest antagonisme des de la diferent consideració que mereix l'exhibició dels òrgans sexuals. Si bé el catolicisme tractava d'impedir-la i associava el nu amb el pecat, en el seu idealitzat món grecoromà es retia culte al cos. En aquesta premissa es basaven per defensar la superioritat ètica del nudisme respecte de l'ascetisme corporal d'inspiració cristiana²⁴.

---

²³ Santana Calero, L. "La tragedia de los sexos" *Iniciales*, 8/4, abril 1936, pp. 12-14

²⁴ Hi ha una interessant reflexió de Rafael Pérez-Ledesma sobre aquesta mena de visions dicotòmiques que bé podria aplicar-se a la percepció dels adversaris socials per part de l'anarquisme; Manuel Pérez Ledesma; " 'Ricos y Pobres; Pueblo y Oligarquía; Explotadores y Explotados'. Las imágenes dicotómicas en el siglo XIX español", *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, n. 10, Madrid, 1991, pp. 59-88.

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

"Mientras que en los tiempos más remotos el hombre divinizaba su sexo, en los tiempos modernos, en esos siglos monacales, los órganos generativos hanse llegado a considerar como miembros repugnantes y fueron calificados como instrumentos de pecado. (...)

Las religiones y las morales establecieron su dominio sobre la base de una concepción inferior de la vida sexual que ha repercutido en la existencia entera, haciéndola semejar a la muerte, condenándola a la inmovilidad. (...)

El horror a los órganos sexuales, legalizado y codificado, es el eje alrededor del cual gira toda la civilización contemporánea."²⁵

Amb aquests arguments, no resulta, doncs estrany l'ús i abús del mite de la felicitat del bon salvatge per diferenciar-lo de la neurosi d'un home civilitzat a partir de l'ètica difosa des dels missioners cristians.

Los hombres de las cavernas no gastaban tantos requisitos para unirse. Para ellos la cuestión sexual no existía, y no se preocupaban por pequeñeces como las nuestras. Preferían vivir íntegramente a enfrascarse en discusiones ociosas en pro o en contra de la virginidad, favorables o adversas a la castidad, a la fidelidad y otras entelequias por el estilo. Sus amores estaban exentos de hipocresía. Desconocían el vicio y la virtud. Eran seres felices.²⁶

Aquesta idealització dels homes primitius no resulta estranya en la ideologia política de l'anarquisme. Forma part del naturalisme propi del moviment llibertari i és tothora present a la seva estètica i iconografia²⁷. El que resulta, sens dubte més interessant és la seva idea essencial. Amor i sexe han de ser considerats com a fets naturals, biològics i necessaris, i que en canvi, són frenats, de manera sistemàtica per un conjunt d'obstacles culturals; el culte a la virginitat, la consideració moral del sexe com a tabú o pecat, la institució matrimonial, la monogàmia,... inspirats o dirigits per les forces obscurantistes de la religió o la tradició. I això propicia hipocresia i doble moral, en el sentit que existeix incoherència entre l'obligació pública del respecte als principis socialment acceptats i la realitat de la seva transgressió sistemàtica. I aquesta contradicció és generadora de desequilibris mentals. Es denuncia que els matrimonis –l'accés a una vida sexual estable- atès el caràcter, essencialment econòmic

---

²⁵ Lacaze Duthiers, Gerardo de; "Los prejuicios en materia sexual" *Iniciales*, 4/5, maig 1932, p. 2

²⁶ *Ibid*, p. 2

²⁷ Ja hem comentat abans el capítol dedicat a aquest punt per Álvarez Junco; (1976), pp. 43-64. Pel que fa a la iconografia, Litvak. L.; (1988), recull les referències constants a una mena d'arcàdia on comunitats d'éssers lliures encara no han estat contaminats per la *civilització*. Un altre punt de vista interessant és l'anàlisi realitzat sobre la literatura populari llibertària realitzat per Marisa Siguán Boehmer; (1981), especialment en la classificació dels seus arguments tipus, on, per exemple, els impulsos primitius de l'home han de defensar-se de l'acció reproductora de l'home. Resulta interessant consultar algunes de les trames argumentals descrites en aquest llibre, que encaixen a la perfecció amb aquesta idea

d'aquesta institució, són celebrats a una edat massa tardana, després d'un llarg període de festeig en què, en teoria, tota activitat sexual resulta il·lícita. El costum d'"esperar" a assolir una situació material òptima resulta el principal factor de retard en l'inici del contacte sexual regular, i això, seguint en la línia de la psiquiatria freudiana, representa un factor pertorbador que, segons els col·laboradors de la premsa individualista, provocaria en les dones histerisme, i en els homes l'addicció a la masturbació i el foment de les relacions sexuals amb prostitutes. En segon lloc, la relació monogàmica, basada en la mútua fidelitat -un fet cultural que els col·laboradors de la revista consideren més teòric que pràctic -, representa una limitació opressora de la llibertat individual dels cònjuges. En tercer lloc, i derivat del caràcter patrimonial que manté la família, el culte simbòlic a la virginitat no és més que el precinte que garanteix que la transmissió de l'herència patrimonial recau en l'individu adequat.

Aquesta darrera qüestió, la importància de la fidelitat com a preservadora del patrimoni serà una idea molt arrelada en la consciència social. El matrimoni serà considerat pels individualistes anarquistes com a una institució essencialment burgesa que totes les classes socials tractaran d'emular, i que en la seva opinió, el que es caldria seria superar aquest caràcter patrimonialista de la institució i minar la seva estructura. Per superar aquest model, els col·laboradors d'*Iniciales*, *Ética* o *Al Margen* apostaran per emancipar el sexe del matrimoni. La relació sexual ha d'ésser a una activitat natural i lúdica, una font de plaer, desvinculada de l'economia, la procreació i la moral.

Aquest posicionament, clar i contundent, favorable a emancipar el sexe dels prejudicis, del matrimoni i de la reproducció, els comporta algunes crítiques directes entre sectors aliens a l'individualisme. Tot seguint el substrat neomalthusià, consideraran aquestes dissidències com a fruit del pes de la moral tradicional i les criticaran durament.. Per posar un exemple, a finals de 1934, un grup naturista procedent de Mèxic va protestar contra aquesta permanent campanya en favor dels mitjans contraceptius. Els seus arguments no diferien gaire dels defensats pel naturisme eutrofològic afí a la revista *Pentalfa*. Consideraven que l'ús d'anticonceptius, a més d'anar contra la natura i d'ésser agressius per a l'organisme, representava un atemptat contra la dignitat femenina que posaria les dones a l'alçada de les prostitutes en el sentit que serien utilitzades com a mers instruments de plaer. La resposta que ofereixen els editors de la revista *Iniciales* resulta molt il·lustrativa.

"Leo en INICIALES de enero del pasado año la réplica de una Sociedad naturista mejicana contra los artificios anticoncepcionales, y de la que esta revista se defiende bastante acertadamente. (...) Este grupo de naturistas mejicanos se jacta de limitar su vida sexual a las uniones fecundas (...)

Los preceptores sexuales de la vanguardia anarquista prescriben la abstención y la castidad absolutas fuera del coito fecundo. Y un gran sector anarquista femenino conceptúa la entrega de la hembra al acto sexual como un sacrificio.

Unos y otros pretenden apoyar sus argumentos en principio científicos. Estos naturistas mejicanos que califican de vicio al coito intrascendente, hablan de estados psiquiátricos de locura, de histerismo por el simple uso de unos pesarios. (...) Todo este sector de anarquistas, naturistas... mantenedores de la restricción sexual, deberían leer las vidas de los santos (...)

Estos señores deberían molestarse en hacer un balance, al repasar la prensa diaria, de las causas de los crímenes, locuras, delitos en general y hallarían que casi todas tienen su origen en la represión sexual y los prejuicios contra el sensualismo.

Ni el sexo es vergonzoso ni su satisfacción es vicio. De que el hombre se pueda pasar en algunos casos -no en todos- en una absoluta castidad, no hay derecho a deducir que el placer sexual es un lujo, como pretende un doctor muy jaleado de por aquí²⁸. En este orden de lujos podríamos incluir la mayor parte de nuestras necesidades. (...)

...hoy, que nos sabemos monopolizados por el sexo, que conocemos la trascendencia de su represión, que le elevamos a la categoría de la más noble función fisiológica, que conocemos la eugenesia y las leyes de su herencia, y los procedimientos anticonceptivos, y las técnicas esterilizadoras; y empezamos a paladear a la moral universal, que dignifica el sexo en lugar de denigrarle; hoy que tenemos ya medios suficientes para dignificarnos en una vida integral, la represión sexual ni se concibe, ni tiene justificación.(...)

A mi me chocan esos revolucionarios dados a resolver todas las cuestiones económicas y hasta fisiológicas sobre principios libertarios, y que quedan con la moral más absurda que puede concebirse; con la moral sexual. Esa moral que rodea el sexo de paradojas y a fuerza de restricciones lo convierte en ídolo. Y hablan de las buenas costumbres, y de las ofensas al pudor, y de mujeres deshonradas, y de un cúmulo de sandeces tradicionales ligadas a la concepción del pecado sexual dando una importancia social inconcebible a las cosas del sexo. De aquí a llorar y hacer casi una revolución porque han robado la cruz de Caravaca no hay más que un paso. (...) Mientras no echéis por la borda el lastre de la moral sexual no podéis llamaros revolucionarios."²⁹

Com sembla clar, almenys així ho manifesta Llauradó, per a molts, fins i tot anarquistes, el fet de desvincular sexualitat de reproducció pot resultar massa escandalós i fer sortir a la llum els prejudicis inconscients de persones nominalment conscienciades. De fet, aquest posicionament agressiu palesa el revolucionari dels seus plantejaments. Això pot explicar, d'altra banda, les recances i suspicàcies que els individualistes podien aixecar entre la resta de famílies anarquistes.

Tanmateix, com es pot percebre, topem amb reaccions contràries respecte d'aquestes provocadores idees. Alguns grups vinculats al naturisme mantenen unes concepcions

---

²⁸ Probablement es refereix al doctor Nicolás Capó, director de la revista naturista *Pentalfa*.

ascètiques a l'entorn de la sexualitat, i no resulta fàcil superar determinats prejudicis morals. Mariano Gallardo³⁰, un dels escriptors més destacats i radicalitzats sobre aquesta temàtica publicarà, a *Iniciales*, un article per rebatre les idees tèbies -al seu entendre- sobre sexualitat expressades a la revista naturista *Pentalfa*.

"Eso de que se diga en "Pentalfa", que la libertad sexual, los medios de evitar el embarazo y la libertad del amor son preconizaciones fruto de la sangre morbosa de los carnívoros; que esas teorías "libresonantes" han hecho más daño a los anarquistas y a sus hijos, que las novelas picarescas a los niños; y que el hombre y la mujer sólo deben cohabitar cuando se propongan engendrar un hijo, más que razonamientos científicos de Naturismo racional, me parecen puntos de fe de algún Dogma irracional y nocivo.(...)

No es cierto que quienes preconizamos la libertad sexual seamos seres patológicos contaminados por el morbo; ni que propagar el amor libre surta iguales o peores efectos que sembrar porquerías pornográficas.

Sólo un canalla o un imbécil - cosa que no creo sean el prof. Capo y sus compañeros, que los tengo por personas dignas - es capaz de confundir la libertad con el vicio, la belleza diamantina del amor anárquico, libre, con el estiércol pestífero de los vicios sexuales (...)

La libertad sexual es la satisfacción racional, sin trabas ni limitaciones, de los imperativos sexuales reclamados por el poderoso instinto genésico, que yo llamaría "Instinto de la Especie".³¹

Si els anarquistes individualistes separen l'amor del sexe, caldria aproximar-nos al que pensen del primer. En el pensament anarquista, de la mateixa manera que succeeix en la nostra cultura, la relació sexual no pot considerar-se com a un contacte carnal establert entre dos individus sense cap mena d'afinitat personal. Cal que prèviament, existeixin uns sentiments d'afecte recíprocs. En alguns casos, aquesta mena de relació pot anar al marge de qualsevol contacte sexual. Es tractaria de l'amor platònic, o allò que Han Ryner denominaria; amor filosòfic.

Quina és la idea que l'individualisme manté sobre aquest sentiment aïllat de la relació sexual?. Com sovint passa entre els seus conceptes, permanentment en construcció i revisió, existeix una gran quantitat d'ambigüitats, i una impossibilitat de mostrar una definició clara i

---

²⁹ Llauradó, A.G. "Sobre sensualismo" *Iniciales* 7/6, juliol 1.936, pp. 9-12

³⁰ Mariano Gallardo va ser un escriptor anarquista andalús, col·laborador habitual de les revistes anarquistes -sobretot a *Estudios* i *Iniciales*-, durant els anys trenta. Va publicar també alguns llibres que esmentem a la bibliografia. Tot i no conèixer exactament la seva data de naixement, l'historiador Abel Paz, el qual el va tractar personalment, afirmava que per aquesta època devia d'ésser jove. El mateix Abel Paz va afirmar en una entrevista (16 gener 1999) que, després de la guerra civil es va exiliar a França on va ésser internat en un dels camps de concentració del departament dels Pirineus Orientals. Posteriorment, segons Federico Arcos, (entrevista 10 de gener de 2002) amb qui va mantenir correspondència, es va instal·lar a París, on va col·laborar amb *Tierra y Libertad*, de Tolosa de Llenguadoc fins a la seva mort, a la dècada dels setanta.

³¹Gallardo, Mariano; "Sexualismo y naturismo" *Iniciales* 6/6, juny 1934. p. 10

tancada. Si bé, en principi l'amor, com qualsevol altra construcció intel·lectual abstracta hauria de tenir una consideració nul·la, criticable, com a un absurd artificial, alguns individualistes, en la seva ambigüitat no es poden sostreure a la tradició romàntica i sentimentalista pròpia, també, de l'anarquisme. En alguns casos, pot ser elevat a la màxima categoria i considerat com a un sentiment superior. En altres, és criticat i menyspreat, per ser antinatural, fruit de romanticismes decimonònics i de la sublimació per la frustració sexual. Es pot dir que existeixen tants corrents ideològics al voltant d'aquesta qüestió com individualistes existeixen. En tot cas, podem conèixer les idees de l'escriptor i filòsof més respectat i reconegut a l'hora de parlar d'aquesta mena de sentiment; Han Ryner.

Per al narrador francès, l'amor filosòfic³² seria una relació d'afinitat espiritual entre dues persones, de diferent sexe, basada en l'equitat, la reciprocitat, la tolerància, el respecte mutu, i desposseït de qualsevol sentiment d'exclusivisme. Tot i això, Ryner no nega el doble component de la relació amorosa; el físic i l'espiritual. I el fruit d'aquest amor lliura dues menes de plaer totalment compatibles; un plaer material, l'associat al gaudi sexual, i un plaer intel·lectual, associat a l'afinitat espiritual. De fet, l'amor filosòfic no deixaria d'ésser una fórmula d'amistat elevada a un estadi superior. En aquest sentit, l'individualista respectat per tothom rebutjarà contundentment l'acusació a l'amor platònic d'ésser succedani d'una relació autèntica, amb una càrrega fortament eròtica.

"Muchos opinan que el amor platónico es propio de cretinos y decadentes, que es antinatural, anormal, antifísico.

Que afirmen eso los reaccionarios, los miopes del pensamiento y de la idea, tiene pase, pero que lo hagan los avanzados, me produce casi vergüenza. (...)

No niego que el amor platónico es un poco cerebral, os lo concedo; pero ahora, tened la bondad de explicarme, oh enemigos del platonismo, si mi cerebro es menos natural que mi sexo y por qué las voluptuosidades que descienden de aquél tienen que ser más condenables que las que de éste suben (...)

Vosotros mismos reconocéis que en el amor hay un goce, un placer físico y otro sentimental. Ante esto, pregunto ingenuamente ¿qué nombre le dais al placer cuando solo es sentimental? Permitidme que yo le llame platónico"³³

En tota relació sentimental, l'exclusivisme és percebut com a una anomalia, una reminiscència de la família patrimonialista, un desig sublimat del propietarisme burgès. Tota

---

³² Han Ryner, Ivonne Estassy; *Polémica sobre el casamiento filosófico*. Ed. Somo Barcelona, 1929. El terme *amor filosòfic* està extret d'un article publicat en aquest mateix any; Ryner, Han; "El amor filosófico" *Ética* 23, desembre 1928. p. 1

relació afectiva establerta, bé en una parella, bé en un grup d'afinitat més extens, ha d'ésser despallada de qualsevol sentiment egoista, de qualsevol anhel de possessió i de pertinença. La gelosia i els egoismes, les relacions asimètriques entre individus, no resulten, doncs, tolerables. Els textos individualistes condemnen aquestes actituds convencionament acceptades. I en això, Ryner, continua essent un model de gran influència entre tota la literatura individualista.

"Solo me repugna el amor que se hace exclusivo y celoso, aplastante para el ser amado y feroz contra los extraños"³⁴

"Nuestro amor es demasiado grande para conocer los celos"³⁵

I tota l'hostilitat contra aquests sentiments de possessió, d'exclusivisme, de conservació, tenen el seu contrapunt en l'admiració retuda a aquelles persones que mostren generositat de sentiments davant les infidelitats de les seves parelles. En un context en què les reaccions violentes en cas d'infidelitats són acceptades socialment, s'espera dels anarquistes una actitud ben diferent, allunyada d'aquesta mena de convencions socials o de qualsevol mena d'idea similar a la del guardià de l'honor. Tot aquell militant que mostra una actitud repressora o violenta contra les seves parelles serà durament criticat.. Un dels personatges tipus que descriu Marisa Siguán pel que fa a la literatura anarquista de la *Novela Ideal* és el de l'heroi àcrata, amb superioritat moral respecte dels seus antagonistes, el qual no s'altera en absolut quan és víctima d'una situació d'adulteri³⁶ i sempre expressa una actitud comprensiva i positiva respecte a les persones que l'han enganyat.

Com a mostra, la pedagoga naturista i col·laboradora habitual d'*Ética, Generación Consciente Estudios o Iniciales* Antonia Maymon, descriu una situació que serviria per exemplificar el que es consideraria una actitud positiva i generosa, una idea de superioritat moral basada en la ponderació dels sentiments.

"Un soldado que se dió por muerto en la Gran Guerra y que sólo fue hecho prisionero por los alemanes, se ha encontrado a su vuelta con su mujer casada con otro y madre de dos niños. Calladamente ha desaparecido, enviando a su mujer la siguiente carta y una respetable cantidad de dinero.

---

³³Ryner, Han; "Amor platónico" *Iniciales* 1/8 octubre 1929. pp. 129-130

³⁴*Íbid.*, pp. 130

³⁵Ryner, Han; "El amor filosófico" *Ética* 23, desembre 1928, p. 1

³⁶Siguán, (1981), especialment pp. 106 a 120.

“Querida esposa mía: después de muchos años de ausencia, he venido a interrumpir tu vida. Mi historia ha sido como sigue: en los últimos años de guerra, fui hecho prisionero por los alemanes. Cuando se firmó el armisticio, fui puesto en libertad; logré llegar a Antwrp, donde tomé un barco con destino al Congo. Hice la travesía como camarero. Cuando llegué al punto de destino compré una pequeña parcela de tierra con una relativa cantidad de dinero que llevaba escondido en las botas. Logré ganar algún dinero y entonces regresé para unir mi vida a la tuya.

Te mando el dinero ganado que debes emplear en la educación de tus hijos. Yo ya no tengo derecho a intervenir en tu vida. Por eso te pido que no te acuerdes más de que vive tu primer marido, del cual no volverás a oír en tu vida. Se despide de ti para siempre, tu esposo”.

He aquí un caso de los más significativos en cuestiones amorosas. En tanto unos tienen a la mujer como una esclava o como instrumento de placer, un hombre que de la libertad amorosa y de la maternidad tiene el más alto concepto se aleja para siempre de la mujer amada y le da el dinero ganado con la ilusión de vivir reunidos, para que con él atienda la educación de sus hijos, no considerándose con derecho a estropear y perturbar un hogar en el cual reinaba la felicidad. (...)

El derecho de propiedad que supone la mujer y los hijos en el matrimonio, ha quedado en este caso en el lugar que le corresponde, según las modernas concepciones de estos asuntos; ante la ley, el segundo matrimonio es nulo; ante el sentido común, es el verdadero y sólo podría anularlo la mujer, si su deseo era volver con el primer marido, si ella era feliz y además madre de dos niños, la solución era la dada por ese hombre bueno, que, careciendo de hijos, dedica lo ganado a que la mujer amada eduque los suyos.”³⁷

7.3. El pluralisme amorós

Un dels grans mites anarquistes ha estat el de l'*amor lliure*. I, com tots els mites, el problema rau en calibrar el seu abast, desentrellar el seu significat real. Per als orígens anarquistes, i fins a la primera dècada d'aquest segle, Álvarez Junco³⁸ va tractar d'aclarir aquest concepte i va trobar un contingut més modest de l'existent en la imaginació dels seus adversaris. Sota aquesta denominació han existit una gran varietat de models familiars, sovint incompatibles i contradictoris, encara que, en la major part dels casos acabava reproduint uns

---

³⁷ Maymon, Antonia; "Amor" *Iniciales* 2/4, agost 1930, p. 29

³⁸ Álvarez Junco; (1976), pp. 294- 302

patrons clàssics de famílies nuclears monògames, en situació d'alegalitat, o fins i tot en forma de matrimoni civil.

En contraposició, la influència de l'individualisme francès, especialment l'exercida per Armand o figures com Albert Libertad es deixarà anar sentint en les primeres dècades del segle XX, quan comencin a aparèixer les primeres traduccions del director de *L'En Dehors* - especialment mercè a M. Costa Iscar-. Les concepcions armandianes sobre l'amor lliure i la sexualitat ja han estat descrites, a grans trets, en capítols anteriors. El caràcter iconoclasta del seu pensament impactarà en el món anarquista i causarà polèmica, amb posicionaments favorables o contraris entre els diversos sectors llibertaris. Així, per exemple, les revistes individualistes més estirnerianes -*Ética, Iniciales - Al Margen* l'acolliran amb entusiasme, i molts dels seus col·laboradors, com Mariano Gallardo el tractaran d'emular, i en altres, com *La Revista Blanca*, tot i publicar algunes de les seves col·laboracions, no se l'acabarà d'acceptar. De tota manera, una cosa restarà clara. L'individualista francès serà considerat com al principal teòric de l'amor lliure i la sexualitat anarquista.

Armand fonamentarà part del seu discurs en l'atac al model de família occidental convencional, monogàmica i nuclear. Aquesta crítica, tanmateix, no serà cap novetat en el panorama del pensament anarquista. Tampoc ho serà la defensa de models més flexibles i oberts a la promiscuïtat. Tanmateix, el que marca diferències en el context social i polític del període analitzat serà la intensitat del debat i la quantitat i qualitat de literatura èdrica elaborada a l'entorn d'aquesta qüestió, en el sentit que aquestes noves aportacions permeten codificar, amb major precisió, aquests paradigmes familiars alternatius³⁹.

Armand, a banda de l'expressió reiterada de les seves idees s'havia dedicat a relatar les diverses experiències històriques alternatives a la família tradicional⁴⁰. Ell mateix va participar en algunes experiències de comunes individualistes en què la promiscuïtat sexual, segons confessava el propi autor, era generalitzada, de la mateixa manera que, com hem explicat en capítols anteriors, el director de *L'En Dehors* havia protagonitzat diversos intents de crear una xarxa d'intercanvis sexuals entre afins individualistes⁴¹. Des del seu punt de vista, la família tradicional esdevenia una transposició de la cultura judeo-cristiana, derivada de la família autoritària recollida a la Bíblia. I el món bíblic reflectia i ensalçava una estructura social patriarcal, que necessitava institucions que ajudessin a assegurar l'estabilitat

---

³⁹ Consulteu annexos. Bibliografia; fonts primàries.

⁴⁰ Especialment E Armand; *Historia de las experiencias de vida en común sin estado ni autoridad*. Orto, València 1934. (Existeix una reedició facsímil a Hacer, Barcelona 1982). Textos reelaborats similars a *Libertinaje y prostitución; grandes prostitutas y famosos libertinos: influencia del hecho sexual en la vida política y social del hombre*. Orto, València, s/d. (any 30).

de jerarquies. La família tradicional, per tant, simbolitzava la societat desigualitària a la vida quotidiana, incompatible, per tant, amb l'esperit llibertari i mereixedora de ser destruïda. En segon lloc, el matrimoni, institució monogàmica, basada en la mútua fidelitat, mantenia un caràcter intrínsecament limitador de la llibertat individual, fet que es contradiu amb l'instint natural de cada persona, tendent a la promiscuïtat, segons l'anarquista francès. La fidelitat conjugal, fonament de la família, esdevenia per tant, un element a anul·lar en la relació entre sexes.

Fue preciso que surgiese la dominación cristiana -monoteísta- para que la monogamia apareciese en la sociedad como un ideal religioso y social. (...) una reproducción en miniatura de la comunidad cristiana. (...)

En la sociedad cristiana (...) la mujer y los hijos obedecen al marido como la Iglesia obedece a su jefe espiritual (...) Servidores, sed sumisos a vuestros amos; mujeres someteos a vuestros maridos; niños obedeced ciegamente a vuestros padres. Este es el ideal cristiano (...) cuyos códigos, (...) reflejan esta concepción religiosa de las consecuencias de la unión monógama. (...)

Queda entendido que, para examinar el problema de la monogamia, los individualistas anarquistas se sitúan en un punto de vista completamente distinto del de la sociedad, toda ella saturada de un espíritu judaico-cristiano

Para un conglomerado a base del hecho individual, el acaparamiento o exclusivismo monogámico es un rapto o un robo: *de ningún modo puede ser factor de sociabilidad*. Desde el momento mismo en que uno de los componentes del medio individualista aliene su autonomía sentimental o sexual a uno de sus coasociados, se convierte en un extraño en un tránsito con relación a los otros. (...)

Es innegable que la monogamia tiende constantemente a sacrificar a uno de los elementos de la pareja en aras del otro, ora a la mujer, ora al hombre (...) De manera que los individualistas anarquistas no yerran al sospechar a la monogamia el que implique *abstención, restricción, retroceso y resignación*⁴².

De manera que la monogàmia suposaria un contracte coercitiu que imposaria la restricció sexual als seus cosignants. Armand pot arribar a comprendre que dues persones pactin una relació exclusivista. El que no sembla disposat és a compartir la idea.

En una línia més radical s'expressa Mariano Gallardo. Des de la base ideològica d'Armand, i amb la influència misògina i nihilista de l'escriptor colombià Vargas Vila elabora una crítica destructiva del matrimoni, com a institució i com a concepte. Equipara l'estat matrimonial a la prostitució generalitzada, i la seva celebració ritual com a una fira sexual.

---

⁴¹ Manfredonia, G; (2000), pp. 6-8

⁴² Armand, E.; "Monoandria-monogamia-La pareja"; *Iniciales* 4/7, juliol 1932. pp. 5-7

Aquestes idees es basarien en la desigual condició de sexes que fa que l'home busqui en la institució unes relacions sexuals satisfactòries, amb una dona amb disponibilitat sexual exclusiva, i una criada. Per la seva banda, la dona, amb la seva mentalitat servil i subsidiària cercaria una estabilitat i seguretat econòmica i un home al qual obeir, en el context d'una escala de valors que minimitza el seu rol, i que la fa depenent, tant des del punt de vista econòmic com psicològic. Per tot això, la pròpia cerimònia del matrimoni, segons l'autor, seria comparable a una fira de bestiar, on compradors i venedors tractessin d'associar els seus interessos materials.

El to iconoclasta dels comentaris de Mariano Gallardo vénen a reflectir la coneguda aversió individualista als convencionalismes socials. En aquest sentit, la crítica del matrimoni enllaça amb els postulats clàssics de l'anarquisme sobre la institució, quan aquesta només suposa una comunió d'interessos materials i utilitaristes sense l'existència de sentiments afectius compartits. Per a Gallardo, el matrimoni és un mecanisme en què els implicats s'utilitzen mútuament en benefici propi, en què l'un se n'aprofita de l'altre asimètricament. La cruesa amb què l'escriptor l'ataca pot interpretar-se com a una fórmula global de rebuig vers un sistema basat en la hipocresia en les relacions de parella, sovint molt marcades per les desigualtats; desigualtat mental, material i moral, i especialment la referent en el desigual valor atorgat a la relació sexual entre home i dona.

"Eso es el matrimonio: una feria sexual, en la cual el hombre y la mujer no buscan más que la satisfacción de una necesidad, sin amor y sin atracción mutua, salvo rarísimos casos.

El hombre busca en la feria sexual, la satisfacción de su lujuria de un modo más práctico y barato que recurriendo a las prostitutas. Y la mujer busca en el matrimonio, el buscarse un amo que le asegure el lleno diario del estómago, a cambio de ponerse en posición horizontal cada vez que el marido lo solicite.

El hombre no toma esposa, ni va al casamiento, por amor ni por encegamiento sentimental, sino que adquiere una mujer por la misma razón que compra una vaca o se hace de una cabra: porque necesita acompañarse de animales útiles. (...)

El hombre adquiere una vaca, por ejemplo, para sacarle el pringue trabajando, Adquiere una cabra, para ordeñarla y aprovecharse de su leche. Y adquiere una mujer para darse placer y estrujarla haciéndole hijos.

La mujer se echa marido, para tener un amo que la eche buenos cachos de pan y la convierta en esclava suya, útil para el trabajo y para el catre.

Tan pronto como se realiza "un trato" en la feria sexual, el marido llama a la hembra "mi mujer", y la esposa llama "mi hombre", a su comprador: Cada uno de los dos presume de ser el propietario del otro, el cual es una propiedad (...)

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

En el matrimonio, el hombre adquiere la hembra al por mayor, como los almacenistas adquieren los jamones o el trigo, o los feriantes los burros y las vacas. Y las mujeres se venden de un golpe, de una sola vez.

En cambio, en la prostitución, las mujeres se venden por entregas, a cachos, como las novelas de Luis de Val (...)

La prostitución y el matrimonio son repugnantes: ambas son instituciones sexuales del amor mercantilizado y servil, bestial y despótico.

Tanto la esposa como las prostitutas son despreciables y dignas de compasión y odio. Ambas venden sus caricias al hombre por el percibo de un mendrugo y un plato de desperdicios.

Sólo el amor libre, los besos de amor nacidos del corazón entre hombres y mujeres, es la única realización sexual propia de personas limpias de servilismo y tiranías, de miseria y de embrutecimiento”:⁴³

Una vegada destruïda intel·lectualment la institució matrimonial, cal construir-ne alternatives. Tradicionalment, la denominació *amor lliure* havia servit per combatre la família patriarcal. És clar que aquest sintagma nominal no resultava prou precís per dibuixar una alternativa clara als models convencionals Armand i els seus seguidors intentaran elaborar-les. La teoria de la *camaraderia amorosa* serà la primera modalitat formulada. Segons aquesta idea, una vegada abolida la monogàmia com a factor restrictiu de la llibertat amorosa, seria la lliure concurrència sexual d'homes i dones, sense cap mena de restricció moral, compromís, exclusivitat, fidelitat, ni temporalitat, la que marcaria el camí a seguir. La llibertat individual de mantenir relacions obertament, quan, quant i amb qui es vulgui, dins d'una comunitat on estigui absent tot sentiment de pertinença, seria l'única norma⁴⁴.

És clar que el mateix Armand reconeix les limitacions existents per arribar al seu ideal. Ell mateix ho va comprovar en les seves fracassades experiències a les colònies individualistes⁴⁵. Ignorar el bagatge moral comú d'uns individus marcats pels principis de la societat capitalista, en què la idea de propietat exclusivista representa un dels principals fonaments, i sota l'influx d'una formació moral cristiana, constituïa una seriosa dificultat. La idea d'exclusivitat afectiva estava massa arrelada en les consciències de tothom, i per tant resultava difícil lluitar contra aquesta mena de conviccions. D'altra banda, no es pot obviar la desigualtat de gènere, la qual, en el període analitzat, condicionava o impedia la independència econòmica, psicològica, i per tant, individual de les dones. La possibilitat d'embarassos no desitjats era una qüestió, com hem pogut veure, superable en la teoria, encara

---

⁴³ Gallardo, Mariano; "La feria sexual" *Iniciales* 7/6, juny 1.935. P. 13

⁴⁴ Armand, E. *La camaradería amorosa*. Sarmiento, Buenos Aires, s/d (193?) Fragments recollits a *Individualismo anarquista y camaradería amorosa* DDEE, Barcelona, 2000, pp. 45-59

⁴⁵ Maitron, (1975) Vol I, pp 382-408

que no del tot en la pràctica donat el desigual accés als mitjans contraceptius o les incomoditats del seu ús. Tot plegat esdevenia un conjunt de limitacions, sovint insalvables, per poder posar en pràctica, a gran escala, la seva idea de *camaraderia amorosa*.

Per tant, el que defensa Armand i els seus seguidors espanyols és, amb totes les contradiccions i matisacions que calgui, el de la promiscuïtat sexual, el de l'amor sense exclusivismes ni limitacions, el de l'amor desvinculat del fet material, amb l'afecte -o sense!- com a únic lligam, amor sense adverbis de temps que el condicionin. Tot parafrasejant Oscar Wilde; *l'amor per l'amor*.

Si bé *camaraderia amorosa* seria un concepte referit principalment als intercanvis sexuals que es generen en el context d'un nucli d'afinitat més o menys tancat, -una comunitat o colònia-, més enllà d'aquesta fórmula que s'utilitzaria posteriorment entre bona part del moviment *hippie*, trobaríem la idea de *pluralisme amorós*. A diferència de la primera expressió, centrada en grups concrets i més o menys tancats, el pluralisme actuaria com a una forma de promiscuïtat en xarxes més àmplies o obertes. Per explicar-ho en altres paraules; el pluralisme seria la pràctica generalitzada d'intercanvis sexuals variats i simultanis amb diverses persones no necessàriament properes o vinculades estretament al nucli de pertinença de l'individu. Aquesta expressió, tanmateix, no seria nova. A partir del coneixement de l'individualisme nordamericà, Armand se l'apropia, de la mateixa manera que en fa seu el contingut. Mostra d'això és un vell article de la revista *Free Society*, de Chicago que l'individualista francès recupera, i que serveix d'excel·lent resum per entendre la seva concepció sobre aquesta qüestió⁴⁶. Segons aquest article, del lliurepensador nordamericà F.A. Barnard, es pot aplicar el concepte decimonònic de progrés en les relacions personals. La sexualitat seria precisament un marc de relacions personals en què es podria derivar envers la fraternitat universal que s'esperava, en va, per al segle XX.

¿"(...)Por qué ha de sustraerse el amor a la ley general del progreso? ¿Por qué no ha de someterse a las investigaciones y búsquedas a que se sujetan todos los fenómenos de la vida social?(...)

Transportado a la esfera del amor, el progreso traería como consecuencia la desaparición de las aberraciones que convierten actualmente las relaciones sexuales en una depravación. Aludirse, entre otras, a esa locura que nos induce a aceptar una moral doble, una para exclusivo uso de los hombres, la otra destinada a la mujer; a ese intolerable espionaje que aquellos ejercen sobre ésta; a los celos; a

---

⁴⁶ Armand, en una nota a peu de pàgina, informa als lectors; "Este estudio apareció en "Free Society" de Chicago, fundado en 1897, y que fué uno de los periódicos comunistas anárquicos más vibrantes, más amplios y mejor documentados que han existido. En él se resume el punto de vista que el comunismo anarquista ha

la prostitución dentro y fuera del matrimonio; (...) a la violencia que tan a menudo reemplaza a la voluntad en las relaciones sexuales; a la hipocresía entre amantes; a esa corrupción del cuerpo y del espíritu que es la resultante del silencio tácitamente consentido por todos, acerca de lo que atañe al aspecto físico del amor. Tales cosas deben desaparecer, por medio del progreso que ha de realizarse en las relaciones amorosas; (...) consiste en pasar de la estrechez de las restricciones, de los nudos y de todo cuanto dificulta u obstaculiza las manifestaciones libres y normales de la vida, a un estado de cosas amplio, abierto, ilimitado; en una palabra, a la *pluralidad* que la libertad trae consigo.

Pero, admitida la pluralidad en todo aquello que afecta al amor, ¿cuál sería la consecuencia inmediata? Una evolución en armonía con la complejidad de una vida generalmente progresiva, la desaparición del amor *monógamo* (...)

Supongamos una existencia evolucionada, (...) los males inherentes al amor monógamo habrían desaparecido. Las restricciones que encadenan las emociones amorosas habríanse desvanecido (...) Las ideas de propiedad que desfiguran una relación social tan hermosa, cuando es normal, dejarán el sitio a uniones o cópulas absolutamente voluntarias (...)

En un régimen de amor variado o plural, una mujer podría amar a varios hombres; a éste porque es benévolo y simpático, a aquél porque es un músico notable, y al de más allá porque es un sabio eminente. Estos hombres a su vez, amarían a otras mujeres, las que serían asimismo amadas por otros hombres, y así sucesivamente. De ello resultaría una sociabilidad en la que, gracias a la influencia bienhechora del volumen o de la cantidad del amor, los celos habrían desaparecido totalmente de la faz del globo."⁴⁷

La idea de la naturalitat o la no naturalitat de la promiscüitat entre les persones es decanta, en la majoria de col·laboracions, en la primera opció. La monogàmia, almenys a la teoria, sempre serà tractada com a un indicador de l'escassa evolució de l'individu. En aquest sentit, l'adulteri pot ser digne d'una valoració positiva pel seu valor transgressor contra les normes establertes, com a un atemptat contra un ordre social basat en el sentit de la propietat.

"Yo no concibo el adulterio en el amor, este para mi no existe. Quien busca las caricias que no posee, quien va en pos de satisfacer una necesidad fisiológica, una necesidad tan imprescindible como el comer y el dormir, como otra necesidad cualquiera, no comete adulterio. El adulterio es un eslabón que forma parte de la cadena con que se quiere y se tiene atado el amor.

¡Ay del que se resigna a la fidelidad en el amor!. Este es un sediento que nunca calmará su sed."⁴⁸

Evidentment, un dels principals defensors del *pluralisme amorós* i la promiscüitat sexual serà Mariano Gallardo. L'escriptor, no únicament considerarà com a *naturals* aquestes

---

considerado siempre como un natural derivado de sus doctrinas. Y así fué en todo momento hasta llegar a esa inexplicable regresión, en materia sexual, que trajo a nuestras ideas la Gran Guerra". Ref. nota posterior.

⁴⁷ Barnard, P.A.; "La pluralidad en el amor". *Iniciales* 4/11, noviembre 1932, pp 3-5.

fórmules de relació, sinó que, a més les reivindicarà activament. Com també ve a ser habitual, l'anarcoindividualista espanyol ens sorprendrà amb els seus plantejaments; farà una encesa defensa del *pluralisme amorós* i el considerarà menys depravat que una relació monògama intensament sexual.

"La moral sexual monògama impuesta durante muchos siglos por el cristianismo ha dado por resultado, en los países cristianos, estimar como vicio el pluralismo sexual (...)

Leyendo el otro día, un número atrasado de "*L'en Dehors*", revista francesa de sexualismo, tropecé con la réplica que E. Armand dio a María Lacerda de Moura sobre el pluralismo sexual.

Porque una muchacha afecta a la camaradería amorosa decía que había tenido 300 amantes María Lacerda calificó el caso de "monstruosidad" y degeneración; reprochando a los que practican el comunismo sexual libremente aceptado, el cambiar de amantes como de camisa.

A mi juicio, Armand, contestó debidamente a eso "Reflexionando bien -dice- no veo qué diferencia cuantitativa hay entre una mujer que practica el acto sexual cada semana con el mismo hombre y una mujer que realiza el acto sexual cada semana con un hombre diferente"

Estoy al lado de Armand. Y puestos a considerar que en el acto sexual hay vicio, yo estimo que el hombre que copula 14 veces en la semana con la misma mujer, es más vicioso que el hombre, que copula una vez cada semana con una mujer diferente".⁴⁹

El mateix autor assumeix el seu nihilisme en matèria sexual. Probablement aquest sentiment de negativitat podria ser motivat per la contradicció entre desig i realitat, la discordança entre la utopia sexual anarco-individualista i la prosaica realitat quotidiana. De fet, la retòrica extrema i radical, fins i tot nietzscheana de Gallardo, pot interpretar-se com a mostra de les greus dificultats per posar en pràctica la tesi del *pluralisme amorós*. I el context social i sexual en el qual es genera aquest discurs portaria envers un sentiment de frustració a l'hora de dibuixar un anhelat panorama més lliure i desinhibit. No obstant això, les crides per assolir un utòpic alliberament sexual presenten un aspecte de sublimació freudiana.

"Yo soy nihilista en todos sentidos. También en el sexual. No creo en nada ni en nadie (...). No me vuelco por entero en ninguna fórmula de realización sexual. Las admito todas y no creo en ninguna. ¡Es tan compleja la personalidad humana!...

Defiendo el amor plural porque creo que está más en consonancia con nuestra naturaleza antropológica que el amor único. (...) Estamos tan empachados de tradición y rutina, que hemos perdido la noción natural de la verdadera sexualidad humana. Creemos que lo natural es el amor único, pero no queremos ver que lo contrario es lo verdadero (...)

---

⁴⁸ Miró, M. "Pluralismo amoroso", *Iniciales* 2/3, abril 1930, p. 32

⁴⁹ Gallardo, Mariano; "El amor plural no es vicio" *Iniciales* 7/8, juliol 1935, pp. 6-7

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

Que no haya confusiones: llamo amor plural a la relación erótica poliforme entre todos los individuos que se gusten, con diferencia de la camaradería amorosa, en que el elemento espiritual y la elección psicológica no entran en juego (...)

¿Qué inconvenientes puede tener el amor plural? ¿Es preferible la camaradería amorosa, con miras a hacer más sincera y más amplia la fraternidad y la amistad entre camaradas? ¿Conviene anteponer el placer psico-sexual del amor plural sobre el individuo, a la intensidad de los lazos colectivos de la camaradería amorosa? ¿Cómo practicar amor plural los individuos aislados que no pueden concurrir a los grupos ni a las colonias? (...)

Si esto cristaliza en hechos creo se demostrará que los hombres libres no dejan la revolución sólo para cuando la Humanidad quiera redimirse y libertarse.

No debemos hacer el imbécil voceando por vivir una vida que nadie sabe cuándo los demás estarán en condiciones de vivirla.

Queremos vivir el hoy tan libre e intensamente como podamos, no sea que el mañana venga cuando ya estemos en condiciones de no precisar nada.

Además, que aunque en España o en otra nación de instaure un régimen avanzado, nosotros continuaríamos esperando la revolución. ¡Siempre habrá masa, y la masa nunca dejará de ser una manada de esclavos!"⁵⁰

Després de puntualitzar les diferències que ell arriba a entendre entre aquest concepte elaborat per Armand, i el que ell considera de la relació sexual lliure, llegim el seu pessimisme individualista en el seu concepte de revolució; una societat pot canviar, fer una revolució com la soviètica. Tanmateix un fet així sempre esdevindrà intrínsecament superficial, amb transformacions insubstancials. La revolució clàssica no canvia res. Només les revolucions individuals, les que s'experimenten en la vida quotidiana, destruint les velles convencions a les quals tothom resta lligat, resulten significatives. I en una qüestió tan simbòlica com la sexualitat, i en unes circumstàncies com les que envolta l'autor, això resulta gairebé impossible de portar a la pràctica.

7.4. Neomalthusianisme i eugenisme

En apartats anteriors, hem esmentat la presència del neomalthusianisme en el si, de l'anarquisme de principis del segle XX. Acabada l'experiència de *Salud y Fuerza*, per pressions de les autoritats i dels poders fàctics en el mateix moment de l'esclat de la Gran Guerra, nou anys després, arran de la iniciativa particular d'un nucli d'Alcoi, es reprendrà l'esforç per difondre i debatre les tesis neomalthusianes.

El 1923, quan comença la dictadura de Primo de Rivera, una revista anarcosindicalista, *Redención*, inicia la publicació d'un suplement neomalthusià, amb el significatiu títol de *Generación Consciente*, nom d'una destacada revista neomalthusiana francesa dirigida per Eugène Humbert. La iniciativa, que corresponia essencialment a J. Juan Pastor i al Dr. Isaac Puente, vinculats al naturisme, va encetar-se amb una reedició del pamflet de Luis Bulffi, *Huelga de Ventres*⁵¹.

La nova revista, que no triga a emancipar-se de *Redención*, i a acumular un bon nombre de lectors, es reivindicava com a continuadora de la barcelonina *Salud y Fuerza*. Com a mostra, reproduïen alguns articles de la que consideraven la seva predecessora. Tanmateix, les circumstàncies tampoc no resultaven propícies. L'acció de la censura, en un context de suspensió de garanties constitucionals, marcava de molt a prop totes les publicacions sospitoses de ser properes al moviment anarquista i prohibia explícitament la propaganda favorable al control de la natalitat. Els editors, doncs, especialment en els primers anys del nou règim, tractaven d'enfocar o amagar el seu discurs neomalthusià vers la prevenció de les malalties sexuals, de malformacions o disminucions en el procés biològic de la reproducció, o a fer campanyes contra els factors disgènics com l'alcohol o el tabac. Una altra fórmula de poder esquivar l'acció del censor era la distribució de fulls annexos a la revista, sense formar-ne part, en els quals es publicitaven mètodes de prevenció d'embarassos⁵².

Paral·lelament es va iniciar una activitat editora en què, a banda del conegut títol de Bulffi, es traduïen llibres, especialment del francès, sobre aspectes relacionats amb la sexualitat o l'educació sexual⁵³. Posteriorment, aquesta activitat seria de gran transcendència i s'acumularia un fons editorial de diversos centenars de llibres, alguns dels quals de gran èxit.

---

⁵⁰ Gallardo, Mariano "Llamamiento"; *Iniciales* 8/5; maig 1936, pp. 12 -14

⁵¹ Navarro Moneris, J. (1988)

⁵² Masjuan, (2000), pp. 380-381

⁵³ A banda d la reedició del ja esmentat de Bulffi, *Huelga de Ventres* (1923 i 1930) trobarem, entre molts d'altres; Devaldès, M.; *La maternidad consciente* (1929) i *Papel de la mujer en el mejoramiento de la raza* (1930); Hardy, G.; *Medios para evitar el embarazo* (1932) i *El exceso de población y el problema sexual* (1933); Huerta, L; *Eugénica* (1930) Marestan; J.; *La educación sexual* (1930); Remartínez, R.; *La Calipedia (Sobre el*

Ética, el 1927 i la seva continuadora *Iniciales*, el 1929 s'afegirien a la difusió del discurs neomalthusià i eugenèsic des de Barcelona, paral·lelament al canvi de capçalera que el 1928, per pressió de la censura, va suposar la desaparició de l'explícita denominació *Generación Consciente* per la més innòcua d'*Estudios*. Malgrat aquests canvis, i el poliedrisme de les opinions dels seus col·laboradors, podem parlar d'un acord generalitzat entre aquestes publicacions periòdiques de reivindicar neomalthusianisme i eugenisme com a principis irrenunciables, que en el cas de les revistes individualistes barcelonines, esdevindrà element inherent al discurs individualista.

Entre els col·laboradors assidus d'aquests òrgans trobarem Jeanne Humbert, dona d'Eugène Humbert, estret col·laborador de Paul Robin⁵⁴, Gabriel Hardy i Mary Stopes, destacats neomalthusians britànics, a banda d'anarquistes i individualistes, coneguts partidaris d'aquestes tesis, com S. Fauré o E. Armand.

Si bé entre tot aquest conjunt de publicacions el seu públic accepta majoritàriament el discurs neomalthusià, no passarà el mateix amb la qüestió èticament més controvertida de l'eugenèsia. Per a Eduard Masjuan, que l'analitza a la ja esmentada obra *La ecología humana en el anarquismo ibérico*, l'eugenisme present i divulgat entre els medis anarquistes era molt diferent al que es venia aplicant en alguns països, amb criteris ètics més que discutibles. Recordem que, des de finals del segle XIX, l'eugenisme serà una tendència acadèmica en el camp de la biologia, i en alguns casos, lligat a la renovació de la criminologia que arribarà a influir en les esferes de poder. Així, alguns governs, influïts per un cert darwinisme social, assumiran els principis racials de l'eugenisme i els començaran a aplicar de forma similar als mecanismes emprats en la selecció artificial dels animals⁵⁵.

Al llarg dels anys vint i trenta, a alguns estats d'Amèrica del Nord, a Suècia, Austràlia, i sobretot l'Alemanya posterior a 1933 es van engegar algunes campanyes d'esterilitzacions, més o menys voluntàries o forçoses. La temptació, per part d'alguns governs, d'eliminar individus o grups considerats com a inferiors o perillosos, en un context cultural en què el racisme s'acceptava amb una considerable naturalitat, i enmig de la generalització d'un sentiment de decadència, era irresistible. L'esterilització d'aborígens, malalts i deficients

---

arte de concebir hijos sanos y bellos. (1936); Robin, P; *Generación voluntaria* (1932); Stopes, M.; *Contracepción* (1930); Sutor, F.; *Generación Consciente*, (1930). Un índex més extens a Navarro (1997), pp. 250-251

⁵⁴ Jeanne Humbert; *Eugène Humbert. La vie et l'œuvre d'un néo-malthusien*. La Grande Reforme. París, 1947. Navarro (1997), p. 89 esmenta, a més que l'IISG d'Amsterdam conserva els arxius personals de la família Humbert, en els quals hi ha una gran quantitat de dades sobre el moviment neomalthusià.

⁵⁵ Sobre aquesta qüestió; Enric Ucelay da Cal; "The influence of animal breeding on political racism"; *History of European Ideas*. Vol. 15, Núm. 4 6. 1992, pp. 717-725.

mentals, o de membres de determinades ètnies marginades, esdevenia la conseqüència lògica d'una qüestió que de seguida provocarà un gran debat ètic.

Segons Masjuan, tot citant Félix Martí Ibáñez, l'eugenisme anarquista, a diferència de l'acadèmic, no apostaria per la restricció, sinó que el consideraria com a la via per la qual es pot aconseguir una bona procreació, una millora progressiva i un perfeccionament integral de tots els individus

"El neomalthusianismo ha destruído al malthusianismo y la Eugenesia proporciona a todo el mundo los recursos para usar libremente de su sexo, en condiciones tales que no resulte de él el prejuicio alguno para los amantes, y para hacerlo de la base de que no debe tenerse en cuenta el estado civil ni religioso de los amantes, debiendo ponerse a su disposición todos los recursos anticoncepcionales sin condición alguna, puesto que las relaciones sexuales no pueden ser consideradas como puestas fatalmente al servicio de la procreación, sino como un medio que se justifica a sí mismo como tal (...)"⁵⁶

És a dir, que en aquest cas, Masjuan consideraria que l'eugenisme anarquista tindria quatre components - biològic, mèdic, sociològic i de pedagogia sexual - que el separarien de l'acadèmic, exclusivament mèdic, en el sentit que l'objectiu d'aquest darrer seria neutralitzar les patologies físiques i mentals, i que en tot cas, incorporarien un discurs socialista, en el sentit que consideraria un dels principals factors disgènics les condicions de vida i treball del proletariat.⁵⁷

Aquest darrer element, el de pedagogia sexual, esdevindria, al nostre entendre, el factor clau. Almenys així ho entenia Félix Martí Ibáñez quan va redactar els principis de la *Associació d'Idealistes Pràctics*, un grup de discussió juvenil naturista i lliurepensador, a Barcelona, el 1935. Per al metge sexòleg, l'ideal eugènic esdevenia una ciència que podia servir per establir una nova moral sexual que en la transformació revolucionària de la societat, acabaria amb la hipocresia i incomunicació entre homes i dones, i crearia una nova moral, acompanyada d'un marc social més just i equitatiu⁵⁸. De manera similar, encara que en la dècada anterior, l'associació *Amics del Sol*, del barceloní barri del Clot utilitzava el discurs eugènic per plantejar, com a objectiu final, el perfeccionament de l'individu.⁵⁹

Tanmateix, una observació més detallada, sense pretendre qüestionar les afirmacions de Masjuan, permetrien adonar-nos d'alguns matisos. És evident que l'eugenisme anarquista

---

⁵⁶ Martí Ibáñez, esmentat a Masjuan, (2000), p. 421

⁵⁷ Masjuan, (2000), p. 421

⁵⁸ *Íbid*, p. 425

⁵⁹ *Íbid*, p. 427

no pot ser equiparable al que aplicaven alguns estats, del qual s'expressen abastament recels. Tanmateix, les revistes anarquistes i individualistes expressen un ampli ventall d'opinions on podem trobar de tot, des d'enceses reivindicacions fins a crítiques ferotges a les esterilitzacions. Sí es pot constatar un cert punt d'inflexió, un abans i un després en les opinions, just a partir de la proclamació de les Lleis eugèniques de Nüremberg a Alemanya, pocs mesos després que Hitler hagués arribat al poder

Malgrat aquestes diferències, hi haurà una acord general entre els medis individualistes anarquistes a l'hora de valorar diversos elements ideològics. El primer i fonamental serà el de la *generació conscient*. Per comprendre'l millor, hauríem de pensar en una lectura inversa. La *generació inconscient*, indiscriminada, sense mitjans materials ni intel·lectuals per controlar la fertilitat, serà durament criticada. Es presentarà com a sinònim de primitivisme, de degeneració física i mental. Les imatges de famílies prolífiques seran associades indefectiblement al lumpenproletariat, a individus que no disposaran ni dels mitjans ni de la voluntat d'oferir una atenció adient a la seva descendència. Gana, misèria, malaltia, mort. Així és presentat tot aquell qui no segueix els consells en matèria de reproducció de la revista.

El següent element té a veure amb el paper assignat a la dona en aquesta qüestió. L'adaptació individualista del discurs neomalthusià la feia propietària del seu propi cos, fet que li negava l'estat o la religió. La maternitat conscient implicava la sobirania femenina a l'hora de decidir amb qui, quan, i quants fills volia engendrar. La procreació voluntària esdevenia una condició necessària perquè les noves generacions posseïssin una doble virtut imprescindible per a la revolució; una bona condició física i una millor condició moral i cultural.

Aquestes serien les idees que expressaria Jeanne Humbert, companya del neomalthusià francès Eugène Humbert. Des d'un discurs positiu sobre la maternitat, -tot i que amb una crítica explícita a les dones que voluntàriament renunciessin a tenir fills - reclamaria un canvi radical en la situació i percepció d'aquesta funció.

"No obstante, la mujer que por varias razones imperiosas -misericordia, enfermedad, deshonor, abandono- rehúsa a la maternidad, siendo solamente lamentable cuando lo hace por otros motivos, como de estética, conveniencias mundanas o de egoísmo estrecho. La mujer incompleta, voluntariamente o no, no es más que una realización incompleta y el amor más pasional, como todos los otros sentimientos, no pueden igualar al amor maternal, el sólo puro y durable.

Por esto la maternidad deberá considerarse, en una sociedad bien organizada, como una función social, y en todos los casos, altamente honorable ¿Qué puede haber más feroz y más bestial que el oprobio de que son víctimas las desgraciadas jóvenes madres?

La Iglesia, santificando la virginidad, ha injuriado gravemente a la naturaleza y a la raza (...) En vez de considerar a la maternidad como un penoso “deber” sería más justo considerarlo como un “derecho” razonado (...)

Además la mujer consciente del papel sublime para el cual la ha dotado la naturaleza, se revela contra esta esclavitud que la asemeja al ganado. Solo ella es juez y dueña del suceso más grande de su vida y, por mucho que desee ser madre, no quiere comprometer, por esto, hasta la vida de su hijo. No es convirtiéndose en hembra inconsciente, en indigna ponedora, como la mujer desempeñara su función de generatriz, sino siendo verdaderamente humana, dotada de razón, de sensibilidad y de afección y cuidando de llevar su noble tarea a bien, sabiendo escoger, no solamente el padre del hijo en cual piensa antes de concebirlo, sino también el momento favorable a la buena evolución del germen humano. Cuando el cuerpo de la mujer esté sano, su corazón quieto, y su hogar dichoso, será cuando ella pensará en dar satisfacción a su deseo de maternidad (...)

Al contrario de nuestros adversarios, que nos tratan de “despobladores sistemáticos”, nosotros ensayamos poblar inteligentemente y, por tanto, más aprovechable para la sociedad. Porque amamos a los hijos -no como egoístas o aprovechadores- es por lo que queremos que nazcan mejores, física y moralmente. (...)

Los padres que procrean sin percatarse de todos sus verdaderos deberes no son dignos de su misión

Los partidarios de la superpoblación -¡actualmente ya se ve a dónde nos conduce el excesivo aumento de seres humanos!- que se eximen totalmente del deber elemental de asegurar, en primer término, a la madre obrera de la vida, la existencia apacible y confortable precisa, una buena gestación, y en cambio exigen de ella un aumento de reproducción bastante elevado, me parecen bastante delincuentes o atacados de una ceguera incurable”.⁶⁰

Entre el moviment anarquista individualista existia la creença, compartida per altres grups, que la reproducció descontrolada, especialment en l'insà ambient de les ciutats industrialitzades, provocava una degeneració creixent, una minva constant en la qualitat física i intel·lectual del proletariat. És aquesta una idea amb molts adeptes arreu de les societats industrialitzades, i es basava més en el coneixement empíric que des del camp científic. La iconografia suburbial, amb prolífiques famílies pertanyents al lumpenproletariat esdevenen la imatge tòpica que defineix l'objecte a canviar mitjançant l'aplicació de l'eugenesia. Vet aquí una mostra;

---

⁶⁰ Humbert, Juana; "Maternidad consciente", *Iniciales* 4/5, abril 1933, pp. 2 i 15.

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

"Un día le ocurrió al sabio misántropo visitar un pueblecillo inmediato, (...) cuando entró, lo primero que vio fue el cuadro que formaban unos niños sucios y harapientos de rostros tétricos y macilentos que chillaban mucho y gritaban maldiciones, hiriendo los oídos de un modo doloroso. Más adelante lo mismo: niños que reñían, ahítos de miseria, de malignidad y odio. Luego dio con una multitud asquerosa de hombres que miraban a sus hijos, aquellos pobres niños que debían vivir siempre enfermizos (...) antes de irse, paróse ante un grupo de mujeres que estaban amamantando a unos pequeñuelos que parecían estar muertos (...)

-¡Oh! ¡Ignorancia! -gritó el sabio. Angelitos monstruosos, víctimas de madres execrables (...) ¡Qué vergüenza! Esas madres, por un placer bestial sólo han creado vicio, odio y maldad en sus hijos. Que no hablen de respeto porque serán siempre irrespetables. (...) Apartaos, ¡oh pseudo madres!, apartaos. Vuestros hijos serán siempre rastreros. No vivirán bien ni un instante. Pues nacieron para poblar el vacío del abismo de la muerte. Vuestros hijos sonrín sin candor. No creéis más vidas así, madres ignaras. Apartaos, no sembréis más la enfermedad y el horror. Yo os desprecio. Sois impuras (...)"⁶¹

Aquest fragment pot donar una idea de la percepció del problema de la *generació inconscient* per part d'individualistes conscienciats. Expressa i resumeix el sentiment de rebuig per tota aquella gran massa proletaritzada que arriba al medi urbà i ha d'ocupar els llocs pitjor considerats i remunerats, i amb greus dificultats d'adaptació a una nova cultura ciutadana. Ja sigui des de narracions més o menys literàries, ja sigui des d'editorials, articles d'opinió o científics, amb un to gairebé milenarista, es persisteix en la crítica furibunda dels principis natalistes reclamats des del púlpit o des de les polítiques públiques;

"¿Y es que lo que hace la humanidad para ponerse en condiciones racionales para engendrar una generación consciente que lleve en sí el germen de la salud, de la bondad y de la sabiduría? (...) fuera de unos pocos humanos poseídos de una inquebrantable voluntad y que por encima de todos los vicios y todas las debilidades hacen prevalecer la razón, los demás, lo único que hacen es revolcarse en el fango de las pasiones derrochando su espíritu, para más tarde, en momentos de lujuria y de locura engendrar un ser, que al venir al mundo llevará en sí, el peso insoportable del dolor, que le hará de su vida una tempestad, que le azotará bárbaramente hasta que un día destrozado su cuerpo y muerto su espíritu, encontrará en la muerte su liberación. (...)"

"¡Oh! esto es criminal en todos estos seres sin dignidad, sin conocimientos que se prestan a todas las bajezas y a todas las injusticias; pero ¡oh! pero aun es cien veces más criminal para aquellos seres que llevan desde su nacimiento el germen de un vicio y después por ignorancia de los padres son colocados en un ambiente propicio para su desarrollo, llegando este vicio por el agotamiento nervioso a apoderarse del individuo tiranizándolo cruelmente. Y si entonces recobra la razón siente un profundo dolor al ver que mientras su razón le dice, que tiene que ser puro, que tiene que ser voluntarioso y libre,

---

⁶¹ Corazón de Lirio; "El misántropo". *Ética*, 24., gener 1929, p. 39

la bestia creada por la lujuria criminal de sus padres y alimentada por esta falsa civilización, le arrastran con una fuerza invencible, hacia el vicio (...)."62

De la mateixa manera, en un context històric caracteritzat per la crisi del 29, la qual suposa un extraordinari increment de la desocupació, s'insisteix en l'argument moral de regular conscientment la descendència, per evitar un excés de nombre que agreugi la divisió de la riquesa i estengui la multiplicació de la misèria.

"¡Parejas proletarias! Si, en toda la tierra existen infinidad de seres, cada día, en aumento, cada día en paro forzoso, que no tienen que llevarse la boca, que han de roerse los puños de hambre; si cada día son más numerosos los niños que miserablemente vegetan en el arroyo, pasando hambre y sin escuela, ¿por qué seguís pariendo hijos? Cometéis un crimen al traer al mundo un hijo -que no os ha pedido nacer- para que sufra las calamidades inherentes a la miseria.

¡Madres proletarias! No parid más hijos para la guerra, para la explotación, para el hospital, para el hambre, en una palabra, para el DOLOR. Si estáis en condiciones económicas y de salud para tener un hijo sano, educarlo y alimentarlo bien, tenedlo; pero que vuestro vientre no se abra para arrojar inocentes criaturas sobre un mundo hecho miserable por la ignorancia de unos y la maldad de otros"63.

Des de les revistes influïdes pel neomalthusianisme, especialment *Iniciales*, es reitera la idea que el proletariat s'ha de reforçar tant des d'un punt de vista físic com intel·lectual. Així es podrà engendrar una nova generació de fills forts i educats, amb capacitat de combatre amb èxit la societat de classes. L'acceptació i el seguiment de les pràctiques eugèniques, s'esdevenen, doncs, una condició necessària per a l'èxit de la revolució. No sense una càrrega ideològica darwinista, es considera que només els membres d'una classe proletària forta poden lluitar, en bones condicions, contra una burgesia, que si bé és presentada iconogràficament com a decadent, és posseïdora d'una condició física, i sobretot una formació educativa que els permet dominar la classe obrera.

"¡Parejas proletarias! no arrojad más criaturas miserables sobre el mundo. Luchad más bien por mejorar vuestro estado económico y vuestra salud (...)

Excepto en caso de enfermedad incurable no pretendemos la supresión de nacimientos proletarios, sino su limitación, la limitación que cada pareja precise para criar hijos sin penurias económicas, con salud, con instrucción y con educación. De ninguna manera pretendemos que solo procreen los burgueses, que solo los vientres de la infamia se abran para arrojar al mundo probables

---

⁶² Belda, Agustín; "Generación Consciente". *Ética*, 11, novembre 1927. p. 25

⁶³ Redacció; "Quicio" *Iniciales* 4/12, desembre 1932, p. 1

canallas o tiranos, sino que haya pocos niños sanos e instruidos, en vez de muchos enfermos o analfabetos. Es preferible la calidad a la cantidad.

Para conseguir una humanidad más fuerte y más libre, ninguna pareja, antes de procrear, debe ignorar las medidas eugénicas ni los medios científicos no perjudiciales para evitar el embarazo no deseado."⁶⁴

Aquest missatge en clau positiva, no està exempt, en canvi, d'una virulenta censura contra aquells que es reproduïen sense control. És probable que sentiments de menyspreu tan viscerals puguin estar motivats per la percepció directa d'una realitat desagradable. Des del context d'una època en què existeix un important èxode rural, en què milers de camperols amb les seves tradicions culturals i patrons de reproducció propis tracten d'instal·lar-se a les grans ciutats, resultava evident que es devien produir importants xocs culturals. Les obres motivades per l'Exposició Universal de Barcelona el 1929 poden servir de marc per aquest procés i conflicte ideològic. L'observació d'aquells prolífics immigrants, als ulls d'uns polititzats anarquistes, partidaris del neomalthusianisme, devia provocar reaccions de rebuig.

"Unos criminales son los padres de todos esos niños que, mugrientos y famélicos, pululan por el arroyo. Y unos criminales son también los padres de todas esas criaturas escrofulosas, de todos esos detritus humanos lanzados a las casas de anormales o que arrastran su cuerpo maltrecho, miserable, por las calles. Criminales, tal vez por ignorantes, pero criminales al fin."⁶⁵

Similars plantejaments trobaríem en Maria Huot, en un text posteriorment recollit i editat com a opuscle a les edicions d'*Iniciales. Procreación y paro forzoso* seria l'adaptació de la teoria neomalthusiana a una conjuntura econòmica depressiva, la propiciada per la crisi econòmica posterior al *crash* d'octubre de 1929, amb la greu conseqüència de la generació d'una desocupació de llarga durada. Segons l'autora, la reproducció dels pobres només beneficia als rics perquè, d'aquesta manera, poden disposar permanentment d'un excedent d'oferta de mà d'obra, per poder imposar condicions de treball i remuneracions favorables als seus interessos. A més, en cas de conflicte d'interesos internacionals, resulta molt útil. disposar d'abundosa carn de canó. L'ombra de la gran guerra i l'onada pacifista posterior planava poderosament en el pensament anarquista. Huot veu l'atac a les tesis malthusianes, per part de l'església, el nacionalisme i els defensors del capitalisme, com a un acte de doble

---

⁶⁴ *Íbid.*

⁶⁵ *Íbid.*

moral, un exercici d'alta hipocresia. En la seva opinió, el control de la natalitat, esdevé doncs, una arma revolucionària perquè podria aconseguir anivellar els desequilibris socials.

"Concibo también que los burgueses combatan a este teorizante que vino a socavar los cimientos de su riqueza [es refereix a Malthus]. Aun cuando la burguesía practique las teorías mallthusianas de alcoba para dentro, no quiere que tal costumbre sea adoptada por el proletariado, que proporciona siervos a la gleba e ilotas al capital.

El capitalismo se da perfecta cuenta de que la esterilidad del pueblo acarrearía precipitadamente el alza de los salarios, disminuiría el lujo, nivela las posiciones y obligaría muy pronto a los poseedores de capital a vivir como artesanos y no ya como parásitos."⁶⁶

El neomalthusianisme d *Iniciales*, així com el d'*Estudios* o *Al Margen* és adaptat a les idees anarquistes, i per tant, crític amb un Malthus que no qüestionava l'ordre social, en el sentit només admetia els perills que podia ocasionar la sobre població i que proposava l'abstenció sexual com a mitjà per reduir la fertilitat. És en aquesta sentit que cal entendre l'aliniament de la revista amb els postulats de la neomalthusiana *Lliga per a la Reforma Sexual*. La redacció de la revista *Iniciales*, al carrer Premià de Barcelona, servia com a seu de la secció espanyola. Així, la revista informará puntualment de les seves activitats i congressos i farà publicitat de les seves idees. Els principis que inspiren la *Lliga* queden recollits als estatuts. I aquests principis que resumeixen les idees fonamentals dels anarcoindividualistes sobre la sexualitat, són recollits decàleg que reproduirà en diverses ocasions⁶⁷.

- “1. -Igualdad política económica y sexual de los hombres y las mujeres.
2. -Emancipación del matrimonio, especialmente del divorcio, de las reglas tiránicas de la Iglesia y del Estado.
3. -Control de la concepción de tal forma que la procreación sea consentida deliberadamente y con un sentido exacto de las responsabilidades.
4. -Mejoramiento de la raza por la aplicación de los métodos eugénicos y de la puericultura.
5. -Protección a las jóvenes madres y a los hijos ilegítimos.
6. -Conducción humana y racional de los anormales sexuales -hombres y mujeres- los fetichistas, los exhibicionistas, etc.
7. -Prevención de la prostitución y de las enfermedades venéreas.

---

⁶⁶ Huot, Maria; "Procreación y paro forzoso". *Iniciales* 4/2, febrer 1932, pp. 7 a 10

⁶⁷ A *Iniciales* 2/5, corresponent a desembre de 1930 i a 4/10, corresponent a octubre de 1932. Així mateix, es fan ressò dels problemes legals amb que l'esmentada associació ha de fer front, i en algun cas, a renunciar a establir les seves reunions periòdiques.

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

8. -Incorporación de las turbaciones debidas a la impulsión sexual a la clase de fenómenos de orden patológico, y no considerarlas, como se viene haciendo, como a los crímenes, a los vicios o a los pecados.

9. - Sólo podrán ser considerados como criminales los actos sexuales que atenten contra la libertad o los derechos de otro. Las relaciones sexuales entre adultos responsables y consentidas mutuamente, deben ser respetadas como si fuesen actos privados que no obligan más que a sus personas.

10. - Educación sexual sistemática, en el sentido de la más amplia libertad y del respeto de sí y de otro."⁶⁸

La gran defensora de les tesis eugèniques, a nivell internacional, la Dra. Mary Stopes intervindria també en la formació del discurs mercè a la participació en la revista individualista *Iniciales*. Des de les seves pàgines criticaria les polítiques natalistes que practiquen alguns estats europeus i associaria la idea de control de la natalitat amb civilització. A més de repetir les conegudes argumentacions sobre les equivalències entre fertilitat i necessitat material; *a major nombre de fills, més pobresa*, creu urgent que la medicina oficial faci una aposta valenta per tal que investigui, difongui, i defensi els mitjans contraceptius. Al final, la seva defensa radical de l'eugenisme, en referència a aquesta pretesa *degeneració creixent de la raça* fa que arribi a afirmar que, *el mundo ha de tener más miedo a la cigüeña que del águila o del buitre*.⁶⁹

Com hem comentat abans, la percepció sobre neomalthusianisme i eugènica varia a mesura que passen els anys. A finals de la dècada dels vint i a principis dels trenta resulta més habitual trobar enceses defenses de l'esterilització com a sistema eugènic que amb posterioritat a les lleis de Nüremberg. El llenguatge utilitzat, amb termes com *degenerats*, mostra que serà precisament aquesta l'època en què l'anarquisme participa més d'un eugenisme radical, de vegades difícil de diferenciar de l'acadèmic. L'individualista francès Manuel Devaldès s'expressarà així;

"La ausencia, en los tiempos pasados, de una eugénica inexistente (...) dado la ignorancia en que se encontraban los individuos respecto al mecanismo de la herencia, y la insignificancia de la eugénica aplicada hoy relativamente (...), han acarreado la existencia actual en el mundo de una cantidad de degenerados físicos y mentales (...) Además, el sostenimiento necesario por la colectividad de una parte de estos degenerados representa una carga sobre el trabajo y un perjuicio para la población

---

⁶⁸ Redacció; "Noticias y datos" *Iniciales* 4/10, octubre 1932. p. 12

válida y normal. (...) Lo peor es que estos degenerados, que no han perdido el poder de engendrar, se reproducen, cuando están en libertad, con una rapidez extraordinaria, transmitiendo sus taras a su descendencia (...) Estos subhumanos son sordos para toda palabra de ideal. Son el excremento de la sociedad. (...) Indiferentes a su propia suerte, sabiendo perfectamente que ya no pueden caer más bajo, que han alcanzado el fondo del maëlstrom (vorágine) social y que la caridad pública y su resto de industria mendicante bastará para cubrir sus necesidades y las de su familia, se preocupan poco del número y cualidad de su progenie y del porvenir que les está reservado. Y, como dice el otro, "sólo tienen eso para divertirse" (...)

Por penoso que esto pueda parecer al amante de la libertad individual, es necesario reconocer que tales individuos deben a veces ser separados del resto de la sociedad y que deberían ser esterilizados al dejarles en libertad. (...) Cuando no es posible el internado, la esterilización es el medio más eficaz para purgar al mundo de estas escorias. Es también practicada en los citados Estados [es refereix a alguns dels estats dels USA], pero en proporción muy restringida, tímidamente. La esterilización, después de haber sido aplicada grandemente durante cierto período, se convertiría por efecto acumulativo de sus resultados al correr del tiempo en menos necesaria cada día, a condición de que se ejerciera al mismo tiempo una debida educación sexual integral, es decir, que comprendiera también el eugenismo, y se divulgara en todo el medio social, que se emprendiera una lucha seria contra el alcoholismo, las enfermedades venéreas y demás fuentes de herencia mórbida"⁷⁰.

Aquest, de tota manera, resulta un posicionament extrem que no representa l'opinió general expressada a les publicacions individualistes. La qüestió de l'esterilització no tornarà a comptar amb defenses tan radicals, i les recances ètiques, a l'hora de tractar-les seran moltes. Els anarco-individualistes semblen d'acord amb l'objectiu dels ideals eugènics, no pas amb els mètodes. Editors i col·laboradors a d'*Iniciales* discreparien de Devaldès. La llibertat individual no pot ser limitada ni sacrificada per cap ideal absolut, per atractiu que sigui. Lleis obligatòries que coartin la llibertat individual aniran en contra dels seus principis. Només la conscienciació davant del problema, l'educació, l'autoaprenentatge, tenen la capacitat, al seu entendre, de transformar la societat i la condició física i intel·lectual dels seus components. A tall d'exemple, la col·laboradora Maria Burle no acceptaria els certificats d'idoneïtat eugènica dels quals es parla -i s'aplicarà a l'Alemanya nazi-, per permetre que un home i una dona puguin contraure matrimoni.

"¿Certificado prenupcial? ¡No! No queremos que se remache, con nuevas aportaciones, la terrible y formidable cadena que nos esforzamos en romper desde mucho tiempo: la esclavitud sexual.

---

⁶⁹ Stopes, Dra. M. "Probar la anticoncepción es una necesidad urgente (I i II), *Iniciales* 5/6 -5/7, juny i juliol de 1933.pp. 10-11, i 13

⁷⁰ Devaldés, Manuel; "La esterilización" *Ética* 24, gener 1929, pp. 20-21

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

Y es que nosotros creemos firmemente que existen medios de salvaguardar y mejorar la raza sin disminuir la libertad del individuo. Somos partidarios de la siguiente fórmula; hay que obtener una raza fuerte y libre, pero no por medio de leyes obligatorias y restrictivas, sino por medio de la libertad, el bienestar y la instrucción⁷¹.

La constatació que a molts estats recorrien a les esterilitzacions com a mètodes eugènics, i sobretot l'impacte de les lleis de Nüremberg aplicades a Alemanya poques setmanes després d'haver arribat Hitler al poder va propiciar, entre molts col·laboradors de la premsa individualista a replantejar-se les seves opinions. Si bé molts estaven d'acord, com hem dit, d'aconseguir una societat en què es limités o eliminés tota malaltia hereditària, tot defecte genètic, la pràctica de mesures eugèniques tan radicals i restrictives els semblava una aberració ètica. L'aplicació generalitzada de tècniques biològico-genètiques concebudes per a la selecció de plantes i animals, en la reproducció humana resultava incompatible amb el conjunt del seu pensament. Esdevenia un exemple de com la ciència pot ser utilitzada de manera perversa. D'acord amb Masjuan, l'eugenisme anarquista, en canvi, estava més motivat en treballar els factors eugènics com el naturisme o la millora de les condicions de vida dels individus, en la pràctica de la restricció de naixements voluntària, i en potenciar una autèntica educació sexual.

"Procurar generaciones sanas espiritual y corporalmente, impedir la degeneración biológica de las razas, tal es el fin de la eugenesia, que, al decir de Bertrand Russell, es de dos clases: positiva y negativa. La primera tiene por objeto el fomento de las buenas razas y la segunda la extinción de las malas.

Médicos, juristas, sociólogos y estadistas se preocupan del problema, que podemos decir ha tomado carta de naturalización en todos los países, los que pretenden por medio de reglas y leyes procurar mejores generaciones.

Se piensa que, así como los animales y plantas son susceptibles de mejorar aplicándoles principios científicos, los hombres están en posibilidad de recurrir a tales procedimientos para engendrar descendientes bien dotados; pero no podemos menos de rechazar la idea de convertir al mundo en una cuadra o invernadero dominado por la ciencia, pues tan absurdos sueños, además de ser deprimentes, van en contra de la naturaleza humana. (...)

Tratando de resolver y esperando con ello destruir los gérmenes nocivos de la sociedad, algunos países han implantado prácticas esterilizadoras, adoptadas, primero, en el año de 1907 por el estado de Indiana y, después, por veintiséis Estados de la Unión Americana, en los que, según estadística hasta el primero de enero de 1933, su práctica arrojaba un total de 16.066 casos.

---

⁷¹ Burle, Maria; "El certificado prenupcial" *Iniciales* 4/3, març 1932, p. 4

Alemania, Suïza, Dinamarca, Suècia y numerosos païses, o bien las han aceptado en sus legislaciones, o discuten proyectos para implantarlas (...) Sin embargo, como afirma con razón Jiménez de Asúa, los problemas de la herencia no nos han entregado aún todos sus misterios y sería, además de injusto, inhumano esterilizar como piensan numerosos eugenistas y criminólogos, a todos aquellos que presentan taras corporales y físicas⁷²ⁿ.

Per poder exercir amb confiança aquest alliberament sexual, per posar en pràctica els valors neomalthusians i eugènics, resulta indispensable emancipar la sexualitat de la reproducció. Per aquest motiu, la difusió dels mètodes artificials i naturals per a l'anticoncepció esdevé una de les prioritats. Aquesta va ser una de les prioritats de *Salud y Fuerza*, i també ho serà posteriorment de *Generación Consciente, Estudios, Ética i Iniciales*.

En la cronologia en la qual situem la nostra investigació s'havien fet alguns avenços científics en el camp reproductiu. Espermicides, dispositius intrauterins o preservatius de fibres plàstiques es comercialitzaven tímidament per aquesta època, i esdevenien l'evolució tècnica d'altres productes més antics. Anteriorment ja es coneixien velles tècniques naturals o artificials que tractaven d'evitar la fecundació, encara que el seu grau de fiabilitat resultava molt inferior. Aquesta escassa seguretat, afegit a les restriccions legals en el seu ús esdevenia un obstacle considerable a tot intent d'alliberar de temors la relació sexual. Tanmateix, als anys trenta, es produeix un salt qualitatiu en el camp de la prevenció de la natalitat. L'adveniment de la República, durant la qual es permet la publicitat obertament d'aquests productes i es tolera la seva venda, suposarà una conjuntura de llibertat per a la seva difusió, distribució i ús.

En aquest moment, trobarem anticonceptius artificials i naturals. Els artificials seran els preservatius -reutilitzables, cars i poc segurs-, espermicides a base d'agressius productes químics i, finalment, dispositius intrauterins. Els mètodes naturals serien els anomenats calendaris de fertilitat, -mètode Ogino-, i que no resultaven totalment segurs.

Les revistes esmentades, de manera coherent amb els seus principis, divulgaven i educaven sobre aquests mètodes. Els doctors Isaac Puente, Mary Stopes, Fèlix Martí Ibáñez o Roberto Remartínez exercien des de les seves plans aquesta funció orientadora. De fet, aquesta premsa esdevenia un gabinet sexològic obert.

---

⁷² Cárdenas, Raúl F.; "Esterilización y eugenesia". *Iniciales* 7/9, setembre 1935, pp. 9-11

"Se nos hace frecuentemente la pregunta de cual es el sistema anticoncepcional más recomendable. La contestación no puede ser uniforme, pues ha de variar conforme a diversas circunstancias particulares. Estos pueden concretarse en los siguientes casos.

Relaciones circunstanciales: El medio más aconsejable es el preservativo, que puede servir al mismo tiempo para prevenir el contagio de afecciones venéreas.

Relaciones matrimoniales: Por lo fácil que resulta el tener descuidos y omitir precauciones cuando las ocasiones se prodigan (...) debe preferirse un medio que no precise atención momentánea y que pueda llevarse de modo permanente o adoptado con suficiente antelación. Entre los diversos medios protectores que, con este fin han sido propuestos, el más recomendable hasta la fecha es el pesario modelo Tarakaope, construido en lámina delgada de plata (...)"⁷³

Si bé els problemes tècnics, havien dificultat el sexe sense riscos, fins la dècada dels trenta, les traves legals n'havien impedit la seva publicitat. Fer apologia pública de contraceptius, al llarg de la dictadura primorriverista hauria suposat el segrest o suspensió de la revista, tal era el grau de susceptibilitat en matèria sexual de la dictadura. La llibertat de premsa, a partir de 1931, i les transformacions del context social al llarg del període republicà, havien possibilitat la difusió ràpida i oberta sobre aquestes qüestions. Des de les mateixes revistes, tanmateix, no es limitaran a fer aquesta funció orientadora, sinó que les seves redaccions serviran de centrals de distribució de dispositius anticonceptius, preservatius, o calendaris Ogino. Així, per exemple, la revista *Iniciales* els podia suministrar per correu o es podien comprar directament a la seva seu, al carrer Premià de Barcelona. De la mateixa manera, les seves pàgines servien per fer consultes sobre aspectes relacionats amb la contracepció, com pot ser el cas del consultori psíquic-sexual del Dr. Félix Martí Ibàñez a *Estudios*⁷⁴ o bé s'oferia la possibilitat d'acudir directament als gabinets mèdics dels doctors Isaac Puente o Roberto Remartínez.

D'altra banda, una de les conseqüències de l'ús d'anticonceptius és el de l'anivellament de gènere. Per a les dones, el dret a gaudir de la sexualitat només és possible si aquesta s'emancipa de la reproducció. Si, des de l'individualisme, una de les primordials aspiracions és la de ser propietari de sí mateix, incondicionalment, només el control absolut sobre la voluntat d'utilitzar el sexe i la reproducció en benefici propi la pot assegurar. Tal com va succeir en algunes societats occidentals a la dècada dels seixanta del segle XX, quan es va popularitzar la píndola, l'alliberament sexual i l'emancipació femenina van esdevenir processos històrics paral·lels i interdependents. La contracepció i el discurs alliberador de la sexualitat transmès

⁷³ Puente, Isaac; "Medios anticoncepcionales". *Iniciales* 5/5, maig de 1933, p. 12

⁷⁴ Ignacio Vidal; *Consultorio Psíquico-Sexual; Dr. Félix Martí Ibàñez*. Tusquets Editores. Barcelona 1975

per l'individualisme anarquista van possibilitar generar una identitat sexual pròpia, i un major grau d'equitat en la relació entre sexes. I això s'ha de demostrar, fins i tot, en el fet de compartir les incomoditats inherents en l'ús dels mètodes contraceptius.

"Errónea es la demasiado prevaleciente idea de que en el coito es la mujer un instrumento pasivo, y el hombre culpable de buscar su solo gusto y satisfacer su naturaleza inferior. De esta falsa e insensata idea derivan incalculables daños para la humanidad. Es indispensable afirmar explícitamente que el coito es una muy compleja función conyugal en que tanto la mujer com el hombre son agentes activos, y del que si lo cumplen plena y debidamente obtienen ambos beneficios físico, mental y espiritual.

Acaso algunos creen necesario demostrar que la mujer ha de ser un "activo" y "gozoso" agente en el acto del coito, porque aun hay médicos que lo niegan.

Sin embargo, antes de discutir inteligentemente los contraceptivos, es preciso aceptar por verdad axiomática que toda mujer sana tiene una activa vida sexual con exigencias diferentes pero no del todo incompatibles con las del hombre (...)

Los medios anticoncepcionales deben ser usados unas veces por el hombre y otras por la mujer; pues no es justo que la mujer cargue siempre con esta molestia"⁷⁵.

L'avortament era una qüestió èticament controvertida. En el debat públic, no tenia la consideració de mètode de control de natalitat, de fet, un dels arguments favorables a l'ús d'anticonceptius venia precisament motivada per evitar la interrupció artificial de l'embaràs, un fet percebut com a desagradable, i des del punt de vista estrictament sanitari, perillós.

Tanmateix, en el context analitzat, marcat per la restricció femenina a l'educació sexual, a l'accés d'anticonceptius segurs, còmodes i eficaços, i en què la pressió social estigmatitzava les mares solteres, l'avortament, tot i que silenciats, resultava un fet gens inhabitual. La seva consideració penal de delictes, a més, condemnava tota intervenció a la clandestinitat, realitzada per persones sovint sense qualificació sanitària, en condicions de precarietat, la qual cosa comportava en aquesta traumàtica experiència, un elevat risc.

Mary Nash assenyala un dels principals problemes a l'hora de tractar la problemàtica inherent a la interrupció artificial de l'embaràs. Segons aquesta historiadora, el debat generat al llarg de la dècada dels trenta mantenia una important connotació de gènere, en el sentit que era des del món masculí, polític i acadèmic, des del qual es discutia i es legislava sobre aquesta qüestió. Les dones, restaven excloses i al marge de tota discussió, recloses a l'àmbit de la seva privacitat. Es fa difícil, per tant, valorar ponderadament tot aquest debat. Segons

---

⁷⁵ Redacció; "Noticias y datos". *Iniciales* 4/10, octubre 1932, p. 12

Nash, el debat públic entre metges i polítics i la realitat privada de l'avortament clandestí a mans d'algunes llevadores anaven paral·lels sense arribar mai a convergir.⁷⁶

Tot admetent aquesta idea, i tot corroborant l'escassa presència femenina en un debat especialment dominat pel món mèdic, fins i tot entre els medis anarquistes, el fet és que a les publicacions analitzades es pot copsar entre els llibertaris un cert rebuig intel·lectual. Tanmateix, la dona que avortava podia ser mereixedora de pietat o comprensió, en un paper de víctima de la societat que havia de passar per aquesta amargant experiència per salvar l'honor o no haver de patir el menyspreu d'una societat essencialment hipòcrita. D'altra banda, la influència eugenista, permetia justificar l'avortament com a una mesura potser dramàtica, encara que preferible èticament a la de les esterilitzacions, o quan les mesures contraceptives no havien funcionat. Per tant, tot i considerar l'avortament com a un fet rebutjable, es considera legítima la seva despenalització.

Tanmateix, les referències directes a l'avortament són poques en la premsa propera a l'individualisme. Apareixen en algunes narracions o són comentades de manera indirecta, sempre associades a imatges sòrdides, amb la icona tòpica de la dona sola que ha de recórrer a una operació clandestina. Només trobem tres articles en què es debat obertament sobre la qüestió. Tots tres són signats per professionals de la medicina, i tots tres, per homes.

Al segon número d'*Ética*, en plena dictadura, -amb la qual cosa cal pensar en què els editors hauran posat prou cura per no ferir les sensibilitats del censor- el doctor A. Forel hi fa el primer. Amb un estil força prudent, destaca el controvertit perfil ètic de la qüestió i es mostra partidari de restringir la seva execució en casos molt determinats.

- "Una cuestión extremadamente difícil es la de saber hasta dónde puede llegar el derecho de la mujer para disponer del embrión que lleva en sus entrañas, y dónde empiezan los deberes de la sociedad en este asunto. Ésta última tiene ciertamente el deber de proteger al niño desde que nace. En esto, las leyes no serán nunca bastante severas para poner a los niños al abrigo de muchos padres indignos.

Pero la cuestión más difícil es la del embrión antes del nacimiento. ¿Puede y debe la ley prohibir el aborto artificial? Son varias las opiniones a este respecto. He dicho ya que en los casos de violación o de embarazo forzado, debería concedérsele a la mujer el derecho al aborto artificial. Creo, al contrario, que debería prohibirse en principio cuando el coito fecundador ha sido voluntario por ambos lados y cuando ninguna razón médica justifica semejante medida."⁷⁷

---

⁷⁶ Mary Nash; "Género, cambio social y la problemática del aborto" *Historia Social* Núm. 2. Pp. 19-35. De la mateixa autora; "El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de la natalidad en España" a *Presencia y protagonismo. Aspectos de la vida de la mujer*. Ed. Serbal. Barcelona 1984

⁷⁷ Forel, Dr. Augusto; "El aborto artificial" *Ética* 3, març 1927, p. 7

En aquesta darrera frase trobem, de nou, la raó eugènica per justificar l'avortament. Les tares hereditàries no s'han de transmetre, i la possibilitat d'engendrar persones no sanes, no s'ha de permetre. Per aconseguir aquest objectiu eugènic, segons l'autor, tot s'hi val, àdhuc l'avortament.

Por otro lado, debía concederse numerosas excepciones a esta regla y los médicos no deben mostrarse demasiado severos, ya que serán ellos quienes deberán decidir la mayoría de los casos si el aborto artificial es o no lícito. Ciertos embarazos son una verdadera desgracia para los padres y para su producto cuando la salud corporal o mental de la madre o del niño, hasta de ambos, está en peligro. Cuando un alienado o un idiota, casado o no, embaraza a una mujer, debería practicarse el aborto artificial. Debería hacerse lo mismo siempre que una mujer idiota, epiléptica o loca esté encinta.⁷⁸

A continuació, el doctor, tot i mostrar-se intel·lectualment en contra de l'avortament, i expressar que només està disposat a acceptar-lo com a mal menor, creu que gran part d'aquestes situacions es podrien prevenir afavorint la lliure unió sexual entre persones joves, desvinculada del matrimoni, amb la supressió de tota trava legal sobre matèria d'anticonceptius, promoure l'eugenisme, acabar amb la moral dominant que censura les mares solteres, establir una autèntica croada contra les malalties venèries, i finalment, promulgar una llei seca a l'estil de les que coetàniament -i sense gaire sort- s'aplicaven a Finlàndia i els Estats Units, és a dir, crear una nova moral sexual més lliure i fer una política preventiva d'inspiració eugenista.

Plantejaments més radicals i iconoclastes trobem en l'eugenista Gabriel Hardy. Tot i compartir la el rebuig intel·lectual davant d'aquest acte, l'avortament podria solucionar les falles dels anticonceptius. És a dir, ho consideraria com a una perllongació dels instruments artificials per a la prevenció dels embarassos no desitjats. La dimensió ètica d'aquesta qüestió, a diferència de Forel, aquí resulta més lleugera. La voluntat lliure de la dona és el factor essencial que s'imposa sobre qualsevol altra consideració. La propietat i sobirania individual de cada dona preval sobre qualsevol altra opció. L'autor, tot i ésser conscient que la seva opinió és molt minoritària creu que l'avortament, no només no resulta censurable, sinó que en alguns casos pot resultar beneficiós. Hardy utilitza també la tàctica de justificar aquest fet en la doble moral imperant a la societat, en la qual es defensen opcions que després no respecten els guardians de la moral. El neomalthusianisme, no oblidem que Hardy és un dels seus màxims defensors, resulta també un altre justificant en aquesta polèmica qüestió.

---

⁷⁸ *Íbid*, p. 8

Evidentment, l'autor defensa, com ho farà tothom en aquest òrgan de premsa, la seva despenalització.

"Sostengo contra la opinión general que, salvo violencia, el aborto no es un crimen. Estoy seguro que el buen sentido terminará por triunfar. La operación abortiva, efectuada por un práctico, en las mejores condiciones de seguridad e higiene, terminará por ser mirado como beneficioso, hasta en el caso que la mujer, sorprendida por una preñez no deseada, invoque simplemente, sin otra razón, su voluntad de evitar el hijo, su deseo de no ser madre.

La mayor parte de damas ricas y ociosas se desembarazan fácilmente de embriones superfluos. No siendo más que una virtud banal, aristocrática o burguesa, y hasta popular lanzar anatemas contra las mujeres enloquecidas de la clase pobre que ignoran el arte de librarse de los abominables rigores legales que no disponen de los medios necesarios.(...)

No me cansaré de repetirlo, el aborto, hasta ejecutado con perfección, no es más que un mal paso, al cual hay que recurrir muy a pesar nuestro como paliativo de la imperfección de los medios anticoncepcionales. (Véase anuncio de un nuevo pesario en otra parte de esta revista)

El lector equitativo convendrá además que al publicar estos trabajos, por encima de todo, lo que deseo es propagar la limitación de nacimientos como una solución al problema de la miseria y del paro forzoso."⁷⁹

Després, al llarg de dos mesos, el doctor Hardy es dedicarà a exposar de forma didàctica i científica els procediments abortius i a descriure els riscos als quals s'exposen les dones que el porten a la pràctica. La seva recomanació bàsica és que aquestes operacions es duguin a terme en hospitals i clíniques amb un personal sanitari qualificat, i defugir totalment els avortaments clandestins fets per persones sense formació sanitària, per a la qual cosa cal disposar d'una legislació plenament permissiva que permeti avortar legalment. Evidentment, aquestes no són les condicions legals ni pràctiques entre les quals es mouen les dones que decideixen avortar.

Aquesta posició seria la que s'acabaria imposant des del ministeri de sanitat republicà, al llarg del la guerra. La reforma eugènica elaborada pel doctor Fèlix Martí Ibáñez es promulgaria al territori republicà, tot i que només s'aplicaria a Catalunya. Tanmateix, tot i ésser una legislació molt avançada en la seva època -a petició de la dona fins a un nombre de setmanes determinat- tal com Mary Nash assenyala, aquesta experiència resultaria un fracàs per l'hostilitat mèdica, la poca confiança en els espais físics on es produïa, els reduït accés a la

---

⁷⁹ Hardy, Dr. "El aborto". *Iniciales* 5/4, abril 1933. P. 9.

informació i la persistència de continuïtats culturals arrelades. Això propiciaria la persistència en la pràctica de l'avortament clandestí.⁸⁰

7.5. Els conceptes de normalitat i anomalia sexual

Probablement, per als detractors de l'anarquisme, que tendien a deformar la imatge de *l'amor lliure*, el contingut real del model defensat pels individualistes devia resultar força decebedor. Contràriament al que succeïa en la imaginació de molts moralistes conservadors, la idea d'una vida sexual sana es basava en el coit heterosexual, entre dues persones i en condicions d'equitat -sense dominants ni dominats-. Com hem comentat anteriorment, tot contacte sexual havia d'ésser considerat com a natural, sense artefactes culturals que hi interferissin. Els punts més polèmics, els més iconoclastes tenien a veure amb el reconeixement de la funció lúdica de la relació sexual, la seva emancipació respecte de la reproducció, i l'assumpció que aquesta podia ultrapassar els límits marcats per la monogàmia i monoàndria. Coherentment amb els principis estirnerians, cada individu esdevenia propietari de sí mateix, i per a sí mateix calia conquerir la pròpia llibertat. I el cos era arrabassat a conceptes absoluts com la teologia o la moral, una teologia i una moral que calia destruir amb l'exemple personal.

Tanmateix, l'anhel per destruir la moral dominant, no implica la renúncia a disposar d'uns principis implícits que puguin guiar o orientar el comportament individualista. De fet, si fins ara hem descrit breument el que seria la normalitat en matèria de sexe, tot allò que sortís d'aquests límits no seria vist amb bons ulls, esdevindria una anomalia. I com veurem, les anomalies seran força nombroses

Cap a 1932, l'individualista francès André Lorulot tractarà d'enumerar i sintetitzar aquells comportaments sexuals que ell considerarà anòmals. Es tractarà d'una col·laboració llarga, que en certa mesura recollirà el pensament assumit almenys pel nucli individualista al voltant d'*Iniciales*, perquè així s'expressa pels comentaris elogiosos realitzats des de la redacció de la revista. L'article es publicarà, en quatre parts, entre abril i setembre. Al llarg

---

⁸⁰ Nash, (1988) "Género, cambio social..." pp. 32-35

d'aquest període, narra i analitza allò que ell denominarà; *Perversiones y desviaciones del instinto genital*.

Tanmateix, en les seves opinions, tampoc no podem parlar d'un pensament individualista original sobre aquesta qüestió. Lorulot tampoc serà precisament sexòleg. Tractarà, més aviat de sintetitzar aquell pensament exposat des de la literatura sexològica francesa que en aquell moment o en períodes anteriors es venia publicant, com les obres de Jean Marestan⁸¹, el Dr. Mayoux⁸², o pel que fa al cas espanyol, del Dr. Marañón, que, tant *Iniciales* com *Estudios* tindran al seu catàleg.

Els articles publicats a *Iniciales* sobre l'anormalitat sexual vénen a afirmar que qualsevol conducta desviada serà fonamentada en desequilibris psicològics, motivats, al seu torn, per l'allunyament de l'individu d'unes condicions en les quals pogués desenvolupar la seva sexualitat amb naturalitat. La religió, la doble moral burgesa, o uns prejudicis en matèria sexual molt arrelats seran els tres factors causals d'aquests transtorns. A tot això cal afegir la crítica als referents culturals -el culte a la virginitat, l'exaltació de determinats rols sexuals,...- que acaben de dibuixar un context hostil al normal desenvolupament de la identitat sexual individual. Les argumentacions antropològiques no seran estranyes en els textos publicats a la revista. Sovintejaran comparacions entre societats primitives i modernes. Així, al seu entendre, entre societats més primitives l'individu no trobaria tants impediments per desenvolupar una vida sexual natural, i per tant, trobaríem menys desviacions. En canvi, en societats més complexes, més diferenciades socialment, seria més lògic trobar construccions intel·lectuals o artefactes culturals que aboquessin molts individus a conductes sexuals contràries a la natura. Així, una persona que visqui en una societat on la religió, o els valors morals acceptats contradiguin les seves necessitats en matèria sexual, tendiran a crear un major nombre de degenerats.

Així, quan parla del fetitxisme, provocador d'excitacions morboses, Lorulot, tot citant alguns exemples d'estudis de psicologia o sexologia, afirmarà que aquestes anomalies són produïdes per la neurosi generada per la repressió sexual. Per il·lustrar-ho, esmenta un exemple molt significatiu.

"Havelock Ellis relata el siguiente caso observado por un médico de Nueva York;

---

⁸¹ Marestan, J. *La educación sexual*. Biblioteca Estudios. València 1930

⁸² Dr. Mayoux; *La educación sexual de los jóvenes*. Biblioteca Estudios, València 1931

“...Es muy devota y no se permite jamás pensar sexualmente en los hombres, pero se masturba todas las mañanas ante su espejo frotándose en la llave del cajón de su cómoda. Nunca ningún hombre logró excitar sus sentidos, pero la sola vista de una llave la pone en erección”⁸³.

Similars causes i conseqüències podem trobar en l'exhibicionisme. Quan els òrgans sexuals són considerats com a vergonyosos i amagats per defensar la moral pública, es crea una situació morbosa que produeix, entre determinades persones, ànsies de transgressió de la norma. Els exhibicionistes, serien també el fruit de la repressió sexual, desequilibrats que troben plaer morbós en impressionar el seu públic. I quant més impressionable pugui ésser la seva víctima, major plaer n'obtindrà.

Per a Lorulot, els exhibicionistes són, simplement, trastornats que agreujaran la seva malaltia en la mesura en què s'intensifiqui la repressió. Les solucions al problema serien dues; que el poder públic considerés els exhibicionistes com a malalts, no com a delinqüents, i que les seves víctimes potencials no hi concedissin la més mínima atenció. Mostrar els òrgans genitals no hauria de tenir cap mena de transcendència. Per a l'escriptor francès, si hi hagués més persones que practiquessin el nudisme, i la societat s'habitueés a la presència pública del cos nu, hi hauria més possibilitats de guarir aquesta degeneració mental, entre altres coses, perquè els exhibicionistes es quedarien sense públic⁸⁴.

Pitjor consideració mereix, en canvi, el sadisme i masoquisme. En aquest cas per a Lorulot -i això pot fer-se extensible a l'individualisme- resulta una autèntica aberració psíquica i sexual. Els sàdics serien aquells neuròpates que trobarien plaer en la brutalitat. En certa mesura, Lorulot explicaria el sadisme com a una reminiscència de societats primitives, com a una regressió imperdonable, associada a malalties psíquiques produïdes per l'alcoholisme. Evidentment, el pensament àcrata individualista, amb la seva preocupació per la no violència, concebirà aquesta pràctica com a un fet intolerable. Per la seva banda, el masoquisme, seria considerat com a una malaltia associada al culte al sacrifici generat des de la teologia catòlica i potenciada per determinats ritus religiosos, com ara flagelacions o penitències.⁸⁵

La sodomia heterosexual -de l'homosexual en parlarem més endavant- és contextualitzada amb arguments antropològics. Serà contemplada com a una pràctica utilitzada en algunes societats allunyades de les occidentals, i amb connotacions diferents segons l'àrea cultural on es duu a la pràctica. És de ressaltar tot aquest esforç de relativització

---

⁸³ Lorulot, André; "Perversiones y desviaciones del instinto genital" *Iniciales* 4/6, juny 1932. P. 2

⁸⁴ *Ibid*, p. 3

⁸⁵ Lorulot, André; "Perversiones y desviaciones del instinto genital (II). *Iniciales* 4/7, pp. 2-4

cultural que s'empra sovint a *Iniciales*. Aquesta idea permetria oferir una opinió ponderada sobre la qüestió. Per a l'autor francès es tractaria d'una activitat de masturbació mútua, que en ocasions es feia servir com a mètode anticonceptiu.

El mateix passaria amb el sexe oral. Les mateixes apreciacions ètiques i la mateixa opinió; és positiu sempre i quan es tracti d'una pràctica sexual preliminar, amb la intenció d'excitar la parella, considerat normal sempre i quan es passi, i es culmini la relació, amb un coit tradicional.

"He aquí mi humilde y personal opinión. Mientras las caricias y los besos, *sean cuales fueran*, tengan como finalidad *aumentar* el placer del coito, son normales y naturales puesto que las bestias nos dan de ello muchos ejemplos. Pero es preciso que el coito termine de *manera natural*, es decir, por la intromisión y la eyaculación dentro de la vagina⁸⁶"

En cas contrari, la relació es consideraria antinatural, i per tant, censurable, especialment perquè això podria ser generador de trastorns psicològics posteriors, en el sentit que acabarien per donar la impressió d'una insatisfacció permanent. Com podem veure, malgrat l'*stirnerisme*, i malgrat les acusacions formulades contra ells, els individualistes no deixen d'incloure, en el seu discurs, unes certes dosis de moralisme.

"Si la conclusión de las caricias citadas es distinta, si los amantes escapan a la terminación lógica del orgasmo, entonces el coito es contra natura. Expone al hombre y a la mujer al desequilibrio nervioso, a la insatisfacción, a la repetición exagerada del acto y al agotamiento enfermizo que es la última consecuencia.

Muchos hombres practican el coito bucal completo para evitarse la carga de la paternidad. Otros lo practican con las prostitutas, imaginándose que así se ponen al abrigo del contacto venéreo (...)

Esta práctica es, indiscutiblemente repugnante, porque es fruto de la venalidad y no tiene como atenuante la fuerza de un sentimiento recíproco o el arrebató de una pasión vehemente.⁸⁷

La qüestió de com es considera l'homosexualitat des de l'anarquisme ja ha estat analitzada recentment per l'historiador britànic Richard Cleminson, el qual ha analitzat el discurs generat sobre aquesta qüestió entre la premsa llibertària. Cleminson, professor de la Universitat de Bradford arriba a dues conclusions contradictòries; en l'hostil context homofòbic dels anys vint i trenta, els anarquistes mostren una major comprensió i sensibilitat respecte l'homosexualitat. Paral·lelament, i influenciats pel seu entorn i pels seus referents

---

⁸⁶ Lorulot, André; *Perversiones y desviaciones del istinto genital (IV) Iniciales* 4/9, setembre de 1.932, p. 4

⁸⁷ *Íbid.*

culturals no poden dissimular recel i prevenció contra el que, en el fons, perceben com a una anormalitat⁸⁸.

I aquest recel i prevenció es donarà precisament en el tractament donat des de les revistes individualistes. L'homosexualitat no serà tractada de manera oberta. A molts articles apareix de forma soterrada, amb eufemismes, o simplement silenciada. Una mostra d'això la podríem trobar a un article aparegut a *Ética* corresponent a novembre de 1927. Oscar Wilde ha estat tradicionalment proper als postulats individualistes i les seves obres ocupen un lloc destacat dels seus catàlegs literaris. No es pot negar una gran afinitat entre les idees que es desprenen de la seva obra literària amb l'escala de valors anarco-individualista. En aquest número, es reproduïx una petita narració de l'escriptor irlandès, encapçalat per una síntesi biogràfica. Enlloc apareix cap indicatiu que posi de relleu la seva opció sexual. Eufemísticament se'ns fa referència al procés judicial que el va portar a la presó, i, en canvi, se silencia deliberadament la seva condició homosexual.

"Los manejos de sus enemigos dieron sus resultados cuando consiguieron que su celebridad decayese por completo con motivo de un incidente que tuvo con el marqués de Queensbery, quien en un tiempo había sido muy amigo suyo y protector, quien le mandó a la cárcel. No sabemos los motivos que indujeron a Wilde a aceptar casi estoicamente su perdición."⁸⁹

Cleminson, en la seva anàlisi, utilitza precisament l'article d'André Lorulot esmentat amb anterioritat⁹⁰. És una de les poques ocasions en què el tema és abordat de forma directa. El mateix fet que l'individualista francès l'inclouï sota el títol de *perversiones y desviaciones del instinto genital* resulta significatiu.

De la mateixa manera que passava amb la sodomia heterosexual, Lorulot farà un esforç per contextualitzar i relativitzar aquesta pràctica amb argumentacions antropològiques. Exposa la desigual percepció de l'homosexualitat segons l'espai geogràfico-cultural, el moment històric o el context particular i això permet que el lector pugui ponderar la seva opinió. El coneixement que aquest fenomen pogués ésser percebut positivament a l'època clàssica, o que fos una pràctica admesa entre joves magribins podia oferir elements als lectors per desfer-se de prejudicis i assolir majors graus de tolerància. El teòric francès explica, a més, que l'arrel del rebuig a l'homosexualitat es fonamenta als textos bíblics, i per tant, sorgeixen de la cultura associada a la religió cristiana.

---

⁸⁸ Richard Cleminson; *Anarquismo y homosexualidad*. Huerga y Fierro, Madrid. 1995. Especialment a les conclusions; pp. 140 a 151

⁸⁹ Redacció; "Oscar Wilde". *Ética*, 11. novembre 1927, p. 6

Malgrat aquests raonaments favorables a la tolerància, una acurada anàlisi lingüística ens podria oferir mostres de les connotacions negatives que acompanyen les seves opinions.

"Hemos llegado al homosexualismo. Es esta, con toda seguridad, una de las más comunes desviaciones sexuales.

El *homosexual* es el individuo que busca el goce erótico en compañía de un individuo del mismo sexo (por oposición se llama heterosexual el coito efectuado entre dos individuos de sexo diferente y por lo tanto, al coito normal)⁹¹"

És obvi, doncs, que per a Lorulot el coit homosexual és *anormal*.

L'autor estableix una classificació entre dues menes d'homosexuals; els congènits i els qui han adquirit l'hàbit. Aquests darrers farien servir la pràctica com a sucedani del coit *normal*. I això succeiria en àmbits tancats, amb presència exclusiva de persones del mateix sexe; vaixells, casernes, presons o convents.⁹²

Les connotacions lèxiques negatives es repeteixen en tot moment; *contra natura*, *amor al revés*, *inversión sexual*,...i això resulta molt significatiu perquè ens recorda constantment la categoria d'anomalia atorgada a la pràctica homosexual. Malgrat tot, no pot negar-se una actitud constructiva i un missatge positiu. Encara que Lorulot pensi que l'homosexualitat innata sigui una desviació o degeneració, reconeix que pot donar-se en individus totalment normals, i no afectar el més mínim en la seva vida personal o professional, i fins i tot en alguns casos, estar associada a una extremada sensibilitat que produeix genis artístics.

En canvi, l'autor critica durament aquesta pràctica quan és associada als comportaments esnobistes d'algunes persones que fan de l'homosexualitat, l'alcohol i les drogues, un estil de vida decadent, o simplement, un negoci. La imatge del burgès esnob, de vida dissipada esdevenia un personatge recurrent en l'imaginari negatiu del moviment obrer, potenciat per un creixent sentiment col·lectiu de decadència que es respirava al món occidental al llarg dels anys trenta..

"Es cierto que la pederastia ha progresado enormemente en Francia y en España después de la guerra (...). Es uno de los frutos de la decadencia general. El homosexualismo corre pareja con la opiomanía, cocainomanía y todas las demás alteraciones presentes. Hay individuos que son homosexuales por esnobismo, por vanidad, por ser originales o para darse publicidad. Estos individuos no van empujados por el instinto o por una fuerza morbosa, sino por el deseo de saborear una sensación

---

⁹⁰ El reproduceix per complet a Cleminson; (1995); pp. 69-90

⁹¹ Lorulot, André; "Perversiones y desviaciones del instinto genital" *Iniciales* (III) 4/8, agost 1932, p. 2

⁹² Íbid

nueva y picante, o con otros deseos y cálculos completamente inconfesables, ya que existe una turba de profesionales y de prostituidos homosexuales, parásitos y *maestros cantores*.⁹³

Si un article tan complet i extens com el que escriu André Lorulot està carregat d'ambigüitats ens podem fer una idea aproximada de l'estat de confusió que afecta els individualistes. Poden arribar a creure les afirmacions mèdiques descrites segons les quals l'homosexualitat podria tenir origen en una alteració cerebral, i alhora, reconeixen, i admiren nombrosos homosexuals.

"El doctor Pouillet declara que los sujetos machos que sienten invencible repulsión hacia la mujer, tienen generalmente el encéfalo más o menos afectado. Tal cosa puede ser una realidad por lo que atañe a algunos homosexuales muy degenerados, pero es preciso convenir en que existe un crecido número de uranistas cuyas funciones mentales son absolutamente cuerdas. Miguel Ángel, Condé (el vencedor de Rocroi) Winckelmann, Walt Withman, Oscar Wilde, etc., etc., además de homosexuales eran hombres de valor"⁹⁴

D'això podem deduir que, si bé no semblen apreciar l'homosexualitat com a opció vàlida, la toleren i creuen que no mereix cap mena de persecució, càstig o censura. Des de principis anarquistes, resultaria una greu incoherència desitjar una política repressiva, i encara menys en el terreny de la privacitat. La idea del respecte a la pròpia llibertat individual, sempre i quan no es perjudiqui ningú és un principi al qual no es pot renunciar. I si dues persones mantenen de forma consentida relacions homosexuals, ningú no hauria de tenir el dret d'immiscuir-se.

En canvi sí es percep un rebuig al proselitisme. Recordem que tot allò que anava contra el seu concepte de normalitat resulta moralment censurable i no sembla admissible, doncs fer-hi apologia, pels efectes d'extensió del fenomen que es podria propiciar. Lorulot admet que pot existir una gran quantitat d'homosexuals potencials que podrien caure en l'anomalia per l'exemple públic d'altres. Tanmateix, en cap cas no es parla de repressió. En certa mesura, l'autor es demana a sí mateix, quin sentit té condemnar algú per ser tal com és?. Si l'homosexualitat és innata, resultaria injust i absurd el càstig o la censura.

"No es nada raro que las personas normales sientan legítima repugnancia por toda clase de amores contra naturaleza. La idea de un pseudo coito entre machos debe inspirar, forzosamente, gran aversión a todo hombre bien constituido. Pero, ¿debemos reprimir tales actos?"

---

⁹³ *Íbid* p. 4

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

Opino que no. El homosexualismo está mucho más extendido en Alemania que en los demás países y, sin embargo, se considera entre los germanos como un delito. La represión contra esta tendencia - como la represión de una tendencia cualquiera, política, filosófica y hasta religiosa - sólo puede favorecer las tentaciones de chantaje y las odiosas soplonerías (...)

...En el fondo, el gran peligro, el único peligro del homosexualismo es el proselitismo. Ya hemos dicho que no puede ser homosexual todo el que quiere, pero si bien es cierto que se precisan predisposiciones, no lo es menos que hay muchos grados en tales predisposiciones. Muchos invertidos latentes, permanecerían en este estado latente toda su vida y podrían llevar una vida normal si no se interpusiera en su camino la tentación del ejemplo (...)

En el prólogo vibrante y bellissimo que Emilio Zola escribió para el libro del doctor Lapis expresábase el fundador de la escuela realista en los siguientes términos; "No podemos condenar a un jorobado de nacimiento por el hecho de serlo. ¿Por qué, pues, debemos despreciar a un hombre que se comporta como una mujer, si ha nacido mujer a medias?"

Si el invertido es un enfermo (o un degenerado, que en el fondo es lo mismo), no sólo no es adecuado el castigo, sino que constituye un intolerable acto de injusticia, una escandalosa iniquidad. No puede considerarse a un individuo responsable de un estado de cosas que no ha creado.

De modo que la sociedad deberá limitarse a tomar medidas preservativas. Impídase la propaganda pública de tales prácticas, la publicidad desmoralizadora, pero respétese la libertad individual, puesto que cada individuo tiene derecho, en su vida privada, como mejor le parezca, a condición, claro está, de no perjudicar a otro."⁹⁵

Lorulot es mostra més comprensiu amb l'homosexualitat femenina. Interpreta que, en aquest cas, la dona pot buscar una relació sexual menys brutal que la que podria obtenir en una relació heterosexual. L'anarquista francès, tot i que dedica menys extensió per tractar aquesta qüestió, es mostra més predisposat a comprendre els motius que poden portar moltes dones a preferir una relació íntima amb persones del mateix sexe. Posa de relleu que, en el context de societats sense una informació o educació sexual adients, la relació heterosexual pot caracteritzar-se per un instint de dominació sexual no exempt de violència, en la qual l'únic objectiu fos la satisfacció masculina i la possessió de la dona. Seria aquest el motiu que portaria a Lorulot a tenir una millor opinió del lesbianisme que de l'homosexualisme.

"Queda entendido que el homosexualismo existe también entre las mujeres. También entre ellas encontramos a la homosexualista verdadera que obedece a un instinto imperioso. Le repugnan los hombres; sólo le atrae la mujer (cierto tipo de mujer). Estas uniones presentan todas las características del amor y la invertida prodiga a su amiga todas las atenciones de un amor intenso, rodeándola de caricias, de prevenciones y de besos, y pidiendo a su vez las más íntimas expresiones amorosas.(...)

---

⁹⁴ *Íbid*

⁹⁵ *Íbid.* p. 2

Muchas lesbianas buscan en el amor sáfico un derivativo al coito de los machos demasiado brutales. Encuentran en el ejercicio lésbico caricias más refinadas, un estremecimiento a la vez más delicado y más profundo de su sexualidad (...) A pesar de todo es probable que la homosexualidad femenina constituye una tara degeneradora menos profunda y menos grave que el uranismo masculino y es indudable, además, que sus repercusiones en la vida normal y fisiológica del individuo son mucho menos importantes⁹⁶."

Malgrat aquest exercici de tolerància, minoritari respecte l'aclaparadora majoria social, queda clara, en el lèxic emprat en els articles, l'animadversió per aquesta opció sexual. I això, no deixa d'ésser un reflex del refús generalitzat de la societat d'aquesta època per tots els practicants de l'amor homosexual⁹⁷.

La prostitució ha constituït un dels temes més recurrents en el discurs àcrata, un element constant de la seva iconografia, segons Lily Litvak⁹⁸. Álvarez Junco afirma que aquesta qüestió ja havia preocupat els primers ideòlegs anarquistes des del segle anterior. Esdevenia, pel seu caràcter de compensador de la manca de llibertat sexual, una conseqüència de la hipocresia moral imperant, i, atesa l'extracció social proletària de les prostitutes, resultava alhora una fórmula d'explotació, corrupció i d'humiliació social per part de la burgesia⁹⁹. La seva presència pública esdevenia indispensable en un context de repressió sexual accentuada.¹⁰⁰

---

⁹⁶ Íbid

⁹⁷ Cleminson, (1995), pp. 135 a 144

⁹⁸ Bàsicament com a una conseqüència de l'explotació burgesa que corromp el proletariat, o que empeny moltes dones, per necessitat econòmica, a aquest camp. Litvak (1988), pp. 48-50 i 84-85

⁹⁹ Álvarez Junco (1976), p. 292; "Y finalmente, la mayor de las llagas sexuales de esta sociedad, lo que R. Costa llama la "válvula de escape" imprescindible para que pueda mantenerse en pie el mundo de la familia monogámica y de la reglamentación del amor: la prostitución. Problema al que los anarquistas hispanos son especialmente sensibles por añadirse a la herida inflingida a su puritanismo por una moral sexual hipócrita y libertina la que inflige a su sensibilidad social el hecho de que las prostitutas sean, por definición, "hijas del pueblo", obreras explotadas en forma especialmente humillante por la burguesía. Sobre la prostitución publican los anarquistas artículos y folletos sinnúmero, originales y traducidos, desde requisitorias morales hasta escritos higiénico-estadísticos, insistiendo siempre en las causas sociales del problema."

¹⁰⁰ Sobre la qüestió de la prostitució Mary Nash; (1983) descriu molt bé aquesta situació per al període 1876-1936 –pp. 29-39, on recull part del discurs anarquista sobre aquesta qüestió; de nou la denúncia pel seu paper de compensació familiar i de fórmula d'explotació burgesa. Inclou, a més una interessant recopilació de diferents articles, des de diferents òptiques polítiques i de reglamentacions; pp 255-298. D'altra banda, des d'una òptica més assetgística i menys rigorosa, resulta interessant la lectura dels capítols 9 i 10 de Núñez Roldán, Francisco; *Mujeres públicas. Historia de la prostitución en España*. Temas de Hoy. Historia de la España sorprendente. Madrid, 1995, pp. 147-186. Altra bibliografia general sobre la qüestió la trobem a Rafaël Carrasco (Ed.) *La prostitution en Espagne de l'époque des Rois Catholiques à la IIe République*, Paris, Les Belles Lettres (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 526), 1994 o José María Lidón "La reglamentación de la prostitución en España durante los siglos XIX y XX", a *Estudios de Deusto* n. 69, Bilbao, Julio-Diciembre 1982, pp. 452-456.

En l'imaginari anarquista, la prostituta ha gaudit tradicionalment de la consideració de víctima d'una societat injusta. Existeixen unes importants connotacions socials en l'explotació sexual i econòmica de les prostitutes, i unes històries personals de misèria força similars. Això provocava un sentiment d'empatia que es podia traduir en compassió per aquestes víctimes d'una activitat concebuda com a degradant i marginadora, en el marc d'una solidaritat entre oprimits¹⁰¹.

Malgrat aquest sentiment compassiu resultava molt habitual l'associació estreta entre la prostitució i la degradació moral i el vici. Aquesta pràctica resultava incompatible amb la rigidesa moral mostrada sovint per la filosofia anarquista. Repugnava aquest intercanvi entre sexe i diners, primer, pel que representa quant a activitat econòmica, i després, pel que suposa de banalització en les relacions humanes. En el discurs anarco-individualista, la relació home-dona havia d'ésser franca, igualitària, en confiança i allunyada d'artificialitat. L'equiparació de les prostitutes com a obreres sexuals, explotades pels clients, repugnava èticament els anarquistes. Si lluitaven per l'emancipació de la humanitat, calia que les dones que exercien aquesta activitat fossin redimides. Per totes aquestes qüestions, i per molta compassió que poguessin sentir per les prostitutes, consideraven negativa la seva existència. De fet, interpretaven aquesta activitat com a una fórmula més d'explotació capitalista. Molts anarquistes creien que, amb l'esclat de la revolució, es propiciaria una situació en què es generalitzaria l'amor lliure, les necessitats sexuals individuals quedarien satisfetes, i per tant, la prostitució s'estingiria. És en aquest context en què hem d'interpretar la creació, duta a la pràctica pel doctor Fèlix Martí Ibàñez dels *liberatorios de prostitución* i altres iniciatives similars en els primers mesos de la guerra civil¹⁰².

Tanmateix, aquestes idees, convencionals respecte l'ortodòxia del pensament anarquista, sovint eren contestades, des de punts de vista alternatius per alguns col·laboradors de les revistes individualistes. Amb arguments radicals, i des d'una interpretació més antropològica que sociològica trobem les idees que aporta un iconoclasta Mariano Gallardo molt influenciat pel nihilisme sexual de l'escriptor colombià Vargas Vila. El seu punt de partença seria que tothom està prostituït d'una manera o d'una altra, físicament,

---

¹⁰¹ Un exemple el trobaríem a la narració Brandao, Raúl; "Navidad de los pobres (Cuento)". *Ética*, 24, gener 1929, pp.10-11

¹⁰² En el context del ministeri de sanitat, controlat pels anarquistes els primers mesos de la guerra civil, l'abolició de l'activitat de la prostitució tingué com a compensació els anomenats "liberatorios", o una mena de tallers ocupacionals que tenien com a objectiu donar a les prostitutes una formació professional que els permetés canviar d'activitat. Vegeu Vidal, (1975), pp. 22-27. D'altra banda, Antonio Rabinad va escriure la novel·la *Libertarias*. Barcelona 1996, i sobre la qual, Vicente Aranda va realitzar, el mateix any, una pel·lícula homònima. La mateixa novel·la és basada en un treball anterior de Rabinad, *La monja libertaria*. Planeta, Barcelona 1981

intel·lectualment, o amb el seu treball. Això alleugereix l'estatus de prostituït i frena tot sentiment de compassió. La segona idea important que transmet trenca amb l'utopisme expressat al paràgraf anterior; la prostitució és una activitat necessària, i gairebé impossible d'erradicar. Els homes, que tenen necessitats sexuals superiors a les de les dones, segons Gallardo, recorren al sexe de pagament quan no poden satisfer les seves ànsies de forma gratuïta, i encara que així ho fos, en molts casos hi acudirien igualment per obtenir satisfaccions que la seva parella no pot li oferir¹⁰³

"No es la mujer la que se prostituye. Es el hombre quien la convierte en prostituta. El hombre compra a la mujer cuando no puede obtenerla gratis. Y es innegable que es más fácil conseguir mujeres comprándolas, que conseguir las porque ellas se den gustosamente."¹⁰⁴

Per a Mariano Gallardo, les causes de la prostitució serien degudes a allò que ell consideraria superioritat sexual masculina, pensament reiterat al llarg de la seva obra¹⁰⁵. Segons l'autor, l'home té una vida sexual que el mouria a la recerca permanent d'aparellament amb el màxim nombre de femelles disponibles. Sobre aquest principi, i pensant, no pas en la visió utòpica d'una situació revolucionària, sinó des de l'observació de la realitat quotidiana, la conclusió és que resulta gairebé impossible l'extinció d'aquesta activitat.

"La causa inicial en virtud de la cual el hombre prostituye a su hembra, está en que el hombre tiene necesidades sexuales apremiantes e ineludibles.

El hombre no encuentra una solución franca y satisfactoria a su problema sexual en el matrimonio, ni tampoco en la castidad, con la subsiguiente transmutación de su energía erótica en otra actividad humana cualquiera¹⁰⁶".

La seva opció radical, molt en la línia de la *camaraderia amorosa* proposada per E. Armand el portaria a descartar totalment la monogàmia pel que fa a les relacions sexuals. La prostitució, per tant, seria la conseqüència lògica en una societat on, tot limitant l'*instint natural masculí* s'exigeix castedat i fidelitat a les dones.

"El matrimonio en la actualidad tampoco resuelve plenamente el problema sexual del hombre. En primer término porque el casamiento se realiza muy tarde; dando con ello lugar y causa para que el

---

¹⁰³ Gran part de les seves idees, més ampliades, les trobarem a Gallardo, Mariano; *El sexo, la prostitución y el amor*. Ediciones Universo. Toulouse s/d, Pp. 29 a 40

¹⁰⁴ Gallardo, Mariano; "La prostitución sexual" *Iniciales* 9/2, maig 1937, p. 7

¹⁰⁵ Gallardo; Mariano; *El sexo, la prostitución...* recolliria la major part d'aquestes concepcions radicals.

¹⁰⁶ Gallardo, Mariano; "La prostitución sexual" *Iniciales* 9/2, maig 1937, p. 7.

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

hombre busque en la prostitución la satisfacción de sus necesidades fisiológicas de tipo sexual. Y en segundo lugar, porque el matrimonio no es una institución fundamentalmente erótica, sino que esencialmente económica.

Hay quien dice que el hombre es monógamo; pero lo cierto es que mientras exista el matrimonio al modo actual, el "adulterio" es inevitable y la prostitución también.

Pocos hombres se conforman con conocer durante su vida a una sola mujer. El que lo hace, o es un sabio o un imbécil de remate. Martin de Lucenay afirma que el deseo de variación sexual no es un vicio, sino que es una necesidad biológica del hombre¹⁰⁷.

Aquest to dur emprat per Gallardo, tracta d'oferir una anàlisi més profunda de les raons de l'existència del fenomen. El seu argument bàsic seria que l'oferta de prostitutes existirà mentre persisteixi la demanda. I en una societat on domina una mentalitat molt allunyada dels seus postulats sexuals, la doble moral farà endèmica aquesta activitat. Gallardo despulla de compassió i romanticisme de fulletó el paper reservat a les prostitutes. I la duresa de la seva exposició, en realitat pot amagar l'anhel per una revolució en els hàbits quotidians, per un món amb relacions humanes més lliures i sinceres, per un alliberament dels prejudicis sexuals. El seu individualisme pretèn destruir la moral convencional, i ell és prou realista per adonar-se que això difícilment serà possible malgrat la retòrica revolucionària, perquè la majoria d'individus continuaran marcats de manera profunda per uns referents morals estrictes amb la sexualitat.

Gallardo descarta l'econòmica com a causa fonamental que impel·leix les dones a la prostitució. Creu que, per acabar amb ella, l'única solució rau en la creació d'una nova ètica, basada en la lliure concurrència sexual, sense prejudicis, vergonyes ni lligams, molt en la línia, de l'ètica sexual *hippie* de trenta anys després. I això, tal com ho veu l'autor, especialment després d'observar la realitat coetània que l'envolta, resulta virtualment impossible.

"La cuestión económica acentúa la prostitución. Pero no la motiva. Las mujeres se venden porque los hombres las empujan a ello para satisfacer sus necesidades íntimas. Si la mujer tuviese su vida económica asegurada, la mayoría de las veces que se vende, se daría.

Hay que tener también en cuenta el caso de muchas mujeres que, no obstante contar con una ocupación para vivir, acaban prostituyéndose. Sin duda porque esa actividad les es más fácil y menos penosa que su oficio o profesión habitual.

La prostitución se acabaría poniendo en juego varios factores de difícil realización. Primero, modificando el matrimonio y llevándolo a cabo más tempranamente. Segundo, poniendo en práctica una libertad sexual amplia y juiciosa. Tercero, procurando a la mujer iguales medios de vida que al hombre.

Y por último, educando moral y científicamente a la mujer y al hombre con miradas a construir una ética sexual nueva, en la cual el hombre no sea tan maligno para la mujer ni ésta tan estúpida para el hombre".¹⁰⁸

7.6. Educació sexual

Ja hem destacat el paper pedagògic de la premsa cultural individualista. Les generacions de joves lectors anarquistes mostren un insaciable interès sobre aspectes relacionats amb la sexualitat. Senten la necessitat d'omplir els seus buits formatius. Emissors i receptors aspiren mútuament a donar i rebre una educació integral per uns canals alternatius als oficials, sense intermediaris ni censures, sense el control de l'església, l'estat o famílies condicionades per la tradició. La informació sobre sexualitat a la qual es podia accedir en aquest context era deficitària en qualitat i quantitat. El grau d'escolarització i alfabetització, tal com assenyalen els estudis de Pere Solà, no permetien assolir les condicions necessàries per obtenir coneixements òptims en aquesta matèria, i d'altra banda, l'ensenyament, s'havia convertit, al llarg de la Restauració i la dictadura, en un quasi monopoli d'unes ordres religioses obsessionades per demonitzar el sexe. Les classes populars urbanes no disposaven, tret de les iniciatives ja esmentades de l'Escola Moderna o experiències educatives afins¹⁰⁹, dels instruments necessaris per superar aquest desert formatiu. Únicament es podia comptar amb un conjunt de creences populars, solucions casolanes i coneixements empírics i rudimentaris sobre tècniques de control de natalitat. El sexe esdevenia un tabú del qual no se'n podia parlar obertament. En aquestes condicions, la relació sexual era voltada de perills; malalties venèries, embarassos no desitjats, avortaments induïts, o alta mortalitat entre dones gestants.

La informació sexual, objectiva, verídica i despullada de càrrega moralista havia anat esdevenint un anhel compartit entre sectors cada vegada més amplis d'una societat en procés d'urbanització i secularització. Entre els anarcoindividualistes, que feien de la cultura

---

¹⁰⁷ *Íbid*

¹⁰⁸ *Íbid.* p. 8

¹⁰⁹ Pere Solà, (1976); *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Curial, Barcelona 1978. També DDAA; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1991.

científic-laica una filosofia compartida, en què educació i alliberament constituïa una estreta associació, aquesta esdevenia una necessitat urgent. És per això, que l'anarquisme va ser el primer moviment polític preocupat de divulgar a gran escala els nous descobriments científics en el camp de la sexologia de les darreres dècades del segle XIX i primeres del XX..

Al llarg d'aquest capítol hem descrit breument els processos de penetració d'alguns corrents de pensament científic en aquest camp. Hem comentat les dificultats i recels amb què es van anar assumint les idees neomalthusianes i eugèniques. Les revistes, des del principi, esdevenien els instruments de difusió i educació necessaris per compensar aquest dèficit formatiu. Els contactes internacionals dels llibertaris -especialment amb una Tercera República francesa laïcitzada on aquestes informacions circulaven amb major fluïdesa o, en tot cas, eren l'origen directe d'aquests nous corrents filosòfico-científics- permetien afavorir la circulació d'idees i textos. *Generación Consciente, Ética, Estudios o Iniciales*, de la mateixa manera que vint anys abans *Salud y Fuerza*, servia als seus lectors per accedir a aquestes idees i coneixements. I aquestes informacions eren, en molts casos, l'origen dels segrests i sancions imposades per la censura, especialment al llarg de la dictadura primoriverista.¹¹⁰

Si bé la censura podia limitar la propaganda sobre aquests avenços en el camp de la sexualitat, l'obstacle més important, segons els individualistes, eren els prejudicis arrelats a les mentalitats. Per als editors de les revistes individualistes, moltes famílies, fins i tot afins a l'anarquisme, estaven massa marcades per la moral convencional i religiosa, i per tant no servien per exercir la funció educadora de la sexualitat que es podria exigir

"-Los padres causan un gran daño no preocupándose de la educación sexual de sus hijos. Tan grande que llego a preguntarme, cuando sé del nacimiento de un ser, cuando en la casa de cualquiera llega esta ventura o este accidente, si son dignos los padres de tal acontecimiento.(...).

-Si, los padres deben abrazar la idea de la educación sexual *necesaria* para sus hijos: una educación sana, lógica, y al mismo tiempo, *moral*, como todo lo que está de acuerdo con la naturaleza pura y si rodeos. (...)"¹¹¹

La versió radicalitzada d'aquesta mateixa idea ens l'ofereix la prosa agressiva de Mariano Gallardo;

"España es el país dónde más se está señoreando aún la barbarie sexual y católica.

---

¹¹⁰ Per posar un exemple, Navarro, J. (1997) esmenta el cas de la censura imposada al Primer Curs Eugènic de Madrid de 1928 sobre el qual, la censura impideix d'esmentar. pp. 40-41

¹¹¹ Dorcy, Christian; "Ana Armandy nos habla de la educación sexual" *Iniciales* 1/5, agost 1929, p. 101.

Aquí haya hipócritas a montones, tartufos a puñados. Los padres hacen cuanto pueden por que sus hijos no sepan nada sobre lo que ocurre cuando una mujer y un hombre *duermen* juntos.

Se muestran reservadísimos ante los niños cuando sobre el amor hablan o hacen. Creen que con callarse ellos, los niños no sabrán nada relativo al fisiologismo de los sexos. (...)

"En cuanto al hipócrita silencio -dice Marestán- que se guarda con el pueblos para que no conozca los medios de evitar la maternidad, declaramos que, como eficacia, tiene la misma que la ignorancia con qué se quiere tener a los niños de los secretos de la alcoba"¹¹²

Existeix, a més, la creença que aquesta ocultació d'informació, o en tot cas, la presència d'interferències morals sobre un fet considerat natural, seria una de les causes fonamentals de comportaments sexuals anòmals. Els eufemismes, el pudor a l'hora de tractar de temes relacionats amb la sexualitat desvetllarien sentiments desequilibradors de morbositat.

"-La educación sexual es por tanto absolutamente necesaria. El hábito que hay que disimular a los niños ciertas funciones *naturales* desarrolla en ellos, por poco precoces e imaginativos que sean, un gusto perverso por las cosas malsanas, una curiosidad enfermiza, extravíos e inversiones(...)

-La hipocresía engendra degenerados que se degeneran aun más al amparo de las leyes de esta vieja dama de mirada baja, con los mil velos que oculta sus placeres viciosos, con los numerosos perfumes esclavizantes de la podredumbre..."¹¹³

Les revistes properes a l'individualisme, prioritzaran l'aparició d'articles informatius sobre mitjans de contracepció, signats de manera majoritària per metges, i crearan un consultori mèdic, en què els lectors formularan consultes en matèria sexual de manera oberta. El millor exemple serà el protagonitzat pel sexòleg i lliurepensador Fèlix Martí Ibáñez, el qual, des de la revista *Estudios*, respondrà obertament totes les preguntes que els lectors li facin en matèria sexual a la seva secció fixa *Consultorio psíquico-sexual*. Les seves respostes, amb un llenguatge desprovist d'eufemismes, i el seu enfocament, obert i directe, en la direcció d'oblidar qualsevol prejudici, marcarà tot un estil innovador d'abordar la sexologia a Espanya¹¹⁴. Paral·lelament, tot i que a un nivell més modest, a la revista *Iniciales* apareixerà un consultori similar, encara que no exclusiu sobre aspectes relacionats amb la sexualitat. El doctor Honorio Giménez, l'encarregat de la secció, no farà contestes tan extenses i expressives com les del sexòleg català, ni la seva secció ocuparà tant d'espai, ni tindrà tanta anomenada.

---

¹¹² Gallardo, Mariano; "La sexualidad de los niños". *Iniciales* 7/7, juliol 1935, p. 12

¹¹³ Dorcy, Christian; "Ana Armandy nos habla de la educación sexual" *Iniciales* 1/5, agost 1929, p. 101

¹¹⁴ Vidal (1975), pp.15-22. El llibre compta amb una recopilació de consultes sexuals aparegudes a la revista *Estudios*; Navarro, (1997) pp. 50-52.

7. L'amor lliure com a metàfora de l'alliberament individual. El discurs sexual de l'anarquisme individualista

En canvi, podem afirmar que el to general, el tipus de resposta, i sobretot els valors morals defensats a les contestes són equiparables a la línia de Martí Ibáñez, deshinibidora i natural.

8. ELS COMPLEMENTS TEÒRICS; ANNACIONALISME, ANTIMILITARISME I NATURISME

8.1. Elements satèl·lits en una filosofia de vida

Els diversos grups de tendència individualista, a banda del seu discurs específic, compartien altres elements teòrics, sovint exògens al cos teòric de l'anarquisme, encara que afins a la seva filosofia, i hi participaven activament en ells.

Aquest serà el cas del seu internacionalisme, en el sentit que es tracta d'eliminar les barreres nacionals i culturals i la creació d'una comunitat d'individus lliures i afins, més enllà de tota frontera política. Tal com hem anat comentant al llarg d'aquesta investigació, trobarem xarxes d'afinitat creades entre els diversos nuclis individualistes que mantenen com a nexes d'unió les redaccions de les revistes, la relació a distància mitjançant la correspondència o les visites i acolliments temporals de persones afins en la ideologia i llunyanes en la geografia. Això s'expressa sovint des de la pràctica i l'aprenentatge de les llengües planificades com l'esperanto o la seva variant simplificada, l'ido, que com veurem, serà una de les activitats importants entre grups com l'Ateneu Naturista Eclèctic i el seu òrgan, *Ètica*.

De la mateixa manera, i associat estretament amb el seu sentit internacionalista, alguns dels nuclis associats a les revistes participaran activament del moviment pacifista de l'època d'entreguerres i de l'antimilitarisme que, si bé ja és preexistent en el component ideològic de l'anarquisme, s'accentuarà a l'ombra de la gran guerra, i a mesura que s'incrementi el militarisme i la imminència d'un nou conflicte mundial al llarg de la dècada dels trenta.

Molts grups amb un fort component anarco-individualista tindran el seu origen en nuclis de naturistes, els quals passaran per un procés de diferenciació paulatina respecte de la resta d'heterogènies tendències del moviment associatiu. El naturisme, doncs, com a filosofia de vida i com a pràctica quotidiana restarà sovint associat als diversos nuclis d'afinitat i present, com veurem, en el seu discurs.

En tots tres casos; internacionalisme, antimilitarisme, naturisme, es tractarà de corrents, tendències i moviments preexistents i amb una llarga tradició anterior a la cronologia estudiada. L'anarquisme individualista, doncs, el que farà serà un procés d'adopció, adaptació i diferenciació d'aquestes idees. Seguint el principi individualista que les idees han de ser un instrument al servei a l'individu i no a l'inrevés, es tractarà d'apropiar-se d'elements ideològics de procedència diversa per utilitzar-los en benefici propi. Això explicarà, per exemple, que els individualistes mantinguin la seva identitat específica i diferenciada en la seva participació en

l'heterogeni univers dels moviments naturistes, sovint enfrontats directament a la resta de tendències, o que mantinguin una certa singularitat en el discurs antimilitarista.

Tot plegat, tot aquest component plural i divers representa una filosofia de vida que podríem considerar alternativa als cànons existents en la societat, una filosofia conformada a partir de referents alternatius als oficials, en una mena de cultura específica, diferenciada i pròpia¹.

L'individualisme, amb la seva càrrega iconoclasta, antiintel·lectual, antiteista, que carrega contra totes les idees o valors sacralitzats comporta, per tant, una filosofia de vida que podríem considerar de reacció enfront als déus sagrats de la societat capitalista. Contra la idea de nació, oposa el seu internacionalisme. Contra l'exaltació de l'autoritat encarnada en la institució militar, oposa el seu antimilitarisme. Contra el concepte de civilització industrial, oposa la seva visió naturista.

Així, l'annacionalisme, o la seva idea de superació del concepte de nació perseguirà emancipar l'individu de la comunitat cultural i/o administrativa a la qual ha estat adscrit, de manera arbitrària i obligatòria, mercè a l'esforç dels nacionalismes, una ideologia, en la seva opinió d'origen burgès i de conseqüències catastròfiques -conflictes bèl·lics, recerca d'espais ètnicament purs, repressió contra la dissidència,...-. En aquest sentit, l'anarquisme -no estrictament individualista- rebutjarà de forma clara el discurs nacionalista *per se*, encara que l'ombra de la guerra mundial, el detonant de la qual, a Sarajevo, va ser precisament un conflicte nacional, va pesar per accentuar l'antinacionalisme amb més força al llarg de les dècades dels vint i dels trenta. D'altra banda, la influència de l'individualisme francès va resultar molt important en aquest sentit. Armand, Ryner, o el neomalthusian Humbert van assistir molt de prop la febre patriòtera de principis de segle, responsable, en part de la terrible guerra del 14.

En un àmbit més proper, les experiències del nacionalisme també van influir en l'actitud dels nuclis individualistes. Malgrat les reiterades desfetes colonials i la fallida política dels successius governs de la restauració, la retòrica patriòtera espanyola no deixava de créixer, sobretot associada als sectors més reaccionaris de l'exèrcit. Lògicament el seu substrat internacionalista acumulava elements per refusar qualsevol indici de nacionalisme, ja fos nacional o perifèric.

---

¹ En aquest sentit resulten interessants els conceptes de cultura elaborats per Jacques Maurice; "Présentation. Un nouveau regard" a *Peuple, mouvement ouvrier, culture dans l'Espagne contemporaine. Cultures populaires, cultures ouvrières en Espagne de 1840 à 1936*. Presses Universitaires de Vincennes, Université Paris VIII, 1990 o Roger Chartier; *El Mundo como Representación. Historia Cultural: entre práctica y representación*. Gedisa. Barcelona 1992

D'altra banda, en el propi anarquisme ja existia un discurs antimilitarista, que a Espanya ja s'havia expressat des de diversos òrgans de propaganda. En aquest capítol ens dedicarem a descriure el contingut antimilitarista de les idees anarquistes, i com aquestes es veuen influenciades per l'ombra deixada per la Gran Guerra del 14, especialment a partir de la influència directa de l'individualisme francès.

A l'inici d'aquesta segona part dèiem que un dels principis individualistes era la reivindicació hedonista del plaer. La pràctica del naturisme, i un cert culte al cos expressat a partir del nudisme és una via per assolir l'harmonia corporal i espiritual de cada persona. L'impuls per satisfer els sentits, encara que sota una aparença d'equilibri i moderació faran del naturisme individualista una filosofia de vida particular, en què els elements naturistes estaran en funció de les necessitats físiques i intel·lectuals dels individualistes. Paral·lelament, aquestes pràctiques poden considerar-se com a rebuig a la societat industrial.

En la premsa analitzada existiran diferències en el tractament d'aquests temes. Pel que fa a l'annacionalisme, serà un dels temes amb menor espai dedicat. Bàsicament *Estudios* i *La Revista Blanca*, les de menor intensitat individualista, són les que més en parlaran. L'antimilitarisme i el pacifisme serà compartit per la totalitat de les revistes, tret de les que es publicaran al llarg de la guerra del 36, les quals, encara que reivindiquen la seva fidelitat als postulats pacifistes, assumeixen que l'esforç bèl·lic resulta necessari per a la pròpia supervivència. Pel que fa al naturisme, per a *La Revista Blanca* resultarà testimonial, perifèric i sotmès a l'ideal anarquista, en abstracte. En canvi, tant pel que fa a *Estudios*, com sobretot a *Ética* i *Iniciales*, el naturisme resultarà un dels seus senyals d'identitat. Pel que fa a la darrera, viurà, entre 1932 i 1934 una etapa caracteritzada per una defensa radical de la pràctica del nudisme.

8.2. Annacionalisme o superació de la nació

El terme que encapçala aquest apartat seria la traducció del mot de procedència esperantista *Sennaciismo*, utilitzat abastament en l'àmbit de les llengües internacionals. El terme serviria, en la definició proposada per Dolors Marín, per contraposar-lo a l'internacionalisme. L'Annacionalisme proposaria la desaparició de totes les nacions com a unitats sobiranes, la utilització racional i comuna dels recursos naturals de les diferents regions i l'ús de l'esperanto com a llengua de comunicació i cultura².

Precisament l'antropòloga de la Universitat de Barcelona lliga estretament la dimensió anacionalista de l'anarquisme amb l'extensió i la pràctica de l'esperantisme. I en especial, la connexió dels grups individualistes amb la de la variant Ido de l'esperanto, fet que es pot seguir a partir de la relació de persones com Elizalde o revistes com *Ética* i *Iniciales* amb aquesta llengua artificial.

Marín, a la seva tesi doctoral hi dedica un capítol sencer a analitzar la incidència de les llengües artificials planificades en l'univers anarquista. Ja la Internacional va veure la necessitat d'utilitzar l'esperanto com a llengua de relació i comunicació internacional, de manera que des de la fi del segle XIX hi havia una important connexió entre diversos grups esperantistes amb l'anarquisme. Per posar un exemple, el diari confederal *Acción Social Obrera*, editat des de Sant Feliu de Guíxols, comptava amb una secció en la qual es podia seguir un curs d'Esperanto a distància. No únicament els diaris i revistes servien per difondre aquesta llengua internacional. Des de molts anteneus llibertaris es podien seguir cursos presencials. De la mateixa manera, a la reunió fundacional de la FAI es va formular la recomanació que els militants aprenguessin l'esperanto³.

Tanmateix, a aquesta llengua internacional creada pel Dr. Zamenhoff, li va sortir una competidora. El 1907 es donarà a conèixer l'Ido o esperanto reformat, una variant de l'esperanto creada per L. de Beaufort i L. Coutourat, més propera a les llengües llatines, i amb unes regles més simplificades. L'Ido, que acabarà essent una opció minoritària entre els esperantistes i els mateixos anarquistes, en canvi, serà més difòs i practicat entre els sectors més individualistes, especialment pel que fa al cas espanyol. Això pot explicar-se per les estretes relacions entre l'ido i el principal nucli d'individualistes francesos, especialment per E. Armand. A Espanya, les primeres referències de l'Ido es trobaran a la revista *Tierra y Libertad*, cap a 1917-1918, introduït per J. Elizalde, el qual, com hem comentat, mitjançant el

---

² Marín, (1997), pp. 126-127

³ Marín, (1995), pp. 312-334

seu Institut Filològic, associat a l'Ateneu Naturista Eclèctic, serà el seu principal difusor a Espanya. També s'ensenyarà a l'Ateneu Llibertari de Sants, associat al nucli editor d'*Iniciales*. Malgrat que es produiran importants polèmiques entre defensors d'una i una altra variant de la llengua internacional, de vegades protagonitzades pel mateix Elizalde⁴, normalment, Ido i Esperanto solien ser ensenyats de forma paral·lela als mateixos centres⁵.

Per seguir aquesta connexió entre Ido i individualisme, Dolors Marín ens comenta la trajectòria de la revista idista *Libereso*, òrgan d'*Emancipata Stelo* (Estel Emancipador), grup, al seu torn, integrat a la Kosmopolita Unio di Laboristi Idisti (Unió Cosmopolita de Treballadors Idistes), un grup anarquista amb un accent marcadament individualista que tractarà de fer de lligam i portaveu de diversos grups d'individualistes i individualitats aïllades, estesos per la geografia mundial. Mostra de la seva vocació internacional és la seva ubicació. La redacció tindrà la seva seu a Arnhem, Holanda, mentre que la seva administració serà a Viena. Entre els col·laboradors trobarem Malatesta, Paraf-Javal, Armand, Julio R. Barcos, A. Hamon, i amb textos de Tolstoi o Turguenev. Els seus continguts no diferiran gaire de les revistes individualistes espanyoles; Educació individual, divulgació de textos clàssics de l'anarquisme i individualisme, sexualitat, internacionalisme, pacifisme, i l'interès per posar a la pràctica quotidianament els valors anarquistes i individualistes, en nuclis al marge de la societat capitalista, tot enllaçant amb l'antiestatisme de l'individualisme nordamericà de Warren, Thoreau o Tucker⁶.

Marín trobarà dades sobre intercanvis i suscripcions de la revista que permeten resseguir la seva influència entre diversos nuclis anarquistes espanyols. La major part es concentraran justament a les àrees en què l'individualisme s'implanta amb més força; el *Centro Mercantil* de Huelva, o les revistes *Realidad*, de València, *Cultura Obrera*, de Ciutat de Mallorca, *La Revista Blanca*, a Barcelona, o *Via Libre*, una revista redactada per J. Elizalde al barceloní barri de Sarrià⁷.

El moviment idista a Espanya s'articularà a partir d'una revista, *Ad-avane*. Anunciada a finals de 1926 i amb el seu primer número el gener de 1927, *La Revista Blanca* se'n farà ressò de la seva aparició i dels fulletons de propaganda, especialment d'inspiració naturista. De la

---

⁴ Des de *La Revista Blanca*, que es va fer ressò de la implantació de l'Ido entre bona part dels sectors anarquistes més individualistes, es va iniciar una polèmica entre defensors i detractors d'aquesta variant. El mateix Elizalde hi intervé; Elizalde, J. ; "Rivalidades lingüísticas no. ¡Progreso y evolución, eso sí!" *La Revista Blanca*, 80, setembre 1926, sup. La mateixa redacció de la revista, que no intervindrà directament en la polèmica, donarà informació sobre la celebració de cursos de la *Sociedad Idista Española*, tant per correspondència, com presencials als barris de Sants, a Barcelona i La Bordeta, a l'Hospitalet.

⁵ Marín (1995), pp. 312-334

⁶ *Ibid.*, pp. 336-338

⁷ *Ibid.* p. 346

mateixa manera que *Libereso* s'editava des de dos llocs diferents, *Ad-avane* es publicarà des de l'eix València - Barcelona, amb l'administració a la primera ciutat, i la redacció, amb seu a la segona. *Ad-avane*, l'ànima de la qual serà J. Elizalde serà una revista purament idista, sense connotacions socials ni polítiques. D'això ja s'encarregava *Ética*, que comptava amb redactors comuns. El nucli al voltant d'aquesta revista s'acabarà transformant posteriorment en la Sociedad Idista Española, amb grups únicament a Catalunya; Sants, Collblanc, La Torrassa, Gironella, Sabadell i Canet de Mar. El 1929 desapareixerà aquesta revista -en realitat uns fulls cicloscil·lats- per integrar-se a la revista *Acción Cultural*, de Sabadell.

L'Ido, o la pràctica de les llengües internacionals responia, com hem expressat a l'inici d'aquest apartat, a una determinada filosofia, la de l'annacionalisme. El contingut d'aquesta idea és sempre latent en el seu discurs, en canvi, poques vegades és abordat directament. Sovint se'n parla implícitament, especialment quan es fa referència al pacifisme i l'antimilitarisme. J. Elizalde traduirà i difondrà a *La Revista Blanca* la filosofia política de Paul Bergeron, expressat en el projecte individualista d'una República Supranacional.

Elizalde se'n farà ressó de la idea de Bergeron, el qual, el 1923 pretén crear una entitat política a estatal entre individus lliures, com a alternativa a l'organització política coetània, basada en estats-nació que competeixen constantment entre ells. La República Supranacional;

"Es la Unión mundial de individuos contra las tiranías nacidas de la ficción de los intereses nacionales⁸"

És a dir, l'autor el que pretèn és construir una unió d'individus de tots els orígens i nacionalitats en una comunitat supranacional i metapolítica, una entitat que permeti superar la idea que un individu pertany a una determinada nacionalitat, i que per aquest motiu, aquest pot ser sacrificat en nom d'uns interessos aliens a ell mateix. Bergeron parteix de la base stirneriana que tota nació resulta un concepte abstracte, absolut, que utilitza els individus en benefici propi o d'altres. I aquesta pot tenir lloc per la facilitat de manipular els sentiments dels individus en un context de confusió entre els interessos comuns -entesos com a la suma dels interessos individuals- dels col·lectius -o nacionals-. En altres paraules, que el discurs patriòtic i nacionalista és un instrument al servei del poder, que permet utilitzar psicològicament les persones per aconseguir uns objectius purament materials. La vivència de l'aquelarre nacionalista arran de la Primera Guerra Mundial pesava sobre moltes consciències

---

⁸ Bergeron, Paul; "La República Supranacional" *La Revista Blanca*, 86, desembre 1926, p. 434. (Trad. Elizalde)

i sorgia la necessitat de superar les velles identificacions culturals o ètniques que havien esdevingut el detonant d'un sagnant conflicte.

Bergeron, amb la seva iniciativa proposa, en canvi, construir una alternativa al sistema d'estats-nació. Una entitat supranacional de caire espiritual, o el que amb un llenguatge actual podríem qualificar, d'un país virtual, amb unes regles del joc del tot diferents a les de la geopolítica del moment. Seria una Unió moral, apolítica i antipolítica. Moral en tant que es busca un sentit de fraternitat entre la comunitat voluntària que genera. Apolítica en el sentit que, a diferència dels estats, no té un poder efectiu, més enllà d'unes regles del joc com a referència. Antipolítica perquè tampoc pretén materialitzar-se com a una entitat política efectiva, ni aspira a governar, sinó que es tracta, bàsicament de propiciar una actitud, un estat d'opinió que permeti superar la idea de nació, o la idea de pertinença a una comunitat abstracta.

Els objectius d'aquesta filosofia seria precisament la desnacionalització dels modes de pensar i d'expressar-se. Mostra d'això és que els seus membres eviten utilitzar termes com ara francès, italià o espanyol i són més partidaris d'identificar l'origen de cada individu per les seves qualitats familiars o locals. També propugnen no col·laborar, en la mesura del possible amb aquells governs que vagin en contra d'aquesta filosofia fraternal. D'altra banda, els membres d'aquesta república virtual són dispersos per la geografia mundial, no estan lligats a un territori determinat, sinó que busquen crear un sentit de fraternitat i comunitat a partir de la voluntarietat, de la comunió, més enllà de tota frontera. Abans que tot, és l'individu *per se*, i no les seves circumstàncies (origen, nacionalitat, residència) el que realment importa. Bergeron basa precisament la seva estratègia en la dispersió. Creu que, donada la superioritat moral d'aquesta idea, a mesura que s'afegeixi gent al projecte es podrà aconseguir el suport de l'opinió pública i prou força per materialitzar-la, o almenys, poder posar en evidència el model basat en l'estat nació.

Així seria possible emancipar l'individu de la política i dels seus terribles efectes en forma de guerres, imperialisme o competència pels recursos econòmics. En casos així, els individus són subjectes passius que, o bé pateixen directament els efectes negatius d'aquests conflictes, o bé són utilitzats i manipulats, en nom de la pàtria i la nació, en contra d'altres. En aquest sentit, la filosofia de creació d'una República Supranacional permetria a cada persona posar la seva vida i les seves llibertats per sobre de qualsevol decisió d'autoritats i col·lectivitats polítiques.

La seva estructura no deixa de recordar als grups de lliurepensadors massònics, amb la seva idea de fraternitat, de rebuig a les imposicions d'instàncies polítiques superiors, de

dispersió i col·laboració dels seus membres, més enllà de les distàncies que els puguin separar. D'altra banda és clara la seva vocació individualista, de voler situar-se al marge de conceptes abstractes com el de nació, i que, en tot cas, tot ha de supeditar-se a la voluntat i la necessitat de l'individu.

"Mañana, cuando habrá agrupado a individuos de todos los orígenes y de todas las nacionalidades en una Comunidad Supranacional y Metapolítica, traerá como consecuencia la abolición definitiva, irremediable de todas las tiranías nacionales nacidas de la confusión maquiavélicamente mantenida entre los intereses *comunes*, reales, concretos, combinación de intereses individuales - y de los intereses *colectivos*, nefastos vestigios de la superstición y de la metafísica. (...)

La "República Supranacional" es, pues, una *Unión* puramente moral y espiritual, apolítica, antipolítica (...) preconizamos, para la pacificación del mundo, la desnacionalización de los modos de pensar y de expresarse (...) así como (...) identificar el origen de los hombres por sus cualidades familiares y locales, mejor que por su nacionalidad (...) como organización está regida por un Acta Constitutiva, simple, precisa, que consta solamente de algunos artículos. Y para entrar a formar parte de la misma basta firmar la "Profesión de Fe supranacional" que se expresa en los términos siguientes; (...)

(...) No concederé ninguna importancia a mi *nacionalidad*, a mis *orígenes* de tal o cual región, a mi *nacimiento* en tal pueblo o ciudad (...)

Si la autoridad nacional, ya llámese Rey, Parlamento o Soviet, en nombre de la ficción de los intereses nacionales, arranca a mis hijos de su paz y de sus trabajos para ir a recibir a esparcir el dolor y la muerte entre los hombres de otras naciones (...) Si me abrumba y abrumba también a mis connacionales con obligaciones y cargas bajo falaces pretextos de asegurar nuestra grandeza y prosperidad comunes, puedo inclinarme ante el poder brutal que ostenta, pero, en mi corazón, me obliga a maldecirlas

La maldigo con tanta más fuerza cuanto que hipócritamente especula, con la voluntaria confusión entre el espíritu nacional y la presunción en mi de un sentimiento patriótico, que no podría, en todo caso, ser causado más que por mi legítimo apego a mi lenguaje, a mis orígenes, a mi nacimiento, a mis residencias. (...)

Las revoluciones pasadas han querido libertar al hombre de las tiranías de la tradición. Pero no le han emancipado de las de la política, y en particular de las de la política nacional o internacional. Esta es la pacífica revolución que aconsejamos a todos preparen

Frente a estas coluntades ciegas o malas, la "República Supranacional" se esfuerza en llamar a la Humanidad cnosciente, para que tome, con voto unánimemente concertado, la palabra (...) con los fines de proclamar el derecho absoluto para todo individuo de poner su vida y sus libertades esenciales por encima de todas las decisiones de las autoridades y colectividades políticas"⁹

Posteriorment, el mateix autor, en una nova col·laboració crítica les diverses modalitats polítiques proposades per organitzar políticament les realitats nacionals;

federalisme, regionalisme, internacionalisme (entès com a Societat de Nacions) i reafirma la seva vocació individualista. Nega la validesa de cap institució estatal que aplegui una determinada comunitat perquè, des d'una òptica stirneriana, res no pot restar per sobre de la unitat bàsica de tota societat; l'individu. Bergeron pot entendre que el sentiment nacional és una realitat, encara que sigui un fet pertanyent a l'esfera de la subjectivitat. No obstant això, no existeix cap justificació perquè una entitat política s'apropriï d'aquesta comunió de sentiments per decidir pel conjunt d'individus que la conformen. En resum; individus i fronteres esdevenen fets incompatibles.

La idea de fons és que l'individu no pertany a la nació. En tot cas, és la nació la que pertany a l'individu. Per tant, la sobirania nacional no pot de cap manera limitar la sobirania individual. Hi ha el dret a viure al marge d'una jurisdicció estatal, a interactuar i relacionar-se lliurement, sense interferències d'un estat, amb dret d'entrar i sortir en qualitat d'individu.

"Verdaderamente, no hay más que una realidad: el individuo. Es preciso que el individuo conozca al individuo, es preciso que se aprecie como individuo, y no como una unidad de tal región, nación o pueblo. Y queremos eso en la República Supranacional. (...)

En un cuadro supranacional tal, cada región podrá reclamar su autonomía, cada nación o región podrá libremente confederarse, sin impedimento de cualquiera que sea. Concebidos diferentemente, federalismo y regionalismo y aun paz, nos parecen como un engaño, e inaplicables. Hemos dicho: en frente de los Estados o federaciones de Estados, en tanto que perdurarán éstos". En efecto, no los creamos eternos y muy bien concebimos un mundo -el mundo supranacional -en el cual se agruparán los individuos, sin tutela de Estados o semejantes organismos, en unas asociaciones internacionales múltiples, o por mejor decir, universales, para la producción y el cambio de los productos útiles a la vida del cuerpo y del alma -como en unas múltiples asociaciones limitadas, regionales o locales, por afinidades culturales o de otra manera, -sin cuidado ninguno de las fronteras políticas que no quedarán sino en el estado de lejano recuerdo¹⁰".

---

⁹ *Íbid*, pp. 434-436

8.3. El discurs antimilitarista com a insubmissió individual.

És ben coneguda la presència constant d'un discurs pacifista i antimilitarista en el sí de l'anarquisme. Resulta totalment coherent amb el seu sentit internacionalista expressat anteriorment, i amb el component marcadament moral de la seva ideologia. Les guerres i els exèrcits són rebujables en sí mateixos, i la seva existència resulta negativa *per se*. L'exèrcit, a més, és concebut com a una institució que monopolitza la violència de l'estat contra els seus ciutadans i que serveix d'element repressor de les classes dominants contra el proletariat.

Des del punt de vista de la filosofia individualista, de la mateixa manera que nació, pàtria o estat són categories absolutes que busquen el sotmetiment de cada ciutadà, l'exèrcit és una institució que nega la sobirania individual. Per tant, els individualistes han d'oposar-s'hi de la manera més rotunda. Les guerres, per tant, són processos de destrucció pels quals els individus, amb la seva personalitat anul·lada pel militarisme, són manipulats en nom d'abstraccions com Déu, la pàtria o l'honor, en benefici dels poderosos.

Davant d'això, les respostes més idònies a aquesta institució i a aquestes situacions d'alienació col·lectiva són l'objecció, la insubmissió o la deserció, respostes seguides pel principal referent francès dels individualistes espanyols, E. Armand, o d'altres anarquistes també propers a aquests cercles com Eugène. Humbert, durant la Primera Guerra Mundial.

Aquestes actituds de resistència al reclutament forçós i al servei militar resultarà freqüent entre els anarquistes espanyols. Això propicia una important mobilitat dels insubmissos a l'exèrcit que, perseguits per la jurisdicció militar, cercaran refugi a França o Llatinoamèrica, i farà més estrets els lligams entre aquests àmbits geogràfics.

D'altra banda, a la cronologia estudiada, en ple període d'entreguerres, trobarem una important presència i articulació del moviment pacifista i internacionalista, el qual tractarà per tots els mitjans evitar que es repeteixi una tragèdia de les dimensions de la guerra de 1914 - 1918. El moviment anarquista en general, i bona part dels seus medis més individualistes col·laboraran i participaran de les seves idees i activitats. Una bona part de la literatura política antimilitarista serà editada o distribuïda des de revistes com *Estudios* o *Iniciales*, i escriptors coneguts per la seva oposició a la guerra, bona part d'ells ex-combatents de la Gran Guerra com Stephan Zweig, Erich Maria Remarque, Romain Rolland o Henry Barbusse, seran llegits abastament a les biblioteques dels ateneus llibertaris i gaudiran d'una bona imatge des dels medis anarcoindividualistes.

---

¹⁰ Bergeron, Paul; "Pan-Europa, Federalismo, Regonalismo, República supra-nacional" *La Revista Blanca*, 89, febrer 1927, pp. 536-538

Malgrat aquesta important presència del pacifisme i antimilitarisme en el discurs de l'anarquisme espanyol resulta difícil trobar investigacions que se centrin en aquesta qüestió. Fora del tractament secundari donat per Lily Litvak¹¹ en la seva investigació sobre l'estètica anarquista o d'algunes pàgines que hi dedica Álvarez Junco¹², el tema ha estat investigat específicament per Rafael Núñez Florencio¹³ a principis de la dècada dels noranta. Més recentment, les investigacions ja esmentades d'Eduard Masjuan i de Javier Navarro han analitzat les relacions del neomalthusianisme ibèric amb el moviment pacifista i el tractament donat a la pau i al militarisme des de la revista *Estudios*, respectivament¹⁴.

Núñez Florencio analitza el contingut del discurs antimilitarista present a l'anarquisme espanyol i tracta de seguir la seva trajectòria històrica. Reconeix que aquest és un component important dins la ideologia anarquista, i que s'acomodarà a les circumstàncies històriques que viurà, amb episodis anteriors d'oposició a les quintes, a les guerres colonials, o a les influents idees militaristes del moment.

L'exèrcit, representant màxim dels valors militars, i executor de la violència de l'estat serà un dels principals objectes de les crítiques llibertàries. Esdevindrà una de les institucions bàsiques de l'estat i executarà, amb violència, la seva autoritat i el seu concepte d'ordre. Aquesta crítica serà triple. Contra la seva missió, és a dir, la guerra i la repressió; contra el seu sentit, és a dir, com a expressió de la violència institucionalitzada; i contra el seu funcionament.¹⁵ De totes aquestes crítiques, aquesta darrera serà la més accentuada. El funcionament de la institució pressuposa la disciplina, que en termes anarcoindividualistes serà equivalent a l'anul·lació de l'individu, a la seva despersonalització. En altres paraules, a la renúncia a la sobirania individual. D'altra banda, els anarquistes tracten de posar en evidència la falsedat i mixtificació dels seus valors com l'honor, el valor, l'heroïtat, o altres idees absolutes que amaguen la manipulació dels sentiments dels soldats, i la justificació dels privilegis dels oficials. Precisament els militars professionals seran particular diana de les seves crítiques. Seran presentats com a elements paràsits de la societat que en realitat no seran més que servidors dels interessos de les de les classes poderoses¹⁶.

La connexió automàtica entre anarquisme i antimilitarisme, ja assenyalada per Malatesta, s'institucionalitza al Congrés Antimilitarista d'Amsterdam, el 1904, amb una segona

---

¹¹ Litvak, (1988)

¹² Álvarez Junco, (1976), pp. 247-271

¹³ Núñez Florencio, Rafael; "Patria y ejército desde la ideología anarquista" *Hispania* LI/2, 178, 1991, pp. 589-643

¹⁴ Masjuan, (2000) pp. 309-315 i Navarro, J. (1997) pp.188-195

¹⁵ Núñez Florencio, (1991), p. 593

¹⁶ *Íbid*, p. 594

edició el 1907. Serà en aquestes trobades internacionals, a les quals assisteix Pedro Vallina com a representant espanyol, on es fixaran els continguts discursius de l'anarquisme respecte del fenomen de la guerra, i les estratègies per evitar-la.

Anteriorment, el 1893, apareixerà una obra que influirà poderosament en el discurs antimilitarista de l'anarquisme. *La Psicologia del militar professional*, d'A. Hamon¹⁷, publicada a Bèlgica per la pressió de la censura francesa, causarà un gran impacte en el sí de l'anarquisme, el qual adoptarà bona part de les seves argumentacions. Núñez Florencio sintetitza a la seva investigació, el contingut d'aquesta obra, que tindrà la virtut de mostrar, per primera vegada fenòmens externs a la pròpia guerra, encara que formant part inherent al propi fenomen bèl·lic, com ara l'horror posterior als combats.

Per a Hamon, a diferència de la tradició rousseauniana sobre la condició humana, inherent a l'anarquisme, la guerra es deu a la pervivència de l'ancestral instint de violència i destrucció¹⁸. El progrés com a motor de la història no millora en absolut aquesta tendència, sinó que més aviat la perfecciona. I fruit d'això són els exèrcits, institucions en què aquesta violència, èticament reprovable i legalment intolerable, constitueix la seva raó de ser. Els militars resten invulnerables respecte de la justícia i viuen en un marc d'anestèsia moral, dos fets que potencien encara més el conflicte bèl·lic. Qui participa, voluntàriament o no, a la guerra, veu destruïda la seva individualitat per convertir-se en una màquina de matar. I a aquest estat s'arriba, ja per una naturalesa predisposada a la brutalitat, ja sigui per la creença en uns valors falsos com l'honor o el valor, que tenen la seva arrel en l'exaltació, fins a les darreres conseqüències, del concepte d'autoritat i l'exercici del seu abús. Precisament, entre els militars, que viuen en un món regit per una lògica peculiar, separada de la resta de la societat, aquesta autoritat s'exerceix particularment contra els seus subordinats, els soldats, considerats com a una propietat dels oficials. La violència i la humiliació que s'exerceix contra l'immediatament inferior a l'escalafó, es va multiplicant a mesura que va descendent a l'escala, fins que és el soldat qui la practica amb la major virulència contra els civils.

Tanmateix, la base de la desqualificació antimilitarista de Hamon és la idea que en el fons, els militars són uns funcionaris més al servei de l'estat. Uns funcionaris una mica especials, amb un salari regular i uns uniformes que tenen l'objectiu principal de poder exaltar la seva vanitat. Uns funcionaris, tanmateix, que actuen al marge de la legalitat, i de fet, contra

---

¹⁷ La seva *Psychologie de de l'anarchiste-socialiste* va tenir una crítica a *Ciencia Social*, cap a finals del segle XIX per part de P. Coromines, comentada per Àngel Duarte, *Pere Coromines: del republicanisme als cercles llibertaris (1888-1896)*, p. 118. També pp. 130-131 pel que fa a *Patrie et Internationalisme*. És a dir, que hi havia entrades prèvies, la qual cosa ve a demostrar, d'una banda la relació de la ideologia present a l'obra de Hamon amb els anarquistes, i el coneixement d'aquest a Espanya, encara que potser només de manera indirecta

tota noció de dret i de llei, ja que la seva funció principal consisteix en trepitjar els drets aliens¹⁹.

Fora de Hamon, que ofereix un discurs força elaborat, Núñez Florencio considera que, globalment, l'antimilitarisme anarquista va resultar, en línies generals, de contingut abstracte i d'actuació ineficaç. Si bé tot el pacifisme és antimilitarista, no tot l'antimilitarisme va resultar sempre pacifista. Alguns grups, especialment coetanis a la difusió de *La psicología del militar profesional* consideraven que la violència, com a mal menor, podia estar justificada perquè la pau, una fi legítima, no sempre garanteix justícia. De fet, la societat capitalista era percebuda com a intrínsecament violenta per la seva capacitat d'opressió. És a dir, en una revolució per assolir un ordre considerat com a més just, podia ser legítimat l'ús de mitjans violents.

En aquest sentit, la convulsa dècada dels noranta, del segle XIX i la primera del XX ofereix un complex panorama en què es barregen una influència pacifista provinent d'una filosofia tolstoïana i anarquista cristiana, amb les idees d'inspiració nietzscheana de la *Propaganda pel fet*, és a dir, la justificació de la violència com a instrument de resistència contra l'opressió política i econòmica, difòs des de revistes com *El Rebelde*, de Madrid, y *El Productor Literario*, de Barcelona, o *El Eco de Ravachol*, de Sabadell, en referència a l'onada de violència nihilista protagonitzada per un individu aïllat, a cavall entre la delinqüència comuna i la reivindicació política. Serà aquesta l'època, com hem vingut explicant en capítols anteriors, quan l'obra d'Stirner començarà a ser redescoberta i a veure les seves primeres traduccions i reedicions²⁰.

És en aquest context complex en què es comença a elaborar un discurs antimilitarista de manera més sistemàtica. Núñez Florencio considera que aquesta propaganda es basarà en models importats de França, a partir de revistes específiques com *Le Conscrit* o *Le Pioupiou de l'Yonne*. A partir de narracions literàries, manifestos o articles de fons, es reivindica la dissolució de tots els excèrcits, o la deserció massiva de tots els reclutes forçosos. Tot plegat, com considera aquest historiador, s'evidencia una certa ingenuïtat i manca de reflexió, i que per tant, mostrarà la seva ineficàcia en el moment en què, com el 1914, sigui necessària una acció decidida²¹.

Un altre dels instruments que es tracten de generar per eliminar les guerres i els exèrcits serà una associació antimilitarista d'abast mundial. El 1904, a Amsterdam es crearà l'Associació Internacional Antimilitarista, (AIA) que funcionarà com a una coordinadora de

---

¹⁸ *Ibid*, p.617

¹⁹ *Ibid*, pp. 617-618

²⁰ *Ibid*, pp. 629 i ss.

²¹ *Ibid*, p. 633

diversos grups majoritàriament europeus, amb propostes, debats i resolucions de difícil compliment. Aviat es generarà tensió entre dues tendències que aviat apareixeran en el seu sí. D'una banda, trobarem els partidaris de crear una AIA que aplegui els antimilitaristes en tota la seva pluralitat, amb la inclusió d'anarquistes cristians, tolstoïans o grups pertanyents a un ampli ventall polític, o a aquells que pretendran que l'associació esdevingui un instrument exclusivament anarquista, i amb un protagonisme dels llibertaris francesos, com Tailhade, Malato, o Janvion. En aquest primer congrés, la delegació espanyola, com hem comentat, serà a càrrec de Pedro Vallina, en representació de la *Lliga de Regeneració Humana*, és a dir, del nucli neomalthusià al voltant de Ferrer i Guàrdia o Luis Bulffi i *Salud y Fuerza*.²²

Precisament els neomalthusians, que tindran un gran pes en el moviment antimilitarista, expressaran un pensament social-darwinista segons el qual, l'aplicació estricta de les tesis neomalthusianes podrien acabar amb les guerres i el militarisme. No oblidem que una de les principals motivacions per restringir els naixements és per tal d'evitar que el proletariat deixés de suministrar *carn de canó* per als excèrcits, idea abastament reiterada a l'opuscle de Bulffi *Huelga de Vientres*. El primer president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, ja el 1905 pronuncia una conferència amb el significatiu títol; *Antimilitarismo práctico por la prudencia sexual*²³.

Tres anys després, el 1907 es torna a celebrar, a la mateixa ciutat, un segon congrés de l'AIA. Els participants, més pressionats per l'accentuació del militarisme que amenaça amb la imminència d'un conflicte continental, se centren més en buscar respostes a la qüestió, què fer en cas de guerra? La major part de delegats coincideixen en què en una circumstància així el què cal és negar-se a participar i a desobeir els governs que la declari. Tot plegat, i com es va poder manifestar ja en episodis anteriors a 1914, com la guerra colonial al Marroc que va generar la Setmana Tràgica de Barcelona de 1909, o altres menors, aquestes resolucions es van caracteritzar per una absència de realisme, i una manca d'anàlisi profund en el comportament dels afectats. Com es va comprovar a la bogeria d'agost de 1914, va pesar més la pertinença a una nació-estat que el sentiment internacionalista de les classes populars.

Fora dels resultats, dues de les respostes oferides des del congrés resulten interessants. La primera, d'A. Hamon, autor de *La Psicologia del militar professional*, des d'un punt de vista que recorda els principis stirnerians, considera que cal generar un conjunt de mesures socials encaminades a actuar sobre la societat civil per precipitar un canvi de mentalitat, una revolució en la forma de pensar que garanteixi un canvi en la forma d'actuar, a la vegada que

---

²² Masjuan, (2000), pp. 309-311

²³ Dictada a la *Federació de les Arts Metal·lúrgiques* de Barcelona, segons explica Masjuan, E. (2000), pp. 310.

propiciar una reacció contra els valors absoluts i glorificats d'honor i sacrifici, propis de l'àmbit militar, tot plegat en un context en què els militars siguin sotmesos a les lleis civils, sense distincions ni privilegis²⁴. La segona, provinent del neomalthusianisme, serà la proposada pel Dr. J. Rutgers, delegat holandès de la Lliga per a la Regeneració Humana, el qual serà l'autor de *Las Guerras y la densidad de población*, llibre traduït per l'anarquista català Josep Prat i publicat en la seva versió espanyola per la biblioteca de *Salud y Fuerza*. En aquest llibre, Rutgers associarà l'origen de les guerres al desequilibri entre població i subsistències i recursos naturals. Per tant, la solució és òbvia. Només un control demogràfic estricte garanteix la pau com a estat natural de les societats²⁵.

El cert és que, malgrat l'existència d'un antimilitarisme internacionalment organitzat, malgrat les crides a la revolució proletària, tots aquests anhels van escenificar el seu fracàs el 1914. Només uns pocs van realment desertar, entre ells alguns pocs individualistes com E. Armand o neomalthusians com Eugène Humbert. Potser per això només ells van adquirir legitimitat com a pacifistes i antimilitaristes. Només anarquistes com ells, malgrat representar una minoria, van restar com a referents llibertaris en el camp de l'antimilitarisme.

Posteriorment a 1918, any d'acabament de la Gran Guerra, les revistes analitzades van mostrar sempre un posicionament combatiu contra la guerra i en favor de la pau. L'ombra de la Gran Guerra i els seus horrors planava poderosament sobre Europa. L'anarquisme espanyol, malgrat la neutralitat mantinguda durant el conflicte, no es podia sostreure a aquesta actitud, i això es traduirà, a banda de les continuades referències a la guerra que havia d'acabar amb totes les guerres, en un esforç de conscienciació contra els conflictes bèl·lics i els exèrcits.

La conjuntura històrica i geopolítica farà que aquest esforç es vagi accentuant a partir de la dècada dels trenta, en un moment en què a bona part d'Europa s'inicia un procés de rearmament i d'increment de les tensions internacionals. A mesura que la situació es vagi complicant, especialment des que Hitler és elegit canceller a Alemanya, el 1933, la idea de la imminència d'un nou conflicte d'abast mundial, de característiques encara més terribles que l'anterior, comença a ser omnipresent a les planes de *Estudios, Iniciales* o *La Revista Blanca*.²⁶

---

²⁴ Núñez Florencio, (1991), p. 638

²⁵ Masjuan, (2000), p. 312

²⁶ Articles com Deulander; "Documentos para la historia de la guerra futura", a *La Revista Blanca*, n. 235, 1933, pp. 602-604

Davant d'aquestes circumstàncies, aquestes revistes apostaran per defensar la legitimitat de l'objecció de consciència²⁷ o un procés efectiu del que seria l'educació per la pau²⁸. Les seves planes s'obrien per col·laborar amb totes aquelles associacions que compartien aquestes preocupacions, i es tractava de publicar totes aquelles col·laboracions que anessin en aquest sentit de recerca de la pau mundial. No resulta, doncs, inhabitual trobar articles de personatges destacats pel seu perfil pacifista com el cas d'Albert Einstein, a la revista *Estudios*²⁹ o la publicitat sobre entitats com l'Associació Biocòsmica, una agrupació de sabis, pensadors i científics que des d'un esperit fraternal i místic propugnaria l'ecologisme, el vegetarianisme, i evidentment, el pacifisme³⁰.

Un dels principals generadors de discurs antimilitarista al llarg de la dècada dels vint i dels trenta serà l'anarquista romanès Eugen Relgis, que representarà el pacifisme internacional seguidor de les idees de l'escriptor francès Romain Rolland. El seu contingut, girarà a l'entorn de quatre eixos principals. En primer lloc, i en un sentit pedagògic, Relgis considera que un dels objectius primordials en la humanitat és desenvolupar un sentiment fraternal de pertinença a la mateixa espècie, més enllà de les fronteres, de les adscripcions nacionals, regionals, culturals o de classe. Aquests agrupaments són responsables de les guerres, i per tant, cal desdibuixar-los. En segon lloc, cal generar una cultura de respecte a la diversitat i pluralitat d'opinions, allunyada de l'estètica i la pràctica totalitàries en les societats occidentals del moment. En tercer lloc, expressa una preferència per l'evolució civilitzadora respecte a la revolució armada; transformacions progressives, quotidianes i pacífiques enfront a virulència dels canvis sobtats de tot procés revolucionari. Finalment, el quart argument criticaria el desfasament entre progressos tècnics imparables i l'absència de progrés moral interior dels individus³¹.

"Nunca el *temor* a la guerra ha sido más tenaz que en los diez años transcurridos desde la guerra europea. (...) Lo que hay que denunciar inexorablemente es el armamento febril que continúa sin interrupción en todos los Estados (...) A la hora presente, la revolución se sirve de las mismas armas que la reacción. La guerra entre las clases viene a ser idéntica, desde los puntos de vista de método y efectos, a la guerra entre Estados (...)

---

²⁷ La revista *Iniciales*, al llarg de 1933 iniciarà una campanya de seguiment d'un objector belga, jutjat per les autoritats militars d'aquell país.

²⁸ Navarro, (1997), p. 190

²⁹ *Íbid*, p. 191

³⁰ Introduïda per Maria Lacerda de Moura a les pàgines d'*Estudios*. *Íbid*.

³¹ *Íbid*, pp. 193-194

Existe, sin embargo, un pacifismo libre que toma su origen en la naturaleza pacífica y solidarista de la humanidad. Un pacifismo que ha florecido en la ciencia, en la religión, en la ética y en el arte. (...) Yo resumo las dos fórmulas de la paz verdadera

La libre concurrencia de las individualidades creadoras;

La humanización del hombre por medio de la solidaridad técnica y económica, así como por la cultura previamente purificada de la lepra política de las minorías opresivas y puesta a la disposición de todos por intermedio e los que son servidores de la Ciencia y del Espíritu (...)

Lo que ahora interesa ante tdo, es que el problema de la paz sea planteado en todos los países, por medio de una *acción* intensa para la paz entre las naciones, las razas y las categorías sociales. Lo que interesa, es que la práctica de la violencia desaparezca en las relaciones entre Estados, entre clases y entre individuos y que sea sustituida por la libertad y por el amor. Sólo estos últimos pueden hacer de la Justicia legal una Justicia humana... Que la Tiranía cese en los sistemas de gobierno; que tengan fin la violación de las conciencias y la Mentira en la educación, la Intolerancia en materia de política y de religión, la Explotación del hombre en el trabajo profesional y familiar, todas las esclavitudes, todas las negaciones, de las cuales son culpables no solamente las minorías privilegiadas, sino también las mayorías que las toleran... El que trabaja por la paz, acrecienta su propia humanidad y es este el primer paso hacia el *perfeccionamiento de sí mismo*.

El pacifismo activo tiene por punto de partida el individual, por la purificación voluntaria y lúcida, por la represión de los malos instintos y la denuncia de los errores colectivos, puede llegarse a realizar ese *pacifismo moral* que, en la vida social, se manifiesta por medio del esfuerzo creador y de la ayuda recíproca³². [Els ressaltats són originals]

Relgis realitzarà a més, una enquesta per la pau a destacades personalitats com el mateix Rolland, Henry Barbousse, H.G. Wells, Max Nettleau, Han Ryner, Upton Sinclair, Stephan Zweig, Rabindranath Tagore o Albert Einstein que tindrà el seu ressò a la premsa anarquista espanyola³³. L'anarquista romanès tractava de buscar suports de prestigi a la causa de la pau.

Paral·lelament, des de revistes com *Estudios* es participa i s'informa de les activitats del moviment antimilitarista internacional, amb associacions com les *Llars Lliures Internacionals*, *La Lliga Internacional de Combatents per la Pau* o *la Lliga de Refractaris de*

---

³² Relgis, Eugen; "Comentarios al margen de mi encuesta mundial: "Los caminos de la paz", a *La Revista Blanca*, n. 199, 1931, pp.193-197

³³ El seu traductor, Eloy Muñiz la comentarà a Eloy Muñiz,; "Una encuesta por la paz", a *La Revista Blanca*, n. 226, 1932, pp. 310-312

*la Guerra*³⁴, a banda d'intercanviar revistes i contactar amb les redaccions de revistes com l'argentina *Bandera Negra*³⁵.

L'esclat de la guerra civil, l'estiu de 1936 va obligar, com hem explicat en capítols anteriors, a variar alguns dels plantejaments inicials als anarquistes i individualistes. Revistes com *Al Margen* o la breu reaparició d'*Iniciales* l'abril - maig de 1937 així podrien recollir aquest canvi d'actitud. El director d'aquesta darrera publicació, León Dróvar, contesta a uns anarquistes holandesos que les circumstàncies excepcionals que envolten la guerra civil obliga a oblidar estratègies com la resistència passiva.

"Algunos anarquistas holandeses ponen en cuestión si, en la lucha de España, no hubiese sido mejor que los antifascistas españoles hubiésemos opuesto una resistencia pasiva a las ambiciones de los militares sublevados contra la voluntad del pueblo ibérico que quiere ser más libre, en vez de la resistencia armada que se les hace (...)

Nosotros, sintiendo profundamente el anarquismo y el naturismo, cultivamos la no-violencia (...); pero no hasta ofrecer la otra mejilla si podemos ofrecer los puños. Pues sabemos distinguir entre resistencia pasiva y resignación.

Como individualistas que somos, nunca nos hemos sumado a movimientos violentos tendientes a imponer al pueblo español normas de vida contrarias a su sentir, con esporádicas revoluciones a fijados plazos, como si la mentalidad de un pueblo pudiera variarse por medio de una orden. Pero el caso actual es diferente; se trata de una guerra civil y de invasión, en la que con saña se nos ataca, y bien hemos de defendernos"³⁶

En aquest context dramàtic imposat per la realitat bèl·lica, el mateix Armand, conegut pel seu refractarisme a les guerres i la violència, i pel seu escepticisme davant les transformacions propiciades al llarg de l'estiu del 36, va explicitar el seu suport a la causa de la revolució, a banda de les seves simpaties personals, a partir d'arguments que entrarien més en el que seria el pensament individualista nord-americà del dret a la legítima defensa, i d'altra banda, per la por a les conseqüències que podria suposar l'extensió de règims d'inspiració feixista a europa.

«P»Lejos de mi suponer que en España se hace una revolución anarquista, a pesar de las realizaciones sindicalistas, más o menos matizadas de sindicalismo libertario en Cataluña, lo que

---

³⁴ *Íbid.*

³⁵ Revista antimilitarista argentina -uruguaiana publicada conjuntament des de Buenos Aires i Montevideo, des de 1930. Estava associada a l'Associació Internacional Antimilitarista. Exemplars a la BA

³⁶ Dróvar, León; "La no violencia y el caso español" *Iniciales*, n. 9/1, abril 1937, p. 16

verdaderamente se hace en España -me creo bien informado- es una guerra contra el fascismo español y el extranjero invasor, y nada más que esto (...)

No obstante, mi simpatía está al lado de los que combaten, se sacrifican, sufren y mueren combatiendo contra el nacionalismo europeo. Tengo horror a la guerra, al empleo de la violencia, al recurso de las armas, a la inmolación de la más simple de las existencias humanas. La fuerza bruta y el recurrir a los medios de destrucción me repugnan enormemente. Ver a un hombre o a una mujer con un uniforme me horripila. Pero a pesar de todo esto, como individualista anarquista, justifico como consecuencia, mi simpatía por quienes *resisten* en España a los asaltos de la bestia fascista.

1°. La tendencia individualista a la que pertenezco niega siempre la razón al agresor, al invasor, que le considera el enemigo número uno. La oposición, la resistencia al agresor es una de las bases constructivas de *nuestro* individualismo. Y tanto si las circunstancias la comportan *activa* o *pasiva*, *abierta* u *oculta*, la resistencia realza el *derecho de legítima defensa*, que consideramos como uno de los atributos esenciales de la unidad humana (...)

2°. He declarado siempre, respecto al advenimiento de la "sociedad sin gobierno" (la anarquía) que prefiero, a falta de cosa mejor, al gobierno que *no* gobierne, al gobierno que gobierne *menos*. Y el gobierno que pretenden instaurar en España Franco y compañía es un estado totalitario, inquisitorial, casi peor que los de Mussolini o Hitler (...)

3°. Personalmente me encuentro amenazado -y los de "mi mundo" igualmente- por la victoria eventual de los fascistas españoles, porque la repercusión en este lado de los Pirineos es cierta"^{E_p37}

8.4. Naturisme i anarco-individualisme

El naturisme és un dels elements distintius de l'anarquisme més proper a l'individualisme als anys trenta. Bona part dels nuclis individualistes formen part de grups que assumeixen aquesta filosofia de vida i la practiquen en comú. Revistes com *Ética*, *Estudios*, *Iniciales* o *Al Margen*, nuclis organitzatius com l'*Ateneu Naturista Eclèctic* o individus com Elizalde, Dróvar, Gallardo o Fontaura expressen, en un o en un altre moment la seva identificació amb els postulats naturistes.

Com ja hem vingut comentant anteriorment, l'anarquisme tendeix a incorporar elements aliens, encara que afins, als seus principis filosòfics. Com hem vist amb el cas de les llengües planificades, o amb l'antimilitarisme, es propicia un procés d'adopció - adaptació respecte d'un naturisme que com veurem serà complex i divers. En una primera fase, diversos

anarquistes s'acostarien al naturisme per posteriorment generar una filosofia pròpia, d'acord amb el seu substrat ideològic, i diferenciada de la resta.

Malgrat tot, ni tots els naturistes són individualistes, ni tots els individualistes són naturistes, tot i compartir elements comuns. Si bé a la cronologia estudiada, les dècades dels vint i dels trenta es produeix una gran confluència entre aquests elements, expressats sobretot a les revistes ja assenyalades, tots dos mantindran orígens anteriors a l'inici del segle XIX.

Tanmateix, allà on coincideixen naturisme i individualisme a Espanya, és en el seu desconeixement històric. Si bé el discurs anarquista no sindicalista ha rebut poca atenció per part de la historiografia acadèmica, el naturisme espanyol no n'ha rebuda gens. Fora de la síntesi i anàlisi rigorosa recollida per Masjuan al seu esmentat llibre³⁸, només, i de forma encara inèdita, sembla haver rebut l'atenció per part de Josep Maria Roselló³⁹ únic esforç, que tinguem constància, de tractar de construir una història global del naturisme a Espanya.

Establir uns orígens del naturisme resulta una tasca difícil, especialment quan la seva definició no està clarament establerta. I aquesta dificultat ve motivada especialment per la presència de diferents tendències en el sí del moviment, diferents continguts per al mateix concepte. És a dir, que hauríem de parlar més pròpiament de naturismes, més que de naturisme. Roselló estableix una classificació d'aquestes tendències que coexistiran paral·lelament no sense conflicte. Trobarem l'escola *Vegetariano-Naturista*, la més antiga, aplegada al voltant del moviment associatiu formal i oficial, que concebrà el naturisme com a una qüestió de salut física; la *Trofològica*, que centrarà preferentment la seva atenció en els aspectes relacionats amb l'alimentació; la *Lliure-Cultura*, provinent especialment d'Alemanya i relacionada amb la teosofia en què els principis espirituals esdevindran una prioritat, i finalment la del *Naturisme Llibertari*, en què compten tant els aspectes esmentats anteriorment com la preocupació de poder influir sobre el context social dels individus per poder millorar la seva existència⁴⁰.

Com hem explicat en el paràgraf anterior, l'escola *Vegetariano-Naturista* seria la primera en sorgir, a la segona meitat del segle XIX. Es podria considerar com a una reacció a les conseqüències socials i ecològiques de la revolució industrial. Segons aquests principis, el progrés científic i econòmic hauria alterat profunda i negativament l'ordre natural, i aquest

---

³⁷ Armand, E.; "Mi simpatía por la resistencia española", *Iniciales*, n. 9/1, abril 1937, pp. 5-6

³⁸ Masjuan, (2000), pp. 429-464

³⁹ Roselló, Josep Maria; *Cien años de naturismo libertario (1890-2000)* Text mecanografiat inèdit, Barcelona, 2000. Voldria aprofitar aquesta nota per agrair sincerament el seu autor que em permetés accedir a aquest manuscrit original corresponent al que hauria de ser el seu llibre en projecte a Virus Editorial, de propera aparició, de la mateixa manera que el seu consell i orientació en aquest àmbit tan desconegut.

⁴⁰ Roselló, (2000), pp. 8-9

seria l'origen dels mals que assolarien les societats occidentals; conflictes socials, agressivitat, guerres,... Els canvis a la vida quotidiana pel que fa als hàbits alimentaris, hàbitat, mobilitat, sedentarisme, manca d'higiene, haurien comportat un deteriorament físic i mental entre la major part de la població, especialment aquella concentrada en els nuclis urbans industrials. Tot plegat generava uns desequilibris que es traduïen en l'extensió de la malaltia com a expressió de l'allunyament de l'individu respecte d'aquest ordre natural ideal.

El naturisme, doncs, es podia interpretar com a una resposta a aquestes desviacions propiciades pel progrés, una mena de dissidència contra l'evolució de les societats industrials, una evolució en què la persona era sovint menystinguda o objectivada. En el naturisme, en canvi, l'individu esdevenia centre i motor, i la seva principal finalitat consistia en la seva regeneració integral. A la vegada, el naturisme aspirava a ser un espai obert al marge del que serien les falles en què s'havien fragmentat les societats occidentals; volia suprimir les distincions de classe, les religioses, les nacionals i les ideològiques. I de fet, entre els seus participants s'aplegaran persones provinents tant de sectors populars com de sectors professionals de les grans ciutats⁴¹.

Tanmateix, el naturisme, vist com a via curativa alternativa es podia interpretar també com a una reacció a l'evolució de la medicina oficial, més centrada en atacar els efectes que les causes de les malalties, en l'abusiva utilització de fàrmacs, i en l'increment de la seva mercantilització. En aquest sentit, sovint moltes persones arribaven al naturisme després d'haver estat desnonats per la medicina convencional, molts d'altres atrets per curacions miraculoses, o per l'exemple de vida equilibrada i sana que presentaven molts dels seus practicants.

De tot aquest moviment de fons ja se'n feia ressò, a principi de segle, revistes anarquistes com *La Revista Blanca*, *Ciencia Social* o *Salud y Fuerza*. La primera, a la seva època madrilenya, ja a principis del segle XX havia publicat la traducció de dos articles sobre naturisme per part de dos anarquistes francesos; H. Zisly i E. Gravelle, col·laboradors habituals de *Les Temps Nouveaux*.⁴² Aquests articles, traduïts pel pedagog anarquista i naturista Alban Rosell recollirà aquesta idea protoecològica contra l'industrialisme que ha acabat per crear una alimentació artificial i inadequada i alterar l'equilibri de la naturalesa, que s'esdevé una amenaça present i futura. A la vegada, aquests anarquistes francesos creien que aquestes noves circumstàncies creades per la revolució industrial i el capitalisme com a

---

⁴¹ *Ibid.* pp. 9-14

⁴² Es tracta de Zisly, Enrique i Gravelle, E. "Hacia la conquista del estado natural", *La Revista Blanca*, 1902, núm. 102 i "Doctrina naturista", *La Revista Blanca*, 1903, núms. 120-121. Esmentat a Masjuan, E. (2000), p. 433

sistema econòmic generaven una pressió tan intensa contra l'individu que induïa aquest a consumir alcohol, tabac i altres elements disgènics. Els autors, en una línia que recorda a Thoreau veien la solució en un retorn a una vida senzilla, en una societat organitzada segons els principis basats en una mena de comunisme primitiu⁴³.

El naturisme, com hem vist fins ara, sembla sorgir arran de preocupacions físiques. Tanmateix, la necessitat d'una espiritualitat aliena a l'oferta pels canals convencionals de l'església hi restarà associada en molts casos. Cap al darrer quart del segle XIX, l'alemany Eduard Baltzer (1814-1887) crea una comunitat protestant lliurepensadora des de la qual va construint una filosofia que associaria vegetarianisme, pràctiques naturistes, i religió. La seva obra *El vegetarianismo en la Biblia* (1872), en què reivindica un retorn a la vida natural, amb reformes socials, allunyades dels dogmatismes institucionals, i un espiritualisme transcendent, crearia les bases del que seria el moviment teosòfic⁴⁴.

Aquests principis serien desenvolupats posteriorment pel veneçolà d'origen també alemany Carlos Brandt (1876-?) autor de diversos llibres sobre naturisme i que va gaudir de gran influència i difusió al llarg de les dècades dels vint i dels trenta entre el naturisme espanyol i iberoamericà. Alguns dels seus títols, a tall d'exemple, serien editats o reeditats per l'anarquista *Estudios*⁴⁵. Brandt pretenia fer convergir la pràctica naturista amb aquesta càrrega d'espiritualitat, i per aquest motiu, va elaborar el que ell anomenava filosofia universal del porvenir, basat en la virtut i la bellesa⁴⁶. Amb un substrat panteista, d'acord amb el pensament d'Espinoza, en què considerava que la idea de Déu i la natura formaven una sola unitat, tractava de donar una dimensió transcendent a allò que en un principi havia estat considerat exclusivament com a una qüestió de salut o a un règim alimentari.

Per a Brandt, el vegetarianisme, a banda dels seus beneficis físics, potencia les qualitats intel·lectuals, representa una qüestió d'economia i ecologia, en el sentit que requereix menor explotació de la natura, afavoreix la bondat natural de les persones enfront la crueltat pròpia dels carnívors o evita les malalties donat que els vegetarians no s'han allunyat d'aquest ordre natural. A partir d'arguments històrics discutibles, associa, d'altra banda, la decadència de les civilitzacions al consum de carn, atès que altera el caràcter natural dels individus, tot potenciant els diversos vicis com el tabac, alcohol, o una sexualitat obsessiva.

---

⁴³ *Íbid*, p. 434

⁴⁴ Roselló, (2000), p. 14

⁴⁵ Concretament; Brandt, Carlos; *Camino de perfección*. Bib. Estudios, València 1929 i *El vegetarianismo*. Bib. Estudios, València, 1930. Altres llibres, publicats per *Pentalfa* o altres editorials serien distribuïts també per revistes com *Ética* o *Iniciales*; Diez, (2001), pp. 177-182 i també presents a les biblioteques particulars de molts anarquistes. Marín, (1995), Annexos E. I F, que contenen els inventaris de les biblioteques de Juanel, Lola Iturbe i José Fontanillas.

Aquests arguments estaran molt estesos entre els diversos cercles naturistes afins amb l'anarquisme més ideològic, i impregnaran sovint el sistema de valors dels individualistes.

Tanmateix, no serà Brandt l'introduïdor de la teosofia a Espanya. Eduard Masjuan considerarà 1915, com la data en què aquesta tendència començarà a implantar-se a Espanya. En aquest any apareixerà *El Loto Blanco*, primera revista que esdevindrà òrgan de relació entre els teosofistes espanyols i iberoamericans. El moviment teosòfic espanyol, sorgit en certa manera com a reacció enfront la creixent mercantilització del naturisme oficial, tindrà un caire accentuadament espiritualista i, com explica Masjuan, mantindrà moltes afinitats amb l'anarquisme i el neomalthusianisme. El seu interès per la filosofia orientalista, especialment centrat en la mística provinent de l'Índia i la seva participació en el moviment pacifista organitzat comportaran diversos contactes amb revistes com *Estudios*. Fèlix Martí Ibàñez, com hem explicat, un metge molt interessat en aquesta filosofia -la seva tesi doctoral va analitzar precisament la connexió entre orient i occident des del punt de vista mèdic i psicològic⁴⁷- va ser un dels més importants divulgadors. D'altra banda, Annie Besant, una de les seves principals precussores a Anglaterra, va col·laborar sovint a la revista cultural valenciana.

El 1934, es va celebrar a Barcelona el XII Congrés Teosòfic Internacional, amb un important suport institucional per part de l'Ajuntament i de la Generalitat de Catalunya. En aquest congrés van participar activament el mateix Martí Ibàñez o el Dr. Martínez Novella, metge naturista i col·laborador habitual d'*Estudios* i el grup Associació d'Idealistes Pràctics, una entitat cultural que, com ja hem comentat, esdevenia un grup obert i eclèctic a les noves tendències filosòfics, en què l'individualisme hi restava implícit⁴⁸. La teosofia, doncs, esdevenia una de les influències diverses en què es podien moure diverses persones i col·lectius que compartien un ample ventall d'idees i tendències.

Tanmateix, i com hem indicat al principi d'aquest apartat, els orígens més remots del vegetarianisme formal a Espanya són confusos i heterogenis. Segons l'esmentada recerca de Roselló, les primeres manifestacions documentades es trobarien a les dècades dels vuitanta i dels noranta del segle XIX. No serà fins 1903 quan es creï, a Madrid, la primera *Sociedad Vegetariana Española*, que tractarà d'aplegar diversos nuclis dispersos de persones i grups que vénen incorporant les seves pràctiques. Cinc anys més tard, el 1908 es crearà la *Lliga*

---

⁴⁶ Roselló, (2000), p. 15

⁴⁷ Martí Ibàñez, que era fill del pedagog Martí Alpera, es va doctorar amb la tesi *Historia de la Psicología y Fisiología místicas de la India*, publicada per la Universidad de Madrid. Masjuan, (2000), p. 455

⁴⁸ *Ibid*, pp. 455-457.

Vegetariana de Catalunya, a la qual seguiran altres associacions repartides per la geografia espanyola, amb grups diversos i heterogenis.

La major part d'aquests grups utilitzaran les seves revistes i butlletins com a mitjà de comunicació entre els associats i com a via de difusió de les seves idees. Així la *Sociedad Vegetariana Española* comptarà amb *El Régimen naturalista* -des de 1904-, dirigida pel D. López de Rego i la *Lliga Vegetariana de Catalunya* amb la *Revista Vegetariana* -des de 1908- dirigida pel Dr. Falp i Plana, que un any després passarà a anomenar-se *Revista Vegetariana Naturalista*. Tanmateix, de totes les revistes i butlletins que vindran publicant diversos grups vegetarians i naturistes, la més coneguda, i de major difusió serà *Helios*, fundada a València el 1916 i que es publicarà amb poques interrupcions fins a la fi de la guerra civil. Aquesta publicació, dirigida per Juan García Giner, pel seu caràcter pluralista, en què admet totes les opinions sobre el vegetarianisme, i per la publicació de diversos articles provinents de les principals revistes internacionals sobre naturisme, va gaudir d'un important prestigi entre la comunitat naturista espanyola⁴⁹. Posteriorment a l'acabament de la Gran Guerra, s'intensificà la creació de noves societats i nous òrgans de propaganda. Apareixerà *Acción Naturista* (1919), amb seu a Madrid, nou portaveu *Sociedad Vegetariana Española*, en què participaran els doctors Ruiz Ibarra, Jaramillo o Alfonso; *Naturismo* (1920), editada a Barcelona per la *Societat Vegetariano-Naturista de Catalunya*, dirigida per Mora Sais; *Regeneració* (1921-1934), de Barcelona, en què participarà León Dróvar, qui serà director d' *Iniciales*; *La Ciencia Natural* (1921) de la *Sociedad Naturista Ibérica* i el *Instituto de Ciencia Naturista*, dirigida pels doctors Jaramillo i Rosa de Luna, des de Madrid.

Paral·lelament existiran revistes exclusivament enfocades a tractar aspectes relacionats amb la medicina natural, com *La Salud* (1919) del dr. Vander o *Salud y vida* (1923) de l'*Instituto Naturista Ferrándiz*. En ocasions aquestes revistes centrades especialment a tractar temes de salut estaven estretament lligades amb distribuïdors i comercialitzadors de productes naturals, com la casa Santiveri, el qual, després de començar el 1893 a vendre productes importats d'Alemanya i d'establir aliances comercials amb la casa Kneip editarà els butlletins *Credo Naturalista* (1911), amb la *Lliga Vegetariana de Catalunya*, i *Natura* (1912), primera revista exclusivament dedicada a la dietètica. Un competidor seu, la casa de productes de règim Sorribas, va treure una altra revista similar; *Hesperis* (1922)⁵⁰.

A partir dels anys vint anirà prenent força un naturisme comercialitzat, centrat de manera gairebé exclusiva en aspectes relacionats amb la dieta i en la creació de productes

---

⁴⁹ Roselló, (2000), p. 18

⁵⁰ *Íbid.* pp. 18-19

alimentaris específics per a naturistes. Els màxims representants d'aquest corrent, que s'autodenominarà trofologia -ciència dels aliments- seran els professors José Castro i Nicolás Capo, els quals tindran com a òrgan d'expressió la revista *Pentalfa* (1926-1936), amb seu a Barcelona. Nicolás Capo, d'origen italià, encara que procedent de l'Uruguai fundarà en aquesta ciutat, el 1923, la "*Escuela de Enseñanza Naturista Pentalfa*", en col·laboració amb els germans Gimeno -un d'ells, Honorio, tindrà una secció de medicina natural en forma de consultori a *Iniciales*- L'escola trofològica reduirà el naturisme a una qüestió exclusivament alimentària, sota una aurèola de ciència, a partir d'investigacions sobre nutrició, amb estudis, per exemple, sobre les incompatibilitats alimentàries o sobre la idoneïtat de determinats productes. Els trofòlegs constituiran un moviment interclassista, que atribuirà la responsabilitat de les malalties que patiran a cada individu, a causa dels seus vicis. A diferència dels anarconaturistes, no creuran en la responsabilitat del medi social i ecològic com a factor desencadenant de les alteracions somàtiques⁵¹. D'altra banda, es mostraran hostils als contraceptius i el neomalthusianisme. Malgrat els enfrontaments que els trofòlegs mantindran amb la resta de naturistes, *Pentalfa* s'obrirà a les opinions de personatges procedents de la radicalitat de l'individualisme, com ara Mariano Gallardo⁵².

Tota aquesta intensa activitat, especialment a les dècades dels deu i dels vint revela l'extensió del vegetarianisme per Espanya, especialment als nuclis urbans de Catalunya, Madrid i el País Valencià, una geografia molt similar a la de l'anarquisme individualista, que prova el lligam entre naturisme i anarquisme.

El sorgiment de societats vegetarianes, grups naturistes, centres de medicines alternatives i òrgans de premsa diversos va comportar un interès en poder articular organitzativament un moviment tan dispers i divers. Els primers intents de creació d'una federació ibèrica s'havien iniciat amb un Congrés previst a Lisboa el 1918, fet que no va poder reeixir. Quatre anys més tard, pel maig de 1922 es va poder celebrar el *I Congrés Naturista* a València, organitzat per la *Sociedad Vegetariano-Naturista* de la ciutat, i presidit per Juan García Giner, en aquell moment director de la revista *Helios*. En aquest primer congrés, ple de grans projectes, es va tractar d'elaborar una definició, dins el moment inexistent, de naturisme. Finalment es va consensuar aquest contingut;

---

⁵¹ Castro, José ; *Manual Práctico de Alimentación Racional y Crudívora*. Maucci. Barcelona 1928; esmentat a Masjuan, (2000), p. 452

⁵² Polèmica M. Gallardo - A. Bensa a les planes de *Pentalfa*. Gallardo, M. Bensa, A. "Sobre sexualismo: Castidad y libertad. *Pentalfa*, Núm. 211, 1936, pp. 1-2

8. Els complements teòrics; annacionalisme, antimilitarisme i naturisme.

"Es una escuela científica y práctica, que tiene por objeto el estudio de las leyes naturales; como finalidad, la perfección de la vida humana en todas sus manifestaciones; y como medio, el más exacto cumplimiento de dichas leyes(...)

Defiende el progreso indefinido de la humanidad, procurando alcanzarle por medio de la práctica de las virtudes fundamentales: Justicia, Solidaridad, Bondad y Tolerancia, expresadas en la máxima universal: No hagas a otro lo que no quieras para ti y comportate con los demás como quisieras que contigo se comportasen"⁵³

Pel que fa a la qüestió político-social, que anirà prenent protagonisme a mesura que avanci la dècada, les conclusions del congrés consideren;

"La asamblea entiende que en el momento presente el Naturismo, como doctrina social, debe limitar su punto de vista a los problemas individuales por creer que con el perfeccionamiento individual vendrá necesariamente el colectivo, y que ninguna reforma colectiva por sí sola, puede alcanzar un mejoramiento efectivo"⁵⁴

No pot negar-se, aquí, una certa influència de les idees individualistes al voltant de la responsabilitat individual i de l'escepticisme davant les transformacions col·lectives.

Altres de les conclusions d'aquest primer congrés també vindrien a recordar vells projectes anarcoindividualistes i que seran presents també a *Estudios, Al Margen o Iniciales*. Es considera important crear colònies agrícoles d'inspiració naturista, com a experiments socials, econòmic i ecològics. D'altra banda, els congressistes també mostraran interès per crear escoles per a nens regides segons els principis naturistes -des d'una pedagogia racional i en un ambient ecològic natural⁵⁵. Des d'un vessant més ampli, també es parla de projectes de creació d'una Universitat Naturista per poder expedir títols en medicina natural que ajudi a combatre l'intrussisme professional, o una xarxa de sanatoris naturistes, alternatius als existents.

Resultava evident que la diversitat de tendències en el sí de les diferents famílies naturistes acabaria per desenvolupar les tensions existents ja des del primer congrés de València. Aquestes es posarien de manifest en els següents congressos de Bilbao (1925) i escenificaria el seu trencament al de Màlaga (1927), quan la irrupció de la trofologia i les seves pràctiques comercials provocarà el rebuig de la resta de naturistes. Ja a Bilbao els sectors més actius socialment, és a dir, els més afins a l'anarquisme, havien reclamat algunes

---

⁵³ s/a; *Helios*, núm. 74, juliol 1922, pp. 145-147. Reproduïdes a Roselló, (2000), p. 25

⁵⁴ *Ibid*

mesures polítiques com ara la consideració de fruites i verdures com a productes de primera necessitat, amb preus assequibles per a tothom, o demanar a l'estat que fos capaç de sotmetre a un control sanitari eficaç al pa integral, o bé que ofertés terres no conreades a comunitats naturistes disposades a explotar-les segons la seva filosofia, o la possibilitat d'excloure's, individualment, de l'obligatorietat de les vacunes.

Tanmateix, va ser a Màlaga quan la diversitat d'opinions va acabar de precipitar un conflicte larvat. El nucli al voltant de José Castro, Nicolás Capo i la seva revista *Pentalfa*, l'escola trofològica, va ser durament criticada per la qüestió del mercantilisme. Castro havia patentat un pa integral que considerava com a l'únic vàlid, i no amagava la seva intenció de lucrar-se amb ell. El mateix ja venia succeint amb altre productes. Quan és interpellat per aquest motiu per Juan Ramon Moreno, representant del grup "Salud y Cultura", de Sevilla, Castro assumirà la seva condició de comerciant en què la pràctica del naturisme no nega la possibilitat d'obtenir-ne beneficis econòmics. En un congrés com aquest, amb representació de naturistes anarquistes com Antonia Maymon⁵⁶, -que presidirà sessions del congrés- en representació de l'*Ateneo Naturista Ecléctico* i d'*Ética*, actituds com les dels trofòlegs comportaven una encesa oposició. En l'esmentat congrés, els representants dels trofòlegs, enfrontats contra els sectors més afins a l'anarquisme, que consideren essencial una profunda transformació social poder viure lliurement el naturisme, acaben generant diversos incidents, tot provocant la dimissió de la presidència i l'abandó del congrés⁵⁷

---

⁵⁵ Noja Ruiz, Higinio; *La Armonía o la escuela en el campo (Alginet, 1923)* (Pref. I presentació Marianne Enckell i Vicente Martí). CIRA-Virus Editorial, Lausanne - Barcelona 1996

⁵⁶ Antonia Maymon (1881-1959) Nascuda a l'Aragó i procedent d'una família de classe mitja, aviat va abandonar el domicili familiar i va estudiar magisteri. Cap a 1905 exerceix a Saragossa, on es casa amb el professor racionalista Lorenzo Laguna i entra en contacte amb les deportades catalanes del Procés de Montjuïc. Intervé activament en les protestes contra la guerra colonial al Marroc, per la qual cosa serà processada. En aquest sentit comença a col·laborar a la premsa anarquista, especialment a *Cultura y Acción* i *La Enseñanza Moderna*. Per defugir l'empresonament, s'exilia a França el 1911, i no tornarà fins el seu indult, dos anys després. A partir d'aquest moment compaginarà la seva activitat pedagògica amb la de periodista als mitjans llibertaris. Excercirà a Sant Feliu de Guíxols, Elda, Alcoi i Beniaján, a Múrcia, on residirà molts anys i fundarà un ateneu. El 1926 treballarà a la redacció de *Nueva Aurora*, de València. El 1927 presidirà el Congrés Naturista de Màlaga. El 1928 treballarà a Sant Feliu de Guíxols a l'escola horaciana. A Elda coincidirà amb Duran i Fontaura. Cap a la dècada dels 30 serà molt activa en els mítings de la CNT. El 1939 serà detinguda per l'exèrcit franquista, condemnada a mort i empresonada entre 1939 i 1944 i 1945-1947. Tornarà a Beniaján fins que molt malalta, es traslladarà a Múrcia, on morirà el desembre de 1959. Va col·laborar a *Acción Social Obrera*, *Cultura y Acción*, *Despertar*, de Salt, *La Enseñanza Moderna*, d'Irun, *Estudios*, *Ética*, *Fructidor*, *Helios*, *Humanidad Nueva*, *Helios*, *Inquietudes d'Alaant* i *Nova York*, *Naturismo*, *Nueva Aurora*, *La Protesta de Madrid* i *Buenos Aires*, *Redención*, *La Revista Blanca*, *Revista Única*, *Solidaridad Obrera de Bilbao*, *Tiempos Nuevos*, *Tierra y Libertad*, *Vértice*, *Vida y Trabajo*. Va publicar també diverses novel·les a la col·lecció de *La Revista Blanca* (Iñiguez 2001, p. 396 i Navarro, 1997, pp. 151-152)

⁵⁷ El relat dels incidents poden consultar-se a les actes publicades per la revista *Ética* a Maymon, Antonia; "Del Congreso Naturista de Málaga", *Ética*, 11, pp. 27-29; Lafuente, Tomás "Sobre el Congreso Naturista de Málaga (I)", *Ética*, 11, pp. 29-31; i "Sobre el Congreso Naturista de Málaga", *Ética*, 12, pp. 33-36. La versió de Juan Ramón Moreno, que ataca durament el que ell considera mercantilisme metge arriba també en un escrit a la revista; Moreno, Juan Ramon; "Fijando posiciones" *Ética*, 12, pp. 36-37

El Congrés de Màlaga, celebrat en aquest clima de confrontació, va servir per constatar, d'altra banda, que les intencions proposades en els congressos anteriors no s'havien assolit, ni tampoc existien indicis que s'assolissin en un termini curt o mig, tal com reconeixia el director de la revista *Helios*. El mateix succeí amb el congrés següent, celebrat a Barcelona i coincident amb la celebració de la seva Exposició Universal (1929), del qual hi ha poques notícies, més enllà de la continuació de la confrontació entre els naturistes anarquistes respecte del naturisme més oficialista al voltant d'*Helios*. Tanmateix, els majors incidents es van produir entre els trofòlegs i els anarquistes -ambdós grups procedien de Barcelona i venien mantenint una mala relació molt anterior. *Iniciales*, tot fent referència a allò que *Pentalfa* va publicar sobre el congrés, dóna claus per entendre els motius d'aquesta incompatibilitat entre els respectius conceptes de naturisme;

"Nos es grato en esta ocasión elogiar la actitud del amigo Capo frente al congreso naturista, así como señalar dónde metió la ...si, eso que piensas, lector

He aquí lo que escribe, en su revista, comentando el congreso:

"Externamente, este congreso ha sido el de mayor éxito, pero es debido a la coincidencia de la Exposición; ese traje de seda ha hecho que los periódicos de todas partes comentaran los acuerdos *unánimes* del congreso, generados, la mayoría, por una aura *mental concentrada e influyente* con resoplidos, bluffs, amenazas indirectas de presiones vibratorias en el espacio ambiente, ordenando con *coacciones morales* a: 'que es conveniente para la causa naturista esto o lo otro'. Nos pareció aquéllo un *soviet naturista*, con su Lenin y Trotsky. (...) fue como dar un espejo (se refiere al local) a un monito, pues vimos faltas de respeto a la seriedad del acto y al local, congresistas y público en alpargatas, algunos de la mesa en mangas de camisa,(...)"

(...) al opinar cómo debe vestir un naturista para asistir a un congreso propio, Capo se aparta de la lógica y mete... lo que antes pensastes, lector

"Ya en el primer día de la apertura se vieron sus puntos cardinales *tendenciosos*. Se comprueba el primer incidente con no aceptar la representación de un grupo *formado últimamente* en Barcelona, por no estar legalizado. Aunque sabemos que este grupo se traía en cartera premisas extremadamente anarquistas, ramilletes nietzchianos y conclusiones que se permitieron expresar en las siguientes palabras: "los que menos saben lo que en realidad es naturismo son los profesores naturistas" y, por tanto, ellos, los bohemios, los libres, los desprendidos (hasta de ciertas leyes naturales como lo es el respeto y la moderación) y que creen que al ir descalzos, comer uvas al campo y tirarse de panza al sol son naturistas (aunque lleven debajo del brazo un libro de sociología avanzada) y hacen la mejor propaganda naturista". (...)

No me detengo a analizar quiénes hacen "mejor propaganda naturista" y celebro coincidamos en considerar una virtud la tolerancia, que no es sumisión. También coincidimos en execrar la falta de respeto. (...) Haré constar también, de paso, que la mesa, no directa, pero sí de una forma clara, ofició de

confidente de la policia como recurso para impedirle la palabra al representante del grupo "formado últimamente".⁵⁸

Evidentment, el grup "formado últimamente", rebutjat pel naturisme oficial, es refereix al creat al voltant d'*Iniciales*, que fan ostentació explícita del seu individualisme i anarquisme.

Al llarg del període republicà es van celebrar quatre congressos més. El 1933, a Busot (Alacant), en què va persistir el ressò dels enfrontaments anteriors. El 1934, a Manzanares del Real (Madrid) que va concloure amb l'elaboració d'un nou règim federatiu, impulsat per *Helios* i impulsat per la nova legislació republicana i la creació de la Unión de Prensa Naturista de España (UPNE), constituïda per les revistes *Helios*, *Acción Naturista* i *Naturismo*. El juny de l'any següent, se celebra a Sevilla un nou congrés en què s'aprova el reglament de la Federación de Sociedades Naturistas. Finalment, el juny de 1936, a Santander, se celebrarà el darrer congrés dels naturistes, poques setmanes abans d'esclatar una guerra civil que sumirà el moviment naturista a la clandestinitat. En aquesta darrera trobada, es reconstuirà la Federación Naturista Española, amb la reincorporació d'elements que s'havien apartat anteriorment.⁵⁹

Una de les aspiracions compartides per la totalitat de tendències naturistes, aspecte totalment coherent amb la filosofia individualista és el d'assolir el perfeccionament individual. Les pràctiques naturistes esdevenen una manera d'apropar-se a aquest objectiu. Amb aquest motiu s'incideix en la necessitat de crear escoles regides des de principis naturistes. No és d'estranyar, doncs, que la Lliga Vegetariana de Catalunya s'interessés per temes educatius i participés en el *Primer Congrés Pedagògic de Primer Ensenyament*, a Barcelona, el 1910. En aquesta trobada, els naturistes expressen el seu posicionament proper al moviment de l'escola racionalista per la coincidència amb bona part dels seus postulats. Així, difonen el que ells consideren les excel·lències de les escoles a l'aire lliure, es reivindica l'organització de colònies i de camps escolars com a activitats pedagògiques paral·leles o s'expressa suport respecte de les idees neomaltusianes i eugenistes pròpies del món llibertari. Finalment s'incideix en la importància de poder impartir la docència en un entorn escolar natural i adient, en un espai físic envoltat de jardins i aire pur, amb una arquitectura d'acord amb aquesta

---

⁵⁸ Irreverente; "Unas loas y unas irreverencias (incompatibles?)" *Iniciales* 2/1, gener 1930, sup. pp. 3-4

⁵⁹ Roselló, (2000), pp. 28-30

filosofia, en contraposició a l'entorn llòbrec i agressiu de la major part de centres educatius del moment⁶⁰.

Una segona aspiració compartida entre individualisme i naturisme és l'interés per poder disposar d'espais en els quals poder portar a la pràctica, sense traves, la seva filosofia de vida. A les dècades dels deu i dels vint s'iniciaran diversos intents de crear colònies regides pels principis naturistes, que recordaran a les experiències en què va participar E. Armand. La primera colònia d'aquestes característiques de la qual existeix documentació serà la Colònia Naturista Solanas, a prop de Sant Feliu de Codines (Barcelona), cap a 1911. Aquesta experiència es va organitzar com a una agrupació cooperativa amb un règim econòmic individual. El seu funcionament intern es basava en la igualtat entre gèneres, i l'equiparació absoluta entre el treball físic i intel·lectual mitjançant una unitat basada en el valor d'una hora de treball. Per ingressar a la colònia es demanava ingressar una quantitat de diners en metàl·lic o el seu equivalent en nombre d'hores de treball. La coincidència entre aquests experiments naturistes i la reivindicació del dret a la lliure experimentació dels individualistes es pot resumir en un dels objectius expressats pels promotors;

"Es el individuo quien nos interesa por sí mismo y no la colectividad. En otros términos: no el colono para la Colonia, sino la Colonia para el colono; el individuo considerado no como objeto de los experimentos sociales, orientado, dirigido, gobernado por los buenos pastores, sino el individuo como sujeto, como ser adulto, gobernándose él mismo y ayudándose mutuamente entre iguales"⁶¹

El 1920 es crearà a València, a iniciativa de la revista *Helios*, l'*Agrupación Pro-Colonia Naturista* amb l'objectiu de recaptar fons per poder organitzar una nova experiència d'acord amb la filosofia de la revista naturista, d'una manera similar a les que es venien creant a Suïssa. Tanmateix, aquesta iniciativa va fracassar precisament per la insuficiència de recursos econòmics. Malgrat aquests entrebancs i dificultats, Josep Maria Roselló documenta l'existència d'iniciatives individuals a partir de la creació de colònies amb agrupaments extremadament reduïts, formats per grups d'afinitat, com la colònia *Prometheus*, a l'Horta valenciana, al voltant de la qual s'aplegava l'agrupació.

---

⁶⁰ *Íbid*, p. 32. Del congrés esmentat se'n va fer una ressenya a *Revista Vegetariana Naturalista*, núm. XII, febrer 1910, Barcelona, pp. 51-54. Posteriorment, la revista *Acción Naturista* va iniciar una Secció Pedagògica des de 1920.

⁶¹ s/a; "Discurso pronunciado en la inauguración de la Colonia Vegetariana por su Presidente Sr. Barberá", a *Revista Vegetariana Naturalista*, núm. XXXI, setembre 1911, Barcelona, pp. 270-274. Esmentat a Roselló, (2000), p. 33

Van existir altres iniciatives, similars a les experiències en què l'individualista Armand va participar, i que van topar també amb similars problemes; principalment manca de recursos econòmics i una certa indefinició sobre el que haurien de ser els seus principis organitzatius. Roselló, que ressegueix tot aquest moviment pro-colònies documenta un nou projecte a Arenas de San Pedro (Àvila) o la idea d'un grup sevillà d'instal·lar a la Guinea Espanyola una colònia basada en la teosofia, el vegetarianisme i el naturisme. Paral·lelament, i fora dels projectes més formals aplegats al voltant del naturisme oficial, altres grups van anar "al camp", pel seu compte, com ara la Colònia Teosòfico-Naturista d'Alacant, fundada el 1926⁶².

Paral·lelament a aquest moviment lligat, aparentment, al naturisme oficial de la revista *Helios*, de les federacions i dels congressos, existien elements i agrupacions amb una filosofia naturista més emancipadora, que emfatitzava els aspectes relacionats amb la qüestió social i amb l'assumpció oberta del neomalthusianisme i eugenisme -rebutjat per bona part del naturisme organitzat. Es tractaria de grups que, d'una manera explícita es trobaven propers a un anarquisme individualista. Alguns d'aquests elements ja es podien localitzar a revistes com *Regeneració* (1920), portaveu de la *Societat Vegetariano-Naturista de Catalunya*, en què col·laborarà, com ja hem explicat León Dróvar, director d'*Iniciales* (1929-1937). Tanmateix, i molt localitzats a Catalunya sorgiran grups ja esmentats, com l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, al voltant d'Elizalde, amb la seva secció excursionista *Sol y Vida* i la seva revista *Ética*, com els *Amics del Sol*, creat el 1915, grup que practica el naturisme, l'esperantisme i que defensa l'eugenisme, o el grup al voltant de *Lo Rondo*, lligat a l'*Ateneu Obrer de les Corts*, els quals organitzaran un grup pro-eugenisme des del qual editaran la revista *Eugènia* (1921-1929)⁶³. Aquests darrers, en els seus principis fundacionals, expressarien les seves afinitats filosòfiques amb l'individualisme.

"Per tal de construir al voltant d'ella [parla de l'associació] una potent col·lectivitat per assajar un mitjà d'emancipació social mitjançant el millorament de l'individu"⁶⁴.

Tanmateix, el naturisme explícitament individualista s'aplegarà, com hem explicat, al voltant de les revistes *Ética* i *Iniciales*, a partir de la construcció d'un discurs que barreja elements naturistes i individualistes, molt inspirats, d'altra banda, en les idees armandianes sobre el naturisme⁶⁵.

---

⁶² Roselló, (2000), pp. 33-35

⁶³ Masjuan, (2000), pp. 436-437

⁶⁴ Extret de Masjuan, (2000), p. 437

⁶⁵ Armand, E. *Le Naturisme individualiste*. Ed. de L'en dehors. Orléans s/d

Si bé els individualistes van anar acostant-se a les diverses manifestacions naturistes, i que van, fins i tot, participar en l'articulació societària del moviment, a poc a poc, i a mesura que van anar definint el seu discurs, es van anar distanciant de la resta de grups naturistes allunyats de l'anarquisme. De fet, els incidents de Màlaga i Barcelona, el 1927 i el 1929, marquen la maduresa d'un anarco-naturisme singular, com a tendència específica del naturisme, i com a expressió d'un anarquisme a la vegada diferent del majoritari.

És per això que sovint els individualistes que practiquen el naturisme s'afirmen a partir de la crítica i la denúncia de la resta del moviment, principalment contra aquells qui veuen el naturisme com a una qüestió eminentment terapèutica, o contra el grup de trofòlegs, la qual cosa no exclou, d'altra banda, que a títol individual existeixin contactes i intercanvis. Tanmateix, per als editors d'*Iniciales*, els altres naturistes serien mercantilistes, naturistes a qui només interessa el negoci, i que disposen d'una òptica miop, que se centra exclusivament en aspectes parcials de la realitat -la salut, els mals hàbits,...- que sovint responsabilitzen els propis malalts de les seves pròpies malalties com passa amb els editors de *Pentalfa* i que ignoren per complet els factors relacionats amb l'ambient, les condicions de vida i de treball, i per suposat, en l'injust repartiment de recursos, fets decisius que impossibiliten el dret a la salut i el benestar per a la majoria

“Casi la totalidad de los individuos que entraron de lleno a practicar en el sendero de la salud y de la libertad, como titulan al naturismo sus ínclitos cantores, podemos afirmar sin temor a erratas, que se enfrascaron sectaria y sistemáticamente, relegando al olvido la lucha franca y deecidida que la sociedad autocrática (riéndose de las ensaladas) nos impuso para su derrumbe (...)

Naturismo, cuando salimos extenuados por la fatiga, con el alma rota, con nuestra protesta muda por la injuria del uncimiento forzado, tambaleando nuestro esqueleto hacia el cuchitril que por casa tenemos, donde la cacareada higiene corre parejas con el pauperismo (...) Naturismo, sí, mucho naturismo; pero no ese que absorve el cuerpo y enfría el alma. Naturismo, sí, pero el que da la vida matando el origen de la vida. Naturismo, sí, pero no el que tonifica el cuerpo y enfría el alma. Naturismo, sí, pero el que embellece el cerebro y no atosiga el corazón. Naturismo, sí, el que se hará en la humanidad libre siendo libre”⁶⁶.

L'interès per marcar distàncies respecte de la resta de naturistes existirà també en relació a l'anarquisme majoritari. Ja hem vingut comentant en anteriors capítols la idea que els individualistes se sentien un corrent específic, i minoritari, i que a més, implícitament, jugaven el paper d'elit anarquista. Molts anarco-naturistes criticaran la resta del moviment

anarquista per la seva incomprensió respecte de la seva filosofia vital. En ocasions criticaran a molts per la seva adicció al tabac o l'alcohol. Els individualistes d'*Iniciales* reiteren abastament la idea que no poden existir canvis significatius en la societat si abans no hi ha l'esforç d'experimentar una regeneració individual. I les pràctiques naturistes resulten imprescindibles per assolir aquest objectiu. No pot existir la regeneració social sense la regeneració física i moral de cada individu. Floreal del Campo, per tant, reclama que els anarquistes es facin tots naturistes.

“¿No creéis vosotros, anarquistas no naturistas, que dice muy mal vuestra propaganda con vuestra forma de conducirlos? ¿Queréis una transformación social antes de transformaros vosotros mismos? Propugnáis por un perfeccionamiento externo, sin preocuparos ni en lo más mínimo por el intern. Combatís todas las lacras por un lado, mientras por el otro afianzáis sus puntales”⁶⁷.

Per als individualistes, el seu naturisme és integral, és a dir, íntegre respecte als altres, els quals són vistos com a incomplets, que vetllen únicament per aspectes parcials que envolten l'individu; la seva salut, la seva alimentació,... de la mateixa manera que l'anarquisme també ho és, a la seva manera, preocupat per la societat, sense que no sempre mostri interès pels seus components. El naturisme individualista pretén aplegar totes aquestes parcialitats amb l'objectiu de fer un individu més sa i més fort, tant des d'un punt de vista físic com espiritual. Només aquesta millora de l'individu pot fer més habitable una societat, que al seu torn és considerada com a un organisme viu.

“Es muy posible que, antes de que se hablara de Naturismo, y más aún de Naturismo Integral, se estudió y se habló de Vegetarismo, de Hidroterapia, de Fitoterapia, de Salvajismo, en fin de varios métodos y sistemas alimenticios, preventivos, dietéticos, curativos, (...) la vida humana (...) no debe limitarse a un bienestar físico, biológico, de bestia y de materia, (...)

(...) teniendo que someterse a un trabajo de perfección, de energía para desprenderse de los resabios y contactos maleantes, de los contagios perversos, y formarse nuevos hábitos, otra sensibilidad, distinto criterio de las cosas, es por lo que el Naturismo tiene que estudiar toda la compleja organización social, no sólo fisiológica y biológica, sino (...) especialmente sociológica: y surge así la integridad de la doctrina, del postulado que quiere ser el Naturismo como factor de regeneración, de dignificación de la humana especie”⁶⁸

---

⁶⁶ Jardineró, J. "Opciones.-Naturismo e idealismo" *Ética*, 5, maig 1927, pp. 20-21. També a Martí, Juan; "Naturismo" *Ética*, 21, setembre 1928, p. 16

⁶⁷ Campo, Floreal del; "Para ser anarquista hay que ser naturista" *Iniciales* 7/7, juliol 1935, p. 8

⁶⁸ Alba, Germina; "Racionalización del naturismo" *Iniciales* 7/6, juny 1935, p. 7

Anarquisme i naturisme, per als individualistes, formen part d'un tot indestruïble. L'anarquisme s'ocupa de regenerar l'organització d'una societat considerada com a un organisme viu. El naturisme, de regenerar la seva cèl·lula, és a dir, l'individu. Els dos conceptes es necessiten simbiòticament. No poden funcionar de manera aïllada. Una societat no pot canviar sense la transformació profunda de l'individu. L'individu no pot regenerar-se en bones condicions en el sí d'una societat injusta. La revolució social externa, com a culminació d'un acte violent està condemnada al fracàs perquè no va acompanyada d'una revolució, prèvia, en les consciències individuals.

“Según mi opinión, entre el Anarquismo clásico, puro, y el Naturismo Integral hay una estrecha relación; más bien una identificación completa y una perfecta armonía. (...) El ideal anarquista tiende a la regeneración del organismo social y el ideal naturista tiende a la regeneración de la célula, el individuo. (...)”

"Revolución sangrienta", ¿no suena en vuestros oídos, de un modo desagradable, a brutalidad, a ignorancia, a confusión, a desacuerdo, a guerra? El triunfo de una revolución sanguinaria ¿no significa el nuevo triunfo de la razón de la fuerza en vez del de la fuerza de la razón? ¿Creéis que debemos pasivamente esperar soñando el día de la revolución siniestra (...)

Precisamente porque será la verdadera, será la única; mientras que revoluciones sangrientas hay innumerables en la Historia, precisamente porque todas han sido falsas (...) Con sólo una mediana cultura y una buena y firme voluntad podemos empezar desde hoy mismo (...) nuestra emancipación económica y moral.

¿Cómo? Adoptando el Cooperativismo y el Naturismo Integral. (...)

Hagámonos pues, naturistas integrales y arrojemos ese pesado latre que nos impide volar libremente hacia las soñadas y luminosas regiones de la felicidad. (...)

En resumen: La base, el cimiento indispensable para levantar y sostener el armónico y bello edificio social anarquista, debemos formarlo con individualidades así libres, conscientes y dignas. Limpias de toda lacra moral y física. No importe lo largo del camino; si nos lanzamos por él de buena gana y con entusiasmo, será el más corto que hallemos porque es el más recto y el más florido”⁶⁹.

La recerca de la felicitat, objectiu últim i fonamental de l'anarquisme, no es troba allà on la majoria ho creu. No es troba en la superficialitat dels aspectes materials, sinó en l'harmonia interior que cada individu pugui generar en sí mateix. Aquesta és una de les premisses en què es fonamenta el discurs més espiritualista del naturisme anarquista. La pedagoga naturista i anarquista Antonia Maymon així ho considera des de la revista *Ética*. La felicitat s'ha d'anar a buscar a dins, no a fora de la persona. I això només és possible quan

---

⁶⁹ Monteamor, Helios; "La anarquía y el naturismo integral" *Iniciales*, 7/1-5, maig 1935, pp 11-12. També Campo, Silvestre del; "Algo sobre naturismo" *La Revista Blanca*, 97, juny 1927, pp. VI-VII

s'assoleix una condició física i moral equilibrada. I aquesta no s'assoleix fàcilment, sinó que ha d'ésser el producte de l'esforç pel qual cada individu tracta de superar-se a sí mateix, quan és capaç de dominar la seva voluntat tot allunyant de sí els vicis que el poden encadenar, quan és capaç d'assumir pràctiques naturistes que beneficien el seu cos, quan és capaç de destruir els prejudicis morals que limiten la seva voluntat i raonament. En resum, quan l'individu és propietari de sí mateix i deixa de ser un esclau dels hàbits adquirits, l'entorn social, o el costum. Aquest és un procés, per tant, de conquesta d'un mateix, l'instrument del qual és l'autoeducació, o la capacitat de poder dominar paulatinament la pròpia voluntat i la pròpia persona. Una conquesta que ha de ser física, intel·lectual i moral, que comporta un esforç, encara que aquest esforç, segons Maymon, pot obtenir el premi d'aquesta felicitat anhelada.

“La dicha viene única y exclusivamente de nuestro interior. Por eso no saben gozar de ella nos espíritus vulgares, porque para ellos la dicha consiste en una serie de actos que necesariamente detrás de ellos ha de venir la infelicidad, puesto que destruyen la salud física y moral, y sin ella, la verdadera dicha es imposible. (...)”

La meta de nuestras aspiraciones actuales es el naturismo, por entender que fuera de él no puede haber relativa perfección física ni moral, y para llevar a la práctica este deseo no hay otro obstáculo que la débil voluntad acostumbrada a seguir más las indicaciones ajenas que las propias.

El hombre que posee un ideal de superación humana y lo siente hasta vivirlo cuanto le es posible, no puede ser infeliz, tiene dentro de sí un algo que le hace la vida serena y clara, (...) y esto solamente puede conseguirse con una gran autoeducación y una extirpación de todos nuestros vicios y rutinas (...)

Hora es ya de que el hombre piense por cuenta propia y eduque su voluntad para la consecución del fin que se proponga, y para esto ningún medio tan provechoso como el enseñar al niño que el edificio de su vida futura lo ha de construir él mismo”⁷⁰.

8.4.1. *El nudisme com a revolució individual.*

Paral·lelament a la difusió del naturisme, trobarem, a partir de la dècada dels vint, i sobretot dels anys trenta, la del nudisme. Si bé el naturisme serà el resultat de la suma de diverses tendències i tindrà diversos orígens, el nudisme no serà menys. Aquesta irrupció del nudisme a Espanya, i entre els ambients llibertaris més individualistes, ha estat estudiada també per Josep Maria Roselló i Eduard Masjuan⁷¹

⁷⁰ Maymon, Antonia; "La dicha", *Ética*, 5, maig 1927, pp. 19-20

⁷¹ Masjuan, (2000), pp. 439-448 i Roselló, Josep Maria; "Historia y filosofía naturistas" *Todo Naturismo*, núm. 7, 1998, pp 46-50.

Ambdós autors consideraran la data de 1931 com a el moment en què aquest està plenament consolidat. Serà quan Laura Brunet, pseudònim de l'escriptor i periodista Joan Sanxo Ferrerons publicarà *Desnudismo integral*⁷² la primera obra, a l'estat espanyol, que tractarà obertament sobre la qüestió del nudisme. El llibre va ser un èxit editorial, amb més de vint mil exemplars venuts entre 1931 i 1932, fet que constata un important interès pel nudisme en un període, l'inici de la Segona República, caracteritzat per l'eclosió de les llibertats públiques i l'atenuació de la censura.

Tanmateix el llibre de Brunet, el qual va ser traduït a diversos idiomes⁷³ no es pot considerar com a original. És més aviat un viatge - reportatge sobre els ambients de lliure-cultura a Alemanya, precedit, això sí, d'una encesa apologia sobre els valors físics i morals del nu integral i la seva pràctica, i la indicació que la societat catalana i espanyola havia de seguir-los.

La lliure-cultura era un moviment que va sorgir a Alemanya amb posterioritat a la Primera Guerra Mundial. Es tractava de grups, al voltant de clubs locals que sortien al camp a practicar el nudisme. En la seva filosofia, la nuesa física havia d'anar acompanyada de la nuesa moral o espiritual, és a dir, una sinceritat oberta amb els altres i amb sí mateixos, amb el trencament de les barreres artificials i els prejudicis que mediatitzaven les relacions entre sexes. Es buscava, per tant, una major autenticitat en la interacció entre persones. La nuesa física esdevenia una metàfora del que havia de ser despullar-se dels papers atorgats a cada persona a la societat, per poder ser un mateix, sense els accessoris socials i culturals que imposa l'entorn, la tradició o la societat⁷⁴. Roselló assenyala, d'altra banda, que l'extracció social dels lliure culturistes, principalment alemanys⁷⁵, suïssos i soviètics, no era precisament proletària, sinó més aviat solien tenir una procedència de classes professionals i un alt nivell formatiu, i que el seu missatge no era revolucionari des del punt de vista polític, sinó, i en tot cas, iconoclasta i reformador des del punt de vista social, i tolerat més o menys, en uns països laics, amb un pes reduït de les esglésies, que almenys en el cas espanyol, esdevindrien els principals detractors del nu.

Tanmateix, anteriorment a la irrupció de la lliure-cultura, i de la llibertat de difusió del nu a les revistes, es documenten altres grups aliens a aquest moviment, provinent majoritàriament de l'Europa central. Cap a mitjans de la dècada dels deu, sembla que els

---

⁷² Brunet, Laura; *Desnudismo integral*. Biblioteca Hermes. Barcelona 1931

⁷³ Al francès, a l'alemany i a l'anglès, segons explica Roselló (1998), p. 48

⁷⁴ Íbid. p. 50, tot esmentant; Ward, M. Sz. "Libreculturismo - ¡Libertad!", a *Nueva Vida*, núm. 1, novembre 1931, p. 1

Amics del Sol ja el practicaven a les platges de Barcelona, en un principi només per grups masculins. Posteriorment, assenyala Rosselló, diversos grups mixtes practicaven el nudisme a "Els Canalons", a Alacant. Es tractava d'iniciatives aïllades, encara que vinculades als grups neomalthusians i naturistes.

Fora d'aquests ambients més afins a l'anarquisme, cap a 1926, un grup al voltant dels naturistes trofòlegs de Nicolás Capo i *Pentalfa*, que des d'aquest moment començarà a prestar atenció al nudisme, començarà a practicar-lo a espais propers a Barcelona. A la revista començarà a sortir fotografies dels components del grup nus i, al cap de poc temps, crearan el seu propi camp naturista, anomenat *El Parthenon*, aprop de les platges de Gavà, a pocs quilòmetres de la capital catalana⁷⁶. Els trofòlegs, com hem comentat, estaran d'altra banda allunyats dels plantejaments dels individualistes anarquistes, perquè veuran la pràctica del nu com a una qüestió exclusivament de salut, i no acceptaran l'ús d'anticonceptius, o es mostraran indiferents a la revolució social.

Posteriorment, i des del moment en què es proclama la República i s'atenua la censura, a principis de la dècada dels trenta, es propiciarà una eclosió de tot el relacionat amb el nudisme. La pèrdua d'influència política de l'església possibilitava ara l'arribada de productes relacionats amb el mercat del sexe, i segons sembla, hi havia un cert interès, per part de molts, de consumir determinats productes relacionats amb nus, especialment femenins.

De tota manera, en aquests moments i circumstàncies, van veure la llum diverses revistes nudistes, o en què el nudisme i les seves representacions gràfiques ocupaven bona part del seu espai.

Així, d'inspiració lliure-cultural trobarem *Luz* (1931), *Nueva Vida* (1931), *Vita* (1932) i *Biofilia* (1935), editades totes elles a Barcelona, *Natura* (1932), a Madrid, i *Gimnos* (1933), a València. Totes elles van tenir una vida efímera. *Biofilia* va ser editada per Joan Sanxo Ferrerons, el nom real que s'amagava rere el pseudònim de Laura Brunet, i va comptar amb l'edició d'una col·lecció de novel·les de temàtica nudista, *La novela biófila*⁷⁷. En el cas de la

---

⁷⁵ Per fer-nos una idea de la difusió de la lliure-cultura a Alemanya, Roselló assenyala un milió de practicants en aquest país.

⁷⁶ Aquest espai, creat a principis de la dècada dels trenta, va patir un assalt a mà armada, el 1935, per part d'un grup de joves afins a la Falange, del *Parthenon*, al llarg del qual es van destruir les instal·lacions i es va cremar la roba de tots els presents, havent de tornar a casa seva, a la ciutat de Barcelona, despullats. D'aquesta acció la pròpia revista n'explicà aquestes circumstàncies el mateix any i ho va recordar en el número del seu desè aniversari, quan es dedica a repassar la seva història; Redacció; "El X Aniversario de Pentalfa" *Pentalfa*, año XI, núm. 230, 1936. Anys després, la filla de Nicolás Capo, Odina Capo, va relatar l'anècdota en un programa televisiu i va comentar que, a principis dels setanta, un inspector de Via Laietana havia reconegut la seva participació en aquest assalt i havia demanat disculpes a la família.

⁷⁷ Entre els seus autors, l'enginyer anarquista, col·laborador de *Solidaridad Obrera*, Alfonso Martínez Rizo, amb la seva novel·la *Óbito*, *La Novela Biófila*, núm. 2, Barcelona 1936, descrita per Masjuan, (2000), p. 440

revista de Madrid, que, a banda del nu s'interessa per la religió, els costums o una visió revolucionària de la família va patir algun segrest per part de la fiscalia.⁷⁸ D'altra banda, la revista espiritista *Macrocosmos* (1933), del grup barceloní *El Progreso del alma*, també va difondre la pràctica del nudisme des d'una perspectiva més metafísica⁷⁹.

El cinema també va ser un canal pel qual es va difondre la ideologia de la lliure - cultura. Al llarg de les dècades dels trenta, es van estrenar a Espanya algunes pel·lícules nudistes. La primera d'elles va ser la francesa *La Marche au Soleil*, que coincideix cronològicament amb la celebració del primer congrés de la lliurecultura, el 1930. Segons comenta Josep Maria Roselló, no sembla que a Espanya es produïssin pel·lícules d'aquest gènere, encara que sí que es van estrenar. Almenys hi ha documentada l'exhibició de *Elysia (el paraíso de los desnudistas)*, a Madrid, el 1934. En canvi, a Barcelona, l'any següent el governador civil va prohibir que es passessin aquesta mena de pel·lícules⁸⁰.

Entre aquests grups heterogenis, encara que vinculats per una filosofia segons la qual la nuesa física transcendia envers valors més espirituals, cal situar l'aparició del nudisme estrictament individualista aplegat al voltant de la revista *Iniciales* (1929-1937). La primera referència a aquesta qüestió la trobarem el 1929, quan la revista, que se'n fa ressó de les experiències de la lliurecultura a Europa central, iniciarà una enquesta entre els seus lectors sobre la qüestió del nudisme. En totes elles, entre les quals únicament participa una dona⁸¹, la resposta és favorable. Es crea una opinió generalitzada sobre les virtuts d'aquestes pràctiques, i a partir d'aquest moment, tot i que hi haurà naturistes anarquistes que anteriorment formaven part de grups de practicants, s'anirà creant un discurs propi, específic i diferenciat de la resta de grups.

Els individualistes d'*Iniciales*, en una primera fase, lloaran l'aparent normalitat amb què s'acull el fenomen nudista en estats com Alemanya, Suïssa i Txecoslovàquia, i establiran comparacions amb un estat espanyol en què la religió catòlica manté un pes polític i moral, al seu parer, desproporcionat. Assimilaran, per tant, tolerància amb civilització, i intolerància i prohibició amb reacció i primitivisme hispànic. Consideraran que aquesta visió negativa, probablement majoritària entre la societat espanyola, és fruit de l'obsessió per la sexualitat que pateix l'església catòlica i la seva moral repressiva en aquest àmbit. I que aquesta tendència a acceptar aquesta moral revela un accentuat grau d'incultura entre les masses.

---

⁷⁸ Roselló, (1998), p. 49

⁷⁹ *Íbid*, p. 48

⁸⁰ *Íbid*, p. 49

⁸¹ Tal com reconeix la pròpia revista a s/s; "Sobre nuestra encuesta" *Iniciales*, 2/1, gener 1930, supl., p. 2

“Berlín, 23 marzo (cable de la Anglo American Newspaper Service). La Naktkultur, culto al desnudo, se ha generalizado en Alemania. En las playas este verano la nota predominante será la de la casi total desnudez; (...) Se asegura que el número de nudistas ha aumentado inmensamente, a pesar de las burlas e ironías que despertó en un principio, y la campaña que contra ese culto se hizo desde todos los púlpitos(...)

Koch dice que cuenta con unos 60.000 adeptos en Alemania. Rusia tiene otros tantos. Checoslovaquia también se ha iniciado en la formación de numerosos club pro naturismo. Y Francia cuenta con sus propias colonias de desnudos que colocan la salud ante todo convencionalismo de atavío(...)

En Noruega, Suecia y Dinamarca, la idea se abre paso gradualmente, pero de modo firme. En España hay algunos partidarios, y en Bélgica, son numerosos los que abogan por la campaña de desnudez para preservar la salud.

Los alarmistas han llenado los periódicos con advertencias de que la inmoralidad será la consecuencia inevitable de esa campaña, pero los hechos demuestran que en todos los casos en que se ha hecho una investigación, se ha visto que los devotos del desnudo, mantienen los más altos *standards* de moralidad. Los niños de ambos sexos juegan felizmente, sin la menor idea sexual que perjudique sus saludables ejercicios al aire libre. Los hombres y mujeres mantienen un decoro más estricto aún, como no se ve en muchas fiestas sociales, donde abundan los licores. (...)

Los reaccionarios puede que hagan retardar el éxito del movimiento, dicen los devotos del desnudo, pero Alfred Koch, su apóstol, ya les ha dicho: "Uno a uno los reaccionarios seran silenciados y se unirán a los iniciadores que estan echando los cimientos de una raza mejor y más saludable"⁸²

Els individualistes, tot adoptant i adaptant els principis de la lliure-cultura aniran construint un discurs segons el qual despullar-se no es limita a l'acte material de treure's la roba, d'exhibir el cos nu. Esdevindrà una metàfora de l'alliberament individual, representarà simbòlicament el trencament amb els valors i prejudicis morals, amb les convencions acceptades majoritàriament en la societat coetània. Despullar-se, a més, esdevindrà un acte de subversió sexual, en el sentit que aquesta deixa d'ocultar-se i passa a mostrar-se explícitament, tot defugint els artefactes culturals que mediatitzen la interacció entre persones de diferent sexe, tot tractant de generar una relació més natural i autèntica. És un desafiament a la repressió sexual en què les persones han estat educades. És la materialització de la utopia social anivelladora, atès que servirà per anul·lar el paper diferenciador entre classes del vestit. Encara que, sobretot, despullar-se públicament serà un acte d'afirmació i de llibertat individual, contra el pensament de la majoria.

---

⁸² Redacció; "El culto al desnudo tiene sesenta mil adeptos en Alemania" *Iniciales* 2//4, agost 1930, p. 44. Els editors avisen que aquesta és una nota recollida del diari *El País*, de L'Havana

Evidentment, Armand intervé en aquest debat, i el seu pensament marcarà el discurs dels anarconaturistes espanyols.

“Siempre hemos creído que el nudismo era una reivindicación de orden revolucionario. Añadamos que sólo nos interesa como medio de emancipación individual (...) Desde el punto de vista individualista (...) la práctica del nudismo nos parece una cosa muy distinta de un ejercicio higiénico derivado o anejo a la cultura física.

Nosotros consideramos a la práctica del nudismo como:

Una afirmación,

Una protesta,

Una liberación.

Por qué es una afirmación. (...) es afirmar nuestro derecho a la entera disposición de la propia individualidad corporal. Es proclamar nuestra despreocupación frente a las convenciones, las morales, los mandamientos religiosos y las leyes sociales que niegan a la unidad humana, con diversos pretextos, el derecho a disponer de varias partes de sus ser. (...) la reivindicación nudista es una de las manifestaciones más profundas de la libertad individual.

Por qué es una protesta.(...) es protestar contra todo dogma, ley o costumbre que establece una jerarquía de las partes corporales (...) Es protestar en un sentido más elevado, contra toda intervención (legal o moral) que quiera obligarnos a vestirnos porque así le place cuando nosotros nos desnudamos sin obligar a nadie que haga lo propio.

Por qué es una liberación. .-Por medio del nudismo nos libramos de la esclavitud del vestido, nos libramos de la obligación de llevar un traje que es y ha sido siempre un artificio hipócrita (...) Es una liberación de la coquetería; del conformismo a un escalafón artificial de apariencia exterior, que sostiene la diferenciación de clases. Y en fin, nos libera del prejuicio del pudor, que no es otra cosa que la vergüenza de nuestro cuerpo.

El nudismo nos libera, además, de la obsesión de la obscenidad (...)

Si nos colocamos en un punto de vista de sociabilidad, sostenemos que la práctica del desnudo es un factor de mejor camaradería, de una camaradería menos egoísta (...) menos distante, más querido, más íntimo, no sólo el que se nos da a conocer sin reservas intelectuales o retóricas, sino con más razón el que une a las anteriores franquezas la de una absoluta ausencia de disimulo corporal”.⁸³

A banda de les raons ètiques, trobarem també raons estètiques molt en la línia eugenista que venia assumint l'individualisme. L'exhibició d'un cos nu pot ser un acte de bellesa sempre i quan hi hagi salut en el nudista. En aquest sentit podríem constatar que existeix una mena de cànon de bellesa entre els individualistes d'*Iniciales*, recollit en les fotografies que publicaven. Moltes d'elles, especialment les primeres, eren extretes de revistes

---

⁸³ Armand, E. "El nudismo". *Iniciales* 4/6, juny 1932, p. 5

de lliure-cultura de Suïssa i Alemanya i hi figuraven cossos de persones joves, primes i musculoses, no gaire diferent de l'estètica que altres moviments de masses venien utilitzant. Posteriorment, aniran apareixent fotografies d'alguns dels membres del grup d'afinitat que porten la revista, en el qual es pot constatar relativament la joventut dels components. Moltes d'aquestes imatges són captades en el moment de fer excursions, de realització d'exercicis gimnàstics o d'activitats recreatives. A partir de la seva idea de naturisme, es pot deduir que l'ideal de bellesa aplegaria aspectes com joventut, vegetarianisme i frugalitat, absència de vicis, exercici, i eugenisme. D'altra banda, no resulta difícil veure aquí un cert culte al cos.

“¡Juventud, desnúdate!

Claro que no te decimos que te desnudes en la calle, en la plaza pública, sino en el campo o en la playa, y cuando no puedas hacer otra cosa, en la azotea o en el balcón de tu casa (...)

El cuerpo humano normal es un conjunto de armónicas líneas y suprema belleza. ¡Cómo, pues, va a ser inmoral lo armónico y lo bello?(...)

Tú, lector, ¿no te has sentido interiormente artista contemplando un cuerpo humano bien formado? ¿No has sentido extasiarte al artista que todos llevamos escondido al mirar, sobre la arena de la playa o sobre la hierba campestre un cuerpo venusiano o el de un fornido muchacho?

A mi me causa idéntica impresión contemplar un bello desnudo que contemplar una bella salida o puesta de sol, un ramillete de bellas y fragantes flores o un espléndido paisaje.

¡Juventud! Expón tu cuerpo desnudo al sol y a aire, que ellos te devolverán la salud y el color que el traje y la permanencia excesiva en los lugares de trabajo te han robado.

Ponte en contacto directo con la naturaleza en aquellos momentos que la lucha por el pan te dejen libre.

Sol, agua, aires y bella perspectivas de campos y playas.

Huye de bares y cafés: aparta de ti el tabaco y el alcohol, que te embrutecen y enferman. Ama los libros que te ilustran y ejercita tu cuerpo normalmente (...) al aire libre (...)

Amemos y cuidemos nuestro cuerpo, juventud, y aprendamos a amarnos y respetar en el nuestro el cuerpo de los demás, el cuerpo de nuestros semejantes y hermanos”⁸⁴

La difícil dialèctica entre la pràctica del nudisme integral i la moralitat pública serà la que major atenció acapararà per als editors d'*Iniciales*. És obvi que l'exhibició de cossos nus, tant en espais públics, com a les portades de les revistes resulta, si més no, polèmica. D'altra banda, els responsables de la revista s'han de defensar sovint de l'acusació, formulada des del propi anarquisme, de fomentar la pornografia amb aquestes imatges. De fet, resultava cert que algunes persones allunyades de la filosofia de la revista podien comprar-la per la novetat que

---

⁸⁴ Guanches; "¡Juventud, desnúdate! *Iniciales* 6/6, juny 1934, p. 3

suposava l'aparició de dones despullades, en un context social que havia restringit molt les llibertats⁸⁵. Davant d'això, l'òrgan individualista contratacava reafirmant la seva idea que el nudisme era dipositari d'una moral més autèntica, allunyada de la hipocresia social i de l'obsessió malaltissa pels aspectes relacionats amb la sexualitat que funcionava per a la majoria.

“El tabú que hoy existe contra el nudismo es un obstáculo enorme para la adquisición de una aptitud decente hacia el problema sexual. (...) Todos los investigadores que han estudiado la vida de los pueblos primitivos, especialmente su vida y conducta sexual, estan de acuerdo en admitir que, a pesar de su desnudez, son mucho más decentes y morales que los pueblos civilizados con todas sus vestiduras; no hay entre ellos enfermedades sexuales, psiconeurosis o complejos debidos a inhibiciones o supresiones, y también carecen de la inmoralidad y corrupción sexual tan abundante en los pueblos cristianos y civilizados. Mis Margaret Mead, en su libro "Coming of age in Samoa", muestra de una manera clara las corruptas y funestas influencias que los misioneros cristianos siembran allí donde quiera que ponen sus pies. En Samoa, antes de llegar los misioneros y el hombre civilizado, los nativos andaban desnudos eran francos en sus actos y conducta sexual, carecían de vicios y de enfermedades y desconocían el pecado... hoy están en camino de la civilización y del cristianismo... usan ropas, son hipócritas y de los vicios y la corrupción sexual depasan las mejores esperanzas”⁸⁶

Els anarconaturistes estaran d'acord amb la resta de tendències -*Helios*, *Pentalfa* i la Lliure-Cultura- en què el nudisme representa un apaivagador del desig sexual. La seva pràctica, en grups mixts desactiva l'obsessió sexual i afavoreix una activitat, en aquest camp, raonable. Aquesta serà una idea que es repetirà sovint perquè pretindrà fer front a les acusacions rebudes des de molts fronts, sobre la seva pretesa immoralitat. De fet, consideraran el vestit com a element artificial i sexualment pertorbador.

“Examinemos un poco el asunto empezando por el prejuicio que sobre moral se tiene ;Hay de aquel que osara exponerse a la vista de los demás sin el grillete del vestuario!¿Tan horripilante es acaso, el desnudo de una persona?¿Seríamos peores moral o físicamente? Vamos a deducciones: En el caso sexual comprobé, viendo al sexo femenino semi desnudo, en traje de baño, que el vestido es un gran excitante para el apetito carnal. ¿Quien no ha comprobado que la cosa privada es la que más se desea? Una mujer os intrigará menos, como hembra, desnuda que vestida. Ocurre igual que con las conversaciones de relación sexual, que cuanto más se revistan y ocultan al oído, más interés

---

⁸⁵ Així ho comenta Víctor Alba al programa radiofònic *Postdata*, emès a Catalunya Cultura l'1 de desembre de 2001 o en converses mantingudes amb Abel Paz (Barcelona, 30 gener de 1999)

despiertan, interés malsano que resulta excitación, y los excitantes, por antinaturales, nos perjudican moral y físicamente; y el vestido nos perjudica en ambos sentidos”⁸⁷

Tanmateix, l'acte de despullar-se públicament no deixava de ser una autèntica provocació, com hem comentat, un acte de subversió sexual i moral. En certa mesura, el grup de joves que sortien junts a practicar el nudisme, tractaven d'afirmar les seves idees en contra del que consideraven els seus enemics ètics. I aquests enemics, entre els quals les autoritats civils, els sotmetran a una pressió policial constant⁸⁸. I en aquest sentit, l'església, i tots els elements relacionats amb el catolicisme esdevenien dipositaris de tota aquesta càrrega negativa contra la qual es manifestaven amb l'arma dels seus cossos. Una bona mostra d'això pot ser la següent crònica.

“La “Fiesta de primavera” que anualmente organiza la Sociedad Naturista de Barcelona, este año ha sido celebrada en una pineda de la Colonia Güell (Coloma de Cervelló) el 12 y 13 del p.p. mayo.

Nuestra tienda formó parte del campamento. Con otros camaradas, llegamos la tarde del 12; previendo deseguida que habría bronca, debido a haberse escogido un sitio tan cerca de la iglesia (...) Pero la “mejor” de las visitas fué la de unos viejos -verdes tal vez- que se pasaron toda la tarde, de un lado a otro, haciendo el moscardón; hasta que por fin reventaron, armando bronca y amenazando con hacer venir a los de la cuadra; convencidos de que los castigos celestes carecen ya de éxito”⁸⁹

Respecte de la resta de naturistes, els individualistes tractaven de mantenir les seves diferències ideològiques. Ja hem explicat anteriorment que, malgrat la confrontació amb altres grups que practiquen el naturisme, especialment contra els trofòlegs, existia relació i intercanvi. Tanmateix, *Iniciales* considera únicament el seu com a un autèntic naturisme integral, en oposició a la resta de nudistes, considerats com a superficials. La seva *profunditat* rau en la seva triple preocupació pel cos, l'esperit, i la construcció d'una societat justa, bastida a partir d'individualitats conscients, en contraposició als de *Pentalfa*, miops, al seu parer, en obviar qüestions com la llibertat sexual o la justícia social, o als partidaris de la Lliure Cultura, considerats com a *snoobs*, purament exhibicionistes, desconnectats de la qüestió social i desprovistos d'un sentit d'automillora personal.

---

⁸⁶ Martínez Novella, J. "Encuesta sobre el nudismo (VI); El mundo se desnuda" *Iniciales* 2/3, abril 1930, pp. 31-32

⁸⁷ Autor desconegut; "Encuesta sobre el nudimo" *Iniciales* 2/1, gener 1930, p. 9

⁸⁸ Redacció; "Pórtico; La persecución del nudismo" *Iniciales* 4/7, juliol 1932, pp. 1-2

⁸⁹ Dróvar, León; "Quicio. Los insultos de un cura" *Iniciales* 6/8, agost 1934, p. 1

8. Els complements teòrics; annacionalisme, antimilitarisme i naturisme.

“La felicidad no consistirá jamás en llevar el cuerpo descubierto, sino en la desnudez total del alma

No negamos la existencia de nudistas que pretenden hallar la felicidad sólo con tostarse la piel al sol, sin preocuparse de que su estómago sea un cementerio, sus vasos sanguíneos unas letrinas, y su cerebro cargado de prejuicios, de ruindades y de bajezas; es este un nudismo pobre, de vía estrecha. Pero nuestro nudismo persigue ambas cosas; la nudez del cuerpo y la del espíritu. No sólo pretendemos que la humanidad se liberte del vestido, sino que también de sus prejuicios y miserias morales y materiales (...)

La corriente nudista actual podría sintetizarse en tres grupos: Uno, que llamaremos esnobista, formado por los que solo ven en el nudismo un deporte, sin nada que les preocupe la alimentación ni la libertad (Alemania da un gran contingente de estos); otro que llamaremos *vegetariano*, formado por los que ven en el nudismo un medio de obtener salud, para lo cual se preocupan, también, de alimentarse racionalmente, o sea, de frutas y vegetales, pero sin dar interés a los problemas sociales; y el otro -en el que nos contamos,- que llamaremos *naturista* -tal como nosotros entendemos el naturismo, que no solo se preocupa de desnudarse de atavíos superfluos y perjudiciales, de alimentarse racionalmente, sino que también ve en el nudismo un medio de libertad, un problema sociológico.

Hay otra clase de nudistas: los oportunistas, los que vienen al nudismo como a otras ideas para explotarlo, para sacar de él provecho financiero. Pero de estas miserias humanas, producto e la sociedad capitalista, no hablaremos. Confiamos en que no existirán cuando no sea preciso, para vivir, hacer tantas piruetas grotescas y simiescas alrededor de un plato de judías”⁹⁰.

---

⁹⁰ Redacció; "Quicio" *Iniciales* 4/10, octubre 1932, p. 1

9. CONCLUSIONS

Als inicis de la nostra investigació ens plantejàvem com a objectiu demostrar l'existència de la tendència ideològica individualista dins l'anarquisme espanyol. Al llarg de tot aquest temps no ens hem conformat amb fer-ho sinó que hem tractat de dotar d'uns continguts concrets i tangibles al seu conjunt teòric, fins al moment inèdit en el terreny historiogràfic. Tanmateix, i més en un país en què l'anarquisme ha tingut un pes específic essencial en la història contemporània, és preocupant haver d'esperar tants anys perquè hi hagi recerques que confirmin allò que és evident. En aquest sentit, considerem, de manera modesta, que hem fet la nostra petita aportació per retornar l'individualisme anarquista al mapa de la nostra història comuna, i en concret, en el terreny de la història de les idees polítiques. Amb aquest treball, hem tractat de recuperar aquest patrimoni ideològic i oferir-lo, de manera pública, a la col·lectivitat, hereva legítima d'unes idees colgades sota les tones de l'oblit i la desmemòria que regna damunt dels projectes col·lectius d'aquells qui creien que un altre món, molt millor, era possible, i absolutament necessari.

I aquesta ha estat una tasca difícil i complicada. Mai ha estat fàcil investigar en terrenys poc o mal coneguts, i el camp de l'individualisme anarquista és un d'ells. La historiografia anarquista, en general, és una regió sobre la qual els coneixements són poc precisos, amb mapes poc clars, plens d'inexactituds i confusions, i en què les llegendes negres o els mites roses, a banda de l'escàs atractiu material per a qualsevol qui pretengui viure professionalment de la història, fa que resti lluny de les rutes principals dels historiadors. Pel que fa a l'anarquisme individualista, a més, ens trobem davant d'una regió ignota, en què les cartes de navegació són encara en procés d'elaboració. A l'hora de cloure aquest temps de recerca i reflexió, ens queda la sensació d'haver contribuït a cartografiar un territori, que esperem, des d'avui serà una mica més conegut.

Som conscients, d'altra banda, de les nostres limitacions. Ens queda un cert regust amarg del molt terreny que resta per explorar. Hauria estat magnífic estendre la cronologia endavant i endarrere, i haver treballat uns àmbits geogràfics més amplis per tractar d'oferir una visió més global. Tanmateix, per assolir una fita com aquesta hauria calgut una expedició col·lectiva i generosament patrocinada, i no pas una travessa lleugera i en solitari com la que l'autor d'aquesta obra ha vingut realitzant al llarg dels darrers cinc anys. Esperem i aspirem a què d'altres investigadors, des d'àmbits propers

completin aquesta cartografia incompleta, aprofundeixin els temes apuntats aquí i esmenin els errors en què el seu autor hagi pogut incórrer.

De la mateixa manera, som plenament conscients que hem tendit a centrar-nos excessivament en la lògica interna de l'objecte d'estudi. Això pot propiciar, de vegades, la impressió d'un cert aïllament respecte del context ideològic i històric en què aquest es desenvolupa. Ja vam introduir en els primers capítols que era objectiu d'aquesta investigació identificar, descriure i analitzar l'individualisme anarquista des d'aquesta perspectiva, fet en sí mateix complex si tenim en compte l'absència de treballs que s'hi ha dedicat. Considerem tanmateix, que precisament els resultats que presentem aquí haurien de servir per incloure la història de l'anarquisme individualista en la història intel·lectual del segle XX, com a un pensament complet, un projecte polític i un conjunt ideològic amb el legítim dret de figurar en les històries acadèmiques o divulgatives que s'editen, i que fins ara, han omitit injustament.

Al llarg d'aquestes planes hem tractat d'analitzar l'individualisme anarquista en el seu conjunt, des d'un nivell en què hem tractat de conjugar la globalitat amb l'especificitat del cas espanyol, de resseguir la seva trajectòria històrica i de reconstruir bona part de les seves aportacions ideològiques. Després de tot això no podem estar-nos d'oferir algunes consideracions sobre la qüestió.

Hem d'entendre l'anarquisme individualista com a producte d'una tradició intel·lectual i filosòfica molt anterior al que marca la cronologia fixada en aquest treball. Una tradició que enllaça amb el pensament liberal del segle XIX, fortament crític amb l'ordre que en aquests moments construeixen les societats burgeses, i que certifiquen l'abandó dels projectes polítics originals basats en la tríada republicana de llibertat, igualtat i fraternitat. Stirner representa potser la figura emblemàtica i dissident contra la trajectòria ideològica i social que s'experimenta en aquest segle de la revolució. Des de la seva radicalitat i escepticisme qüestiona la mateixa idea de revolució que tant il·lusiona a uns i espanta a d'altres, i a partir, de l'experiència històrica, llegeix els processos revolucionaris coetanis sota la fórmula que tot canviï per tal que no canviï res. Stirner representa un gran destructor. Un destructor, de déus, d'idees, de mites, i sobretot, de veritats absolutes. Ofereix al pensament anarquista l'escepticisme com a actitud davant les il·lusions del progrés o la revolució. Transmet la idea que els canvis només són possibles des de l'esfera individual, i apunta l'aristocracisme com a actitud

vital quan assumeix que no tots els individus disposen del poder i de la voluntat d'esdevenir egoistes.

De la mateixa manera, aquest pensament crític enllaça amb la tradició filosòfica dels individualistes nord-americans del segle XIX, els quals, d'acord amb el substrat ètic forjat en una societat de pioners, denuncien els nous instruments contemporanis de domini i control –com l'estat– que pretenen retallar els espais vitals de llibertat de cada individu. Aquesta sensibilitat, des d'un context molt específic, enllaçarà, i fins a cert punt, disposarà d'un cert grau de responsabilitat, amb l'antiestatisme propi de l'anarquisme. De la mateixa manera, idees com les de la desobediència civil, l'interès per crear espais lliures aïllats de la lògica social capitalista, influirà sens dubte en el cos teòric d'un individualisme porós a influències diverses.

Bona part d'aquests elements de diversa procedència i orientació seran coneguts especialment des de França, un dels principals epicentres intel·lectuals en el trànsit del segle XIX al XX, de fet, el país on es va omplir de significat el propi concepte d'intel·lectual, i un dels principals espais conspiratoris contra l'ordre mundial. En aquest context, diversos teòrics vinculats a l'anarquisme, i amb una important activitat filosòfica i cultural, acabaran per donar forma i coherència a la tendència individualista de l'anarquisme. Entre aquests, la figura de Ryner, i sobretot, la d'Armand, resultaran fonamentals. Aquest darrer, que esdevindrà un gran coneixedor i difusor tant de Stirner com dels individualistes nord-americans, farà de la qüestió de la sexualitat humana la metàfora de l'alliberament integral de l'individu. I això esdevindrà al seu torn, la base de la revolució individualista. D'altra banda, a partir d'aquest treball que, des de l'anarquisme *fin-de-siècle*, recopila i dóna coherència a un discurs cada cop més específic d'un anarquisme cada vegada més complex, serà la causa de la seva diferenciació com a corrent propi.

L'espai de dissidència que representa l'individualisme contra l'orientació que prenen les societats occidentals resulta, com hem pogut veure, reduït i minoritari, amb escassa força, pocs partidaris i massa opositors. En alguns moments, com ho és finals del segle XIX i principis del XX, aquest sentiment d'aïllament comporta alhora una certa sensació de pertinença a una elit. Això explica, en part, aquest procés de confluència amb una intel·lectualitat que en aquest moments també tracta de buscar un lloc propi i un paper concret en una societat cada vegada més complexa. És quan alguns artistes i escriptors modernistes, o de la generació del 98 fan aproximacions amb els sectors individualistes d'un anarquisme cada vegada més divers i polièdric. És també el

moment en què a Nord-Amèrica i Europa, especialment a França, l'individualisme anarquista viu una mena d'època daurada. Tanmateix, serà també quan l'anarquisme, com a ideologia i moviment, creix i madura, i per tant, diversifica els seus continguts i les seves estratègies. És un moment, doncs, en què la tendència individualista inicia la seva convivència, no exempta de conflictes i tensions, amb comunistes llibertaris i anarco-sindicalistes.

Aquesta època d'efervescència ideològica comporta, d'altra banda, la confluència amb altres idees i moviments aliens a la seva tradició política, encara que afins al seu esperit. Paral·lelament a les transformacions apuntades al paràgraf anterior, l'anarquisme, especialment el més individualista començarà processos d'adopció – adaptació respecte del naturisme, l'antimilitarisme, el neomalthusianisme o l'eugenisme dissidències al seu torn d'una evolució social i política que comporta menys llibertat, menys igualtat i menys fraternitat. Tot plegat, farà de l'anarquisme, i en especial de la seva tendència individualista, un conjunt teòric plural i global, que es preocuparà de l'individu en tota la seva dimensió existencial.

L'individualisme anarquista, basat també en nuclis afinitaris informals de difícil seguiment, comptarà amb uns òrgans de debat i difusió concrets, en què la seva ideologia serà presentada de manera explícita en òrgans específics, minoritatis com la seva tendència, encara que també es presentarà de manera implícita en altres revistes de tendència diversa dins l'univers periodístic llibertari, algunes de les quals tindran una àmplia difusió. Per tant, cal afirmar que, tot i l'evident condició de tendència minoritària dels anarco-individualistes, les seves idees tindran una major presència del que la seva forma numèrica podria indicar. L'individualisme serà una tendència sempre present en els debats anarquistes, encara que sovint com a objecte de crítica.

Perquè l'atractiu bàsic dels anarquistes individualistes, tant a nivell global com en el cas concret d'Espanya, serà el seu discurs, un conjunt teòric discutit o ensalçat, criticat o reverenciat, encara que amb una presència òbvia, i en alguns casos, amb una gens menyspreable capacitat d'influència entre uns llibertaris sempre oberts a les novetats filosòfiques, i això, a dins d'un territori en què la permeabilitat filosòfica representa una norma.

L'essencial de l'anarquisme individualista són les seves aportacions ideològiques. I quan parlem de les seves idees, veiem que el seu és un discurs heterogeni, complex i profund, encara que radical, escèptic, autocrític i dissident. Influenciat per un individualisme francès que va viure, com hem indicat el seu màxim

esplendor entre l'*affaire Dreyffus* i l'esclat de la Gran Guerra, i en decliu a les dècades dels vint, i dels trenta, l'individualisme espanyol viurà un moment important en la cronologia estudiada en aquest treball. Tot i que ja hem apuntat al tercer capítol la presència d'un individualisme intel·lectual, a finals del segle XIX i principis dels XX, lligat a revistes com *Ciencia Social* i a teòrics com Ricardo Mella, serà durant les dècades dels vint i dels trenta quan l'individualisme espanyol oferirà majors mostres de vitalitat. La relativa tolerància política respecte a l'anarquisme més teòric i cultural al llarg de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), i l'estreta connexió geogràfica i personal entre individualistes d'ambdues bandes del Pirineu van propiciar aquesta efervescència de les idees stirnerianes, i a la vegada aquesta mena de dependència ideològica respecte de teòrics com Armand o Ryner. Indirectament, i introduïts per aquests darrers, es propiciaria la recuperació del filòsof de Bayruth i de l'editor de *Liberty*. Aquesta influència francòfona marcarà la línia de debat, amb la inclusió de prioritats com l'alliberament sexual, el naturisme o el neomalthusianisme. D'altra banda, aquest període, i el de la Segona República (1931-1939), conformen un context obert i excepcional en què bona part de la societat espanyola i dels sectors més polititzats dels anarquistes desitgen canvis profunds, no únicament a nivell general, sinó, i sobretot, a un nivell particular i personal. És aquesta una època en què es vol crear noves formes de cultura, noves fórmules de sociabilitat, nous espais on experimentar la llibertat, la igualtat i la fraternitat en l'ara i l'aquí, no pas en el remot futur que proposen les utopies revolucionàries.

Tindrem doncs un individualisme anarquista espanyol amb uns òrgans de premsa específics que esdevindran punt de trobada i espai de debat, reflexió i propaganda entre diversos nuclis afinitaris identificats amb aquests postulats filosòfics. Des de la base d'aquesta premsa, editors, col·laboradors i lectors restaran molt interessats a posar en pràctica les seves idees mitjançant el recurs a colònies individualistes o a projectes revolucionaris diversos. Així trobarem individus que s'acostaran al naturisme, que mostraran interès per l'ús de les llengües planificades, que participaran dels moviments antimilitaristes o tractaran de buscar noves fórmules de relacionar-se sexualment al marge de les convencions, elements, tots ells, vinculats a la filosofia individualista. En tot aquest context, trobarem també individus que compartiran espais amb altres cercles no específicament individualistes, que inclouran les seves idees en òrgans de major difusió dins l'univers llibertari, amb vocació de generar influència i debat, i ultrapassar l'àmbit minoritari dels seus propis medis. Trobarem, sobretot, una

vocació avortada d'estendre i compartir les idees individualistes a la recerca de major sobirania individual, de major llibertat en el terreny de la privacitat.

És de destacar, d'altra banda, la pròpia existència d'aquest pensament global, crític i contestatari que es presenta, en la cronologia estudiada, com a una ideologia a contra-corrent del que en aquests moments ve succeint en el context europeu. Els anarquistes individualistes, des de la seva condició minoritària i aïllada, oposen la llibertat al totalitarisme rampant, l'individu als moviments de masses que eclosionen, l'escepticisme revolucionari a la sacralització de la revolució. En un context tan hostil, la marea de la història els arrossega sense pietat.

Considerem que aquests anys de investigació han estat un esforç per rescatar de l'oblit tot un pensament que, en certa mesura, ens aporta idees no caducades encara. En una societat contemporània globalitzada, moguda per valors i idees-força en què el desconcert es combina amb els fonamentalismes, en què la força de la paraula reula davant el poder de la imatge, en què el pensament crític representa un luxe cada vegada menys a l'abast de l'individu comú, fer incursions a la recerca de maletes perdudes per la serralada de les Alberes, pot representar un necessari i interessant exercici de reflexió.

Girona i Barcelona, octubre de 1997 – juny de 2002.

ANNEXOS

I. ÍNDEX ALFABÈTIC D'ARTICLES

Autor	Títol	Referència	Tema
Alaiz, Felipe	El Peligro Rojo	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp 16-20	Amor lliure. Adulteri
Alaiz, Felipe	Clase, superclase y subclase	Nosotros, 4, gener 1938, pp 6-9	Classe social
Alaiz, Felipe	Teoría del español furtivo y del español oficioso	Nosotros, 5, febrer 1938, pp 9-11	Dos Espanyes
Alaiz, Felipe (Rodela) (n.4 p.47)	El clima social confortable	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp. 19-21	Individualisme. Associacionisme
Alba, Germina	Racionalización del naturismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 6/7	Naturisme
Albajes	Los concursos de belleza	Iniciales 5/7, juliol de 1933, p. 12	Sexualitat. Condió femenina
Amigos del teatro del pueblo	El manifiesto. A los centros, ateneos, juventudes y al pueblo en general	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 45	Teatre. Manifest
Antilli, T.	La flor del camino	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 17-18	?
Antín, Mario	El amor	Ética, 4, abril 1927	Amor lliure
Armand, E	Monoandra - monogamia - la pareja	Iniciales 4/7. juliol 1932, pp. 5-7	Amor lliure. Amor plural
Armand, E	Mi reino no es de este mundo	Ética, 5, maig 1927, p. 27	Individualisme. Principis
Armand, E	Nuestro individualismo II	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.4	Individualisme. Filosofia
Armand, E.	Individualismo. Anarquismo individualista	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp. 24-27	Individualisme. Escolles individualistes
Armand, E.	El individualista	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14	Individualisme. Característiques
Armand, E.	Lo que queremos los individualistas	Iniciales 7/1-5, gener a maig 1935, p. 14	Individualisme. Principis generals
Armand, E.	Nuestro Idealismo	Ética, 4, abril 1927, pp. 17-19	Individualisme. Principis generals
Armand, E.	Divulgación del anarquismo individualista	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 6	Individualisme. Principis generals
Armand, E.	El anarquismo como vida y actividad individuales	Iniciales 4/4, abril 1932, p. 9	Individualisme. Revolució quotidiana
Armand, E.	El nudismo	Iniciales 4/6, juny 1932, p. 5	Naturisme. Nudisme
Armand, E.	Max Stirner: su vida y su obra	La Revista Blanca, 80, setembre 1926, pp. 237-241	Individualisme. Stirnerisme
Armand, E.	Nuestro individualismo I	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 6	Individualisme. Principis generals

Annexos I. Índex alfabètic articles

Armand, E.	Nuestro individualismo III	Al Margen,5, març 1938, p. 4	Individualisme. Filosofia
Armand, E.	Nuestro Individualismo IV	Al Margen,6, març 1938, p. 6	Amor lliure. Amor plural
Arqués, Dr. R.	"Divulgaciones científicas. El peligro venéreo".	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 25-28	Sexualitat. Malaties venèries
Bakunin, M.	Llamado a la insurrección	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 25-26	Revolució
Barnard, P.A.	La pluralidad en el amor	Iniciales 4/11, noviembre 1932, pp. 3-5	Amor lliure. Amor plural
Belda, Agustín	Generación consciente	Ética, 11, novemre 1927, pp. 25-26	Sexualitat. Eugenisme. Neomalthusianisme
Bertrand, Julia	Disertación sobre la belleza	Ética, 3, març 1927, pp. 10-11	Sexualitat. Condiçió femenina
Besnard, Pierre	Han Ryner ha muerto	Al Margen,5, març 1938, p. 4	Ryner
Betances, Clotilde	Las tragedias del himen	Iniciales 6/7, juliol 1934, pp. 13-14	Sexualitat. Moral
Blazquez, J.M.	Detractores del anarquismo individualista	Al Margen, 4, desembre 1937, p.6	Individualisme. Crítica
Blázquez, J.M.	Falta revolucionar las conciencias	Al Margen,6, març 1938, p. 1	Individualisme. Filosofia
Brazil, Jaime	Libros; Formas de vida en común sin estado ni autoridad	Iniciales 8/2, febrer 1936, p.8	Biografia
Burle, Maria	El certificado prenupcial	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 3-4	Eugenisme, Neomalthusianisme
Byington, Stephen	La Agresión, el Gobierno, la Violencia, la Propaganda actual	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 14-15	Anarquisme. Definició
Campo, Floreal del	Detente, procreación	Iniciales 7/1-5, gener-maig 1935	Neomalthusianisme
Campo, Floreal del	Para ser anarquista hay que ser naturista	Iniciales 7/7, juliol 1935	Naturisme
Campo, Silvestre del	Palabras de un individualista. Soñar despierto	Ética, 9, setembre 1927, pp. 18-19	Individualisme. Principis
Campo, Silvestre del	Por el desnudo integral	Iniciales 2/4 agost 1930, p. 42	Naturisme. Nudisme
Cárdenas, Raúl F.	Esterilización y eugenesia.	Iniciales 7/9, setembre 1935	Eugenisme
Casellas, Edgardo	Libros; Revolución sexual de nuestro tiempo. Del Dr. Lazarte	Iniciales 4/8, agost 1932, p. 10	Biografia
Cercos	El niño	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6	Educació
Cercos	Diálogo intrascendente en rededor del amor libre	Al Margen, 4, desembre 1937, p.7	Amor lliure. Alliberament sexual

Chardon, Pedro	Individuismo y sociabilidad	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 8	Individu i societat
Clara Luz (F Montseny?)	Sueños	Ética, 24, gener 1929, p. 37	Sexualitat. Condió femenina
Cortés, Vicente G.	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937	Guerra Civil
Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2	Antiautoritarisme, igualitarisme
Costa Iscar	Hacia una revolución integral sin violencia	Nosotros, 4, gener 1938, pp 14-18	Individualisme. revolució
Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2	Individualisme. Filosofia
Curtis, W.	La ética stirneriana	Al Margen, 6, març 1938, p. 2	Individualisme. Stirnerisme
Descluze, J.	El arte literario francés	La Revista Blanca, 82, 84	Individualisme. Estètica literària
Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista	Nosotros, 4, gener 1938, p 24-29	Individualisme. Filosofia
Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista (II)	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 24-29	Individualisme. Filosofia
Devaldes, Manuel	Maternidad consciente	Iniciales 1-5, agost 1929, pp. 99-101	Eugenisme
Devaldes, Manuel	La esterilización	Ética, 24, gener 1929, pp. 21-22	Eugenèsia
Díaz, David	El amor, la mediocridad y la rutina	Ética, 12, gener 1928	Amor lliure
Dorcy, Christian	Ana Armandy nos habla de la educación sexual	Iniciales, 1/5, agost 1929, p. 101	Sexualitat. Educació sex.
Drovar, León	Libros. Servicio militar obligatorio para la mujer, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/6, juny 1933, p. 3	Antimilitarisme
Drovar, León	Libros; feminismo y sexualidad	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 3-4	Sexualitat. Condió femenina
Drovar, León	El placer del estudio	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 112	Educació. Estudi
Dróvar, León	Cribando ideas. ¿Imperfecta la naturaleza?	Iniciales 6/6, juny 1934	Neomalthusianisme
Dróvar, León	Cribando ideas. Pórtico	Iniciales 6/1, gener 1934	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Dróvar, León	Pórtico. Cribando ideas	Iniciales 5/7, juliol 1933, p. 1	Individualisme. Relació amb altres grups
Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934, p. 1	Individualisme. Revolució quotidiana
Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934	Individualisme. Revolució quotidiana
Dróvar, León	Libros. Federico Urales. Mi vida	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 6	Individualisme. Relació amb altres grups
El grupo editor	Propósitos, Editorial, Revista y biblioteca nostros	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp.37-40	Nosotros. Objectius editorials
El grupo editor	Nueva dirección	Nosotros, 2,	Nosotros. Canvis a la

Annexos I. Índex alfabètic articles

Elizalde, J.	Gerardo de Lacaze Duthiers	novembre 1937 p.2 Ética 12, gener 1928, pp. 10-11	direcció Biografia
Estévez, Antonio	Aspectos humanos	Ética, 9, setembre 1927, pp. 25-26	Individualisme. Naturisme
Fieldman	La Música y el Cine	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 40-42	Art. Música. Cinema
Fontaura	Los expropiadores de tierra en Caudete	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6	Individualisme. Colònies individualistes
Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoísmo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 6	Individualisme. Egoisme
Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoismo II	Al Margen, 4, deseembre 1937, p.3	Individualisme. Egoisme
Fontaura	La asociación, garantía de libertad	Al Margen,6, març 1938, p. 5	Individualisme. Associacionisme
Fontes, Ida	De mi pensar	Iniciales 1/8 octubre 1929, p. 131	Individualisme. Principis generals
Forel, Dr. Augusto	El aborto artificial	Etica, 3, març 1927	Neomalthusianisme. Avortament
Galindo Cortés, Vicente	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937	Individualisme. Guerra Civil
Galindo Cortés, Vicente	Naturistas e individualistas	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3	Individualisme. Naturisme
Galindo Cortés, Vicente	Con la muerte de Han Ryner, el individualismo pierde a una de sus figuras más representativas	Al Margen,5, març 1938, p. 1	Ryner
Galindo Cortés, Vicente	El sentido de superación individual en la producción dramática de Ibsen	Al Margen,6, març 1938, p. 2	Ibsen
Galindo Cortés, Vicente (Fontaura)	Consideraciones. El derecho a la libre experimentación	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 10-14	Individualisme. Experiments socials i econòmics.
Galindo Cortés, Vicente (ps. Fontaura)	A través de nuestro correo	Iniciales 8/5, maig 1936, p. 6	Individualisme. Associacionisme
Gallardo, Mariano	Libertad sexual y naturismo	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp 7-8	Sexualitat. Alliberament sexual
Gallardo, Mariano	Sexualismo y naturismo	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 10	Sexualitat. Naturis me. Contracepció
Gallardo, Mariano	La prostitución sexual	Iniciales 9/2, maig 1937, pp. 7-8	Sexualitat. Prostitució
Gallardo, Mariano	La sexualidad de los niños	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 12	Sexualitat. Educació sexual
Gallardo, Mariano	La feria sexual	Iniciales 7/6, juny 1935, p. 12	Amor lliure. Matrimoni
Gallardo, Mariano	El amor plural no es vicio	Iniciales 7/8, agost 1935	Amor lliure. Amor plural
Gallardo, Mariano	Llamamiento	Iniciales 8/5, maig	Amor Lliure. Amor

		1936, pp. 12-14	plural. Camaraderia amorosa
Gallardo, Mariano	La vida sexual sin el amor	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.6	Amor lliure. Alliberament sexual
Giménez Igualada, José	El individualismo y el arte	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp22-23	Individualisme i art
Giménez Igualada, José	Divagaciones egoístas. El interés de ser amado (a la manera de cuento)	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 32-36	Individualisme
Giménez Igualada, M.	Reflexiones	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.9	Amor lliure. Amor plural
Giménez Igualada, Manuel	Stirner y su obra	Nosotros, 4, gener 1938, pp 36-42	Biografia. Reivindicació d'Stirner
Giménez Igualada, Miguel	Anarquismo e individualismo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 16-18	Individualisme
Giménez Igualada, Miguel	Virilidad	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 11-12	Individualisme. Força creadora de la revolució
Giménez Igualada, Miguel	La escuela y el niño	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 43-44	Individualisme. Pedagogia
Giménez Igualada, Miguel	El anarquismo	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp 12-14	Anarquisme. Definició
Giménez Igualada, Miguel	Posición firme y actitud clara	Nosotros, 4, gener 1938, pp.3-5	guerra civil
Giménez Igualada, Miguel	La moral contra natura	Al Margen,5, març 1938, p. 5	Amor lliure. Anomalies sexuals. Castedat
Giménez Igualada, Miguel (?)	Invitación. Por Han Ryner	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 3-5	Necrològica. Han Ryner
Giménez Igualada, Miguel (?)	Irreverencias. Asocial. El cercado.	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 30-31	Individualisme. Associal
Goldman, Emma	La tragedia de la emancipación femenina	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp 6-11	Dona. Emancipació femenina
González Pacheco, Rodolfo	España. Nuestra revolución. El segundo día. Las colectividades. ¡Coño!. Ganar la guerra	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 6-10	Guerra i revolució
González Pacheco, Rodolfo	Leído y visto	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 47-48	Crítica bibliogràfica
González Pacheco, Rodolfo	Carteles. Trabaja	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp. 28-29	Anarquisme.Treball
González Pacheco, Rodolfo	Los pies descalzos	Nosotros, 4, gener 1938, p. 30	Dona. Explotació femenina
González Pacheco, Rodolfo (?)	Carteles. Nadie se muere la víspera.Las barricadas. Barcelona. Pensamientos	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 27-30	Guerra i revolució
González Pacheco,	Teatro del Pueblo	Nosotros, 1 s/d	Teatre

Annexos I. Índex alfabètic articles

Rodolfo (?) González Pacheco,Rodolfo	Carteles. Frío. Todo. Comunismo	(oct 1937?) p.43 Nosotros, 2, novembre 1937 pp 31-34	Anarquisme i comunisme
Gual, J.	A los camaradas afines. Podemos hacer algo práctico	Al Margen,5, març 1938, p. 6	Individualisme. Associacionisme
Guanche	¿El desnudo, es inmoral?	Iniciales 7/6, juny 1935	Naturisme. Nudisme
Guanche	¡Juventud, desnúdate!	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 3	Naturisme. Nudisme
Guerrero, Juan	La otra revolución	Al Margen, 4, deseembre 1937, p.7	Individualisme. Relació amb altres grups
Hardy, Dr.	El aborto	Iniciales 5/4, abril 1933, p. 9	Neomalthusianisme. Avortament
Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos I	Iniciales 5/5, maig 1933, p. 2	Neomalthusianisme. Avortament
Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos II	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 9-10	Neomalthusianisme. Avortament
Heliófilo	El ciego de la visión sublime	Ética, 9, setembre 1927	Amor lliure. Infidelitat
Humbert, Juana	Maternidad consciente	Iniciales 5/4, abril 1933, p 2 i 15	Neomalthusianisme
Huot, Maria	Procreación y paro forzoso II	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 8-10	Neomalthusianisme
I (Igalada?)	Correo nuestro	Nosotros, 5, febrer 1938, pp 47-48	Correspondència
Igalada	Nuestros artistas. La obra de Gstavo Cochet en la Exposición de Primavera de Barcelona	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 35- 36	Art. Crítica artística
Iniesta, Juan de	Momentos aurorales	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 41- 42	Anarquisme. Desconeixement dels anarquistes
Iniesta, Juan de	Los más desgraciados	Nosotros, 3, deseembre 1937, pp. 44-49	Anarquisme i pobresa
Iniesta, Juan de	Dos caminos	Nosotros, 3, deseembre 1937, p. 46	Revolució. Anticomunisme
Iniesta, Juan de	. Maridajes imposiblesAnarquismo y política	Nosotros, 4, gener 1938, pp 19-20	Anarquisme. Política
Iniesta, Juan de	Tolstoi "Fue un individualista?"	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 43-46	Individualisme. Tolstoi
Irreverente	Calidoscopio. Ese no es el buen camino de la otra mitad	Iniciales 2/5, deseembre 1930, p. 56	Sexualitat. Condió femenina
Irreverente	Calidoscopio. Dos clases de escolares	Iniciales 8/4, abril 1936, p. 15	Educació
Irreverente	Calidoscopio. Unas loas y unas irreverencias (incompatibles)	Iniciales 2/1, gener 1930, sup. 3	Naturisme. Associacionisme
Isabel	Esterilidad	Iniciales 8/5, maig 1936, pp. 16-17	Neomalthusianisme
Jardinero, J. Jouglá, Emilio	Naturismo e idealismo Pablo Vigné d'Octon	Ética, 5, maig 1927 Ética, 12, gener	Naturisme Biografia

Julián	Las tribus (historia para niños)	1928, p. 14 Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 34	Història. Contra la colonització d'Amèrica
La administración	Administrativas	Nosotros, 3, deseembre 1937, p. 48	Comunicacions administratives.
La Administración	Administrativas	Nosotros, 4, gener 1938, p. 48	Notes administratives
La administración	Administrativas	Nosotros, 5, febrer 1938, p. 48	Notes administratives
La redacción	Aviso a los compañeros	Nosotros, 3, deseembre 1937, contraportada	Projectes editorials
Lacaze Duthiers, G.	Moral inmoral y ética individualista	Ética, 4, abril 1927, pp. 14-15	Individualisme. Moral
Lacaze Duthiers, Gerardo de	Los prejuicios en materia sexual	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 2	Sexualitat. Prejudicis sexuals
Lacaze-Duthiers, Gérard de	La prehistoria	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 10-12	Història. Divulgació
Lacerda de Moura, Maria	Esclavitud sexual	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 8	Sexualitat. Condió femenina
Lacerda de Moura, Maria	Han Ryner, el Sócrates moderno	Al Margen, 6, març 1938, p. 1	Ryner
Lafleche, Dr.	"No hay sífilis, sólo hay sifilíticos"	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 107	Sexualitat. Malalties venèries
Lafuente, T.	Sobre el Congreso Naturista de Málaga (2)	Ética, 12, gener 1928, pp. 33-36	Naturisme. Associacionisme
Lattelaró, Francisco	¿Sabéis quien soy?	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 45	Educació.
Leante, Eugenio	El abuso sexual. La sexualitat humana es antinatural.	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 44	Sexualitat. Obsessió sex.
Leante, Eugenio	A las feministas	Iniciales 4/3, març 1932	Sexualitat. Condió femenina
Lectors	Correo Nuestro	Nosotros, 3, deseembre 1937, pp. 47-48	Correspondència dels lectors
Libertad, E.	Seamos eclécticos	Ética, 11, novembre 1927, pp. 15-17	Individualisme. Eclecticisme
Llauradó, A. G.	Sobre sensualismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 9-12	Sexualitat. Dret a gaudir de la sexualitat
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital I	Iniciales 4/5, maig 1932	Sexualitat. Anomalies sexuals, fetitxisme
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital II	Iniciales 4/6, juny 1932, p.2	Sexualitat. Anomalies sexuals
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital III	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 2-4	Sexualitat. Anomalies sexuals.
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital V	Iniciales 4/9, setembre 1932, pp. 2-8	Sexualitat. Anomalies sexuals
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital IV	Iniciales 4/8, agost 1932, pp. 2-5	Sexualitat. Anomalies sexuals
Loyot, Prof. Noel	El desnudo y el vestido	Iniciales 4/7, juliol 1932, p. 5	Naturisme. Nudisme
Malatesta, Errico	Los anarquistas. En el	Nosotros, 1 s/d	Política i revolució

Annexos I. Índex alfabètic articles

	gobierno. En los sindicatos. En el antifascismo	(oct 1937?) p. 24	
Malatesta, Errico	La voluntad	Nosotros, 2, novembre 1937 p.23	Anarquisme. Voluntat
Martí, Juan	Naturismo	Ética, 21, setembre 1928	Naturisme
Martín Arjona, J.	Crónica. La eterna víctima	Ética 22, novembre 1928, pp. 11-12	Sexualitat. Condió femenina
Martín, J.	El problema terrible	Ética, 22, novembre 1928, pp. 20-22	Sexualitat. Condió femenina
Martínez Novella, J.	El mundo se desnuda	Iniciales 2/3, abril 1930, p. 29-32	Naturisme. Nudisme
Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4	Revolució. Guerra Civil
Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4	Individualisme. Guerra Civil
Martínez, M.	Revolución	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 5	Individualisme. Revolució i revolta
Maymon, Antonia	Amor	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 29	Amor. Renúncia amorosa
Maymon, Antonia	La dicha	Ética, 5, maig 1927, pp. 19-20	Naturisme
Maymon, Antonia; Lafuente, Tomás	Del Congreso Naturista de Málaga (1)	Ética, 11, novembre 1927, pp. 27-31	Naturisme
Medina González, M.	Señales en la ruta amorosa. Lo espiritual y lo material en las relaciones sexuales	Iniciales 5/7, setembre 1933, pp. 5-6	Sexualitat. Moral
Medina González, M.	Encuesta sobre el nudismo	Iniciales 1/8, octubre 1929, pp. 134-135	Naturisme. Nudisme
Medina González, Manuel	"Amal e no vos multipliqueis, de Maria Lacerda de Moura	Iniciales 5/7, juliol 1933	Sexualitat. Neomalthusianisme
Medina González, Manuel	Libros. A mulher é una degenerada, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/9, setembre 1933, p. 12	Individualisme. Sexualitat
Miró, M	Pluralismo amoroso	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 32-33	Amor lliure. Amor plural
Miró, M. (ps. Orim)	Tríptico	Ética, 3, març 1927, p. 12	Individualisme. Principis generals
Mongeot, M. K. de	De la nudez moral	Iniciales 4/10, octubre 1932, pp. 8-9	Naturisme. Nudisme
Monteamor, Helios	La anarquía y el naturismo integral	Iniciales 7/1-5, maig 1935, p. 11	Naturisme
Montseny, Federica	Personalidad	Ética, 5, maig 1927, pp. 9-10	Individualisme. Principis generals
Morales Guzmán	Los enemigos del amor	Al Margen,5, març 1938, p. 3	Amor lliure. Prejudicis
Moreno, Juan Ramon	Fijando posiciones (CN Málaga)	Ética 12, gener 1928, pp. 36-37	Naturisme
Muro	Temas de arte. El secreto de "El Greco"	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 21-23	Art. Biografia

Muro	Temas de arte. Murillo	Nosotros, 5, febrer 1938, pp 37-39	Biografia. Murillo. Art
Natura, Dolores	Baladas maternas	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 9	Sexualitat. Condió femení
Nettlau; Max	La anarquía y el individualismo	La Revista Blanca, 160, gener 1930, pp 369-374	Individualisme
Noja Ruiz, Higinio	Eliseo Reclús	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 39-42	Biografia
Noja Ruiz, Higinio	Errico Malatesta	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 40-43	Biografia
Noja Ruiz, Higinio	La soberanía individual	Nosotros, 4, gener 1938, pp 31-35	Individualisme. Sobirania individual
Noja Ruiz, Higinio	El individuo en la sociedad	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 12-17	Individualisme. Individu i societat
Odin, Raoul	Algo sobre colonias libertarias	Iniciales 7/11, novembre 1935, p. 6	Individualisme. Colònies
Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2	Antimilitarisme
Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Los condendados	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp19-21	Guerra i revolució
Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2	Antimilitarisme
Oliveras, S.	Reflexiones sobre el ideal anarquista	Al Margen, 4, desembre 1937, p. 6	Individualisme. Revolució quotidiana
Paredes, Félix	Teatro de la Revolución y revolución del Teatro	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 42-46	Teatre. Teatre revolucionari
Pérez, Ramón	Anarquía	Al margen, 2, 1937, p. 2	Anarquisme. Definició. Antidogmatisme
Pi, Juan del	Eso no es anarquismo	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14	Individualisme. Relació amb altres grups
Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11, novembre 1927	Individualisme
Puente, Isaac	Métodos anticoncepcionales prácticos	Iniciales 5/5, maig 1933	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Puente, Isaac	Ventajas e inconvenientes de los procedimientos anticoncepcionales	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 7-9	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11, novembre 1927	Individualisme. Naturisme.
Ramos, M.	Saber Morir	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 31	Morts heroiques
Ramos, M.	La Propiedad I. Origen y modode aceptarla y combatirla. Las diferentes teologías. Mínimo introito	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 35-38	Propietat
Ramos, M.	La Propiedad II. Concepto religioso: La propiedad es de Dios. Concepto socialista: la propiedad es de la sociedad.	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 36-39	Propietat

Annexos I. Índex alfabètic articles

	Inmutabilidad de principios en uno y otro concepto de la divinidad		
Redacció	Quicio (Ed itorial)	Iniciales 4/12, diciembre 1932, p. 1	Neomalthusianisme
Redacció	Un descubrimiento fisiológico (sic!)	Iniciales 7/7, juliol 1935	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Redacció	Un progreso en los medios anticoncepcionales	Iniciales 5/8, agost 1933	Neomalthusianisme. Contracepció
Redacció	Sindicato único de pedantes	Iniciales 4/8, agost 1932	Individualisme. Relació amb altres grups
Redacció	Quicio	Iniciales 4/11, novembre 1932, p. 1	Individualisme. Relació amb altres grups
Redacció	Entre nosotros	Iniciales 9/1, p. 15	Individualisme. Colònies
Redacció	A propósito del 14 de abril	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 1	Individualisme. Principis
Redacció	Sobre nuestra encuesta	Iniciales 2/1, gener 1930, sup.I	Naturisme. Nudisme
Redacció	La persecución del nudis mo	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 1-2	Naturisme. Nudisme
Redacció	Quicio	Iniciales 4/10, octubre 1932, p. 1	Naturisme. Nudisme
Redacció	Aviso	Iniciales 12, gener 1928, p. 50	Educació. Autodidactisme
Redacció	Sociedad Idista Española	Iniciales 1/6, setembre 1929, sup.	Educació. Llengües internacionals
Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 5, maig 1927, p. 31	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Noticias y datos	Ética, 22, novembre 1928, p. 22	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 3, març 1927, pp. 18-19	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Entre amigos	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Entre amigos	Al Margen,6, març 1938, p. 5	Individualisme. Associacionisme
Redacció.	Proclama	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 1	Individualisme. Relació amb altres grups
Redacció	Nuestras ideas y nuestros propósitos	LRB, juny 1923, pp. 1-2	La Revista Blanca
Redació	IV Congreso de la Liga Mundial por la Reforma Sexual	Iniciales 2/5, diciembre 1930	Neomalthusianisme. Eugenisme
Rocker, Rudolf	El Estado	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp. 31-35. 2	Estat
Roldán, Fernando	Realizaciones inmediatas, compenetración y libre camaradería	Al Margen,6, març 1938, p. 6	Individualisme. Associacionisme. Colònies individualistes
Ruiz, Diego	Japón contra España. Un	Nosotros, 2,	Política

Ryner, Han	panteísmo militar. El límite cero como valor de una vida Individualismo	novembre 1937 pp. 14-16 Nosotros, 2, novembre 1937 pp.24-30	Internacional. Imperialisme japonès Individualisme. Epicureisme
Ryner, Han	La sabiduría	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp 6- 8	Individualisme. Filosofia
Ryner, Han	El amor filosófico	Etica, 23, deseembre 1929, p. 4	Amor filosòfic
Ryner, Han	Amor platònic	Iniciales 1/8, octubre 1929, p. 129	Amor filosòfic. Amor plural
S. de L.	Funesto equívoco	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 14- 15	Política internacional. Antifeixisme
s/s	Leído y visto	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.46- 48	Crítica bibliogràfica
s/s	Aviso importante	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?)	Nosotros. Correspondència
s/s	Sociología	Nosotros, 3, deseembre 1937, p. 2	Sociologia
s/s	Insensatez	Nosotros, 4, gener 1938, p. 2	Individualisme
s/s	Correo nuestro	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 47-48	Correspondència
s/s	Clima Ideal	Nosotros, 5, febrerr 1938, p. 2	Anarquisme. Democràcia
s/s	Peligros de una mediocridad	Al Margen, 5, març 1938, p. 3	Individualisme. Individu i societat
s/s (Giménez Igualada, M?)	Fecundidad	Nosotros, 2, novembre 1937 pp.3-4	Nosotros. Declaració de principis. Editorial
s/s (Giménez Igualada, Miguel?)	Bondad es firmeza	Nosotros, 3, deseembre 1937, pp. 3-5	Guerra i moral
s/s (González Pacheco, R?)	Saludo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.3	Nosotros
s/s (González Pacheco, R?)	España. Ubicación. Política. El Pueblo. Palabras y hechos. Posición nuestra	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.4-7	Guerra i revolució
s/s (González Pacheco, Rodolfo ?)	Del Cerro al Tibidabo.	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 32- 33	Exaltació CNT FAI
Sakuntala	Inquietudes. La decepción	Ética, 22, novembre 1928, pp. 15-16	Sexualitat. Condió femenina
Samperiz Janin, J.	Vargas Vila a (sic!) muerto	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 17	Biografia
Sampériz Janín, J.	Siluetas libres?	Iniciales 6/10, octubre 1934	Individualisme. Moral
Santana Calero, L.	La tragedia de los sexos	Iniciales 8/4, abril 1936	Sexualitat. Alliberament sex. Crítica a la sex. tradicional

Annexos I. Índex alfabètic articles

Santanta Calero, J.	Forjemos valores individuales	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 7	Individualisme. Filosofia
Saride, M.	Esperanza	Al Margen, 2, 1937, p.3	Crítica a l'escepticisme
Saturn	Fundemos núcleos de afinidad	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 4	Individualisme. Asociacionisme
Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual I	Iniciales 6/8, agosto 1934, pp. 3-4	Sexualitat. Moral
Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual II	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 5-6	Sexualitat. Moral
Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual III	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp. 2-3	Sexualitat. Moral
Srittmater, E	Ética Vegetariana	Ética, 4, abril 1927, pp. 21-24	Naturisme. Vegetarianisme
Steinberg, Isaac	La carta	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 44	Correspondència amb la revista
Stopes, Dra.	Propagar la anticoncepción es una necesidad urgente I	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 10-11	Neomalthusianisme
Stopes, Dra. Mary	Propagar la anticoncepción es una necesidad urgente II	Iniciales 5-7, juliol 1933, p. 12	Neomalthusianisme
Stopes, Dra. Mary	Contraceptivos	Iniciales 5/8, agosto 1933	Neomalthusianisme. Contraceptius
Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3	Debat individualista
Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3	Individualisme. Guerra Civil
Talvez	¡Sí, hablemos de individualismo!	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 2	Individualisme. Relació amb altres grups
Talvez	¿Individualista y revolucionario?	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.2	Individualisme. revolució i revolta
Talvez	¿Es la prostitución un mal necesario?	Al Margen, 5, març 1938, p. 2	Amor lliure. Anomalies sexuals. Prostitució
Tato Lorenzo, José	A través de nuestras lecturas. Ideas a la criba	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 1	Individualisme. Nudisme
Teatro del Pueblo	Teatro del pueblo. El teatro y la revolución	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp. 45-46	Teatre
Urales, Federico	El individualismo y la solidaridad humana	LRB, 159, gener 1930	Individualisme
Vachet, Dr. Pedro	Beneficios del desnudo integral	Iniciales, 1/6, setembre 1929, p. 117	Naturisme. Nudisme
Vachet, Dr. Pedro	El nudismo, la moral y la salud	Iniciales 4/4, abril 1932, pp. 6-8	Naturisme. Nudisme
Vachet, Dr. Pedro	Moral y nudismo	Iniciales, 4/5, maig 1932, pp. 3-4	Naturisme. Nudisme
Valle, Adrián del	Mercantilismo médico. Crítica a la medicina tradicional	Ética, 3, març 1927, p. 3	Naturisme. Medicina
Vernet, Magdalena (Trad. Ecléctico)	Educación y Revolución. A propósito de la Educación y	Ética, 9 setembre 1927, pp. 27-30	Educació. Revolució quotidiana

---

Vidal, Gonzalo	la Paz Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3	Naturisme
Vidal, Gonzalo	Irreverencias. La ley de las mayorías	Nosotros, 3, deseembre 1937, p. 30	Individualisme. Democràcia
Vidal, Gonzalo	Irreverencias. El culto a los muertos. Ante ej juez. Federalismo	Nosotros, 4, gener 1938, pp 21-23	Mort. Justícia. Federalisme
Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3	Naturisme
Vidal, Gonzalo	Temas femeninos. La mujer y la liberta	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4	Amor lliure. Condicció femenina
Vidal, Gonzalo.	Irreverencias. Mi egoisme	Nosotros, 2, novembre 1937 p.22	Individualisme. egoisme
Vogt, Carlos	La Anarquía	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.2	
Vulgus	Individualismo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3	Individualisme. Principis generals
Zeta	Revolucionarios y reformistas	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 8-9	Revolució i reforma

---

II. ÍNDEX TEMÀTIC ARTICLES

Tema	Autor	Títol	Referència
Amor lliure	Antón, Mario	El amor	Etica, 4, abril 1927
Amor lliure	Díaz, David	El amor, la mediocridad y la rutina	Etica, 12, gener 1928
Amor lliure	Santana Calero, L.	La tragedia de los sexos	Iniciales 8/4, abril 1936
Amor lliure.	Urales, Federico	La libertad en el amor	LRB, 59, noviembre 1925
Amor lliure. Alliberament sexual	Gallardo, Mariano	Libertad sexual y naturismo	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp 7-8
Amor lliure. Alliberament sexual	Llauradó, A. G.	Sobre sensualismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 9-12
Amor lliure. Alliberament sexual	Lacaze Duthiers, Gerardo de	Los prejuicios en materia sexual	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 2
Amor lliure. Alliberament sexual	Cercos	Diálogo intrascendente en rededor del amor libre	Al Margen, 4, desembre 1937, p.7
Amor lliure. Alliberament sexual	Gallardo, Mariano	La vida sexual sin el amor	Al Margen, 4, desembre 1937, p.6
Amor lliure. Amor i amistat	Ryner, Han	Amistad	LRB, 73, juny 1926
Amor lliure. Amor plural	Ryner, Han	Amor platònic	Iniciales 1/8, octubre 1929, p. 129
Amor lliure. Amor plural	Armand, E	Monoandra - monogamia - la pareja	Iniciales 4/7. juliol 1932, pp. 5-7
Amor lliure. Amor plural	Barnard, P.A.	La pluralidad en el amor	Iniciales 4/11, novembre 1932, pp. 3-5
Amor lliure. Amor plural	Gallardo, Mariano	El amor plural no es vicio	Iniciales 7/8, agost 1935
Amor lliure. Amor plural	Miró, M	Pluralismo amoroso	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 32-33
Amor lliure. Amor plural	Armand, E.	Nuestro Individualismo IV	Al Margen, 6, març 1938, p. 6
Amor lliure. Amor plural	Giménez Igualada, M.	Reflexiones	Al Margen, 4, desembre 1937, p.9
Amor lliure. Amor plural. Adulteri	Alaiz, Felipe	El Peligro Rojo	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 16-20
Amor lliure. Amor plural. Camaraderia amorosa	Gallardo, Mariano	Llamamiento	Iniciales 8/5, maig 1936, pp. 12-14
Amor lliure. Amor Plural. Infidelitat	Heliófilo	El ciego de la visión sublime	Etica, 9, setembre 1927
Amor lliure.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones	Iniciales 4/6, juny

Annexos II. Índex temàtic articles

Anomalies sexuals		del instinto genital II	1932, p.2
Amor Lliure.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones	Iniciales 4/9,
Anomalies sexuals		del instinto genital V	setembre 1932, pp. 2-8
Amor Lliure.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones	Iniciales 4/8, agost
Anomalies sexuals		del instinto genital IV	1932, pp. 2-5
Amor Lliure.	Gallardo, Mariano	La prostitución sexual	Iniciales 9/2, maig
Anomalies sexuals			1937, pp. 7-8
Prostitució			
Amor Lliure.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones	Iniciales 4/5, maig
Anomalies sexuals,		del instinto genital I	1932
fetixisme			
Amor Lliure.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones	Iniciales 4/7, juliol
Anomalies sexuals.		del instinto genital III	1932, pp. 2-4
Amor lliure.	Giménez Igualada,	La moral contra natura	Al Margen,5, març
Anomalies sexuals.	Miguel		1938, p. 5
Castedat			
Amor Lliure.	Arqués, Dr. R.	"Divulgaciones científicas. El	Iniciales 2/3, abril
Anomalies sexuals.		peligor venéreo".	1930, pp. 25-28
Malaties venèries			
Amor Lliure.	Lafleche, Dr.	"No hay sífilis, sólo hay	Iniciales 1/5, agost
Anomalies sexuals.		sifilíticos"	1929, p. 107
Malaties venèries			
Amor Lliure.	Leante, Eugenio	El abuso sexual. La sexualitat	Iniciales 2/4, agost
Anomalies sexuals.		humana es antinatural.	1930, p. 44
Obsessió.			
Amor Lliure.	Eufonia, F.	La trata de negros, la trata de	LRB, 232, gener
Anomalies sexuals.		blancas. La esclavitud y la	1933, pp. 499-501
Prostitució		prostitución.	
Amor lliure.	Talvez	¿Es la prostitución un mal	Al Margen,5, març
Anomalies sexuals.		necesario?	1938, p. 2
Prostitució			
Amor Lliure. Condió	Goldman, Emma	La tragedia de la	Nosotros, 3,
femenina		emancipación femenina	desembre 1937, pp 6-11
Amor Lliure. Condió	González Pacheco,	Los pies descalzos	Nosotros, 4, gener
femenina	Rodolfo		1938, p. 30
Amor Lliure. Condió	Albajes	Los concursos de belleza	Iniciales 5/7, juliol
femenina			de 1933, p. 12
Amor Lliure. Condió	Bertrand, Julia	Disertación sobre la belleza	Ética, 3, març
femenina			1927, pp. 10-11
Amor Lliure. Condió	Clara Luz (F	Sueños	Ética, 24, gener
femenina	Montseny?)		1929, p. 37
Amor Lliure. Condió	Drovar, León	Libros; feminismo y	Iniciales 5/6, juny
femenina		sexualidad	1933, pp. 3-4
Amor Lliure. Condió	Irreverente	Calidoscopio. Ese no es el	Iniciales 2/5,
femenina		buen camino de la otra mitad	desembre 1930, p. 56
Amor Lliure. Condió	Lacerda de Moura,	Esclavitud sexual	Iniciales 5/8, agost
femenina	Maria		1933, p. 8
Amor Lliure. Condió	Leante, Eugenio	A las feministas	Iniciales 4/3, març
femenina			1932
Amor Lliure. Condió	Martín Arjona, J.	Crónica. La eterna víctima	Ética 22, novembre
femenina			1928, pp. 11-12
Amor Lliure. Condió	Martín, J.	El problema terrible	Ética, 22,
femenina			novembre 1928,
			pp. 20-22
Amor Lliure. Condió	Natura, Dolores	Baladas maternas	Iniciales 7/7, juliol
femenina			1935, p. 9

Amor Lliure. Condió femenína	Sakuntala	Inquietudes. La decepción	Ética, 22, noviembre 1928, pp. 15-16
Amor Lliure. Condió femenína	Montseny, Federica	Libros	LRB, 79, setembre 1926
Amor lliure. Condió femenína	Vidal, Gonzalo	Temas femeninos. La mujer y la liberta	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 4
Amor lliure. Condió femenína.	Medina González, Manuel	Libros. A mulher é una degenerada, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/9, setembre 1933, p. 12
Amor lliure. Educació sex.	Dorcy, Christian	Ana Armandy nos habla de la educación sexual	Iniciales, 1/5, agost 1929, p. 101
Amor lliure. Educació sexual	Gallardo, Mariano	La sexualidad de los niños	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 12
Amor lliure. Eugenisme	Devaldès, Manuel	La esterilización	Ética, 24, gener 1929, pp. 21-22
Amor lliure. Eugenisme	Cárdenas, Raúl F.	Esterilización y eugenesia.	Iniciales 7/9, setembre 1935
Amor lliure. Eugenisme	Devaldés, Manuel	Maternidad consciente	Iniciales 1-5, agost 1929, pp. 99-101
Amor lliure. Eugenisme	Burle, Maria	El certificado prenupcial	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 3-4
Amor lliure. Eugenisme. Neomalthusianisme	Belda, Agustín	Generación consciente	Etica, 11, novemre 1927, pp. 25-26
Amor lliure. Matrimoni	Gallardo, Mañano	La feria sexual	Iniciales 7/6, juny 1935, p. 12
Amor lliure. Moral	Betances, Clotilde	Las tragedias del himen	Iniciales 6/7, juliol 1934, pp. 13-14
Amor lliure. Moral	Medina González, M.	Señales en la ruta amorosa. Lo espiritual y lo material en las relaciones sexuales	Iniciales 5/7, setembre 1933, pp. 5-6
Amor lliure. Moral	Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual I	Iniciales 6/8, agost 1934, pp. 3-4
Amor lliure. Moral	Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual II	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 5-6
Amor lliure. Moral	Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual III	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp. 2-3
Amor lliure. Moral sexual	Díaz, David	Problemas de España. El matrimonio, los hijos de amor y la salud de la raza	LRB, 62, desembre 1925
Amor lliure. Naturisme. Contracepció	Gallardo, Mariano	Sexualismo y naturismo	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 10
Amor lliure. Neomalthusianisme	Isabel	Esterilidad	Iniciales 8/5, maig 1936, pp. 16-17
Amor lliure. Neomalthusianisme	Campo, Floreal del	Detente, procreación	Iniciales 7/1-5, gener-maig 1935
Amor lliure. Neomalthusianisme	Dróvar, León	Cribando ideas. ¿Imperfecta la naturaleza?	Iniciales 6/6, juny 1934
Amor lliure. Neomalthusianisme	Humbert, Juana	Maternidad consciente	Iniciales 5/4, abril 1933, p 2 i 15
Amor lliure. Neomalthusianisme	Huot, Maria	Procreación y paro forzoso II	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 8-10
Amor lliure.	Redacció	Quicio (Editorial)	Iniciales 4/12,

Annexos II. Índex temàtic articles

Neomalthusianisme			desembre 1932, p. 1
Amor lliure.	Stopes, Dra.	Propagar la anticoncepció es una necessitat urgente I	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 10-11
Neomalthusianisme			
Amor lliure.	Stopes, Dra. Mary	Propagar la anticoncepció es una necessitat urgente II	Iniciales 5-7, juliol 1933, p. 12
Neomalthusianisme			
Amor lliure.	Medina González, Manuel	"Amari e no vos multipliqueis, de Maria Lacerda de Moura	Iniciales 5/7, juliol 1933
Neomalthusianisme			
Amor lliure.	Dróvar, León	Cribando ideas. Pórtico	Iniciales 6/1, gener 1934
Neomalthusianisme.			
Anticonceptius			
Amor lliure.	Puente, Isaac	Métodos anticoncepcionales prácticos	Iniciales 5/5, maig 1933
Neomalthusianisme.			
Anticonceptius			
Amor lliure.	Puente, Isaac	Ventajas e inconvenientes de los procedimientos anticoncepcionales	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 7-9
Neomalthusianisme.			
Anticonceptius			
Amor lliure.	Redacció	Un descubrimiento fisiológico (sic!)	Iniciales 7/7, juliol 1935
Neomalthusianisme.			
Anticonceptius			
Amor lliure.	Forel, Dr. Augusto	El aborto artificial	Etica, 3, març 1927
Neomalthusianisme.			
Avortament			
Amor lliure.	Hardy, Dr.	El aborto	Iniciales 5/4, abril 1933, p. 9
Neomalthusianisme.			
Avortament			
Amor lliure.	Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos I	Iniciales 5/5, maig 1933, p. 2
Neomalthusianisme.			
Avortament			
Amor lliure.	Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos II	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 9-10
Neomalthusianisme.			
Avortament			
Amor lliure.	Redacció	Un progreso en los medios anticoncepcionales	Iniciales 5/8, agost 1933
Neomalthusianisme.			
Contracepció			
Amor lliure.	Stopes, Dra. Mary	Contraceptivos	Iniciales 5/8, agost 1933
Neomalthusianisme.			
Contraceptius			
Amor lliure.	Redacció	IV Congreso de la Liga Mundial por la Reforma Sexual	Iniciales 2/5, desembre 1930
Neomalthusianisme.			
Eugenisme			
Amor lliure.	Armand, E	La ley del divorcio	LRB, 94, abril 1927, pp. 687-689
Pluralisme amorós			
Amor lliure.	Armand, E.	Alrededor de "La Victoria"	LRB, 101, pp. 143-151
Pluralisme amorós			
Amor lliure.	Montserrat, Federica.	Intermedio polémico: Armand y "La Victoria"	LRB, 99, juliol 1927, pp. 79-82
Pluralisme amorós			
Amor lliure. Prejudicis	Morales Guzmán	Los enemigos del amor	Al Margen, 5, març 1938, p. 3
Amor lliure. Amor filosòfic	Ryner, Han	El amor filosòfic	Etica, 23, desembre 1929, p. 4
Amor. Renúncia amorosa	Maymon, Antonia	Amor	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 29
Anarquisme. Definició	Byington, Stephen	La Agresión, el Gobierno, la	Nosotros, 3,

Anarquisme. Desconeixement dels anarquistes	Iniesta, Juan de	Violencia, la Propaganda actual Momentos aurorales	desembre 1937, pp. 14-15 Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 41- 42
Anarquisme. Ètica. Antiautoritarisme, igualitarisme	Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2
Anarquisme. Política	Iniesta, Juan de	. Maridajes imposiblesAnarquismo y política	Nosotros, 4, gener 1938, pp 19-20
Anarquisme. Voluntat	Malatesta, Errico	La voluntad	Nosotros, 2, novembre 1937 p.23
Anarquisme.Treball	González Pacheco, Rodolfo	Carteles. Trabaja	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 28-29
Annacionalisme	Bergeron, Paul	La república supranacional	LRB, 86, desembre1926, pp. 434-436
Annacionalisme	Bergeron, Paul	Pan-Europa, Federalismo, Regionalismo, República supra-nacional	LRB, 89, febrer 1927, pp. 536-538
Annacionalisme. Llengües internacionals	Redacció	Sociedad Idista Española	Iniciales 1/6, setembre 1929, sup.
Annacionalisme. Llengües internacionals. Ido.	Elizalde	Rivalidades lingüísticas no. ¡Progreso y evolución, eso sí!	LRB, 80, setembre 1926
Antimilitarisme	Drovar, León	Libros. Servicio militar obligatorio para la mujer, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/6, juny 1933, p. 3
Antimilitarisme	Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2
Antimilitarisme	Deulander	Documentos para la historia de la guerra futura	LRB, 235, març 1933, pp. 602-604
Antimilitarisme	Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2
Armand. Crítica bibliogràfica	Brazil, Jaime	Libros; Formas de vida en común sin estado ni autoridad	Iniciales 8/2, febrer 1936, p.8
Biografia. Augusto Forel	Brocher, G.	Augusto Forel	LRB 199, pp. 197- 199
Biografia. Elisé Réclus.	Noja Ruiz, Higinio	Eliseo Reclús	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 39-42
Biografia. Errico Malatesta.	Noja Ruiz, Higinio	Errico Malatesta	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 40-43
Biografia. Lacaze Duthiers, G de.	Elizalde, J.	Gerardo de Lacaze Duthiers	Ètica 12, gener 1928, pp. 10-11
Biografia. Mella	Gustavo, Soledad	La obra de Ricardo Mella	LRB, 56, setembre 1925
Biografia. Vargas Vila	Samperiz Janin, J.	Vargas Vila a (sic!) muerto	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 17

Annexos II. Índex temàtic articles

Biografia. Vigné d'Octon	Jouglà, Emilio	Pablo Vigné d'Octon	Ética, 12, gener 1928, p. 14
Educació	Estévez, Antonio	La educación y su potencialidad constructora	LRB, 91, març 1927, pp. 595--598
Educació	Cercos	El niño	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6
Educació. Autodidactisme	Redacció	Aviso	Iniciales 12, gener 1928, p. 50
Educació. Crítica a la universitat	Irreverente	Calidoscopio. Dos clases de escolares	Iniciales 8/4, abril 1936, p. 15
Educació. Estudi	Drovar, León	El placer del estudio	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 112
Educació. Ignorància	Lattelaró, Francisco	¿Sabéis quien soy?	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 45
Educació. Revolució quotidiana	Vernet, Magdalena (Trad. Ecléctico)	Educación y Revolución. A propósito de la Educación y la Paz	Ética, 9 setembre 1927, pp. 27-30
Estat	Rocker, Rudolf	El Estado	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 31-35. 2
Ibsen	Galindo Cortés, Vicente	El sentido de superación individual en la producción dramática de Ibsen	Al Margen, 6, març 1938, p. 2
Individualisme i societat	Chardon, Pedro	Individualismo y sociabilidad	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 8
Individualisme	Giménez Igualada, José	Divagaciones egoístas. El interés de ser amado (a la manera de cuento)	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 32-36
Individualisme	s/s	Insensatez	Nosotros, 4, gener 1938, p. 2
Individualisme i art	Giménez Igualada, José	El individualismo y el arte	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 22-23
Individualisme. Individu i societat	Montserrat, Federica.	Convivencia individual y teoría de masas	LRB, 216, maig 1932, pp. 746-748
Individualisme. Individu i societat	Rodríguez Cabrera, F.	Individualismo, socialismo y federalismo	LRB, 221, agost 1932, pp. 155-159
Individualisme. Guerra i revolució	s/s (González Pacheco, R?)	España. Ubicación. Política. El Pueblo. Palabras y hechos. Posición nuestra	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.4-7
Individualisme. Anarquisme i individualisme	Giménez Igualada, Miguel	Anarquismo e individualismo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 16-18
Individualisme. Anarquisme. Definició	Giménez Igualada, Miguel	El anarquismo	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 12-14
Individualisme. Associacionisme	Alaiz, Felipe (Rodela) (n.4 p.47)	El clima social confortable	Nosotros, 2, novembre 1937 pp. 19-21
Individualisme. Associacionisme	Galindo Cortés, Vicente (ps. Fontaura)	A través de nuestro correo	Iniciales 8/5, maig 1936, p. 6
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 5, maig 1927, p. 31
Individualisme.	Redacció	Noticias y datos	Ética, 22,

Associacionisme			novembre 1928, p. 22
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 3, març 1927, pp. 18-19
Individualisme. Associacionisme	Fontaura	La asociación, garantía de libertad	Al Margen, 6, març 1938, p. 5
Individualisme. Associacionisme	Gual, J.	A los camaradas afines. Podemos hacer algo práctico	Al Margen, 5, març 1938, p. 6
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Entre amigos	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 4
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Entre amigos	Al Margen, 6, març 1938, p. 5
Individualisme. Associacionisme	Saturn	Fundemos núcleos de afinidad	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 4
Individualisme. Associacionisme. Colònies individualistes	Roldán, Fernando	Realizaciones inmediatas, compenetración y libre camaradería	Al Margen, 6, març 1938, p. 6
Individualisme. Característiques. Definició. Antidogmatisme	Pérez, Ramón	Anarquía	Al margen, 2, 1937, p. 2
Individualisme. Classe social	Alaiz, Felipe	Clase, superclase y subclase	Nosotros, 4, gener 1938, pp 6-9
Individualisme. Colònies individualistes	Odin, Raoul	Algo sobre colonias libertarias	Iniciales 7/11, noviembre 1935, p. 6
Individualisme. Colònies individualistes	Redacció	Entre nosotros	Iniciales 9/1, p. 15
Individualisme. Colònies individualistes	Fontaura	Los expropiadores de tierra en Caudete	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6
Individualisme. Crítica	Grave, J.	De la moralidad y el buen sentido	LRB, 69, abril 1926
Individualisme. Crítica	Montseny, Federica.	Eclecticismo	LRB, 66, febrer 1926
Individualisme. Crítica	Blazquez, J.M.	Detractores del anarquismo individualista	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.6
Individualisme. Educació	Giménez Igualada, Miguel	La escuela y el niño	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 43-44
Individualisme. Egoisme	Vidal, Gonzalo.	Irreverencias. Mi egoisme	Nosotros, 2, noviembre 1937 p.22
Individualisme. Egoisme	Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoísmo	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 6

Annexos II. Índex temàtic articles

Individualisme. Egoisme	Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoismo II	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.3
Individualisme. Epicureisme	Ryner, Han	Individualismo	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp.24-30
Individualisme. Escoles individualistes	Armand, E.	Individualismo. Anarquismo individualista	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp. 24-27
Individualisme. Estètica literària	Descleuze, J.	El arte literario francés	La Revista Blanca, 82, 84
Individualisme. Experiments socials i econòmics.	Galindo Cortés, Vicente (Fontaura)	Consideraciones. El derecho a la libre experimentación	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 10-14
Individualisme. Filosofia	Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista	Nosotros, 4, gener 1938, p 24-29
Individualisme. Filosofia	Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista (II)	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 24-29
Individualisme. Filosofia	Ryner, Han	La sabiduría	Nosotros, 5, febrer 1938, pp 6-8
Individualisme. Filosofia	Armand, E	Nuestro individualismo II	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.4
Individualisme. Filosofia	Armand, E.	Nuestro individualismo III	Al Margen,5, març 1938, p. 4
Individualisme. Filosofia	Blázquez, J.M.	Falta revolucionar las conciencias	Al Margen,6, març 1938, p. 1
Individualisme. Filosofia	Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2
Individualisme. Filosofia	Santanta Calero, J.	Forjemos valores individuales	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 7
Individualisme. Filosofia. Eclecticisme	Libertad, E.	Seamos eclécticos	Ética, 11, noviembre 1927, pp. 15-17
Individualisme. Guerra Civil	Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3
Individualisme. Guerra Civil	Cortés, Vicente G.	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937
Individualisme. Guerra civil	Giménez Igualada, Miguel	Posición firme y actitud clara	Nosotros, 4, gener 1938, pp.3-5
Individualisme. Guerra civil	s/s (Giménez Igualada, Miguel?)	Bondad es firmeza	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp. 3-5
Individualisme. Guerra Civil	Galindo Cortés, Vicente	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937

Individualisme. Guerra Civil	Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4
Individualisme. Guerra Civil	Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3
Individualisme. Guerra civil. Anticomunisme	Iniesta, Juan de	Dos caminos	Nosotros, 3, deseembre 1937, p. 46
Individualisme. Guerra i revolució	González Pacheco, Rodolfo (?)	Carteles. Nadie se muere la víspera.Las barricadas. Barcelona. Pensamientos	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 27- 30
Individualisme. Guerra i revolució	Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Los condenados	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp19- 21
Individualisme. Individu i societat	Noja Ruiz, Higinio	El individuo en la sociedad	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 12-17
Individualisme. Individu i societat	s/s	Peligros de una mediocridad	Al Margen,5, març 1938, p. 3
Individualisme. Individu i societat.	Giménez Igualada, Miguel (?)	Irreverencias. Asocial. El cercado.	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 30-31
Individualisme. Moral	Lacaze Duthiers, G.	Moral inmoral y ética individualista	Ética, 4, abril 1927, pp. 14-15
Individualisme. Moral	Sampérez Janín, J.	Siluetas libres?	Iniciales 6/10, octubre 1934
Individualisme. Moral individualista	Armand, E.	Los individualistas y el sentimiento	LRB, 92, març 1927, pp.XI-XII
Individualisme. Moral individualista	Ryner, Han	Liberación ética	LRB, 59, novembre 1925
Individualisme. Moral individualista.	Grave, J	La concepción libertaria en el temperamento individual	LRB, 59, novembre 1925
Individualisme. Moral individualista.	Ryner, H.	Alocución a la juventud	LRB, 61, deseembre 1925
Individualisme. Moral individualista. (Urales)	Un profesor de la normal	Bases científicas de las categorías morales	LRB, 98, juny 1927, pp. 1-3
Individualisme. Naturisme	Galindo Cortés, Vicente	Naturistas e individualistas	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3
Individualisme. Naturisme.	Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11, novembre 1927
Individualisme. Nudisme	Tato Lorenzo, José	A través de nuestras lecturas. Ideas a la criba	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 1
Individualisme. Principis filosòfics. Ryner.	Ryner, Han	Contra los dogmas (II)	LRB, 68, març 1926
Individualisme. Principis filosòfics. Ryner	Ryner, Han	Contra los dogmas (i)	LRB, 67, març 1926
Individualisme.	Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11,

Annexos II. Índex temàtic articles

Principis generals Individualisme.	Armand, E.	El individualista	novembre 1927 Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14
Principis generals Individualisme.	Armand, E.	Mi reino no es de este mundo	Ética, 5, maig 1927, p. 27
Principis generals Individualisme.	Campo, Silvestre del	Palabras de un individualista.	Ética, 9, setembre 1927, pp. 18-19
Principis generals Individualisme.	Redacció	Soñar despierto A propósito del 14 de abril	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 1
Principis generals Individualisme.	Armand, E.	Nuestro Idealismo	Ética, 4, abril 1927, pp. 17-19
Principis generals Individualisme.	Armand, E.	Divulgación del anarquismo individualista	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 6
Principis generals Individualisme.	Fontes, Ida	De mi pensar	Iniciales 1/8 octubre 1929, p. 131
Individualisme. Principis generals Individualisme.	Miró, M. (ps. Orim)	Tríptico	Ética, 3, març 1927, p. 12
Principis generals Individualisme.	Montseny, Federica	Personalidad	Ética, 5, maig 1927, pp. 9-10
Principis generals Individualisme.	Armand, E.	Nuestro individualismo I	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 6
Individualisme. Principis generals	Vulgus	Individualismo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3
Individualisme. Propietat	Ramos, M.	La Propiedad I. Origen y modode aceptarla y combatirla. Las diferentes teologías. Mínimo introito	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 35-38
Individualisme. Propietat	Ramos, M.	La Propiedad II. Concepto religioso: La propiedad es de Dios. Concepto socialista: la propiedad es de la sociedad. Inmutabilidad de principios en uno y otro concepto de la divinidad	Nosotros, 3, diciembre 1937, pp. 36-39
Individualisme. Relació amb altres grups	Dróvar, León	Pórtico. Cribando ideas	Iniciales 5/7, juliol 1933, p. 1
Individualisme. Relació amb altres grups	Dróvar, León	Libros. Federico Urales. Mi vida	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 6
Individualisme. Relació amb altres grups	Pi, Juan del	Eso no es anarquismo	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14
Individualisme. Relació amb altres grups	Redacció	Sindicato único de pedantes	Iniciales 4/8, agost 1932
Individualisme. Relació amb altres grups	Redacció	Quicio	Iniciales 4/11, novembre 1932, p. 1
Individualisme. Relació amb altres grups	Redacció.	Proclama	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 1
Individualisme. Relació amb altres grups	Guerrero, Juan	La otra revolución	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.7

Individualisme. Relació amb altres grups	Talvez	¡Sí, hablemos de individualismo!	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 2
Individualisme. Revolució i revolta	Costa Iscar	Hacia una revolución integral sin violencia	Nosotros, 4, gener 1938, pp 14-18
Individualisme. Revolució i revolta	Martínez, M.	Revolución	Al Margen, 3, noviembre 1937, p. 5
Individualisme. revolució i revolta	Talvez	¿Individualista y revolucionario?	Al Margen, 4, diciembre 1937, p.2
Individualisme. Revolució i revolta.	Giménez Igualada, Miguel	Virilidad	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 11-12
Individualisme. Revolució quotidiana	Armand, E.	El anarquismo como vida y actividad individuales	Iniciales 4/4, abril 1932, p. 9
Individualisme. Revolució quotidiana	Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934, p. 1
Individualisme. Revolució quotidiana	Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934
Individualisme. Revolució quotidiana	Oliveras, S.	Reflexiones sobre el ideal anarquista	Al Margen, 4, diciembre 1937, p. 6
Individualisme. Revolució. Guerra Civil	Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4
Individualisme. Ryner. Principis generals	Ryner, Han	Contra el dogmatismo en la moral	LRB, 85, diciembre 1926, pp. 397-399
Individualisme. Sistema polític	Vidal, Gonzalo	Irreverencias. La ley de las mayorías	Nosotros, 3, diciembre 1937, p. 30
Individualisme. Sobirania individual	Noja Ruiz, Higinio	La soberanía individual	Nosotros, 4, gener 1938, pp 31-35
Individualisme. Stirnerisme	Armand, E.	Max Stirner: su vida y su obra	LRB, 80, setembre 1926
Individualisme. Stirnerisme	Curtis, W.	La ética stirneriana	Al Margen, 6, març 1938, p. 2
Individualisme. Guerra i revolució	González Pacheco, Rodolfo	España. Nuestra revolución. El segundo día. Las colectividades. ¡Coño!. Ganar la guerra	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp 6-10
Individualisme. Naturisme	Estévez, Antonio	Aspectos humanos	Ética, 9, setembre 1927, pp. 25-26
Individualisme. Principis generals	Armand, E.	Lo que queremos los individualistas	Iniciales 7/1-5, gener a maig 1935, p. 14
Naturisme	Alba, Germina	Racionalización del naturismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 6/7
Naturisme	Campo, Floreal del	Para ser anarquista hay que ser naturista	Iniciales 7/7, juliol 1935
Naturisme	Jardinero, J.	Naturismo e idealismo	Ética, 5, maig 1927
Naturisme	Martí, Juan	Naturismo	Ética, 21, setembre 1928
Naturisme	Maymon, Antonia	La dicha	Ética, 5, maig

Annexos II. Índex temàtic articles

Naturisme	Maymon, Antonia; Lafuente, Tomás	Del Congreso Naturista de Málaga (1)	1927, pp. 19-20 Ética, 11, novembre 1927, pp. 27-31
Naturisme	Monteamor, Helios	La anarquía y el naturismo integral	Iniciales 7/1-5, maig 1935, p. 11
Naturisme	Moreno, Juan Ramon	Fijando posiciones (CN Málaga)	Ética 12, gener 1928, pp. 36-37
Naturisme	Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3
Naturisme	Campo, Silvestre del	Algo sobre naturismo	LRB, 97, juny 1927, pp. VI-VII
Naturisme	Maymon, Antonia.	Naturismo	LRB, 70, abril 1926
Naturisme	Montseny, Federica	Naturismo y naturalismo	LRB, 96, maig 1927, pp. 740-744
Naturisme	Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3
Naturisme. Associacionisme	Irreverente	Calidoscopio. Unas loas y unas irreverencias (incompatibles)	Iniciales 2/1, gener 1930, sup. 3
Naturisme. Associacionisme	Lafuente, T.	Sobre el Congreso Naturista de Málaga (2)	Ética, 12, gener 1928, pp. 33-36
Naturisme. Medicina	Valle, Adrián del	Mercantilismo médico. Crítica a la medicina tradicional	Ética, 3, març 1927, p. 3
Naturisme. Nudisme	Armand, E.	El nudismo	Iniciales 4/6, juny 1932, p. 5
Naturisme. Nudisme	Campo, Silvestre del	Por el desnudo integral	Iniciales 2/4 agost 1930, p. 42
Naturisme. Nudisme	Guanche	¿El desnudo, es inmoral?	Iniciales 7/6, juny 1935
Naturisme. Nudisme	Guanche	¡Juventud, desnúdate!	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 3
Naturisme. Nudisme	Loyot, Prof. Noel	El desnudo y el vestido	Iniciales 4/7, juliol 1932, p. 5
Naturisme. Nudisme	Martínez Novella, J.	El mundo se desnuda	Iniciales 2/3, abril 1930, p. 29-32
Naturisme. Nudisme	Medina González, M.	Encuesta sobre el nudismo	Iniciales 1/8, octubre 1929, pp. 134-135
Naturisme. Nudisme	Mongeot, M. K. de	De la nudez moral	Iniciales 4/10, octubre 1932, pp. 8-9
Naturisme. Nudisme	Redacció	Sobre nuestra encuesta	Iniciales 2/1, gener 1930, sup.I
Naturisme. Nudisme	Redacció	La persecución del nudismo	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 1-2
Naturisme. Nudisme	Redacció	Quicio	Iniciales 4/10, octubre 1932, p. 1
Naturisme. Nudisme	Vachet, Dr. Pedro	Beneficios del desnudo integral	Iniciales, 1/6, setembre 1929, p. 117
Naturisme. Nudisme	Vachet, Dr. Pedro	El nudismo, la moral y la salud	Iniciales 4/4, abril 1932, pp. 6-8

Naturisme. Nudisme	Vachet, Dr. Pedro	Moral y nudismo	Iniciales, 4/5, maig 1932, pp. 3-4
Naturisme. Vegetarianisme	Srittmater, E	Ética Vegetariana	Ética, 4, abril 1927, pp. 21-24
Nosotros	s/s (González Pacheco, R?)	Saludo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.3
Nosotros. Canvis a la direcció	El grupo editor	Nueva dirección	Nosotros, 2, noviembre 1937 p.2
Nosotros. Correspondència	s/s	Aviso importante	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?)
Nosotros. Declaració de principis. Editorial	s/s (Giménez Igualada, M?)	Fecundidad	Nosotros, 2, noviembre 1937 pp.3-4
Nosotros. Objectius editorials	El grupo editor	Propósitos, Editorial, Revista y biblioteca nosotros	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp.37-40
Nosotros. Projectes editorials	La redacción	Aviso a los compañeros	Nosotros, 3, diciembre 1937, contraportada
Pacifisme	Muñiz, E.	Una encuesta por la paz	LRB, 226, octubre 1932, pp. 499-501
Pacifisme	Relgis, Eugen	Comentarios al argen de mi encuesta mundial. Los caminos de la paz	LRB, 199, setembre 1931, pp. 193-199
Pacifisme, antimilitarisme	Rocker, R.	L psicología de la guerra y del antimilitarismo	LRB, 197, agost 1931, pp. 129-132
Revolució i reforma	Zeta	Revolucionarios y reformistas	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 8-9
Ryner	Besnard, Pierre	Han Ryner ha muerto	Al Margen,5, març 1938, p. 4
Ryner	Galindo Cortés, Vicente	Con la muerte de Han Ryner, el individualismo pierde a una de sus figuras más representativas	Al Margen,5, març 1938, p. 1
Ryner	Lacerda de Moura, Maria	Han Ryner, el Sócrates moderno	Al Margen,6, març 1938, p. 1
Ryner, Necrològica.	Giménez Igualada, Miguel (?)	Invitación. Por Han Ryner	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 3-5
Ryner. Biografia	Ryner, Han	Literatura y periodismo	LRB, 80, setembre 1926
Ryner. Crítica literària Armand. Crítica literària	Montseny, Federica	Lecturas	LRB, 90, febrer 1927, pp. 564-566
Ryner. Crítica filosòfica.	Montseny, Federica	Han Ryner o la filosofía de la sonrisa	LRB, 91, març 1927, pp. 582-584
Ryner. Crítica literària	Descleuze, Jacques	El arte literario francés	LRB, 75, juliol 1926
Ryner. Crítica literària	Elizalde	Han Ryner	LRB, 57, octubre 1925

Annexos II. Índex temàtic articles

Ryner. Crítica literària. Biografia	Elizalde	A propósito de "El aventurero del amor"	LRB, 89, febrer 1927, pp. 516-517
Stirner	Giménez Igualada, Manuel	Stirner y su obra	Nosotros, 4, gener 1938, pp 36-42
Stirner. Filosofia. Biografia.	Armand, E.	Max Stirner: su vida y su obra	La Revista Blanca, 80, setembre 1926, pp. 237-241
Tolstoi	Iniesta, Juan de	Tolstoi "Fue un individualista?"	Nosotros, 5, febrer 1938, pp. 43-46
Tolstoi.	Ryner, Han	Tolstoy, o el último cristiano	LRB, 77, agost 1926

III. PUBLICACIONS PERIÒDIQUES CONSULTADES

Al Margen (Barcelona i Elda)

Bandera Negra (Montevideo i Buenos Aires)

Ciencia Social (Barcelona)

Estudios (València)

Ética (Barcelona)

Generación Consciente (Buenos Aires)

Generación Consciente (Alcoi i València)

Iniciales (Barcelona)

La Revista Blanca (Madrid)

La Revista Blanca (Barcelona)

L'En Dehors (París i Orléans)

Liberty (Boston)

Nosotros (València)

Pentalfa (Barcelona)

Regeneració (Barcelona)

Solidaridad Obrera (Barcelona)

IV. SIGLES UTILITZADES

AEP	Ateneu Enciclopèdic Popular
AHN	Archivo Histórico Nacional de Salamanca
ANE	Ateneu Naturista Eclèctic
BA	Biblioteca Arús
CDHS	Centre de Documentació Històrico Social
CEHI	Centre d'Estudis Històrics Internacionals
CIRA	Centre International de Recherches sur l'Anarchisme
CNT	Confederación Nacional del Trabajo
FAI	Federación Anarquista Ibérica
FAL	Fundación Anselmo Lorenzo
IFHS	Institut Français d'Histoire Sociale
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IMHB	Institut Municipal d'Història de Barcelona
LRB	La Revista Blanca
LRS	Lliga per a la Reforma Sexual

BIBLIOGRAFIA

FONTS BIBLIOGRÀFIQUES PRIMÀRIES

Autor	Títol	Edició	Lloc	Data	Tema
ARMAND, E	Historias de las experiencias de vida en común	Hacer. Col .Utopías. 1982	Barcelona	1982	
ARMAND, E	Obscénité. Pudeur	Supp. L'En Dehors	Orléans	1932	Sexualitat. Obscenitat i pudor
ARMAND, E	Les maladies Veneriennes	Supp. L'En Dehors	s/l	1936	Sexualitat. Malalties Venèries
ARMAND, E	L'Emancipation sexuelle. L'amour en camaraderie et les mouvements d'avant-garde	Ed. de L'En Dehors	Paris, Limoges et Orléans	1934	Sexualitat. Alliberament. Camaraderia amorosa
ARMAND, E	Le stirnerisme	Supp. L'En Dehors	Orléans	1934	Individualisme. Filosofia. Stirner
ARMAND, E	Sexualismo revolucionario	Ediciones Mañana	València	1932	Sexualitat. Revolució sexual
ARMAND, E	Les ouvriers, les syndicats et les anarchistes	L'En Dehors	Orléans	s/d	Anarquisme. Anarco-sindicalisme
ARMAND, E	Subversismes sexuels	Ed. de L'En Dehors	Orléans	s/d	Sexualitat. Subversió
ARMAND, E	La prostitution et ses multiples aspects	Ed. de L'En Dehors	Paris, Limoges et Orléans	1932	Sexualitat. Prostitució
ARMAND, E	Iniziazione individualista anarchica	Editi a cura degli amici di Armand	Firenze	1956	Individualisme. Teoria general
ARMAND, E	L'eternel problème. Les imposteurs	Ed. de L'En Dehors	Paris	1930	?
ARMAND, E	Tesis y opiniones. El anarquismo individualista, lo que es, puede y vale	Imp. Germinal	Barcelona	1916	Individualisme. Teoria
ARMAND, E	Monoandrie, monogamie, le couple.	Ed. de L'En Dehors	s/d	1931	Model familiar
ARMAND, E	Les tueries passionelles et le tartufisme sexuel	Ed. de L'En Dehors	Limoges	1934	Sexualitat. Hipocresia
ARMAND, E	Milieux de vie en commun et "colonies"	Ed. de L'En Dehors	Paris	s/f	Col.lectivisme
ARMAND, E	Formas de vida en común sin estado ni autoridad. Las experiencias económicas y sexuales a través de la historia	Orto	Madrid	1934	Individualisme. Col.lectivisme. Sexualitat Història
ARMAND, E	Formad de vida en común sin estado ni autoridad	?	s/l	s/f	Individualisme. Col.lectivisme

Bibliografia

ARMAND, E	Libertinaje y prostitución. Grandes prostitutas y famosos libertinos	Bib. Orto	València	1932	Sexualitat. Història. Prostitució. Promisquïtat
ARMAND, E	Lettre ouverte aux travailleurs de chaps.	Ed. de L'En Dehors	Paris	s/f	Anarquisme.
ARMAND, E	Les précurseurs de l'anarchisme	Ed. de L'En Dehors	Paris	1933	Anarquisme. Historiografia. Biografia
ARMAND, E	Le naturisme individualiste	Ed. de L'En Dehors (Supp.)	s/l	1931	Individualisme. Naturisme
ARMAND, E	Ce que nous entendos par "liberté de l'amour"	Ed. de L'En Dehors (supp.)	s/l	s/f	Sexualitat. Amor
ARMAND, E.	Gentes y comunidades curiosas	Hacer	Barcelona	1982	
ARMAND, E.	La reciprocité	Supplement a L'En Dehors	Orléans	1933	Individualisme. Teoria
BARBUSSE, Henri	El foc	Col. Balagué	Barcelona	1930	Literatura antimilitarista. Antimilitarisme
BARBUSSE, Henri	Le feu	Flammarion	Paris	1915	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
BARBUSSE, Henri	El fuego (Diario de una escuadra)	Cenit. La novela de guerra	Madrid	1930	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
BELLEGARRIGUE, Anselme	Manifiesto	Sintesis	Barcelona	1977	Individualisme. Teoria
DEVALDES, Manuel	Contes d'un rebelle	L'idée Libre	Seine-et-Oise	1925	Literatura
DEVALDÉS, Manuel	La maternidad consciente. Papel de la mujer en el mejoramiento de la raza	Bib. Ed. Estudios	Valencia	s/f	Eugenisme
FABBRI, Luis	El individualismo stirneano en el movimiento anarco	Antorcha / Col. El roedor	s/l	s/d	Individualisme. Stirner
FAURE, S.	Anarquia	?	Madrid	1933	Anarquisme
FAURE, S.	Como se deve educar	Antonio Bernardo Canellas	Recife, Pernambuco (Brasil)	1920	Educació
FAURE, S.	Doze provas da inexistencia de Deus	Bib. Nova Aurora	Porto	s/f	Ateisme
FAURE, S.	Lo que nosotros queremos / Al pueblo / Gobierno e Iglesia	Tierra y Libertad	Burdeos	1944	Anarquisme. Anticlericalisme
FAURE, S.	Frente al público (cinco conferencias)	Cenit	Toulouse	s/f	

FAURE, S.	La liberté	La brochure mensuelle, 148	Paris	1935	Anarquisme. Llibertat
FAURE, S.	La naissance et la mort des dieux	L'Idée Libre	Herblay	1934	Ateisme
FAURE, S.	Does god exist?	Kropotkin Library	New York	s/f	Ateisme
FAURE, S.	La question sociale	La brochure mensuelle, 58	Paris	1927	Anarquisme. Qüestió social
FAURE, S.	Son oeuvre et sa pensée. Textes du Centenaire 1858-1942	Ruche Culturelle (Société des Amis de Sébastien Faure)	s/l	s/f	Biografia. Sebastien Fauré
FAURE, S.	El dolor universal. T. I i II	?	Alcoi	1922	
FAURÉ, S.	El niño	La Protesta. Temas Subversivos, 7	Buenos Aires	1922	Educació
FAURÉ, S.	La mujer	La Protesta. Temas subversivos, 6	Buenos Aires	1922	Dona
FAURÉ, S.	La conmoción revolucionaria	La Protesta. Temas subversivos, 11	Buenos Aires	1922	Revolució
FAURÉ, S.	Las fuerzas de la revolución	La Protesta. Temas subversivos, 10	Buenos Aires	1922	Revolució
FAURÉ, S.	Las familias numerosas	La Protesta. Temas subversivos, 8	Buenos Aires	1922	Neomalthusianisme. Familia
FAURÉ, S.	La moral oficial y... la otra	La Protesta. Temas Subversivos, 5	Buenos Aires	1922	Moral
FAURÉ, S.	La falsa redención	La Protesta. Temas Subversivos, 1	Buenos Aires	1922	Alliberament
FAURÉ, S.	La verdadera redención	La Protesta. Temas Subversivos, 12	Buenos Aires	1922	Alliberament
FAURÉ, S.	Los anarquistas	CNT	Toulouse	s/f	Anarquistes
FAURÉ, S.	Contestación a una creyente	Bib. Tierra y Libertad. Imp. Germinal	Barcelona	1916	Ateisme
FAURÉ, S.	Doce pruebas de la inexistencia de Dios	Ateneo Libertario de Vallecas	Madrid	s/f	Ateisme
FAURÉ, S.	Le criminel	L'Émancipateur	s/l	1939	Crim
FAURÉ, S.	Anarquía	Bib. Rojo y Negro	Barcelona	s/f	Anarquisme

Bibliografia

FAURÉ, S.	Doce pruebas de la inexistencia de Dios	Conferencia	s/l	s/f	Ateisme
FAURÉ, S.	La verdadera revolución social.	Rojo y Negro	Barcelona	1934	Revolució social
FAURÉ, S.	Dios non esiste. Dodici Prove Della Inesistenza Di Dio	Tip. Cronaca Sovversiva	s/l	1915	Ateisme
FAURÉ, S.	La Mujer	Juveniles. Temas Subversivos	Toulouse	1955	Dona
FAURÉ, S.	Propos subversifs. Les familles nombreuses	La Librairie Sociale	Paris	1921	Neomalthusianisme. Família
FAURÉ, S.	Temas Subversivos	Más Allá	Valparaíso (Chile)	s/f	
FAURÉ, S.	Doze Provas da Inexistencia de Deus	Coop. Cult. Editora Fomento Acrata	Lisboa	s/f	Ateisme
FAURÉ, S.	El dolor universal	F. Sempere & Cia	Valencia	s/f	
FAURÉ, S.	El niño	Juveniles. Temas subversivos	Toulouse	1945	Educació
FAURÉ, S.	Temas Subversivos	La Protesta	Buenos Aires	1928	?
FAURÉ, S. SAWA, Alejandro	Doce pruebas de la inexistencia de Dios. Criadero de Curas	Universo. Bib. Anticlerical	Toulouse	s/f	Ateisme
FAURE, Sebastien	Frente al público (cinco conferencias)	Cenit	s/l	s/f (anys 50)	
FAURE, Sebastien	La anarquía	Manuel Esteban (Bib. Sociológica)	Montevideo	1946	Anarquisme
FAURE, Sebastien	Las doce pruebas de la inexistencia de Dios	Tierra y Libertad	Barcelona	1916	Ateisme
FAURE, Sebastien	El dolor universal	Perseo / Col. El libro popular nº 25	Barcelona	s/f (anys 30)	?
FAURE, Sebastien	Mi comunismo (la felicidad universal)	Vértice	Barcelona	s/f	Anarquisme. Comunisme llibertari
FAURE, Sebastien	Lo que nosotros queremos	Tierra y libertad / Col. juvenil	Bordeus	1944	Anarquisme
FAURE, Sebastien	L'imposture religieuse	Elisée-Reclus	Paris	1944	Ateisme
FAURE, Sebastien	Doze provas da inexistencia de deus	Nova Aurora	Porto	s/f (anys 10)	Ateisme

FAURE, Sebastien	El Niño	Edic. Juveniles	Toulouse	1955	Educació
FAURE, Sebastien	Contestación a una creyente	Biblioteca Acción	Barcelona	1910	Ateisme
FAURE, Sebastien	La libertad	Estudios	Valencia	s/f	Llibertat
FAURE, Sebastien	Lo que nosotros queremos al pueblo	Tierra y Libertad	Burdeos	1944	Anarquisme. Teoria
FAURE, Sebastien	El dolor universal (Conclusión)	Perseo. El libro popular, 29	Barcelona	s/d	?
FAURE, Sebastien	Mon Communisme	Ed. du group des amis de S. Faure	Paris	s/f	Comunisme llibertari
FAURE, Sebastien	Doce pruebas de la inexistencia de Dios	Universo	Toulouse	s/f	Ateisme
FAURE, Sebastien	La douleur universelle	?	Paris	1921	?
FAURE, Sebastien	Los crímenes de Dios	Bib. de propaganda anárquica del grupo "Los Ácratas"	Buenos Aires	1897	Ateisme
FAURE, Sebastien	La podredumbre parlamentaria	La protesta. Temas subversivos	Buenos Aires	1922	Antipoliticisme
FAURE, Sebastien	Los oficios odiosos	La Protesta. Temas subversivos, 9	Buenos Aires	1922	?
FAURE, Sebastien	L'orateur populaire	La Bonne Collection	Paris	s/f	?
FAURE, Sebastien	Las doce pruebas de la inexistencia de Dios	Publicaciones Ácratas. El sembrador	Andorra (Teruel)	?	Ateisme
FAURE, Sebastien	Contestación a una creyente	Tierra y Libertad	Barcelona	1916	Ateisme
FAURE, Sebastien	El dolor universal (continuación)	Perseo (el libro popular)	Barcelona	s/f (anys 30)	
FAURE, Sebastien / Barbedette, L. / Méric, V.	La véritable revolution sociale	Ed. de l'Encyclopédie Anarchiste	Paris	1933	Revolució social
FERRÁNDIZ, Dr. V. L.	Enfermedades del hígado	Salud y Vida	s/l	s/f	Naturisme
FERRÁNDIZ, Dr. V. L.	Baños de sol y de aire. Precauciones y prácticas	Lib. Sintés	Barcelona	s/f	Naturisme
FERRÁNDIZ, Dr. V. L.	La hernia. Cómo se evita, cómo se cura por la medicina natural	Inst. Naturista Ferrándiz	Barcelona	s/f	Naturisme. Medicina natural

Bibliografia

GALLARDO, Mariano	El sexo, la prostitución y el amor	Universo. Col. "El Mundo al día"	Toulouse	s/f	Sexualitat
GOLDMAN, Emma	La hipocresía del puritanismo y otros ensayos	Antorcha	Méxic D.F.	1977	Amor lliure
LACAZE-DUTHIERS, Gerard de	Mannuels et intell.ectuels	L' En dehors	Paris	1932	Món Intel.lectual
LACERDA DE MOURA, Maria	Servicio militar obrigatoiro para a muller?	A Sementeira	Sao Paulo (Brasil)	1933	Antimilitarisme. Feminisme
LAZARTE, Dr. Juan	La Revolución Federalista en la crisis argentina	Radar	Buenos Aires	s/f	Revolució. Federalisme.Argentina
LAZARTE, Dr. Juan	La revolución sexual de nuestro tiempo	Tierra y Libertad	Barcelona	1933	Sexualitat. Revolució sexual
LAZARTE, Dr. Juan	Crisis de las democracias	Imán	Buenos Aires	1935	Antipoliticisme
LAZARTE, Dr. Juan	Moralité ou sexualité? Sur la voie du bonheur	L'En Dehors	Limoges	s/f	Sexualitat. Moral sexual
LAZARTE, Dr. Juan	Du vrai progrès	L'En Dehors	s/l	s/f	Anarquisme. Concepte de progrès
LORULOT, André	Le cinéma et le rationalisme	L'Idée libre	France	1927	Art. Cinema
LORULOT, André	La toile d'Araignée. Pièce en un acte et deux tableaux	L'Idée Libre, Col. La documentation antireligieuse, núm. 66	Herblay	1938	Literatura. Teatre
LORULOT, André	Les Stigmatisés	L'Idée Libre	Herblay	s/f	Individualisme
LORULOT, André	La verité sur la "Vierge" de Boulogne	L'Idée libre	Herblay	s/f	Ateisme i religió
LORULOT, André	L'education sexuelle et amoreuse de la femme	L'Idée Libre	Herblay	s/f	Sexualitat. Educació sexual
LORULOT, André	La menace du vatican	L'Idée Libre /Col. Doc. antireligieuse	Herblay	1939	Ateisme. Anticlericalisme
LORULOT, André	Le catholicisme et la crise mondiale	L'Idée Libre	Herblay	s/f	Ateisme. Crítica a la religió
LORULOT, André	Le procès du Chevalier de La Barre.	Ligue d'action anticatholique	Conflans Honorine France	1921	Ateisme
LORULOT, André	Les religions -Le Vatican et la Guerre-	L'Idée Libre	Herblay	set 1949	Ateisme. Anticlericalisme
LORULOT, André	La perfidie clericale. Les jésuites à l'oeuvre	L'Idée Libre.	Herblay	1930	Ateisme. Anticlericalisme

LORULOT, André	L'invasion	L'Idée Libre	s/l	1921	Antimilitarisme. Teatre
LORULOT, André	Les catholiques, la paix et la Societé des Nations. Controversie publique entre Desgranges et Lorulot	L'Idée Libre	Conflans Honorine France	1927	Anticlericalisme. Pacifisme
LORULOT, André	Dieu à l'école.	L'Idée Libre	Herblay	1930	Ateisme. Educació
LORULOT, André	Le peuple est-il exploité?	L'Idée Libre	Saint Étienne	1919	Anarquisme. Explotació obrera
LORULOT, André	L'Espagne en feu. Conference par...	L'Idée libre	Herblay	s/f	Política internacional. Espanya
LORULOT, André	Morale et education sexuelles	Bib. Philosophique du Fauconnier	Paris	1922	Sexualitat. Educació sexual. Moral sexual
LORULOT, André	Crime et societé	Libraire Stock	Paris	1923	Il.legalisme
LORULOT, André	Pour ou contre la confession?. Controversie publique entre MM L'Abbe Viollet et André Lorulot	L'Idée Libre	Herblay	s/f (1928 ?)	Ateisme. Religió
LORULOT, André	Entre los lobos	Imp. Juan Pueyo	Madrid	1923	Literatura anarquista-individualista.
LORULOT, André	Le pape et la guerre contre l'Abyssine	L'Idée Libre/Doc. Antireligieuse	Herblay	1935	Ateisme. Anticlericalisme. Antimilitarisme
LORULOT, André	Le Pape et la Guerre contre l'Abyssine	L'Idée Libre /Doc. Antireligieuse	Herblay	1935	Antimilitarime. Guerra Abissínia
LORULOT, André	Les grandes conversions. Le biologiste Ch. Nicolle	L'Idée Libre/ Doc. Antireligieuse	Herblay	fev 1938	Ateisme. Biografia Ch. Nicolle
LORULOT, André	L'église et la limitations des naissances	L'Idée Libre	Seine et Oise	s/f	Neomalthuianisme. Posició de l'església
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	El paro forzoso. Los parados se mueren de hambre mientras la burguesía amasa fortuna	Mar. Div. Sociológica, Nº 25	Barcelona	s/f	Economia. Desocupació.
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Agrarismo. El abandono del campo es paro en la ciudad. El paro en la ciudad trae la pobreza campesina	Mar. Div. Sociológica, 22	Barcelona	s/f	Economia. Migracions camp-ciutat
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Parlamentarismo. Intervencionismo del Estado en los conflictos sociales y la acción directa	Mar. Div. Sociológica, 15	Barcelona	s/f	Política. Parlamentarisme i anarquisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Sexualismo. Aspectos sociológicos de la sexualidad. La prostitución es el efecto más repugnante del capitalismo	Mar.Div. Sociológica, 20	Barcelona	s/f	Sexualitat. Prostitució
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Comunismo libertario	Mar. Div. Sociológica, 16	Barcelona	s/f	Comunisme llibertari
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Militarismo	Mar. Div. sociológica, 14	Barcelona	s/f	Antimilitarisme

Bibliografía

MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	La aventura marroquí. Sangre, hierro y oro. La explotación por la plutarquía del soldado	Mar. Div. Sociológica, 19	Barcelona	s/f	Antimilitarisme. Anticolonialisme. Política colonial. Marroc
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	El federalismo en el mundo. Explicación de los estatutos federales de todas las federaciones.	Mar. Div. Sociológica, 7	Barcelona	s/f	Política. Federalisme
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	Capitalismo	Mar. Div. Sociológica, 8	Barcelona.	s/f	Economia. Capitalisme
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	Anarquismo. Ideología de los elementos españoles. Socialistas, anarquistas, sindicalistas y comunistas	Mar. Div. Sociológica, 2	Barcelona	s/f	Anarquisme. Ideologia. Espanya
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	Comunismo	Mar. Div. Sociológica, 4	Barcelona	s/f	Comunisme
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	El triunfo de la pobreza	Rev. Blanca. La novela ideal, 311	Barcelona	s/f	Literatura anarquista
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	Sindicalismo. Ideología y significación de los elementos españoles, socialistas, anarquistas, sindicalistas y comunistas.	Mar. Div. Sociológica, 3	Barcelona	s/f	Sindicalisme
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	El socialismo español. Ideología y significación de los elementos españoles socialistas, anarquistas, sindicalistas y comunistas	Mar. Div. Sociológicas, 1	Barcelona	s/f	Socialisme
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	Europa contemporánea	Mar	Barcelona	s/f	Europa contemporània
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	1945 El advenimiento del comunismo libertario	Mañana	Valencia	1932	Comunisme llibertari. Utopia
MARTÍNEZ RIZO, Alfonso	El amor dentro de 200 años (La vida futura sexual). Visión novelesca de rebeldías futuras.	Orto	Valencia	1932	Sexualitat. Utopia sexual
MELLA, Ricardo	Forjando un mundo libre	La Piqueta	Madrid	1978	Individualisme. Teoria
MELLA, Ricardo	Ideario	Producciones editoriales	Barcelona	1978	Individualisme. Teoria
NEUENS, Dr.	Naturismo Médico	Iniciales	Barcelona	1932	Naturisme
REMARQUE, Erich Maria	Sin novedad en el frente	España	Madrid	1929	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
REMARQUE, Erich Maria	À l'Ouest rien de nouveau	Librairie Stock	Paris	1929	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
RYNER, Han	El aventurero del amor	Costa	Barcelona	s/d	Literatura. Amor. Individualisme
RYNER, Han	Une conscience pendant la Guerre. L'affaire Gaston Rolland	La brochure Mensuelle, n° 3	Paris	1923	Antimilitarisme. Biografia Gaston Rolland
RYNER, Han	La sabiduría riende	Maucci	Barcelona	s/f	Filosofia

Diez, Xavier; *L'anarquisme individualista a Espanya (1923-1938)*

RYNER, Han	Polémica sobre el casamiento filosófico	Iniciales	Barcelona	1934	Amor. Amor filosòfic
RYNER, Han	La Grecia Libertaria. (Historia crítica)	Cenit	s/l	1956	Història. Flosofia. Grècia. Estètica clàssica
RYNER, Han	Les surhommes (Roman prophétique)	G. Crès et Cie	Paris	1929	Literatura. Filosofia
STIRNER, Max	El falso principio de nuestra educación	J. Olañeta	Barcelona	1989	Individualisme
STIRNER, Max	El único y su propiedad	Nosotros	Valencia	1937	Individualisme
STIRNER, Max	De l'Éducation	Spartacus	Paris	1974	Individualisme. Educació individualista
TARASSOV, N.	El proletariado ante el sexo (el derecho al aborto)	Orto	Valencia	1932	Eugenisme. Avortament
THOREAU, Henry David Thoreau	Walden. La desobediencia civil	Ediciones del Cotal	Barcelona	1976	
VACHET, P.	Nudismo, Naturismo. Vegetarismo	Iniciales	Barcelona	s/f 1933?	Nudisme. Naturisme
VALENTÍ CAMP, Santiago	Bosquejos sociológicos	Llib. Fernando Fé	Madrid	1899	?
VALENTÍ CAMP, Santiago	Éxodo al paraíso. Un ensayo de comunismo libertario	Tip. Emporium SA	Barcelona	1933	Comunisme llibetari. Utopia
VALENTÍ CAMP, Santiago	Pedro Kropotkin. Su ejecutoria en el pensamiento y en la actividad social	Luis Morote Edt.	Valencia	193?	Biografia. Kropotkin. Anarcocomunisme
VALENTÍ CAMP, Santiago	Hellen Key o la libertad de amar y la mujer de mañana	Cuadernos de Cultura	Valencia	1933	Amor Lliure. Alliberament sexual. Dona.

Bibliografia

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ABELLÓ, Teresa; "La qüestió social i el neomalthusianisme" *Univeritas Tarraconensis*, Núm. 5, 1982-1983 i
-"El control de natalitat com a mitjà revolucionari a principis de segle; un capítol de la medicina submergida" *Gimbernat. Revista Catalana de la medicina i de la ciència*. Vol. V, 1985
- *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)* Edicions 62, Llibres a l'Abast. Barcelona 1987
- ACKELSBURG, Martha A.; *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Virus, Barcelona 1999
- AEP; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*, AEP, Barcelona 1991
- AISA, Ferran; *Una història de Barcelona. L'Ateneu Enciclopèdic Popular 1902-1999*. Virus. Barcelona 2000
-"Felip Cortiella i Ferrer (1871-1937) *Enciclopèdic*, Núm. 25, maig 2001
- AISA, Manel; *L'efervescència social dels anys 20. Barcelona 1917-1923*. Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1999
-"Faros. Pinceladas para un ateneo libertario" *Orto*, núm. 119, 2001.
- ALCALDE, Carmen; *Federica Montseny. Palabra en rojo y negro*. Argos Vergara. Barcelona 1983
- ÁLVAREZ JUNCO, José; *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Siglo XXI, Madrid 1976
- ÁLVAREZ PELÁEZ, Raquel; *Sir Francis Galton, padre de la eugenesia*. CSIC, Madrid, 1985
-"Eugenesia y darwinismo social en el pensamiento anarquista" a HOFMANN, B, JOAN I TOUS, P. I TIETZ, M. (eds.); *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Vevuert - Iberoamericana, Frankfurt - Madrid, 1995, pp. 29-40
- ANGOSTO, Pedro Luis, *Sueño y pesadilla del republicanismo español*. Carlos Esplá: *una biografía política*, , Biblioteca Nueva, Madrid 2001
- ANTONIOLI, Maurizio; MASINI, Pier Carlo; *Il sol dell'avvenire. L'anarchismo in Italia dalle origini alla Prima Guerra Mondiale*. BFS Edizione. Pisa 1999

Bibliografia general

- AUBERY, P. "L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme", *Le Mouvement Social*, Paris, 1969, n. 69, pp. 21-34.
- BAILIE, William; Josiah Warren; *The First American Anarchist*, Small, Maynard & Co. Boston 1906 a BUCHSTEIN, Frederick D. "Josiah Warren: The Peaceful Revolutionist" *Cincinnati Historical Society*. Bulletin 32 (1974), 61-71. Disponible a Clark Kimberling Home Page. Link from Labade Collection, University of Michigan
- BERTI, Gianfranco; *Il pensiero anarchico dal Settecento al Novecento*. Pietro Lacaita Editore. Manduria-Bari-Roma 1998
- BONAMUSA, Francesc (Ed.) *La Huelga General. Ayer*, 1. Marcial Pons. Madrid 1991
- BOOKCHIN, Murray; Los anarquistas españoles. Los años heroicos 1868-1936. Numa ediciones. Valencia 2000 (Primera edició 1977)
- BRENAN, Gerald; *El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*. Éditions Ruedo Ibérico. París 1962 (Primera edició *The Spanish Labyrinth* per Cambridge University Press. Cambridge, 1960)
- BUENACASA, Manuel; El movimiento obrero español 1886-1926. Historia y crítica. Figuras ejemplares que conocí. Ed. Per la família i amics de l'autor, París 1966
- CÁRDABA, Marciano; *Colectividades agrarias en el Alt Empordà*. Treball de recerca de doctorat inèdit. Universitat de Girona. Girona 1998
- CARRASCO, Raphaël, (ed.); *La prostitution en Espagne de l'époque des Rois Catholiques à la IIe République*, Les Belles Lettres (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 526), Paris 1994
- CASANOVA, Julián; *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)* Crítica. Barcelona 1997
- CASSASSAS, Jordi (Coord.) *Els intel.lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)* Pòrtic. Barcelona 1999
- CASTELLS, Antoni; *El proceso estatizador en la experiencia colectivista catalana (1936-1939)*. Nossa y Jara Eds. Madrid 1996
- CATTINI, Giovanni C.; "Anarquistas italianos a l'Espanya republicana. La visió de Giuseppe Ruozzi" *Afers*, 37, 2000
- CERRITO, Gino; *Dall'insurrezionalismo alla settimana rossa. Per una storia dell'anarchismo in Italia (1881/1914)*. Crescita politica editrice. Firenze 1977

- CHARTIER, Roger; *El Mundo como Representación. Historia Cultural: entre práctica y representación*. Gedisa. Barcelona 1992
- CLEMINSON, Richard; *Anarquismo y homosexualidad*. Huerga i Fierro, Madrid. 1995
-“Science and Sympathy or Sexual Subversion on a Human Basis? Anarchists in Spain and the WLSR” Article inèdit. Bradford, 2002
- CNT; *El Congreso Confederal de Zaragoza*. Zero yx. Madrid 1978
- CORTI, Analisa; “La Revista Blanca (1923-1936)” *Estudios de Historia Social* 40-41. Barcelona 1987 pàgs. 103 a 264
- DDAA; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1991
- DDAA; *Émile Armand; individualismo anarquista y camaradería amorosa*. Etcétera, Barcelona 2000
- DE LUIS MARTÍN, Francisco, *Cincuenta años de cultura obrera en España*, Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 1994
- DIEZ, Xavier; *Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. Pagès editors. Lleida 2001
- EALHAM, Christopher; *Policing the Recession: Law and Order in Republican Barcelona 1930-1936*. Tesi doctoral inèdita. University of Wales. Cardiff 1995
-“De la cima al abismo: Las contradicciones entre el individualismo y el colectivismo en el anarquismo español” a PRESTON, P. (Ed.); *La República asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la guerra civil*. Península. Barcelona 1999, pp. 147-173.
-“La gimnasia revolucionaria y el paro. Limitaciones de la utopía anarquista en España, 1931-1937”, a *Historiar*, 5, 2000, pp. 134-156.
-“Class and the city. Spatial memories of pleasure and danger in Barcelona 1914-1923” *Oral History*, V.29, N. 1, 2001, pp. 32-47
- ELORZA; Antonio; "La CNT bajo la dictadura 1923-1930" *Revista del Trabajo*; 44-45. 1973-1974
- ELORZA, Antonio; LÓPEZ ALONSO, Carmen; *Arcaísmo y modernidad. Pensamiento político en España, siglos XIX-XX*. Historia 16. Madrid 1989

Bibliografía general

- ESEWEIN, George Richard; *Anarchist ideology and the working-class movement in Spain, 1868-1898*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles 1989.
- FABRI, L. *El individualismo stirneano en el movimiento anarco*. Antorcha. Col. El Roedor (edició artesanal mecanografiada i cicrosclada. s/l, s/d
- FERRER, Rai (Onomatopeya) *Durruti (1896-1936)* Ediciones Libertarias Prodhufi, Madrid 1985
- FERRER, Chirsitan; “Misterio y jerarquía” Article inèdit. Buenos Aires, 2001
- FERRO, Marc; *La Gran Guerra 1914-1918*. Alianza Ed. Madrid 1970. (Primera Ed *La Grande Guerre 1914-1918*. Gallimard. Paris 1969
- FOGUET, Francesc; *El teatre català en temps de guerra i revolució (1936-1939)*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat. Barcelona 1999
- FONTECHA PEDRAZA, Antonio; “Anarcosindicalismo y violencia. *La gimnasia revolucionaria para el pueblo*”. *Historia Contemporánea*, 11, 1194
- GABRIEL, P. *Escrits polítics de Federica Montseny*. Centre d’Estudis d’Història Contemporània. Barcelona 1979
  - “Reflexions polítiques davant la crisi dels estats liberals” a GABRIEL, P. (Dir.) *Història de la Cultura Catalana* Vol. VIII. Edicions 62, Barcelona 1997, pàgs. 81 a 102
  - “Vigencias y marginaciones de los estudios de historia del anarquismo en España”, a MADRID, Francisco; VENZA, Claudio. *Antología documental del anarquismo español. Vol. 1. Organización y revolución. De la Primera Internacional al Proceso de Montjuïc (1868-1896)*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid, 2001
- GARCÍA MAROTO, Mª Ángeles; *La mujer en la prensa anarquista. España 1900-1936* Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996
- GIMENEZ ARENAS, Juan; *De La Unión a Banat*, Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996.
- GOLDMAN, Emma; *La hipocresía del puritanismo y otros ensayos*. Antorcha. México D.F. 1977
- GÓMEZ CASAS, Juan; *Historia de la FAI*. Zero, Madrid 1977
- HÁJEK, Milos; *Historia de la Tercera Internacional*. Crítica, Barcelona 1983 [original txe de 1969]

- HOROWITZ, Irwing L. (Sel.) Los anarquistas. Alianza Editorial. Madrid 1975 (en anglès, 1964)
- HUMBERT, Jeanne M. *Eugène Humbert. La vie et l'oeuvre d'un néo-malthusien*. La Grande Reforme. París, 1947
- ÍÑIGUEZ, Miguel; *Cuadernos para una enciclopedia histórica del anarquismo español*, Núm. . 21, maig 1984
  - / GÓMEZ, Juan; *Isaac Puente. Médico rural, divulgador científico y revolucionario*. Papeles de Zabalandia. Vitoria 1996
  - *Esbozo de una enciclopedia histórica del anarquismo español*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 2001
- JOHNSON, Paul; *Estados Unidos. La historia*. Javier Vergara Editor. Barcelona 2001
- KAUTZ, Steven; *Liberalism and Community*, Cornell U.P, Cornell, 1995
- LAFFRANQUE, Marie; "Juan Montseny y los intelectuales 1898-1905" *Anthropos*, núm. 78; 1987. Pàgs. 42-47
- LEVAL, Gastón; *Colectividades libertarias en España*. Proyección. Buenos Aires 1974
- LEVAL, G.; SOUCHY, A.; CANO RUIZ, B; *La obra constructiva de la revolución española*. Ed. Ideas. México D:F: 1982
- LITVAK, Lily; *La mirada roja. Estética y arte del anarquismo español (1880-1913)*. Ediciones del Serbal. Barcelona 1988
  - Musa libertaria. Arte, literatura y vida cultural del anarquismo español (1880-1913). Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 2001
- LIDÓN, José María;"La reglamentación de la prostitución en España durante los siglos XIX y XX", a *Estudios de Deusto* n. 69, Bilbao, Julio-Diciembre 1982, pp. 452-456
- LYONS, Martyn; "Los nuevos lectores del siglo XX: Mujeres, niños, obreros" a CAVALLO, Guglielmo; CHARTIER, Roger; *Historia de la lectura en el mundo occidental*. Taurus, Madrid 1997
- MADRID, Francisco; *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi Doctoral inèdita. Univeritat de Barcelona. Barcelona 1989

Bibliografía general

- MADRID, Francisco; VENZA, Claudio. *Antología documental del anarquismo español. Vol. 1. Organización y revolución. De la Primera Internacional al Proceso de Montjuïc (1868-1896)*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid, 2001
- MAINER, José-Carlos; "La cultura europea" a DDAA; *Siglo XX Historia Universal Vol. 2 La Europa de la Paz Armada; Luchas sociales, religión y cultura (1905-1914)*. Historia 16. Madrid 1997
- MAITRON *Le mouvement anarchiste en France*. (2 vols.). François Maspero. París 1975.
- MALEKAFIS, Edward; *La guerra de España 1936-1939* Taururs. Madrid 1996
- MANFREDONIA, Gaetano; *L'individualiste anarchiste en France (1880-1914)*. Tesi doctoral inèdita. Institut d'Études Politiques de Paris. Paris 1990
- "E. Armand et la Camaraderie amoureuse" Le sexualisme révolutionnaire et la lutte contre la jalousie"; DDAA; *Socialism and Sexuality*. International Institute of Social History. Amsterdam 2000
- MARÍN, Dolors; *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat. L'adquisició de cultura en la tradició llibertària catalana durant la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República Espanyola*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona, Barcelona 1995
-"La llarga tradició de la revolta. Records i testimonis del procés de construcció de la cultura llibertària a la Catalunya dels anys vint" *Revista d'etnografia de Catalunya*, núm. 11, 1997
- MASJUAN, Eduard; *La ecología humana en el anarquismo ibérico*. Icaria Antrazyt. Barcelona 2000
- MAURICE, Jacques; "Présentation. Un nouveau regard" a *Peuple, mouvement ouvrier, culture dans l'Espagne contemporaine. Cultures populaires, cultures ouvrières en Espagne de 1840 à 1936*. Presses Universitaires de Vincennes, Université Paris VIII, 1990
- McELROY, Wendy; "Benjamin Tucker, Liberty, and individualist anarchism"; *The Independent Review*, winter 1998; extret de www.britannica.com homepage
- MINTZ, Frank; *La autogestión en la España revolucionaria*. Ediciones de La Piqueta. Madrid 1977

- "El concepto de revolución en el anarcosindicalismo español de los años 30"
Archipiélago, Núm. 4, 1990
- MONJO, Anna; "Afiliados y militantes; la calle como complemento del sindicato cenetista en Barcelona de 1930 a 1939" a *Historia y Fuente Oral*. Núm. 7, 1992
  - MONTSENY, Federica; *Mis primeros cuarenta años*. Plaza y Janés. Barcelona 1987
-"Apuntes biográficos de Federico Urales". *Anthropos*, núm. 78, 1987, pàgs. 29-33
  - MORALES, Manuel; *Cultura e ideología en el anarquismo español 1870-1910*, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Málaga, 2002
  - MORENO, Lucas; "Itinerario de un hombre libre: Henry David Thoreau" *El Único*. *Revista electrónica individualista*, núm. 22/23. Buenos Aires 1997
  - MUÑOZ, Vladimiro; Pròleg a MELLA, Ricardo; *Forjando un mundo libre* (Rec.) Ediciones de La Piqueta. Madrid 1978
  - NASH, Mary; *Mujeres Libres*. Tusquets. Barcelona 1975; -
-"Dos intelectuales anarquistas frente al problema de la mujer: Federica Montseny y Lucía Sánchez Saornil". Universitat de Barcelona 1975
-"Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936". *Anthropos*, Barcelona 1983
-"El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de la Natalidad en España a NASH, M, (Ed.) *Presencia y protagonismo. Aspectos de la cultura de la Mujer*. Serbal, Barcelona 1984
-"Género, cambio social y la problemática del aborto" *Historia Social* Núm. 2, 1988 pp. 19-35
-"Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", a DUBY, Georges; PERROT, M. (Eds.) *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol. V. Santillana. Barcelona 1993
  - NAVARRO, Javier; *El paraíso de la razón. La revista Estudios (1928-1937) y el mundo cultural anarquista*. Ed. Alfons el Magnànim. València 1997
-"Vida asociativa y cultura anarquista durante la Segunda República. El Ateneo Racionalista de Castellón (1931-1937) a *Sociabilitat i Àmbit Local. VI è Congrès Internacional d'Història Local de Catalunya*. L'Avenç. Barcelona, desembre de 2001
  - NETTLAU, Max; *La anarquía a través de los tiempos*. Júcar. Madrid 1978

Bibliografía general

- NÚÑEZ FLORENCIO, Rafael; "Patria y ejército desde la ideología anarquista" *Hispania* LI/2, n.178, 1991
- NÚÑEZ ROLDAN, Francisco; *Mujeres públicas. Historia de la prostitución en España*. Temas de Hoy. Historia de la España sorprendente. Madrid, 1995
- OLMEDO ALONSO, Ángel; *El discurso anarquista. Dos aplicaciones metodológicas*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1991.
- PAZ, Abel; *Durruti en la Revolución española*. Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid 1996 (1ª ed. Espanyola 1978, abans en francès *Durruti le peule en armes* (1972) - *Chumberas y alacranes*. E.A. Barcelona, 1994
- PÉREZ DE LA DEHESA, Rafael; *El Grupo "Germinal": una clave del 98*. Cuaderns Taurus, Madrid 1970 i
-estudi preliminar a URALES, Federico; *La evolución de la filosofía en España*. Vol. 2. Laia, Barcelona 1977, esp. Pàgs. 34 a 63
- PÉREZ LEDESMA, Manuel; " 'Ricos y Pobres; Pueblo y Oligarquía; Explotadores y Explotados'. Las imágenes dicotómicas en el siglo XIX español", *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, n. 10, Madrid, 1991, pp. 59-88.
- PLANES, Josep Maria; *Els gàngsters de Barcelona*. Proa, Barcelona 2002
- PONS, Agustí; *Converses amb Frederica Montseny*. Laia, Barcelona 1977
- RODRÍGUEZ BURREL, Jorge; "Federico Urales: filosofía individualista, anarquismo antiasociativo" *Anthropos*, núm. 78; 1987; Pàgs. 47 a50
- ROMERO-MAURA, Joaquín; *La rosa de fuego, El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Alianza Universidad. Madrid 1989
- ROSSELLÓ, Josep Maria; *Cien años de naturismo. El naturismo libertario (1890-2000)*. Text mecanografiat inèdit. Barcelona, 2000
- SENABRE LLAVATA, Carmen; "La estética anarquista a través de 'La Revista Blanca'" *Anthropos* Suplemento 5, Pàgs.16-72
- SERRANO, Miguel Ángel; *La ciudad de las bombas. Barcelona y los años trágicos del movimiento obrero*. Temas de hoy. Madrid 1997
- SIGUAN BOEHMER, Marisa; *Literatura popular libertaria. Trece años de 'La Novela Ideal' (1925-1938)* Barcelona 1981

- "Federico Urales: un programa de literatura popular libertaria"; *Anthropos* núm. 78; 1987, pàgs. 35-42
- SOLÀ, P. *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)* Tusquets. Barcelona 1976
  - *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Curial, Barcelona 1978.
  - *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. *L'Ateneu Enciclopèdic cultural*. La Magrana. Barcelona 1978
  - "Els ateneus populars" *L'Avenç*, núm. 9, 1978
  - SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan; *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadía de Montserrat. Barcelona 1989
  - TAVERA, Susanna; "La premsa anarco-sindicalista (1868-1931)" *Recerques*, núm. 8, 1978; pàgs. 85 – 102
  - TAVERA, Susanna UCELAY-DA-CAL, Enric "Grupos de afinidad, disciplina bélica y peridismo libertario (1936-1938)" *Historia Contemporánea*. Núm. 9, 1994; 167-190
  - TESTARD, Jacques; *Le Désir du gène*. Frammarion, París 1994
  - UCELAY DA CAL; Enric; "The influence of animal breeding on political racism"; *History of European Ideas*. Vol. 15, Núm. 4 6. 1992. Pp. 717-725.
  - VIDAL, César; *La estrategia de la conspiración. Conjuras antidemocráticas en el siglo XX*. Ediciones B. Barcelona 2000, pp. 157-198
  - VIDAL, Ignacio; *Consultorio Psíquico-Sexual; Dr. Fèlix Martí Ibáñez*. Tusquets Editores. Barcelona 1975
  - VILAR, Pierre; *Pensar històricament*. Eliseu Climent Editor, València 1995
  - WATSON, Peter; *Historia intelectual del siglo XX*. Crítica. Barcelona 2002
  - WINTER, J.M. (Ed.) *La primera guerra mundial*. Aguilar. Barcelona 1992
  - WOODCOCK, George; *El anarquismo. Historia de las ideas y movimientos libertarios*. Ariel. Barcelona 1979

Bibliografia general

ÍNDIX

PARAULES PRELIMINARS,	I
1. ANARQUISME I INDIVIDUALISME. ASPECTES PRELIMINARS .	1
1.1. Una maleta perduda...	1
1.2. L'individualisme com a problema	6
1.3. Aspectes historiogràfics	9
1.4. Aspectes metodològics	17
PRIMERA PART. L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA	21
2. ELS FONAMENTS TEÒRICS	23
2.1. Max Stirner; l'individualista egocèntric, destructor de l'absolut.	23
2.1.1. La mort de l'absolut	27
2.1.2. El naixement de l'Únic	28
2.1.3. L'Únic i la conquesta de la llibertat	30
2.2. Thoreau, Warren i Tucker. L'individualisme americà o l'aversion per l'estat	37
2.2.1. Thoreau; el rebel ermità	38
2.2.2. Warren; el desencís col·lectiu i l'afirmació individual.	40
2.2.3. Benjamin R. Tucker; el teòric individualista nordamericà	
L'individualisme liberal	42
2.3. L'individualisme francès. Émile Armand i Han Ryner,	
l'alliberament existencial	52
2.3.1. Émile Armand; Individualisme, existencialisme i nihilisme sexual	56
2.3.2. Han Ryner; l'individualisme subjectivista	68
3. L'INDIVIDUALISME A ESPANYA	75
3.1. Existeix un individualisme ibèric?	76
3.1.1. La manca d'una tradició filosòfica individualista	76
3.1.2. La generació d'un substrat individualista (1890-1914)	79
3.2. Individualisme implícit i individualisme explícit.	85
3.3. Evolució de l'individualisme ibèric 1898-1939	94

4. VIES DE DEBAT I DIFUSIÓ; PREMSA I LITERATURA INDIVIDUALISTA	111
4.1. La Revista Blanca	116
4.1.1. L'individualisme dels Montseny	131
4.2. Estudios	141
4.2.1. L'individualisme a “Estudios”	159
4.3. Ética i Iniciales	162
4.3.1. L'individualisme d’”Ètica-Iniciales”	175
4.4. Al Margen	181
4.4.1. L'individualisme de “Al Margen”	185
4.5. Nosotros	191
4.5.1. L'individualisme de Nosotros	195
SEGONA PART.	
EL DISCURS DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA	
A ESPANYA (1923-1938)	201
5. UN INDIVIDUALISME HETEROGENI	203
5.1. Principis generals	203
5.1.1. Moral individualista	214
5.1.2. Sobirania individual	222
5.1.3. La qüestió de la propietat	224
5.1.4. El conflicte entre individu i societat	229
5.1.5. Individualisme i sistema polític.	236
5.1.6. Les idees de revolució i revolta.	239
5.1.7. L’”egoisme” individualista	249
5.2. Els intents d'associacionisme individualista	252
5.2.1. Els projectes de colònies individualistes	258
5.3. Individualisme i guerra civil. Guerra i Revolució	260
6. L'EDUCACIÓ INDIVIDUAL	267
6.1. Educació i individualisme	267
6.2. L'autodidactisme	276
6.3. La pedagogia de la revolució quotidiana.	280

7. L'AMOR LLIURE COM A METÀFORA DE L'ALLIBERAMENT INDIVIDUAL. EL DISCURS SEXUAL DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA	287
7.1. La transcendència del discurs sexual en l'anarquisme individualista. El substrat neomalthusià espanyol. Paul Robin, Luis Bulffi i la <i>Huelga de Ventres</i>	288
7.2. L'alliberament sexual armandià com a alliberament individual.	299
7.3. El pluralisme amorós	308
7.4. Neomalthusianisme i eugenisme	317
7.5. Els conceptes de normalitat i anomalia sexual	335
7.6. Educació sexual	347
8. ELS COMPLEMENTS TEÒRICS; ANNACIONALISME, ANTIMILITARISME I NATURISME	351
8.1. Elements satèl.lits en una filosofia de vida	351
8.2. Annacionalisme o superació de la nació	354
8.3. El discurs antimilitarista com a insubmissió individual.	360
8.4. Naturisme i anarcoindividualisme	369
9. CONCLUSIONS	395
ANNEXOS	
I. ÍNDEX ALFABÈTIC ARTICLES	403
II. ÍNDEX TEMÀTIC ARTICLES	417
III. PUBLICACIONS PERIÒDIQUES CONSULTADES	431
IV. SIGLES UTILITZADES	432
BIBLIOGRAFIA FONTS PRIMÀRIES	433
BIBLIOGRAFIA GENERAL	443
ÍNDEX	453